

Geschrift eener bejaarde vrouw

Elisabeth Wolff en Agatha Deken

André Hanou

ELISABETH BEKKER,
WEDUWE WOLFF
EN
AGATHA DEKEN

GESCHRIFT
EENER BEJAARDE VROUW

De *Amazone-reeks*

onder redactie van Lia van Gemert en Piet Couttenier

Redactie voor dit deel: Lia van Gemert

In de Amazone-reeks zijn reeds verschenen:

(1999) Schenkeveld-van der Dussen, Riet en Annelies de Jeu (red.)

't Zoet der eenzaamheid.

Gedichten van Anna Roemersdochter Visscher

ISBN 90 5356 4136

(2001) Van Oostrum, Pim (red.)

Gedichten van Juliana Cornelia de Lannoy

ISBN 90 5356 4756

(2001) Veltman-van den Bos, Ans en Jan de Vet (red.)

Aardenburg of de onbekende volksplanting in Zuid-Amerika.

Roman van Petronella Moens

ISBN 90 5356 5329

(2004) Schenkeveld, Margaretha H. en Riet Schenkeveld-van der Dussen (red.)

Elize. Roman van Elisabeth Johanna Hasebroek

ISBN 90 5356 6031

(2006) Paasman, Bert (red.)

Mijn landelijke lier. Poëzie en proza van Elisabeth Maria Post

ISBN 978 90 5356 821 7

ELISABETH BEKKER,
WEDUWE WOLFF
EN
AGATHA DEKEN

GESCHRIFT
EENER BEJAARDE VROUW

Bewerkt en uitgegeven in verkorte vorm,
op basis van de druk (1802)
en de handschriften voor het onuitgegeven deel,
door André Hanou

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze serie wordt mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds

Afbeelding omslag: 'Het nufje'. In: E. Bekker, weduwe A. Wolff, en A. Deken, *Economische liedjes. Tweede deel.* 's Graavenhaage 1781, p. 192. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA) Bijzondere collecties.
Ontwerp omslag: Geert de Koning, Kampen
Vormgeving binnenwerk: Paul Boyer, Amsterdam

NUR 621

ISBN 9789053564493

© Amsterdam University Press, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUDSOPGAVE

- 7 **Inleiding**
 - 8 Korte inhoud *Geschrift eener bejaarde vrouw*
 - 9 De schrijfsters en dit werk
 - 13 Vorm
 - 16 Mietjes wereld
 - 17 Wereldbeeld, cultuur, religie
 - 24 Opvoeding
 - 27 De uitgave van 1802
 - 29 Waarderingsgeschiedenis

- 31 **Verantwoording van deze editie**
- 33 **Noten bij de inleiding**
- 37 **Literatuur**
- 39 **Verantwoording illustraties**

TEKST

- 41 Eerste deel (naar de druk Den Haag, 1802)
 - 42 Inleiding
 - 44 De uitgeefsters aan de lezer
 - 44 Korte inhoud
 - 45 Mijn afkomst
 - 48 Mijn ouders
 - 51 Mijn eerste jeugd
 - 54 Ik ben vijf jaar
 - 62 Ik ben zeven jaar
 - 68 Ik leer leugen en valsheid kennen
 - 71 Onze drie nichten en haar kinderen
 - 74 Mijn eerste speelmakertjes
 - 76 Gesprek over het dansen
 - 79 Het dondert
 - 81 Ik zie een dode
 - 85 Ik geef een proef van mijn vernuft
 - 88 Ik leer God kennen
 - 91 De komedie behaagt mij niet echt
 - 98 Ik schrijf mijn eerste brief aan mijn vriendin
 - 104 Gesprek met Mietje, over de christelijke godsdienst
Zij was nu dertien jaar
 - 111 Ik lees drie evangeliën

- 115 Tweede deel (naar de druk Den Haag, 1802)
 - 116 Korte inhoud
 - 116 Ik krijg heel aangename vooruitzichten
 - 119 Voorbereidend gesprek
 - 123 Brief aan Coosje
 - 130 Hoe vele aangename herinneringen heb ik onder het schrijven van dit hoofdstuk!
 - 135 Hebben de protestanten gelijk, als zij zeggen: alle schriften van het Nieuwe Testament kunnen gemakkelijk verstaan worden door alle eenvoudige onderzoekers van de waarheid?
 - 138 Ons reisje
 - 143 Aankomst en verblijf op het kasteel
 - 151 Als men gelukkig wil leven, moeten wij ons wapenen tegen teleurstellingen
 - 155 Ik word voorbereid tot het lezen van de Handelingen der Apostelen
 - 156 Ik zie een beetje van de wereld
 - 162 Bedenkingen over de opvoeding van jonge juffrouwen

- 167 Derde deel (naar de handschriften)
 - 168 Gesprek met mijn moeder over de brief en zijn schrijfster
 - 173 Brief van Cornelia B.
 - 177 Men moet leren met alles voordeel te doen
 - 182 Graag wist ik of de lezer in dit hoofdstuk de eerste schakel van voor mij gewichtige lotgevallen vinden zal
 - 185 Mijn geloofsbelijdenis
 - 188 Hoezeer kunnen de uitwendige God welgevallige eerdiensten van elkaar verwijderd zijn!
 - 193 Het gevolg van het door mij ontvangen godsdienstig onderwijs
 - 195 Zou het nog wel de tijd zijn om dit hoofdstuk in dit geschrift te leggen als het doel is dat uit te geven?
 - 207 Gesprek met mijn ouders
 - 210 Eenige woelige onaangename tonelen in ons vreedzaam huis
 - 219 Brieven aan en door mij, voor ik twintig jaar was, geschreven
 - 228 Een vertrouwelijk gesprek tussen jonge lieden
 - 233 Voorbereiding tot mijn lang winterverblijf in de stad
 - 238 Mijn winter-stadsvermaaklijkheden
 - 246 Enige jongemannen komen mijn rust verstoren
 - 253 De jongeman van mijn keuze
 - 258 Het onverwacht overlijden van mijn vader

266 **Noten bij de tekst**

INLEIDING

‘Maatje lief! nog een klein vraagje: wat is dat toch, van ziekte of door ouderdom sterven?’

Zo’n ‘vraagje’ krijgt menigeen niet graag voorgelegd. Het is slechts één van de talloze vragen die het meisje Mietje stelt gedurende haar opgroeien. In dit geval in het hoofdstuk ‘Ik zie een dode’, in het eerste deel van het *Geschrift eener bejaarde vrouw* (hierna GEBV), door de weduwe Wolff en Agatha Deken. Dit boek verscheen in 1802, in twee delen.

Het is een vraag die men elders in de kinder- en opvoedingsliteratuur van die tijd hoogstens in afgezwakte vorm tegenkomt. Die vraag, met het antwoord van de moeder, is een van de vele momenten waarop Wolff en Deken in een opvoedingsdialoog proberen te laten zien wat in hun ogen de essentie is van een goed begeleid ontwikkelingsproces. Een ontwikkeling die geheel en al gericht is op het geestelijk volwassen worden van een jonge vrouw, of, zo men wil, van een mens. De centrale idee hierbij is dat volwassenheid wordt bepaald door uit eigen overtuiging de waarden te beoefenen, die te vinden zijn in een welbegrepen bijbels christendom, het voorbeeld van Jezus en zijn leer. Die waarden houden vaak weinig of geen verband met kerk en dogma. Volwassenheid wordt tevens gekenmerkt door inzichten waarbij Natuur en Rede elkaar in evenwicht houden. De krachten van ‘driften’ of het driftleven – de eigen aanleg, de voor een individu specifieke hartstochten – moeten niet worden verdrukt, maar op de juiste wijze benut worden, en het hebben van ongecontroleerd ‘vernunft’ is geen ideaal. Dat ‘vernunft’ heeft een belangrijke plaats in GEBV. Ik kom later nog terug op dat begrip en op het mens-ideaal in dit boek.

De tijdgenoot heeft niet alles kunnen lezen over de opvoeding van Mietje tot haar huwelijk, omdat de tekst slechts gedeeltelijk is verschenen. De twee gedrukte delen van GEBV uit 1802 moesten nog één of meer vervolgdelen krijgen. De kopij daarvoor heeft wel bestaan. Er zijn ook nu nog handschriften bewaard gebleven die een versie geven van de toen gedrukte tekst, en tevens van (een deel van?) de bedoelde vervolgen. Men zie hierover de paragraaf ‘Verantwoording van deze editie’. In de bekende, gedrukte tekst beslaat Mietjes leven ongeveer veertien jaar.¹ In de handschriften wordt Mietje nog enkele jaren ouder.

In deze inleiding besteed ik vooral aandacht aan GEBV als zodanig, nauwelijks aan het leven van de schrijfsters. Het eerste is meer nodig omdat GEBV een van de minst bekende werken is van Wolff en Deken, en nooit heruitgegeven.

Korte inhoud *Geschrift eener bejaarde vrouw*

De inhoud van het gehele werk kan als volgt worden samengevat.

Aan het einde van haar leven stelt de dan bejaarde Mietje een 'geschrift' op. Als bron voor dat levensverhaal gebruikt zij haar eigen herinneringen en daarnaast aantekeningen van haar moeder. Zij is geboren in een degelijk Amsterdams koopmansgezin uit de hogere burgerklasse. Het geslacht heeft al sinds de Middeleeuwen typisch vaderlandse deugden. Het is hardwerkend, religieus en tegelijk tolerant, wars van alles wat de traditionele waarden aantast.

Mietjes vader Jacob trouwt met Naatje. Zij is een bijzondere vrouw, die over tal van goede eigenschappen beschikt – blijmoedigheid, geduld, evenwicht, redelijkheid – en die vele kundigheden heeft, bijvoorbeeld beheersing van de drie moderne talen. Maar het belangrijkste is dat Mietjes ouders *christen* zijn.

Na de geboorte van Mietje blijkt Naatje een voorbeeldige moeder te zijn. Zij volgt de ontwikkeling van haar dochter nauwgezet en stimuleert die op allerlei manieren. Maar nooit probeert zij – vóór haar dochter daar rijp genoeg voor is – kennis, inzicht of vaardigheden op te dringen. Aldus wordt Mietje opgevoed tot een evenwichtige vrouw. Mietje weet dat haar bestemming in de huiselijke sfeer ligt, maar dat neemt niet weg dat zij haar verstand goed moet gebruiken en zelfstandig tot een gezond oordeel moet komen. Zij weet dan ook dat uiteindelijk alles behoort te worden bepaald door de morele idealen die zij door eigen studie in de evangeliën heeft gevonden.

De groei van haar inzichten gaat niet zonder horten of stoten. Mietje is van nature, zo blijkt uit de volledige tekst, nogal spontaan en kwikzilverig en het is goed mogelijk dat wij hier iets van het karakter van de schrijfsters herkennen. Zij is geneigd overal iets grappigs in te zien en daardoor kan zij mensen kwetsen. Aan de hand van verschillende situaties (milieus, karakters, overtuigingen) en discussies over zeer verschillende onderwerpen (armoede, dood, geluk, wereld, goed en kwaad, God) waarvan de moeilijkheidsgraad in de loop van het verhaal toeneemt, wordt Mietje door haar ouders voorgelicht over allerlei aspecten van het leven. Geleidelijk aan wordt er steeds meer een beroep gedaan op haar eigen verstand en begrip. Haar eerste brief, een reisje, haar eerste vertaling, het bepalen van de religieuze levenshouding, kortom alles wat Mietje meemaakt en zich afvraagt, dient, samen met de reactie van de ouders, als materiaal om de lezer Mietjes ontwikkeling op de voet te laten volgen en daarbij, onvermijdelijk, ook de eigen inzichten te toetsen.

Mietje leert andere meisjes kennen, mensen uit verschillende religieuze en sociale milieus, stedelingen en plattelanders. Tenslotte zelfs vrijers met geheel verschillende karakters. Uiteindelijk klikt het. Ze valt voor een aardige jongeman die wij leren kennen als Selser. Het huwelijk van Mietje

wordt niet beschreven. Wel de dood van haar vader. Dat lijkt een aanwijzing. Mietje zal voortaan haar eigen leven moeten leven.

Aan het einde van haar leven stelt Mietje dit geschrift op. De tekst suggereert dat zij zich dan teruggetrokken heeft uit het actieve leven – net zoals ooit haar moeder vóór haar dat gedaan heeft, ter voorbereiding op het toekomstige leven. Beiden houden zich, op hun beurt, bezig met het dan enig nodige.

Uit het voorwoord van de druk blijkt al dat het met Mietje wel goed is gekomen. Zij is een volwassen mens en christin geworden, in het bezit van een goed verstand en een gezond oordeel. Moeder Naatje zou trots zijn geweest, had zij dit mogen meemaken!

De schrijfsters en dit werk

Het leven van Elisabeth Wolff en Agatha Deken,² de beroemdste schrijfsters van de achttiende eeuw, is overbekend, door tallozen beschreven, en in vele naslagwerken en inleidingen van hun werk te vinden. Het heeft geen zin dit

alles in deze uitgave te herhalen. Ik zal slechts kort iets zeggen over hun leven in de periode dat zij zich met GEBV bezig hebben gehouden. Voor hun algemene biografie verwijs ik naar de uitstekende levensbeschrijving door P.J. Buijnsters, uit 1984.³ Er zijn sindsdien slechts weinig bijzonderheden over hun leven bekend geworden.

Dat korte overzicht moet beginnen met het vertrek van de schrijfsters, in maart 1788, uit Holland naar Frankrijk. In Frankrijk moeten zij immers begonnen zijn met het schrijven van GEBV, gezien de datering van hun inleiding bij het eerste gedrukte deel: ‘Trevoux het derde jaar der Franse Republiek. (1794.)’⁴

Wanneer zij precies een begin gemaakt hebben met dit werk, is onduidelijk. De tekst zelf biedt geen zekere aanknopingspunten. De handeling voltrekt zich immers ongeveer in het midden van de achttiende eeuw. De schrijfsters zijn daar niet precies over. Zij hebben het bijvoorbeeld in het hoofdstuk over de oprichting van een gezelschap waaraan Mietje al of niet mag deelnemen, over de situatie van gezelschappen ‘vijftig jaar’ eerder. Zij vermelden voorts dat, toen Mietje klein was, de *Emile* (1762) van Rousseau nog niet bestond en dat de dichters Van Merken (1721-1789) en de Neufville (1713-1781) nog maar net bekend raakten.

Verder lijkt een aantal passages te verwijzen naar de gespannen situatie in Frankrijk voorafgaand aan de revolutie, misschien zelfs naar de jaren na de revolutie in Frankrijk, en de jaren na de revolutie van 1795 in de Republiek. Het lijkt me nauwelijks mogelijk te beslissen of we hier te maken hebben met toegevoegde echte herinneringen van de schrijfsters achteraf, zeg rond 1800,⁵ dan wel met moedwillige, fictieve verwijzingen naar gewenste of verwachte politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

Al met al weten wij, bij de huidige stand van kennis, niet veel meer dan wat bekend is op grond van de passage in een brief van Wolff aan de Amsterdamse uitgeefster de weduwe Dóll. Wolff schreef op 14 oktober 1798:

Zo wy de zaaken wat eens werden [...] kunnen Aagtje & ik wel eens met u een woordje in vertrouwen spreken, over zeker Manuscript [...] in Frankryk geschreven, & hier vervolgd, ten titel draagende ‘Gedenkschrift eener Bejaarde Vrouw’, daar, zeggen onze vrienden alles nieuw & origineel in is; & waar voor men ons ook reeds een aartig zometje gebooden heeft; doch zonder vrugt.

Wolff en Deken hebben mogelijk tot in 1802 aan GEBV gewerkt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat zij na dat jaar doorgedaan zijn, aangezien uitgever Van Cleef, vermoedelijk eind 1802, na de eerste twee delen gedrukt te hebben, besloten had geen vervolg te geven aan de tekst.⁶

In de periode 1788-1797 verbleven Wolff en Deken in Trévoux, een stadje ten noorden van Lyon.⁷ In de daaraan voorafgaande periode waren de schrijfsters in de Republiek succesvolle schrijfsters geworden. Het was hen financieel voor de wind gegaan. In 1782 hadden zij het buiten Lommerlust

in Beverwijk kunnen kopen, maar tussen 1782 en 1788 verbleven zij ook vaak in Amsterdam. Zij hadden vele relaties met de patriotse partij en met individuele patriotten. De schrijfsters stonden bij de orangistische tegenpartij bekend als nogal radicaal-republikeins, terwijl zij het bij de orthodoxen van die partij al veel eerder verkorven hadden wegens hun expliciete kritiek op de door de publieke gereformeerde kerk ingenomen posities. Zij waren als vrouwen geen uitzondering in hun politieke voorkeur: er waren duizenden donatrices van de gewapende patriotse korpsen. Zij steunden dan ook de revolutie van 1787, die een onverwachte afloop had wegens het ingrijpen van het Pruisische leger. Bekend is de vlucht van duizenden patriotten naar Frankrijk. Wolff en Deken besloten pas maart 1788 dat voorbeeld te volgen,

daar het niet in haare magt stond getuigen te weezen van de verongelykingen, den hoon, den onderdrukkingen, het lyden en geweld, haare Mede-Patriotten aangedaan, en te midden van alle die schriktooneelen een diep stilzwygen te bewaaren.⁸

Zij gingen echter niet naar de plaatsen waar de gevluchten zich voor een groot deel vergaderd hadden, maar naar Trévoux, aan de Saône, in de Bourgogne. Op hun reis werden zij vergezeld door Caroline Victoire Ravel, een gouvernante van wie wij verder zo goed als niets weten, behalve dat zij relaties had in Trévoux.⁹ Er is niet zo veel bekend over de omstandigheden van hun verblijf daar, aangezien er nauwelijks correspondentie bewaard is gebleven. Misschien hebben ze het plan gehad een wijngaard te beginnen.¹⁰ Zij blijven schrijven. In 1789 verschijnt hun *Wandelingen door Bourgogne*, 'een afgewogen dichtmatig verslag van de confrontatie van de schrijfsters met het roomse Frankrijk'.¹¹ Wolff werkt ook aan de vertaling van een geschrift tegen de slavernij.¹² In GEBV vindt men eveneens een hartstochtelijke stellingname tegen de slavernij. Zij bezoeken herhaaldelijk Parijs. Mogelijk hadden zij daar connecties met revolutionairen. In ieder geval doneren zij, drie weken na de val van de Bastille, als eersten van de burgers binnen Trévoux, een flink bedrag om Parijs te helpen. Wanneer de schrijfsters, omdat geldverkeer met het buitenland onmogelijk geworden is, eind 1793 de Nationale Conventie om bijstand verzoeken, krijgen zij daarbij hulp van revolutionairen in Trévoux. Hun gezindheid is dus allesbehalve onduidelijk.

In 1794 gaat de vermogensbeheerder van de schrijfsters, hun vertrouwde vriend Christian Nissen, op frauduleuze wijze failliet. Daarbij verdwijnt het kapitaal van de vrouwen vrijwel geheel. Misschien is dat de voornaamste reden waarom in september 1797 de schrijfsters zijn teruggekeerd in de Republiek, inmiddels de Bataafse Republiek geheten. Daar waren de politieke verhoudingen in hun voordeel gewijzigd en konden zij met de pen hun brood verdienen. Zij gaan niet terug naar Amsterdam of Noord-Holland. Zij vestigen zich, na een kort verblijf elders, in Den Haag, waar alles

gebeurde, in kamers boven een winkel bij het Plein, later in de Spuistraat, en weer later (vanaf mei 1802) in de Herderinnestraat. Zij leggen bij aankomst contact met de meest radicale patriotten en ondersteunen hun staatsgreep van januari 1798. Hun mening leggen zij neer in hun militante *Gedichten en Liedjens voor het Vaderland*, dat rond april 1798 verschijnt. De standpunten van die vleugel verwoorden zij ook in hun blad *De Politique afleider*.¹³ Mogelijk zijn zij verbonden aan het blad *De constitutioneele vlieg*, dat zich tegen de contra-staatsgreep van juni 1798 verklaart.¹⁴ Bij al deze politieke rechtlijnigheid heeft men desondanks het gevoel dat Wolff en Deken nog opereerden langs wat antiek geworden lijnen; dat zij dachten in categorieën van staatsgezind republikenisme tegenover potentieel autocratisch en tiranniek orangisme. Het nieuwe denken in termen van burgerrechten, dat is gegrondvest op natuurrecht, was misschien wat te veel gevraagd.

We kennen helaas de eeuwenlange en soms goedbedoelde pogingen de schrijfsters te verpolderen tot het soort dames dat hun heldinnen zo snel mogelijk wil laten trouwen om potentieel wilde Nederlandse Saartjes veilig achter de geraniums te krijgen. Truttig op politiek gebied of op welk ander gebied dan ook, kan men de schrijfsters allerminst noemen. Hun romans zijn immer een slagveld van ware en niet onwerkelijke, morele, wereld-beschouwelijke, religieuze en politieke problemen. De *Cornelia Wildschut* die Wolff en Deken deze jaren schrijven (1793-1796) en publiceren, is een goed voorbeeld daarvan.

In Den Haag houden zij zich vooral bezig met vertaalwerk. In de laatste jaren, wanneer Wolff al zwaar ziek is, is het echter vooral Deken die nog oorspronkelijk werk levert, zoals met haar *Liederen voor den Boerenstand* (1804). Daaruit blijkt dat zij nog van harte bezig is met het belang van de volksverlichting, terwijl zij tegelijk haar teleurstelling uit over de magere gevolgen van de staatsvorming. Wegens het verband met GEBV is het ook zinvol haar eveneens in 1804 verschenen *Iets voor Ouders en Kinderen* te noemen. Zij stelt daarin dat Luiken en Van Alphen in hun gedichten wel eens te veel eisen van het bevattingsvermogen van kinderen. Bovendien zou bij die auteurs op een veel te vroeg tijdstip religie aan de orde komen. Eerst moeten de gewone deugden aangekweekt worden. Dat standpunt is ook in GEBV terug te vinden.

Elisabeth Wolff sterft op maandag 5 november 1804. Zij wordt 10 november begraven op het Schevenings buitenkerkhof Ter Navolging. In de weken voor haar overlijden wordt zij nog enkele malen bezocht door een remonstrantse predikant, die in 1807 schrijft 'dat zij den Christelijken Godsdienst erkende en eerbiedigde, als het hoogst weldadig geschenk van God'.¹⁵ Negen dagen na Elisabeth, op 14 november, overlijdt ook Agatha. Zij wordt op 16 november in hetzelfde graf ter aarde besteld.

Vorm

Geschrift eener bejaarde vrouw verschijnt in 1802. Het is dus verleidelijk dit laatste belangrijke werk van de schrijfsters op te vatten als een terugblik op hun leven en als een bron van inzicht in de groei van hun opvattingen en levensovertuiging. Dat is dan ook vaak gebeurd. Nijver is er gespeurd naar overeenkomsten tussen het leven van Mietje en dat van Elisabeth en Agatha. Zo constateerde men bijvoorbeeld verheugd dat het hoofdstuk waarin Mietje haar ontmoeting beschrijft met een groep wezen uit het collegiantenweeshuis (II, 230) natuurlijk alles te maken moest hebben met Agatha's eigen opgroeien in dat weeshuis.

Het is overduidelijk dat een dergelijke benadering grote problemen tot gevolg heeft. Om maar iets te noemen: Mietje is enig kind. Elisabeth daarentegen had drie oudere broers en een zusje en bovendien overleed haar moeder toen zij dertien jaar was. Agatha heeft haar ouders niet gekend, zij was al op vierjarige leeftijd wees. Mietjes gezinssituatie lijkt dus allerminst op die van de schrijfsters. We hebben in geen geval te maken met hun werkelijke memoires.¹⁶

Uiteraard wordt in een literair werk een eigen, zelfstandige wereld geschapen: een wereld die niet de simpele reflectie is van het leven en denken van de auteur(s) zelf – ook al is zo'n literair werk onontkoombaar verbonden met het leven en denken van de contemporaine wereld van de schrijver, en moet het mede daaruit verstaan worden. GEBV is allereerst een eigen literaire entiteit en zo willen de schrijfsters het ook. In het eerste gedrukte deel volgen, na een inleiding door 'Mietje' zelf,¹⁷ enkele pagina's met als opschrift 'De uitgeefsters aan den lezer'. Daarin stellen zij het zo voor, dat zij in de loop der tijden nogal wat teksten toegestuurd hebben gekregen, maar dat dit manuscript hun de moeite waard leek om uit te geven. Met andere woorden: de uitgeefsters vallen niet samen met Mietje. Of dit de tijdgenoten overtuigend zal zijn voorgekomen, gewend als die waren aan de manuscriptfictie die zo vaak voorkwam bij romans en imaginaire reizen (men denke aan *Robinson Crusoe*), is hier niet van belang. Wolff en Deken zelf wensen geen identificatie met Mietje. Zij willen wel dat Mietjes leven serieus wordt genomen en dat het verslag gelezen wordt als een soort egodocument, als een werkelijke autobiografie. Van Mietje dan, vanzelfsprekend.¹⁸

'Mietje' heeft over haar eigen levensbeschrijving in haar eigen inleiding een paar dingen gezegd. De bekende en contemporaine biografieën (lof- en lijkreden) van de groten der aarde staan haar niet bijzonder aan. Ze zijn niet werkelijk leerzaam en voegen naar haar mening niets toe aan de kennis van de mens (XII). Welnu, zegt Mietje, 'ik schrijf anecdotes' (IX). Die leiden naar zij hoopt tot dat gewenste inzicht. De schrijfsters (beter gezegd: de bejaarde Mietje) gebruiken hier een begrip uit het toenmalige biografisch jargon. Anecdotes – letterlijk: wat niet uitgegeven, niet bekend gemaakt is –

treft men slechts bij uitzondering aan in officiële biografieën. Men meende ook dat het juist de persoonlijke woorden, voorvallen en gesprekken zijn, die iemands eigenheid accentueren en zijn inzichten en opvattingen demonstrenen.¹⁹

Deze opvatting van (auto)biografie-door-anekdotiek verklaart voor een groot deel de scène-achtige opbouw van GEBV. We vinden hier geen aaneengesloten levensverhaal, maar ‘flitsen’ uit het leven van de jonge Mietje. Die volgen elkaar min of meer in chronologische volgorde op. De lezer begrijpt dat onmiddellijk, wanneer hij de titels van enkele hoofdstukken ziet: ‘Ik ben vijf jaar’, ‘Ik ben zeven jaar’, ‘Ik zie een dode’, ‘Mijne eerste vertaling’.²⁰

GEBV heeft in meer opzichten een kaleidoscopisch karakter. We ontmoeten namelijk voortdurend verschillende Mietjes. De ervaringen van de kleine en de opgroeiende Mietje ‘zien’ en beleven we soms via de bemiddeling van de vertellende, bejaarde Mietje. Die is zelf vaak onhoorbaar, maar stelt ons wel in staat de wisselwerking tussen de kleine Mietje en de buitenwereld rechtstreeks mee te maken. Voor een groot deel bestaat die wederzijdse beïnvloeding uit een directe dialoog tussen moeder en kind. Soms komt zelfs binnen die tekst de ‘bejaarde’ Mietje direct naar voren. Zij verduidelijkt dan, geeft commentaar, reflecteert. Onecht of storend is dat niet, want wij kunnen blijven geloven in de ene Mietje.

De film van Mietjes opgroeien kent nog andere onderbrekingen. De gewone scènes rond de jonge Mietje worden in het origineel een enkele maal afgewisseld met andere literaire vormen, zoals de briefwisselingen²¹ van Mietje met anderen en de beschouwingen die gevonden zijn in de schriftelijke nalatenschap van Mietjes moeder (soms zelf in gespreksvorm: dialogen tussen de moeder en de vader). Ook binnen de hoofdstukken, die telkens vertellen van een bepaalde ervaring en een stap in de groei naar betere kennis, een dieper verstaan van waarheid, kunnen elementen van niet-direct autobiografische aard voorkomen. Zo moet Mietje ergens (I, 197 e.v.) een stukje van meer algemeen spectatoriale aard vertalen, getiteld ‘Over de besturing des geheugens’, dat een zojuist opgedane en beschreven ervaring steunt.²² GEBV kent dus afwisselende vertelvormen, maar het focus blijft de blik van de bejaarde Mietje. Het is wonderlijk hoe desondanks het gevoel van het ‘nu’ bij de opeenvolgende ontwikkelingen van de jonge Mietje zonder moeite gehandhaafd blijft. De lezer kan daarin moeiteloos meegaan.

In haar inleiding zegt de ‘oude’ Mietje dat het beste middel tot ‘kennis van den mensch’ is het waarnemen van

het KIND – zoals het uit de handen der natuur is voortgekoomen [...]; hoe zijne eerste *phisque* opvoeding werd ingerigt, hoe het vervolgens door omstandigheden, voorbeelden, gesprekken, onderrigtingen – toevalligheden, eigen temperament, gewijzigd werd; dit zoude ons in staat stellen om de eerste

drijfveeren zijner daaden te zien; dan zouden wij beter in staat zijn, om te kunnen beslisschen: 'of de mensch ook nog iets anders zijn kan, dan het *resultaat* zijner omstandigheden.' (XIII)

Ik ga hier voorbij aan de implicaties van deze contemporaine variant van de *nature-or-nurture*-discussie. Wel wil ik opmerken dat de scènes door de schrijfsters zodanig gekozen zijn dat elke beschreven ervaring van het kind beantwoordt aan een nieuw groeistadium. Bijvoorbeeld het eerste gevoel voor orde, de eerste idee van 'abstractie', het opgekomen besef van 'geheugen', de ontdekking van 'ik-heid'. Het gaat hier dus om heel wat meer dan om het simpele beschrijven van het aanleren van min of meer van elkaar losstaande deugden, zoals nuttige gehoorzaamheid of wenselijke godsvrucht. Het boek biedt een haast in evolutionaire termen beschreven ontwikkeling van de opeenvolgende stadia van mens-zijn.

Terugkerend naar de literaire etikettering en naar de vraag met welk genre we te maken hebben: wij kunnen ook naar het werk als 'fictie' kijken. Dan moet het etiket 'roman' gebruikt worden. Maar om welke soort gaat het dan? Het heeft enige zin te spreken van een ideeënroman. Beter is het misschien te denken aan een ontwikkelingsroman (Entwicklungsroman): een roman waarin men tot bewustheid komt, waarheid ontdekt. In GEBV staat immers het ontdekken van de geheimen en het doel van het mens-zijn voorop. Dat wordt in het bijzonder duidelijk gemaakt door Mietjes ontwikkeling op religieus terrein. Die wordt beschouwd als de belangrijkste in het leven. Wanneer Mietje al zo'n veertien jaar oud is, begint ze greep te krijgen op het verschil tussen goed en kwaad. Zij ontdekt God en zoekt naar de essentie van de evangeliën, die zij dan pas mag lezen. (Haar behoedzame gids en moeder meent dat Mietje eerst nu werkelijk 'intern' iets met het verschijnsel religie kan aanvangen.) Zij ontdekt de boodschap van de Verlosser, wordt christen, en laat haar verdere leven bepalen door haar verhouding tot God.

Een zó groot deel van het verhaal wordt in beslag genomen door deze zoektocht naar het wezen van 'religie', dat dit boek lijkt op een variant van de welbekende bekeringsgeschiedenissen. Misschien is GEBV ook wel een nieuw soort *Confessiones* zoals die van Augustinus: een verslag van het vallen en opstaan tijdens de zoektocht naar waarheid. Bedoelde de bejaarde Mietje – en bedoelden, zeg ik nu toch maar, ook Elisabeth en Agatha – GEBV een soort queeste naar de Waarheid te zijn? Is GEBV een laat belijdenisgeschrift van de schrijfsters? In zekere zin is GEBV misschien een herhalingsoefening. Want hun eerdere *Brieven van Abraham Blankaart* (1787-1789) is ook een verzameling bespiegelingen en overwegingen die als thematische eenheid slechts de vraag naar de betekenis van godsdienst heeft.²³ Of dachten zij tevens een soort wijsheidsgeschrift te maken, een inleiding in het christelijke leven, een soort 's *Mensen begin, midden en einde*, zoals wij die kennen van Cats en Luiken?²⁴ Vragen te over.²⁵

Mietjes wereld

Mietje heeft nooit een school bezocht. Zij leert thuis, volgens het programma dat haar moeder heeft opgesteld. Die begeleidt haar, later daarbij geassisteerd door de Franse gouvernante juffrouw Warin. Op het eerste gezicht is Mietjes wereld een *hortus conclusus*, een ideale, besloten (opvoedings)wereld. Haar huis ligt echter midden in de grote stad Amsterdam. De vader is belangrijk in de handel. Mietje wordt dan ook geconfronteerd met de gewone dingen des levens. Zij krijgt taken in het ouderlijk huis, leert omgaan met de gediensdigen en respect te hebben voor hun gevoelens: elk mens heeft zijn waarde. Zij komt in aanraking met de armoede en woonomstandigheden van de volksklasse (in de Jordaan) en leert hoe zij hulp kan bieden. Als lid van de hogere burgerstand ervaart zij tevens de voor- en nadelen van het stadse uitgaansleven. (Er is een interessant hoofdstuk over toestanden en soorten bezoekers in de schouwburg en over het doel van toneel.)

Ook het contact met de natuur is belangrijk. Het gezin verblijft het grootste deel van het jaar in een buiten aan de singels. Wanneer Mietje ouder is, verhuist de familie zelfs naar het platteland, ofschoon het huis in de stad wordt aangehouden. Maar nooit staan de schrijfsters Mietje toe op te groeien in een zalige eenzaamheid. Haast ongemerkt confronteren zij ons en Mietje, in dezelfde hoofdstukken waarin Mietje een nieuw inzicht bereikt over waarden en waarheid, ook met de leefsituatie en denkwijzen elders. Mietje raakt bekend met andere standen en milieus (naast soorten burgers ontmoeten we ook boeren en adel), andere geloven (katholieken naast dogmatische en piëtistische protestanten en joden) en andere landsaarden (Geldersen naast 'stadse' Hollanders). Vanuit haar besloten huis ontmoet zij eigenlijk heel Nederland.

In Mietjes eigen welgestelde Hollandse gezin worden de oude vaderlandse waarden in ere gehouden. Het gaat daar niet om materieel gewin alleen. Alle werkzaamheden moeten mede ten goede komen aan de samenleving en het land. Bij haar opvoeding gaat het om het aankweken van gezond verstand, niet van geleerdheid. Bij het gedrag zijn eenvoud, beschaving, openheid en eerlijkheid belangrijk. Pedanterie is verwerpelijk.

Het zijn nogal Bataafse waarden die in het boek gepropageerd worden. Onze samenleving bestaat uit vrije burgers, leert Mietje. Burger is de meest waardevolle titel die men in een republiek kan hebben (I, 7). Boeren zijn ook burgers, wordt nadrukkelijk gesteld (II, 220).²⁶ Vorsten moeten met achterdocht bekeken worden. De Nederlandse helden zijn Oldenbarnevelt en Johan de Witt. Hier huldigt GEBV, met de oudere generatie patriotten, nog de politieke idealen van 1770-1785.²⁷ We zien Mietje dan ook de *Vaderlandsche Historie* van Wagenaar lezen (II, 313), het handboek voor de Nederlandse gelovige republiek. Zij hoort over de politieke situatie in Frankrijk en Zwitserland, over de basis van de Nederlandse economie en over de

(verwerpelijke) slavenhandel. Mietje krijgt genoeg kennis mee om zich als verantwoordelijk staatsburger te gedragen, ook al is zij als vrouw voorbestemd voor het overigens zeer belangrijke huiselijk leven.

Desondanks weet zij dat het huiselijk leven vooral het domein van de vrouw is. Belangrijker dan meedoen in genootschappen of wedijveren in geleerdheid – voor slechts weinigen weggelegd, zoals Anna Maria van Schurman – is de verheven taak van de opvoeding. Daar komen de beste eigenschappen van de vrouw tot hun recht en daartoe heeft de Nederlandse vrouw, en ook Mietje, een goede educatie nodig – anders dan in Frankrijk het geval is, waar vrouwen veroordeeld zijn tot onkunde en bijgeloof, dan wel tot galanterie en wuftheid.

Mietjes ouders zijn het volledig met elkaar eens over deze taak van de Nederlandse vrouw, die in hun ogen niets minderwaardigs heeft. In principe zijn man en vrouw gelijk en gelijkwaardig. Zij hebben slechts verschillende eigenschappen en begaafdheden. Wanneer in de maatschappij de man soms als meerdere gezien wordt, is dat onjuist. Eén uitspraak van vader spreekt in dit opzicht boekdelen: ‘Alles, waarin mannen boven de vrouwen uitmunten, is het gevolg der opvoeding’ (I, 227).

Wereldbeeld, cultuur, religie

De wereld van Mietje is in grote trekken de wereld van de gematigde Verlichting zoals die in Nederland ongeveer van 1750 tot 1770 bestond.²⁸ Het accent ligt op de burger, die in zelfverantwoordelijkheid zijn ontwikkeling ter hand neemt en zijn talenten exploiteert, mede ten dienste van de samenleving. Rede en ervaring zijn voor hem steeds toetssteen. Waar die niet voldoende uitsluitel geven, zoekt hij naar een bevredigende verklaring voor zijn plaats en bestaan in deze wereld.

Hij vindt die doorgaans in een niet-dogmatische religie, in een redelijk en tolerant christendom. De Bijbel is voor hem niet zozeer een verzameling catechismuswaarheden, als wel een schatkamer vol wijsheid, een bron die hem zijn plaats en richting wijst in de schepping. Hij zal de Bijbel echter niet beschouwen als bron voor echte geschiedenis. Mietjes opvatting over de ontwikkeling van de mensheid is er dan ook vooral een die bepaald is door de toenmalige opvattingen in de wetenschap en door de politiek-sociale mode. Zo vindt men in GEBV de stelling dat in de vroegste tijden de mensen bijeenkwamen en een maatschappij vormden omwille van het wederzijdse *nut*:

Zedert de mensen, ter wederzijdsche beveiliging, zig in gezelschappen verenigden, ontstonden 'er natuurlijk buurten, gehugten [...]. Naar maate de maatschappijen grooter wierden, weeken de mensen van de natuur, en vermenigvuldigden de kunstbehoeftens. (II, 12)

Na het lezen van oudtestamentische geschiedenissen als die van Jozef wordt opgemerkt dat in diens tijd de wereld nog in 'kindschen ouderdom' verkeerde, geen ondervinding had en nog 'goddelijk onderwijs' nodig had (I, 318). Die opmerking impliceert de verlichte gedachte dat de mensheid steeds verstandiger en volmaakter wordt. Daarom beschouwt Mietje de Middeleeuwen als een periode waarin Aquinas en Scotus zich bezighielden met 'scholastike spinnewebberijen' (I, 65).

Dat denkbeeld van progressie staat desondanks altijd op gespannen voet met het juist in Nederland in de achttiende eeuw nog zo lang heersende fysicotheologische denken. In dat denken heeft alles in de natuur en in het leven zijn door de Schepper bepaalde functie, zijn tamelijk statische plaats. Hierbij wordt teruggesproken op de neoplatonistische idee van de keten der wezens: al het zijnde bevindt zich op een vastgestelde plaats op de ladder van het zijn, in volgorde van volmaaktheid. Niets kan wegvallen, laat staan veranderen, zonder het hele bestel in gevaar te brengen. Dit tegen het eind van de achttiende eeuw minder courante wereldbeeld – immers strijdig met de gewenste verandering en vooruitgang – is bij Wolff en Deken, en dus ook in Mietjes denken, nog sterk aanwezig.²⁹ Mietje heeft dus wel bewondering voor empirici als Musschenbroek en Buffon, maar zij is ook bevlogen van bijvoorbeeld de fysicotheoloog abbé Pluche.³⁰ Blijkbaar vond zij niets eigenaardigs aan diens redenatie dat de wijsheid Gods zou blijken uit alles en dus bijvoorbeeld ook uit het bestaan van eb en vloed, waardoor schepen met gemak havens konden in- en uitvaren.

Het denken van Mietje en haar opvoeders komt overeen met de gedachte wereld van rond 1750 en niet met die van vijftig jaar later. Dat wordt ook op andere terreinen duidelijk. Het blijkt bijvoorbeeld uit de overal voorkomende steun voor de temperamentenleer, waarin karakters bepaald worden door de samenstelling van de lichaamsvochten. Er is minder aandacht voor nieuwere inzichten, hoewel de fysiognomie en Lavater wel eens ter sprake komen.

Ook in de opvattingen over de cultuur en in het bijzonder de literatuur blijkt dat Mietjes wereld gedateerd is. Terwijl de schrijfsters zelf altijd een vernieuwende kracht zijn geweest in de literatuur, stellen zij in GEBV dat vrouwen beter geen romans kunnen lezen. Zij blijken voorstandsters van het classicisme. De stukken in de schouwburg dienen de theorie van Boileau te volgen en Molière is hun grote voorbeeld. Van Winter en Van Merken zijn onze echte dichters. Op het Nederlands toneel vindt men een teveel aan lompe kluchten, wanstaltige drama's en lichtzinnig gedans. Mietje dient wantrouwend te staan tegenover satirische schrijvers als Alexander Pope. Bij satires gaat het immers veelal meer om het vernuftige dan om de goede smaak en de welvoeglijkheid. Een man als Voltaire, oordelen zij, had een geweldige schrijver kunnen zijn als hij zijn talent ten goede gebruikt had! (II, 77)

Vanuit ons gezichtspunt heeft Mietje weinig kunnen genieten van de meest creatieve, niet-klassiek georiënteerde voortbrengselen van de acht-

tiende-eeuwse literatuur. Maar haar opvoeding was dan ook niet zozeer afgestemd op genieten, als wel op het zoeken en vinden van teksten waarin het ware zo helder mogelijk naar voren kwam. Haar leven was afgestemd op het vinden van waarheid.

En wat is die waarheid? Dat is glashelder. Een zeer belangrijk deel van GEBV wordt in beslag genomen door Mietjes groeiende religieuze inzichten. Een deel? Geleidelijk aan blijkt dat deze inzichten de kern en de boodschap van het boek zijn. In GEBV gaat het volgens de schrijfsters maar om één belangrijke, uiteindelijke waarheid die het hele leven van Mietje en elke mens richting moet geven. Het gaat in dit egodocument niet om gewone geschiedenis. Bij monde van de bejaard geworden Mietje zelf laten zij ons weten wat de bedoeling is:

Ik schrijf, geheel en al buiten de waereld, en op mijn landgoed leevende, dit werk, met eene geheele andere bedoeling. Het is namelijk, om eene schets te geeven, langs welk een weg ik ben overtuigd geworden van de waarheid des Christelijken Godsdienst; en om te doen zien, hoe mijne dierbaare, nu reeds zo veele jaaren [...] zalige moeder, dit gewigtig stuk, in haar plan van opvoeding, heeft uitgewerkt. (II, 181-182)

De uiteindelijke waarheid is dus: de boodschap van de evangeliën behoort het leven te bepalen. Die boodschap betreft alles wat Jezus ons heeft laten weten over het hoe en waarom van Gods handelen met de mens. De Algoede verzekert ons via Jezus, de Verlosser, dat wij van onze schulden (zonden) bevrijd kunnen worden door het geloof in Jezus en dat wij een eeuwig leven tegemoet mogen zien. De mens kan zich zo, hier al, verheugen in een herstelde relatie met zijn Schepper en zijn leven zin geven. Straks zal zijn leven op een onverwacht mysterieus hoger plan voortgaan, samen met de hogere geesten (er is in GEBV merkwaardig veel aandacht voor engelen). Dit is wat christendom is. Dit is wat gevolgen moet hebben voor het zedelijk gedrag van het individu, op elk moment, in alle omstandigheden. Dit is geen waarheid die de rede kan achterhalen – die kan daar slechts een glimp van opvangen. Mietje formuleert wat zij ontdekt heeft in de evangeliën en waarvan zij overtuigd is geraakt in haar eigen belijdenis. Daarna vraagt zij als christen gedoopt te mogen worden.

Dit, zo wordt herhaaldelijk betoogd, soms versterkt door de encenering van gesprekken en schetsen van het karakter van bepaalde personen, is de waarheid die ons elders, in de kerken, slechts diffuus getoond wordt. In de kerken gaat het vaak slechts om dispuuten over moeilijkheden die niet werkelijk ter zake doen, om dogmata, om macht voor de geestelijkheid. Het verschijnsel kerk is vaak identiek met broedertwist. Daar wordt het wezen van de boodschap verduisterd. Dat proces ziet men al ingezet in de Handelingen der apostelen. Het is er niet beter op geworden.

Kortom, we hebben de evangeliën nodig. Niets méér. De Handelingen en de apostolische brieven geven aanvullende informatie, maar zijn al gevaarlijk omdat de interpretatie van die teksten leidt tot overbodige en onchristelijke meningsverschillen. Christendom is overgave aan de Jezus van de evangeliën, aan zijn boodschap en het is onze plicht ons in ons handelen naar zijn leer te richten.

In GEBV wordt dit type evangelisch christendom duidelijk verbonden met een groepering die volgens de schrijfsters deze boodschap volgde, maar opzettelijk geen vorm van ‘kerkisme’ nastreefde: de Rijnsburgers. In GEBV komt, het is al eerder genoemd, een ontmoeting met Rijnsburger weesmeisjes voor, nog vóór Mietje ooit met Rijnsburg kennis heeft gemaakt. Mietje ontdekt, wanneer zij voor zichzelf uitgemaakt heeft wat de kern is

van het evangelie, dat de evangelische boodschap het helderst uitgedragen wordt bij die Rijnsburgers, en niet in de publieke kerk of elders. Zij laat zich daarop te Rijnsburg dopen, door de volwassenendoop (de dompel-doop). Zij verblijft te Rijnsburg, correspondeert met Rijnsburgers en bezoekt bij tijd en wijle hun vergaderplaats te Amsterdam; al kerkt zij soms elders.

Een dergelijke uitgesproken voorkeur voor een religieuze groepering is nogal verrassend in het oeuvre van de schrijfsters. Het moet misschien verklaard worden als een behoefte, in een werk dat misschien hun laatste zou zijn, een belijdenis van hun uiteindelijk geloof af te leggen – zij het bij

monde van Mietje. Uiteraard kan men verband leggen met het feit dat althans Deken opgegroeid was (1746-1767) in het weeshuis van de Rijnsburgers te Amsterdam.³¹ Zij zal haar affiniteit met deze groep en het daar beleden christendom behouden hebben. Ook bij Wolff is echter op genoeg plaatsen zichtbaar dat het eenvoudig christendom, buiten de kerken, haar voldoende was. Zo betoogt zij in haar *De onveranderlyke Santhorstsche Geloofsbelijdenis* van 1772, dat bij het begin van de Nederlandse Opstand vele katholieken en protestanten belangrijke religieuze ideeën gemeen hadden en dat deze gemeenschappelijkheid teloor is gegaan door de onverzoenlijkheid van de calvinistische en rooms-katholieke gezagsdragers. De eenvoud verloor het van de leer.

Gezien deze voorkeur in GEBV een enkel woord over deze Rijnsburgers of Rijnsburger collegianten, zoals zij in de geschiedenis iets deftiger genoemd worden.³² Deze groepering ontstond in het begin van de zeventiende eeuw. Hun bekendste vergaderplaats ('college') was toen te Rijnsburg. Hoewel er ook in een groot aantal andere steden in de Republiek colleges bestonden, werd de twee keer per jaar gehouden bijeenkomst te Rijnsburg de belangrijkste. Daar verzamelden zich dan vele gelovigen uit het hele land. Er werd voor die bezoekers het Grote Huis gebouwd, een soort retraite- en conferentieoord. De maaltijden waren gemeenschappelijk,³³ en er was volop gelegenheid in de natuur te wandelen. Bij het huis was een speciale diepte aangelegd voor het doopritueel. Aan die doop ging een door de dopeling zelf geformuleerde belijdenis vooraf.

Op de bijeenkomsten van de collegianten mocht iedereen, na bijbellezing, een lied en een gebed, het woord voeren over een plaats uit de Bijbel, al waren er doorgaans reguliere sprekers. Er was geen apart spreekgestoelte: iedereen sprak vanaf zijn eigen plaats.

Men probeerde het spoor van de eerste christengemeenten en de eenvoud uit de tijd van de apostelen na te volgen. Iedereen mocht daarom zijn verstaan van de heilsboodschap uitleggen, zonder bemoeienis van of alleenrecht op die boodschap door clerus of leraren. Men hield zich aan de meest elementaire opdrachten uit het evangelie: de viering van het avondmaal en de volwassenendoop. De noodzaak van dat laatste werd door sommigen zelfs betwijfeld, en ook de kinderdoop werd toegelaten. Men liet elkaar vrij om in het gewone leven bij verschillende kerkgenootschappen ingeschreven te zijn. De collegianten kon men dan ook overal vinden. Leerstelligheid werd geschuwd. Men liet zich dan ook niet uit over bijvoorbeeld de precieze kwalificaties die men aan Jezus zou moeten toekennen. Onderlinge verdraagzaamheid behoorde tot de traditie.

De collegianten werden tot 1712 af en toe vervolgd, maar daarna houden de vervolgingen op. Rond 1775 zijn vele colleges verdwenen en geleidelijk aan houden de collegianten op te bestaan. De verklaringen hiervoor zijn nogal divers. Sommigen menen dat de toegenomen tolerantie onder invloed van de Verlichting hun bestaan overbodig maakte, anderen dat de

rond die tijd beginnende politieke twisten juist ook in hun kring verdeeldheid bracht. Ik ben geneigd aan het eerste iets meer geloof te hechten.

Terug naar Mietjes religieuze opvoeding. Ook hier is het ouderlijke opvoedingscriterium dat Mietje 'eraan toe' moet zijn. Niets wordt van buitenaf opgelegd of aangebracht. Mietje moet zelf toe zijn aan alles wat met God en, later, de heilsgeschiedenis, te maken heeft.

Zij moet als het ware eerst vragen om een Schepper, een God, een Christus. Tot dat moment wordt elke informatie door de ouders geweigerd. In dit opzicht is GEBV consequenter in het uitvoeren van de verlichte opvoedingsprincipes (bij kinderen is *begrip* nodig) dan elk ander vergelijkbaar geschrift van tijdgenoten. In het gewone dagelijkse leven, op scholen, in catechisaties en in andere situaties kregen kinderen van alles te horen en te leren over de stellingen van het christendom, ook wanneer de ouders, met hun Martinet of Van Alphen in de hand, zich beperkten tot 'natuurlijke' religie. Zij waren in de verste verte niet in staat vanuit hun eigen behoeften de eventuele logica of noodzaak achter de theologische standpunten te bevroeden. Deze situatie zou nog eeuwenlang voortduren en komt ook nu nog wel voor. Voor de gemiddelde achttiende-eeuwse lezer moet het dus een schok geweest zijn om te lezen dat Mietje pas rond haar twaalfde jaar iets verneemt over God en dan het eerste gemakkelijke verhaal uit de Bijbel te horen krijgt: het leven van de oudtestamentische Jozef, min of meer in de vorm van een wijsheidsgeschiedenis. Pas op haar veertiende jaar ziet Mietje een kerk van binnen! Dat is zo ongeveer ook de leeftijd waarop zij werkelijk geconfronteerd wordt met het verschijnsel christendom, althans met de figuur van Jezus.

Het zal duidelijk zijn dat daarom in Mietjes religieuze opvoeding kerkelijke zaken of standpunten zo goed als geen rol spelen. Wanneer Mietje vijf jaar is, meldt de 'famille Dominé' zich bij haar thuis, met allerlei opvoedkundige geloofsboekjes:

men moet de kinderen in 't geheugen drukken, dat zij het eigendom des Satans zijn, op dat zij weeten, wie hen door zijn dierbaar bloed verlost heeft uit de magt des duivels. (I, 61)

De voorstellen van de man worden door de ouders beleefd doch beslist afgewezen.

Mietjes religieuze vorming bestaat voorlopig hierin dat zijzelf, op basis van haar groeiende kennis over natuur en wereld, tot het inzicht komt dat er een 'Weldoener' moet zijn.³⁴ In het hoofdstuk 'Ik leer God kennen' (I, 208 vv.), wanneer zij twaalf is, leert zij hem te identificeren met God. Zij wordt erop voorbereid dat er een boek bestaat (I, 322) waarin veel meer omtrent hem te vinden is en op haar dertiende krijgt zij de eerste drie evangeliën ter lezing, zonder instructies vooraf. Zij moet met haar vragen en problemen daarover bij haar moeder komen. Samen praten zij dan over de betekenis

van de figuur Jezus. Een begrip als zonde komt bij dit soort discussies nauwelijks aan de orde en wordt trouwens in het algemeen geduid als een vorm van ontevredenheid (II, 15). In verband met Jezus en diens leer duikt dan als het ware in het voorbijgaan het begrip christendom op. Dat is aan zijn verschijnen gekoppeld en wordt nergens verbonden aan enige kerk³⁵ of kerkleer. Van dogma's is nergens sprake. Alleen de opstanding en de onsterfelijkheid zijn belangrijk. Een zinsnede als de volgende is exemplarisch hiervoor – overigens wordt daarin een rationeel, altijd wat merkwaardig aandoend argument gebruikt. 'Oordeel nu eens uit dit eene stuk [over onsterfelijkheid], hoe veel voortreffelijker de Christelijke godsdienst is, dan die der natuur.'

Pas na dit alles wordt Mietje gezet aan het lezen van het evangelie van Johannes en van de Handelingen. Daarmee is zij begonnen wanneer het

gedrukte deel II eindigt. Maar ook in de handschriften die de tekst vervolgen, is duidelijk dat Mietjes christendom een evangelisch christendom is gebleven, geïnspireerd door de voorbeeldfiguur Jezus. Alle strijd, alle verdeeldheid in geloofsrichtingen, is fout. Het is niet de bedoeling van de schrijfsters om opzettelijk kerk of kerken nadelig af te schilderen, zij hekelen slechts schijn-christelijkheid. Wanneer Mietje bijvoorbeeld kennismaakt met een plattelandsdominee en een proponent, beiden op bezoek bij

haar ouders, is de echt calvinistische dominee overduidelijk een geboren en kleingeestige figuur, immer zoekend naar ketterij. De proponent daarentegen demonstreert meer gezond verstand en is in zekere zin vrijzinniger.³⁶ Uit de beschrijving van verschillende ‘fijnen’ blijkt dat sommigen van die fijnen geacht worden een werkelijke, diepe religiositeit te bezitten.

Aan de andere zijde van het spectrum vinden we de esprit-forts, de onwilligen. Deze ongelovigen misbruiken de Schrift. Hun aanhangers zijn vooral te vinden onder jongelui die ‘geest en eenige *ondiepe* kundigheden hebben’ (II, 213). De oorzaak van hun ongelooft is soms dat zij al op zeer jonge leeftijd met idiote godsdienstboekjes lastiggefallen zijn. Ongelovige schrijvers als Voltaire beschikken alleen over vernuft en schijnschone valsheid. Wat de gewone ongelovigen betreft: de schrijfsters vertonen geen enkele neiging die serieus te nemen, en zullen ook in het werk van zulke mensen niet zoeken naar waarheid.

Een merkwaardig element in GEBV is de aandacht voor de betekenis en voorspellende waarde van dromen en voorgevoelens.³⁷ Hier zien we een onverwachte verwantschap met figuren als Rijklof Michaël van Goens, die eenzelfde belangstelling had. Het is een bevestiging van het feit dat de schrijfsters leven in een tijd die niet alleen rationeel is, maar soms ook verzet op Swedenborg, Mesmer en Jung Stilling. Mietje zelf wordt er echter niet mee lastiggefallen. Zij groeit gelukkig op, in een veilige omgeving, waarin gedoseerde stimuli van buitenaf haar begripsvermogen prikkelen. Zij leeft in een verlicht opvoedkundig paradijs.

Opvoeding³⁸

Mietje is een doorsneemeisje. Zij is een *dagelijks* kind, worden haar ouders niet moe te benadrukken. Zij heeft geen bijzondere talenten, hoogstens enkele eigenaardigheden zoals haar neiging te schertsen, ‘vernuftig’ te zijn. Mietje moest natuurlijk een gemiddeld kind zijn, wilden de schrijfsters met GEBV hun doel bereiken: een schets te geven van een goede (godsdienstige) opvoeding. Die schets kon niet gaan over een buitenissig of bijzonder getalenteerd kind. Wat zij zeggen over Mietje, willen zij zeggen met betrekking tot elk kind. ‘Ik wilde dat gij schoon zoude uitspeelen, zo lang mogelijk een kind blijven’ (II, 11), zegt moeder tot Mietje, wanneer deze een nieuw, op het begin van de volwassenheid duidend inzicht bereikt heeft en aan haar moeder vraagt: ‘Waarom hebt u mij hier niet eerder over ingelicht?’ De opvoedkunde van Mietjes moeder is voor een groot deel gebaseerd op het inzicht dat geen enkele kennis waarde heeft als men daar niet aan toe is. In dat geval is kennis slechts doctrine en ballast.

GEBV kan gelezen worden als een boek over opvoeding. In dat geval kan men vooral bewondering hebben voor het geduld en het inzicht van de moeder, wier leven geheel gewijd is aan Mietje, liefdevol maar zonder enige

verwennerij of toegevendheid. Zij voert een voortdurende dialoog met haar dochter. Nooit vraagt zij te veel van Mietjes vermogens. Zij remt Mietje eerder af. Maar zij prikkelt haar talent zodra zij denkt dat Mietje rijp is een nieuwe stap te zetten en nieuwe menselijke inzichten te verwerven. Moeder bepaalt, stuurt, doseert haar onderwijs en stemt het totaal af op Mietje zelf.³⁹ Zij houdt steeds haar doel in het oog: het vormen van Mietje tot een volwassen vrouw, die in haar leven oordelen moet vanuit een gezond verstand dat opereert op basis van ervaring en inzicht. Gezond verstand is de cruciale term voor de volwassen geestesgesteldheid, keer op keer in GEBV herhaald.

Laat moeder zich daarbij leiden door een of ander leerstelsel? Dat is niet zo duidelijk. Zij blijkt diverse opvoedkundige schrijvers te bewonderen: Fénelon, Hulshoff, La Bruyère, Locke, Formey (I, 32-34), maar zij houdt er ook eigen ideeën op na. Zo heeft zij bijvoorbeeld bedenkingen bij het tabula rasa-idee van Locke. Zij meent niet dat kinderen geheel en al 'schoon papier' zijn en dat alles door middel van opvoeding aangebracht kan worden (II, 336).⁴⁰ Haar moeder zou ook, meent de bejaarde Mietje, nooit iets gezien hebben in Rousseaus ideeën, neergelegd in diens toen nog niet verschenen *Emile ou de l'éducation* 1762). 'Emile is een meesterstuk, maar het plan is een harssenschim' (I, 33). Het genie ging hier op de loop met de rede. Nee,

Mijne moeder aanvaardde mijne opvoeding onder het geleide haarer groote vriendinnen, de Natuur en de Rede. (I, 34)

En elders luidt het:

Een kind kan niets uit zig zelf weeten, want het denkt weinig, en heeft geene ondervinding. Dit alles komt ook al met de jaaren. Men eischt ook niets van een kind dan onbepaalde gehoorzaamheid aan zijne ouders, tot dat het in staat is eene keuze te doen, en daar van voldoende redenen te geeven. (I, 169-170)

Mijn pligt bestaat, in u geduldig, en naar uwe vatbaarheid, te onderwijzen [...]. (I, 161)

Het op de juiste wijze begeleide kind leert tijdens zijn groei dus zowel te ondervinden (via de Natuur, de gehele empirische wereld) als zijn inzicht (Rede) te ontwikkelen, naar gelang zijn vatbaarheid daarvoor. Die gecombineerde kennis moet iets zijn dat het menselijk leven volwaardig en volwassen maakt. In GEBV wordt dit gezond oordeel gezond verstand genoemd. 'Geleerdheid' is iets geheel anders. Die wordt in GEBV als iets van minder belang afgedaan en zelfs beschouwd als een zaak die van de hoofdzaken van het leven afleidt.⁴¹

Uiteraard gaat achter dit alles de verlichte idee schuil dat de mens zich kan verbeteren, dat hij te vervolmaken is. Wanneer de bejaarde Mietje

terugblijkt op haar opvoeding en denkt aan de bedoeling van de Schepper met de mens, schrijft zij haast juichend: 'Niets [karakteriseert] zo sterk die rei van weezens, waarin wij behooren, dan de volmaaktbaarheid. Vervoerend vooruitzigt! Mijne natuur is, door alle eeuwigheden, volmaaktbaar! [...] Ik ben volmaaktbaar!' (I, 64) Merkwaardig, zoals hier christendom en de verlichte progressie-idee elkaar in het hemelse de hand reiken. Overigens is al op aarde de ontwikkeling van een gezonde geest een voorwaarde voor het bereiken van geluk. De mogelijkheid geluk te verwerven is iets wat de achttiende-eeuwer buitengewoon interesseert. Het recht op geluk is niet voor niets zowel in de Amerikaanse grondwet als in die van de Bataafse republiek (1798) geformuleerd.⁴²

Er is één geestesgave die hinderlijk is, of kan zijn, bij het streven naar het bereiken van een juiste geestesbalans. Namelijk het willen toegeven aan *vernunft*. Dat is een eigenschap die Mietje in hoge mate bezit.⁴³ Het is moeilijk een omschrijving te geven van wat vernuft is. In Mietjes geval is het een vorm van kwikzilverigheid, vlugheid, geneigdheid tot scherts, bijdehandheid, lichtzinnigheid. Haar vriendin Coosje daarentegen is niet vernuftig. Die is bedaard, gedegen, beginselvast. Vernuftig zijn is op zich een neutrale eigenschap, maar moeder waarschuwt keer op keer dat vernuft niets is, indien niet geleid door het gezonde oordeel. Fraaie vernuften (*beaux-esprits*) zien alles in een vals daglicht (I, 32), zijn ingenomen met de 'katesprongen des vernufts'. Vernuft is een soort speelziekte (I, 300). Voltaire was een vals vernuft (II, 213). Kortom, vernuftigheid heeft iets van een ongeleid projectiel dat anderen kan bezeren.

Aan Mietjes misbruik van haar vernuft is zelfs een apart hoofdstuk gewijd: 'Ik geef een proef van vernuft'. Daar wordt Mietjes vernuftigheid zichtbaar in het gekscherend nadoen – en dus eigenlijk bespotten – van een oude vrouw uit de volksklasse die het huis van haar ouders bezoekt. Die vrouw kan zich uiteraard niet geheel conform de etiquette van de hogere burgerij gedragen en uitdrukken. De moeder grijpt krachtig in en probeert Mietje duidelijk te maken wat wel en wat niet getolereerd kan worden in scherts, satire, spotzucht en 'grappigheid'. Wanneer die houding ingegeven wordt door minachting, door verachting of door de veronderstelling dat de ander niet gelijk is maar minder, dan is er sprake van een houding van disrespect. Die verwondt. Het is geen geesteshouding die zelf gezond en in balans is. Indien anderen al gecorrigeerd dienen te worden of op fouten gewezen, dan behoort men te zoeken naar een manier van mededelen waarbij de ander in zijn waarde gelaten wordt en aldus beter de mogelijkheid krijgt zijn fouten in te zien. De moeder geeft voorbeelden waardoor Mietje zelf begrijpt wat zij verkeerd heeft gedaan.

In dit hoofdstuk leert Mietje dus dat een van haar talenten allesbehalve een talent is, indien het gebruikt wordt zonder gezonde basis. Zij leert zichzelf daardoor beter kennen en in de hand houden. Haar vernuft krijgt

richting. Vernuftig zijn is blijkbaar het grootste gevaar dat een kind kan bedreigen. Het beschouwt zichzelf dan blijkbaar als maatstaf voor alle anderen. Op die manier kan het nooit echt volwassen worden.

De moderne lezer zal zich mogelijk verbazen over allerlei formele aspecten van taal en omgangsvormen, als hij dit opvoedingsgeschrift doorneemt. Hij zal het nu anders gewend zijn. Dit is echter de manier waarop eind achttiende, begin negentiende eeuw dergelijke geschriften vorm kregen. Het hoort bij de cultuur van de tijd, en bij het ideaal van beheertheid. Van Alphen deed, met zijn eenvoudige kindergedichten, al een grote stap voorwaarts als men natuurlijkheid beschouwt als ideaal. Bij Wolff en Deken hoort men Mietje, wanneer die heel klein is, al echt kinderlijke woordjes gebruiken. Zij praat soms werkelijk als kind. De schrijfsters behoren tot de eersten bij wie men kindertaal kan horen.

De uitgave van 1802

GEBV verscheen bij de Haagse uitgever Isaac van Cleef op 29 oktober 1802.⁴⁴ Van Cleef blijkt moeite gedaan te hebben om het werk aan de man te brengen, niet alleen door het versturen van recensie-exemplaren, maar ook door een advertentiecampagne. In ten minste twee grote landelijke bladen zijn advertenties te vinden. Zo verscheen in de veelgelezen *Opregte Haerlemsche Courant* op 30 oktober de volgende tekst:

J. van Cleef, Boekverkooper in 's Hage, geeft uit en heeft alom verzonden: GESCHRIFT eener BEJAARDE VROUW, uitgegeeven door de Juffr. E. BEKKER, Wed. Wolff, en A. DEKEN, 2 Deelen, gr. 8vo, à f. 4-6. Dit Werk, het welk met geen minder genoegen dan de andere Schriften van deeze *Schryfsters* ontvangen zal worden, vervat onder anderen het volgende: Myne afkomst. – Ouders en eerste Kindsheid. – Ik leer Leugen en Valschheid kennen. – Onze drie Nichten en haare Kinderen. – Myne eerste Speelmakkertjes. – Gesprek over het Danssen. – Het Dondert. – Ik zie eene Doode. – Ik geef een proef van myn Vernuft. – Myne eerste Vertaling. – De Comedie behaagd my niet zonderling. – Brieven aan myne Vriendin Coosje. – Ik kryg zeer aangenaame Vooruitzigten. – Een Hoofdstuk dat wedersprooken zal worden. – Brief van myne Vriendin Coosje. – Ons Reisje. – Deeze afdeeling zal niet algemeen goedgekeurd worden. – Aankomst en Verblyf op het Kasteel. – Zoo men gelukkig wil leven moet men zich wapenen tegen te Leurstellingen. – Ik wordt voorbereid tot het leezen van de Handelingen der Apostelen. – Myne bedenkingen hier over. – Ik zie een weinig van de Waereld. – Bedenkingen over de Opvoeding van jonge Juffrouwen. – Van de *Historie* van SARA BURGERHART, WILLEM LEEVEND en CORNELIA WILDSCHUT, zyn nog maar zeer weinig complete Exemplaren te bekomen.

Deze aankondiging, die op 15 en 25 oktober ook al in de *Leydsche Courant* was geplaatst, beslaat in het blad zelf twaalf regels. Dat is vrij veel voor een boekadvertentie, hoewel rond 1800 ook weer niet ongebruikelijk. Van Cleef gaf een uitvoeriger inhoudsopgave dan gebruikelijk was⁴⁵ en probeerde het koopgedrag kennelijk te stimuleren door te verwijzen naar eerdere, veelgelezen werken van de schrijfters. Andere advertenties door Van Cleef in genoemde kranten zijn doorgaans kleiner van omvang. Mocht dus GEBV niet goed verkocht zijn, dan heeft dat zeker niet aan Van Cleef gelegen.

Maar – verkocht GEBV inderdaad niet goed? Naar aanleiding van dit laatste belangrijke werk van de ‘arme’ schrijfters klinkt in de secundaire literatuur soms een licht verontwaardigde toon door, als zou Nederland hen min of meer het graf in hebben gezwegen. Dat wordt mede ingegeven door kennis van het feit dat Van Cleef de honorering voor dit boek wilde terugbrengen van vijftien naar zeven gulden per blad, met de motivering dat hij (nog) slechts tweehonderd exemplaren van de eerste twee delen verkocht had. Dat getal vernemen wij in een tamelijk gekwetste brief van Agatha Deken aan Van Cleef.⁴⁶

Bij die wat romantische verontwaardiging zijn wel een paar kanttekeningen mogelijk. Ten eerste over de verkoop zelf. Tweehonderd exemplaren is op zichzelf in de Bataafs-Franse tijd niet slecht als verkoopcijfer. En wanneer heeft Van Cleef dat aantal verkocht? Is het een momentopname, na zijn advertenciacampagne? Vermoedelijk wel, want zijn schrijven over exemplaren en honorering zal hij vrij kort daarna verstuurd hebben. Hij moest immers zijn productie plannen, waaronder de delen III-IV van GEBV, en kon niet al te lang wachten met een poging om het contract met de schrijfters te veranderen. Dat betekent dat het getal tweehonderd slechts een voorlopig getal is. Mogelijk verkocht hij er op langer termijn wel veel meer.⁴⁷

Bovendien dreigt men wel te vergeten dat in de steden – waar zich de meeste GEBV-lezers bevonden – het sterkst de gevolgen van de grote terugval van de Nederlandse economie rond 1800 gevoeld werden, zozeer zelfs dat de inwonersaantallen zienderogen afnamen. Het was een tijd waarin een bedrag van ruim vier gulden voor een werk als GEBV niet zo snel meer opgebracht kon worden door dezelfde groep die eerder bijvoorbeeld *Sara Burgerhart* had gekocht. Anders gezegd: de GEBV-markt was een krimpende markt.

Belangrijker nog is de culturele malaise van die tijd. Het eindeloze verlichte geharrewar van de laatste decennia van de achttiende eeuw lijkt weinig verbetering gebracht te hebben. Na 1798 is Nederland moe en heeft alle resterende krachten nodig om iets van de nationale identiteit te handhaven tegenover het Franse overwicht. Het kruipt soms terug onder de kansel om te vernemen dat de God van Israël wel degelijk de God van Nederland is gebleven. Op dat moment heeft men er niet zo veel behoefte aan kennis te nemen van een nieuw boek van schrijfters die gelden als exponenten van een richting (staatsgezind eerst, radicaal-patriots daarna) die door velen,

achteraf, gezien wordt als oorzaak van alle ellende. Lijkt dat nieuwe boek niet te gaan over – alweer! – die vermaledijde voorbije eeuw? Is het immers niet een terugblik van een *bejaarde* vrouw? Geeft die vrouw, gezien het overzicht in de advertentie van Van Cleef, niet opnieuw blijk van verlichte opvattingen over Bijbel en opvoeding? En kondigt zij in datzelfde overzicht niet glashard aan dat sommige van die hoofdstukken wel ‘widersprooken’ zullen worden of ‘niet algemeen goedgekeurd’? Nee, dat boek hoeft niet gekocht te worden. Van controverses heeft lezend Nederland op dat moment genoeg.

Waarderingsgeschiedenis

Vanaf het begin is GEBV niet vriendelijk ontvangen, zo lijkt het. Maar mogelijk kennen wij niet alle reacties. Het is opvallend dat de enigszins geestverwante *Algemeene Konst- en Letter-bode* er geen aparte aandacht aan besteedde of durfde besteden. GEBV werd desondanks wel genoemd bij de nieuw verschenen boeken die te koop waren in de boekhandel van A. Loosjes Pz.⁴⁸ Het viel ook niet in de smaak bij de in brede kringen gelezen en langzaam steeds behoudender wordende *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, waarin een anonymus vijf bladzijden nodig had om de inhoud op een wat ironiserende wijze weer te geven.⁴⁹ Het wordt duidelijk dat de vrije godsdienstige opvoeding niet geheel de zegen had van de recensent. Zijn stuk bevat het verzoek aan de uitgeefsters toch eens mee te delen hoeveel kinderen zij zelf wel opgevoed hebben en besluit met de weinig fijngelieve opmerking:

Ene *bejaarde* Vrouw heeft dit Geschrift opgemaakt uit de nagelatene Portefeuille harer Moeder; en dus kan men het, in dit zo wel als in vele andere opzichten, letterlyk als *oude wyven praat* aanmerken.

Onbarmhartiger nog oordeelde de *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek*.⁵⁰ Dit blad vertegenwoordigde de orthodoxie en had weinig waardering voor de schrijfsters wier stijl en ideeën veel te lichtzinnig bevonden worden. De toon is onwelwillend en afkomstig van een partijganger. ‘Zelfs zij die buiten het vaderland reizen, veranderen wel van lucht, maar niet van aard’ zegt de schrijver spottend, verwijzend naar het verblijf in Frankrijk van Wolff en Deken, en daarmee tevens naar hun ongewenste patriotse sympathieën. Het valt op dat de recensent bewust moeite doet enkele passages uit hun verband te rukken: een handelwijze die verklaarbaar is uit het feit dat de christelijke auteur gekwetst was door de wijze waarop Mietje bijgebracht werd op een zelfstandige en volwassen manier over zaken van het geloof na te denken. Ook hier staat aan het eind een smalende opmerking die inhoudt dat vrouwen die zelf nooit kinderen gehad hebben, niet over opvoeding zouden moeten schrijven.

Wie het daar niet mee eens geweest zal zijn, is Fenna Mastenbroek (1788-1826), een Friese schrijfster uit doopsgezinde kring. In 1818 publiceerde zij haar *Wilhelmina Noordkerk, eene geschiedenis, ter aanprijzing van oud vaderlandsche zeden, voor Nederlandsche vrouwen en meisjes*. De titel is duidelijk genoeg. Het verhaal speelt voor en in 1813. Ook dit werk handelt over opvoeding en groei tot vrouw. Verschillende hoofdstukken zijn duidelijk geïnspireerd door GEBV.⁵¹

Wat de latere beoordeling van GEBV betreft is het opvallend dat, hozeer de waardering voor het totale oeuvre van de schrijfsters in de loop van de laatste twee eeuwen ook gegroeid is, het GEBV daarin niet deelde. In overzichten van leven en werk wordt het vaak niet eens genoemd. Bijna alle handboeken zwijgen erover. Een enkele keer komt het zelfs tot een zeer negatief oordeel, zoals in het geval van A. de Vletter, in 1915. De Vletter meende, uitgaande van twintigste-eeuwse opvattingen over het kind en de opvoeding van kinderen, te mogen zeggen:

we zien het heerlike, kleurige kinderleven verdwijnen achter een ondoordringbaar waas van ouwewijvengespraak en degelik theoreties opvoederijgevit. Wij verwachten de schets van het kind, wij hopen op de herinneringen van het jonge Betje, op haar ondeugendheden, haar kwaai-meidenstreken, haar botsingen met dorre conventies en ouderwets gezag, en wij krijgen... niets dan de wanhopig vervelende, onrustbarende wijdlopige verhalen, gesprekken, brieven, verhandelingen, van brave Mietje en hare Mama.⁵²

Dergelijke kleurrijke uitspraken vindt men bij De Vletter bij de vleet, maar het behoeft geen betoog dat deze zaligverklaring van het type kind à la Pietje Bell of Joop ter Heul geen enkel recht doet aan achttiende-eeuwse idealen, mogelijkheden en realiteiten. Gezwegen nog van de moeilijkheid dat er rond 1800 geen enkele literaire vorm bestond waarin een dergelijk kwameidenverhaal voor de lezers acceptabel gemaakt zou kunnen worden.

Ook in latere jaren komt GEBV doorgaans slechts aan de orde, in zoverre het genoemd moet worden als eindwerk van de schrijfsters, en als bron van autobiografische details. Blijkbaar verdiende GEBV op zichzelf beschouwd, als literaire dan wel cultuurhistorische tekst, geen aandacht.

Een geheel andere toon wordt plotseling aangeslagen door Buijnsters, die GEBV in zijn biografie 'verrassend modern en origineel' noemt en vindt dat het boek als zelfportret van de schrijfsters meer dan hun romans-in-brieven hun eigen gewaarwordingen en inzichten weergeeft.⁵³ Dit eigentijdse oordeel verdient de aandacht. Misschien komt er weer wat meer belangstelling voor GEBV.

VERANTWOORDING VAN DEZE EDITIE

De bronnen van het *Geschrift eener bejaarde vrouw* zijn de druk van 1802 en een aantal manuscripten. Voor de druk uit 1802, in twee delen, is in deze editie gebruikgemaakt van het exemplaar KB 190 F 1-2. In de universiteitsbibliotheek Leiden bevinden zich manuscripten van de schrijfsters die materiaal bevatten voor de niet-verschenen delen van GEBV. Hun bibliograaf beschrijft ze duidelijk:⁵⁴

536. [Hs.] ‘Geschrift eener bejaarde vrouw’ (door Wolff en Deken); enigszins afwijkende redactie van bibliografie nr. 193 [= druk 1802] met een onuitgegeven vervolg (dl. III), alles in handschrift van Betje Wolff; door Dyserinck genummerd en gepagineerd. Voor het bijbehorend gedeelte in Aagje Deken’s handschrift zie nr. 543. Gedrukt gedeelte: sign Ltk 492 nr. 23-II; onuitgegeven: sign. Ltk 492 nr. 23-I en nr. 25-I t/m VIII.

543. [Hs.] ‘Geschrift eener bejaarde Vrouw’; het door A. Deken geschreven, onuitgegeven vervolgdeel op bibliografie nr. 188 [bedoeld zal zijn nr. 193 = druk 1802]; 45 + 75 pp.; zie voor Betjes aandeel nr. 536. Sign. Ltk 505-III en V.

Zoals uit deze opgave blijkt kunnen deze handschriften niet zonder meer beschouwd worden als ‘echte’ kopij voor hetzij de feitelijk gedrukte versie, hetzij de nooit verschenen druk. Het zijn te zeer kladteksten, vaak zonder indeling in ‘echte’ zinnen, de namen van personages worden verwisseld enzovoort. In één geval vind ik zelfs twee versies van één hoofdstuk. Men vindt er talloze onderstrepingen, correcties, aanwijzingen, spellingveranderingen die erop duiden dat mensen met die tekst bezig geweest zijn. Het is echter niet uit te maken of dit de schrijfsters zelf geweest zijn, dan wel een corrector of uitgever.⁵⁵ Het is niet onwaarschijnlijk dat er ooit een manuscript bestaan heeft dat wel bedoeld was als definitieve kopij. We moeten het echter doen met wat we hebben.

Het is ook niet duidelijk of de volgorde van de hoofdstukken in de losse katernen waaruit deze handschriften bestaan wel de juiste is. In een enkel geval heb ik gekozen voor een andere volgorde. Ik heb geprobeerd de meest waarschijnlijke chronologische volgorde in het leven van Mietje vast te houden. Daarover kan men echter van mening verschillen. De volledige opgave van die geschreven hoofdstukken is te vinden in de noot.⁵⁶ In het commentaar zijn soms verwijzingen te vinden naar passages in de oorspronkelijke druk, welke echter niet in *deze* uitgave opgenomen zijn.

De omvang van dit Amazone-deel stond een selectie van ongeveer 35 procent van de gehele tekst toe. Bij de keuze en bewerking stond de verhaallijn voorop. Al te specifieke details over en verwijzingen naar de achttiende eeuw zijn daarom weggelaten. Daardoor kon ook de annotatie beperkt blijven.

In de geselecteerde tekstdelen zijn, conform het gebruik in de Amazone-reeks, spelling en interpunctie gemoderniseerd, behalve bij citaten in de inleiding. Daarnaast is het taalgebruik in het handschriftelijk materiaal aangepast tot lopende tekst; om discrepantie met de gedrukte tekst te voorkomen, zijn ook daar aanpassingen in de richting van modern taalgebruik gedaan.

Binnen de hoofdstukken (de titels daarvan worden altijd met kapitaal aangegeven) vindt men soms vetgedrukte tussenkopjes. In zo'n geval heeft men in de daaropvolgende tekst vrijwel altijd te maken met stukken of verhalen, die door Mietje gehaald zijn uit de papieren van haar moeder, of tenminste met tekst die (zogenaamd) niet door Mietje zelf geschreven is.

Rest mij nog dank te zeggen aan diegenen die mij tijdens de voorbereiding van deze editie met raad of daad hebben bijgestaan: Amber Delhaye, Myriam Everard, Willeke Los, Pim van Oostrum, Rietje van Vliet, Gerrie Wisse.

NOTEN BIJ DE INLEIDING

1. Deel I begint, na een relaas over Mietjes voorgeslacht, met Mietjes babytijd. Aan het eind van deel II is zij veertien jaar oud.
2. Het is onjuist het kneuterige, familiale en victoriaanse ‘Betje’ en ‘Aagje’ te gebruiken. Ik ben het eens met Myriam Everard die in *De achttiende eeuw* 38 (2006) p. 147 opmerkt: ‘Zo noemden beiden zich in het openbaar nooit, en zo werden zij buiten de intieme kring ook nimmer genoemd.’
3. *Wolff en Deken. Een biografie*.
4. Wolff maakt in haar vertaalde werk *Gedenkschriften van Hippolyte Clairon*, Den Haag 1799, in haar noot op p. 277, melding van GEBV als een werk dat nog in portefeuille berust.
5. Zo voorziet vader in deel II, p. 235, de Franse Revolutie. Dat lijkt wat erg toevallig.
6. Zie hierover de paragraaf ‘De uitgave van 1802’.
7. Ik baseer mij wat deze periode betreft vooral op Myriam Everard, ‘Twee “dames hollandoises” in Trevoux.’ In: *De achttiende eeuw* 38 (2006) p. 147-167. Men kan ook de niet ongenoeglijke *faction*-roman *Ter Navolging* (2004) van Kees ‘t Hart raadplegen, hoewel deze af en toe de plank flink mislaat.
8. Hun eigen mededeling, in hun rekwist maar 1798 aan de Constituerende Vergadering waarin zij om compensatie verzochten.
9. Uiteraard zijn er (niet erg bevredigende) pogingen gedaan deze Ravel te identificeren met de uit Frankrijk herkomstige gouvernante Warin, die in GEBV een belangrijke rol speelt bij de opvoeding van Mietje.
10. Everard, *a.w.*, p. 161.
11. *Ibidem*.
12. *Wolff en Deken. Een biografie*.
13. In mijn tekst worden niet alle geschriften van Wolff en Deken vanaf 1787 genoemd. Voor een volledige opgave, zie P.J. Buijnsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht 1979.
14. Dit blad verscheen nooit in druk omdat het door de gebeurtenissen achterhaald werd.
15. Zie Myriam Everard, ‘In en om de (*Nieuwe*) *Bataafsche Vrouwen Courant*. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur.’ In: *MedJWCW* 24 (2001) p. 67-87.
16. Buijnsters, *Wolff en Deken*. Leiden 1984, p. 335. Elisabeth en Agatha stonden bij hun dood echter niet ingeschreven bij enig kerkgenootschap: idem, p. 336.
17. De grens lijkt ongeveer aangegeven met het begrip ‘pseudo-autobiografie’, zoals gebruikt door Peter Altena in het lemma Wolff-Bekker, in G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse (red.), *De Nederlandse en Vlaamse auteurs [...]*. Weesp 1985, p. 657-659. Het is wel aan te nemen dat de schrijfsters enkele herinneringen en zeker ook persoonlijke ervaringen en meningen in hun boek hebben verwerkt. In 1997 noemde Riet Schenkeveld-van der Dussen GEBV (1802) ‘een mengeling van een dubbele autobiografie met elementen uit de jeugdjaren van Betje en Aagje beide, en een ontwikkelingsroman’: *Met en zonder lauwerkrans*. Amsterdam 1997, p. 620.
18. Eindigend met een opmerking over haar geringe spelkunde. Die opmerking is natuurlijk aangegrepen om de overeenkomst aan te tonen met de schrijfsters, in het bijzonder met Betje Wolff. Die had eveneens problemen met spelling.
19. Als ‘Uitgeefsters’ geven de schrijfsters zowel in de druk als in de handschriften soms commentaar op de tekst, in noten.

20. Dergelijke uitspraken en anekdotes werden verzameld en uitgegeven in populaire bundels, onder titels eindigend op *-ana*.
21. Deze 'scène'-achtige opbouw heeft wel wat weg van die in Feiths *Julia* (1783). Ook tijdgenoot Gerrit Paape construeerde zijn fictie veelal in vergelijkbare, korte tonelen. Er zou een aparte studie gewijd kunnen worden aan deze modern aandoende 'scène'-constructie van veel literatuur uit het laatste kwart van de achttiende eeuw. De schrijvers zelf spreken van 'fragmenten': deel I, p. XIV.
22. De briefvorm helpt in deze tijd uiteraard om actuele interactie en gedachtenwisseling te bevorderen; zie Willem van den Berg, 'Epistolariteit als literair procédé (1975)'. In: Idem, *Een bedachtzame beeldenstorm, beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Amsterdam 1999, p. 199-215. In het kader van de opvoeding zijn brieven ook een middel om te demonstreren hoe de speurtocht naar het innerlijk verloopt en welke 'socialisatie' gewenst is. Zie Willemijn Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen 2005, p. 8, 11. Zij constateert dat in deze periode zelfonderzoek een belangrijk element is in brieven van protestantse kinderen en adolescenten (p. 140).
23. Dat stukje is alleen in het origineel terug te vinden.
24. Zie hierover P.J. Buijnsters, *Wolff en Deken*. Leiden 1984, p. 276-279.
25. Eveneens is het verleidelijk te onderzoeken in hoeverre GEBV eerder een geschrift is voor de ouderdom dan voor de jeugd. De ouderdom heeft in het laatste kwart van de achttiende eeuw de belangstelling. Men denke aan bijvoorbeeld het leerdicht *De Ouderdom* (1792) van Feith, of de *Verhandeling over den ouderdom* (1794) van J. Lublink. Dit neemt niet weg dat de schrijvers zich hier en daar richten tot hun jonge lezers. Zo luidt het bijvoorbeeld in I, 229: 'Het kan voor mijnige jeugdige lezeressen nuttig zijn, daar over het een en ander te zeggen.'
26. Huisknechten zijn geen burgers. Die mannen hebben hun vrijheid verkocht uit luiheid. Zo iemand 'kruipt liever, dan dat hij werkt' (II, 220). Hier spreekt de patriotse afkeer van 'livreiers'.
27. In een noot, behorend bij een beschrijving van de onderdrukking en onvrijheid in Frankrijk, geven de schrijvers zelf aan dat althans dat hoofdstuk vóór 1789 geschreven is (II, 227).
28. Voor de politiek-maatschappelijke cultuur van die tijd, zie Stefan Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam 1995; Joost Kloek, Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001.
29. Zie bijvoorbeeld II 12, 57, 218. Over de varianten in het fysicotheologisch denken in deze eeuw, waardoor dit denken toch soms goed met de Verlichting kon samengaan, zie Ed Arnold, "Schittrend Wonderwerk': het goddelijk ontwerp in de natuur. Fysicotheologie en het 'argument from design' omstreeks 1800.' In: Ernestine van der Wall, Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007.
30. Moeder geeft echter toe (II, 223) dat diens *Spectacle de la Nature* gezien wordt als verouderd, 'misschien om dat hij de wijsbegeerte den godsdienst onderwerpt.'
31. Bij het honderdjarig bestaan van het weeshuis maakte zij het gedicht 'Op het eeuwgetijde van het Weeshuis der Collegianten binnen Amsteldam. 1775. Herderszang'. Zij werd 23 augustus 1760 te Rijnsburg gedoopt.
32. De belangrijkste informant blijft nog steeds J.C. van Slee. Hij gebruikte bronnen die sindsdien verloren gingen in zijn *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek [...]*. Haarlem 1895.
33. De bediening was in handen van de weesmeisjes uit het Amsterdamse collegiantenweeshuis De Oranje-appel. Agatha Deken heeft dus mogelijk daar geholpen.

34. De wijze waarop Mietje God leert kennen, wordt breder behandeld in mijn 'Het meisje, God en Vaderland. Een ideale religieuze opvoeding volgens Wolff en Deken.' In: Ernestine van der Wall, Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. Nijmegen 2007.
35. 'Dort' wordt wel door de schrijfsters genoemd, in afkeurende zin.
36. Hun discussie doet denken aan de gesprekken gevoerd in *Het leesgezelschap te Diepenbeek* (1847), door P. van Limburg Brouwer.
37. Bijvoorbeeld I, 30; II, 67 vv., 300.
38. Over de opvoedingspraktijken rond 1790, zie het zeer informatieve en lezenswaardige: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam 2005; voor de pedagogische doctrines in de achttiende eeuw: Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw*. Hilversum 2005.
39. De vader heeft een bijrol op het opvoedkundig toneel. Wel pleegt moeder met hem overleg.
40. De geïnteresseerde verwijzen wij tevens naar het hoofdstuk 'Bedenkingen over de opvoeding van jonge juffrouwen' (II, 352 vv.), in de nagelaten papieren van de moeder.
41. Ook 'genie' wordt beschouwd als iets gevaarlijks. Het is (te) vaak ongebreideld talent.
42. Zie Peter Buijs, *De eeuw van het geluk. Nederlandse opvattingen over geluk ten tijde van de Verlichting, 1658-1835*. Hilversum 2007.
43. Zo men wil, kan men hierin misschien een reden tot identificatie vinden tussen Mietje en de schrijfsters van GEBV.
44. Die datum wordt opgegeven (zonder bronvermelding) in *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijsters*. Utrecht 1987, p. 797.
45. Het is moeilijk iets zinvol te zeggen over de door Van Cleef gemaakte selectie van hoofdstuktitels.
46. *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijsters*. Utrecht 1987, brief 242.
47. Men kan erop wijzen dat in Aagjes – ongedateerde – brief sprake is van het leed dat de schrijfsters ondergaan als gevolg van de kwaadwillende recensies en dat die brief dus de stand van zaken geeft geruime tijd na verschijnen van GEBV (1802). Haar opmerking kan echter ook een algemener karakter bezeten hebben en slaan op de reacties die de beide vrouwen in de afgelopen jaren op hun *gehele* oeuvre hebben gekregen.
48. Aan het eind van no. 44, 29 oktober 1802; het werk was dus toen al verkrijgbaar.
49. 1803, 1e stuk, p. 178-183.
50. 1803, no. 1, p. 86-91.
51. Zoals het bezoek aan een lijk (p. 120 vv.), een reisje naar Gelderland (p. 130 vv.). Fenna spreekt trouwens op p. 55 lovend over de romans van Wolff en Deken.
52. A. de Vletter, *De opvoedkundige denkbeelden van Betje Wolff en Aagje Deken. Bijdrage tot de kennis van de opvoeding hier te lande in de achttiende eeuw*. Groningen 1915, p. 305.
53. P.J. Buijsters, *Wolff en Deken. Een biografie*. Leiden 1984, p. 322, 326.
54. P.J. Buijsters, *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht 1979, p. 184-185.
55. Enkele tekstfragmenten, vollediger dan in deze uitgave het geval is, zijn in 2007 verschenen op de weblog van Herkauwer.
56. Om controle mogelijk te maken, geef ik de volgorde van de hoofdstukken in de Leidse handschriften, met alle titels zoals daar voorkomend. Controle van het aantal *gedrukte* hoofdstukken is mogelijk, omdat in deze editie de (gemoderniseerde) titels daarvan alle zijn opgenomen in hier afgedrukte inhoudsopgaven behorend bij deel I en II,

hoewel, zoals gezegd, die teksten vaak niet, of slechts verkort, in de uitgave zijn opgenomen. Ltk 492: 25-I 'Derde deel. Brief van Mejuffrouw Cornelia B -'; 25-II 'Gesprek met mijne moeder over den Brief & deszelfs schrijfster'; 23-I 'Mijne Winter Gezelschappen'; 'de Beoordeelingen'; 'Men moet leeren met alles voordeel te doen'; 'Gaarn wist ik of de Leezer in deze afdeeling den eersten schakel mijner voor mij gewichtige lotgevallen vinden zal'; 'Mijne Geloofsch Belijdenis'; 'Hoe zeer kunnen wij allen Gode aangenamer, uitwendigen dienst van elkander afwijken!'; 'De Bevindingen van Mejuffrouw Warin'; 'Het Gevolg van het door mij ontfangen Godsdienstig Onderwijs'; 'Zoude het nog wel de tijd zijn om deeze Afdeeling in dit Geschrift te leggen als het oogmerk is dat uittegeven?'; 'Gesprek met mijne ouders'; 'Eenige woelige onaangenaame Tooneelen in ons vreedzaam huis'; 27 [volgens een andere daar voorkomende telling kan men dit ook opvatten als deel van 25-I] 'Brieven zonder naamteekening, zonder plaats, of jaar' (daaropvolgende titel: 'Brieven aan & door mij voor ik twintig jaar bereikt had Geschreven', na een korte inleiding bevattend 'Mejurrrouw Cornelia T aan haare vriendin Maria...'; 'Antwoord van mijnen Vader, op den vorigen Brief'; 'Mijn antwoord'; 'Mejuffrouw A.v.R. aan Mejuffrouw Maria -'; 'Mejuffrouw E.L. aan mij'; 'Mijn antwoord op den Brief van Mejuffrouw A.v.R.'; 'Mijn antwoord op den brief van Mejuffrouw E.L.'). 25-III t/m VIII 'Geschrift eener bejaarde vrouw, derde deel. Mijn antwoord op den vorigen brief'; ['Brief van moeder aan Ceetje']; 'Nog eene Les over de Handelingen der Apostelen'; 'Is het geweten onfeilbaarder dan het verstand?'; 'Een gemeenzaam Gesprek tusschen jonge Liederen'; 'Geschrift eener Bejaarde vrouw. Derde deel. Gesprek met mijne moeder'; 'Les over eenige plaatzen in de Brieven van Paulus' Ltk 505-III 'Het onverwacht overleiden van mijnen vader'; 'Rouwbeklag en Rouwbrieven' (deze sectie bevat na een inleiding: 'Mejuffrouw B... aan mijne Moeder'; 'Coosje, aan mijne Moeder'; 'Mejuffrouw Jansje aan mijne Moeder'); 505-V 'Voorbereiding tot mijn lang winterverblijf in de stad'; 'Mijne Winter Stads vermaaklijkheden'; 'Eenige Jongelingen koomen mijne rust verstooren'; 'Den Jongeling mijner Verkiezing'.

LITERATUUR

De schrijfsters: biografie, edities

De basis voor biografie en werk is het werk van P.J. Buijnsters. Zie zijn biografie: *Wolff en Deken. Een biografie*. Leiden 1984. Verder zijn van belang Buijnsters' *Bibliografie der geschriften van en over Betje Wolff en Aagje Deken*. Utrecht 1979 en *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken. Uitgegeven met inleiding en aantekeningen door P.J. Buijnsters*. Utrecht 1987. Moderne uitgaven van het werk van de schrijfsters zijn: *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart; naar de 1e dr. van 1782 uitg. met inl. en aant. door P.J. Buijnsters*. Den Haag 1980, Nijhoffs Ned. Klassieken; *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut; bloemlezing verzorgd door Willem en Koosje Breekveldt; met een toelichting van Joost Kloek*. Amsterdam 1992, Griffioen; en van Wolff alleen: *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis. In rym gebragt door eene zuster der Santhorstsche gemeente (1772); uitg., met inl. en comment. door A.J. Hanou*. Leiden 2000, Duivelshoekreeks 11.

Opvoeding

Vooraf van belang zijn de recente werken: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst. De wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*. Amsterdam 2005; en, voor de pedagogische doctrines in de achttiende eeuw: Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw*. Hilversum 2005. Aangaande de religieuze opvoeding in GEBV-1802: 'Het meisje, God en Vaderland. Een ideale religieuze opvoeding volgens Wolff en Deken'. In: Ernestine van der Wall, Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*. De zelfopvoeding en het zelfonderzoek in de toen populaire briefcultuur wordt toegelicht door Willemijn Ruberg in haar *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770-1850*. Nijmegen 2005.

Godsdienst

Voor de diverse opvattingen en stromingen, zie het eind 2007 te verschijnen: Ernestine van der Wall, Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding*.

Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850. Daarin is van belang het artikel door Ed Arnold, “Schittrend Wonderwerk”: het goddelijk ontwerp in de natuur. Fysicotheologie en het “argument from design” omstreeks 1800’. Voor het in GEBV voorgestane evangelische christendom van de collegianten, zie J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten. Geschiedkundig onderzoek [...]*. Haarlem 1895. Een goede analyse van de religieus-gevoelige atmosfeer in het leven en werk van een tijdgenote, Elisabeth Maria Post, vindt men in het ‘Nawoord’ door Bert Paasman, in diens uitgave van Post, *Het land in brieven*. Amsterdam 1987.

Wereldbeeld, Verlichting

Het standaardwerk is: Joost Kloek, Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag 2001. In dit werk is de politiek-maatschappelijke dimensie van de discussies, bij het leven van de schrijfsters, ietwat stiefmoederlijk bedeed. Zie daarom de literatuur onder ‘Politiek’. Verder: Jan Willem Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)*. Zwolle 1992.

Politiek

De ontwikkelingen in het politieke denken in de aanloop naar de patriotse revolutie, zoals door de schrijfsters meegemaakt en gedeeld, vindt men het beste weergegeven in Stefan Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam 1995. Zie voor Wolffs vaderlandse denkbeelden ook de inleiding van de editie *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* uit 2000 (zie ‘De schrijfsters: biografie, edities’). De bijdragen door vrouwen aan de politieke strijd zijn in diverse artikelen door Myriam Everard belicht, bijvoorbeeld in haar ‘In en om de *(Nieuwe) Bataafsche Vrouwen Courant*. Het aandeel van vrouwen in een revolutionaire politieke cultuur.’ In: *MedJCW* 24 (2001) p. 67-87.

VERANTWOORDING ILLUSTRATIES

p. 9

Confrontatie met de dood. In: Hieronymus van Alphen, *Tweede vervolg der kleine gedigten voor kinderen*. Utrecht 1778, t.o. blz. 92.

p. 20

Het Grote Huis van de Collegianten te Rijnsburg, met dompeldoop. Naar: J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten [...]*. Haarlem 1895, bijlage. Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA) Bijzondere Collecties.

p. 23

Vertrouwen in de ouders. In: *C. Muller's Laatste vruchten voor de Nederlandse jeugd. Tweede druk. [Bezorgd door J. Hazeu, Cz.]* Amsteldam 1799, t.o. blz. 47.

p. 40

Het gelukkig buitenleven. In: E. Bekker, wed. A. Wolff, en A. Deken, *Economische liedjes*. 's-Gravenhage 1781, t.o. blz. 110.

EERSTE DEEL

(naar de druk Den Haag, 1802)

Inleiding

Terwijl mijn geest zich vaak bezig houdt met overdenkingen, passend bij een vrouw die de wereldse beslommeringen, weinig waardevolle vermaken en aangenaamheden dagelijks steeds verder van zich verwijdert; en die, in een stille landelijke eenzaamheid, haar vredige uren wijdt aan voorbereidingen voor de aanstaande standsverwisseling,¹ waarnaar de naderende ouderdom haar leidt, denk ik veel aan wat ik in de volgende regels op het papier zal zetten:

‘Helden, staatslieden, wijsgeren, dichters en schilders hebben hun levensbeschrijvers. Groten der aarde! Ook nog enige dagen na uw dood, vleit het sluwe eigenbelang u door opgesmukte lof- en lijkredevoeringen. In een onvervuld uur kijk ik dat soort geschriften eens door. Meermaal merk ik dat gebrek aan oordeel ook zulke daden aan de vergetelheid poogt te ontrukken, die men had behoren te bedekken; omdat zij in dienst van ondeugd gepleegd zijn.’

Tevergeefs zoekt het menslievend hart in zulke geschriften trekken van ware grootheid. Tevergeefs speurt het naar enige van die vriendelijke deugden, die zowel troostend als voor de zwakke mens onontbeerlijk zijn, in een leven met zo vele moeilijkheden.

Zouden vele schrijvers, van wie de namen door de geleerden in gedenkboeken zijn opgeschreven, en die men de jeugd met eerbied leert beschouwen, ons voor zulke onaangename gewaarwordingen niet beveiligd, onze achting niet verkregen hebben, als zij, vóór zij hun pen opnamen, zich zelf gevraagd hadden: ‘Hebben wij onze medemensen iets nuttigs te zeggen? Hebben wij onze denkbelden wel eerst oplettend getoetst; hebben waarheid en gezond oordeel hun innerlijke waarde daarop gestempeld? Zijn onze veronderstellingen, die wij waarheden noemen, wel meer dan klaarblijkelijkheden? Zijn wij groot genoeg om onze eigen onkunde te belijden? Durven wij twijfelen? Zullen verstandige lieden onze geschriften aanprijzen aan de jeugd? Zullen oplettende ouders die aan hun kinderen ten geschenke geven?’

Dit alles in stille ernst neerschrijvend, begon ik over mijn eenvoud te lachen; ik verwonderde mij over mijzelf, maar dit had niets vleiends voor mijn eigenliefde. *Hoe*, dacht ik, hoe is het mogelijk, dat een vrouw, die zo vele en zo verschillende tonelen in dit wisselvallig leven heeft meegemaakt; die de mens zo veel jaar aandachtig waarnam; zo veel maskers zag vallen, en zich erop toelegde om de eerste bronnen van de menselijke daden na te speuren; hoe is het mogelijk dat zo’n vrouw dit van bijna alle schrijvers kan eisen? Het doel dat zij hebben, heeft immers geen verband met dit zelfonderzoek van het gemoed.

Om niet al te langdradig te worden stipte ik slechts dit weinige aan, met betrekking tot de historieschrijvers. Men kan zich moeite geven om de overige soorten auteurs zelf na te gaan zien.

Als kundige schrijvers onze aandacht weten te vestigen op nuttige onderwerpen, hoe veel is de maatschappij hun dan niet verplicht! Hoe veel brengen zij toe tot de *kennis van de mens!* Maar het beste middel om dit doel te bereiken, zou, mijns inziens, bestaan in het KIND te beschouwen, zoals het uit de handen van de natuur is gekomen; waar te nemen hoe zijn eerste *fysieke* opvoeding werd ingericht, hoe het vervolgens door omstandigheden, voorbeelden, gesprekken, onderrichtingen, toevalligheden, eigen temperament, gewijzigd werd. Dit zou ons in staat stellen om de eerste drijfveren van zijn daden te zien. Dan zouden wij beter kunnen beslissen: 'of de mens nog iets anders zijn kan, dan het *resultaat* van zijn omstandigheden'; – een leerstuk, dat meer dan ooit bij zeker slag van lieden dat zichzelf wijsgeren² noemt, in de mode komt; en ons in de rang der machines³ plaatst.

Dit soort waarnemen is geen werk voor geleerden. Die vertellen slechts wat anderen gedaan of gezegd hebben. De geleerdheid vergenoegt zich met lust tot onderzoek en een goed geheugen; maar zij heeft met het gezond oordeel niets te maken. Verheven wetenschappen leiden tot deze kennis niet op. Zij laten de mens onaangeroerd.

Deze kennis kan men niet verkrijgen dan in het huiselijk leven, als men een grote mate van aandacht en geduld bezit, en dus de geschiktheid heeft om het in de kunst van waarnemingen ver te brengen. In het huiselijk leven zien wij het kind; maar, zodra het in de wereld treedt, nog slechts de acteur die zijn aangeleerde rol speelt.

Mij vleient dat er in mijn vaderland nog wel een groot getal lezers zal gevonden worden dat een geschrift, tot dat oogmerk dienstig, met genoegen zal lezen, hield ik mij ermee bezig om in lege uren, en als ik lust tot schrijven had, zo'n geschrift op te stellen. De portefeuille van mijn dierbare overleden moeder bood mij hiertoe vele fragmenten,⁴ en mijn geheugen zal mij, hoop ik, in staat stellen dat materiaal te gebruiken om dit werk tot een samenhangend geschrift te maken. Men zal ongetwijfeld zien dat één van mijn doelen is te tonen, dat aandacht voor onszelf en een verlicht geweten; dat eerlijkheid en oprechtheid, ons tot zelfkennis leiden en ons onze innerlijke zedelijke waarde en onwaarde duidelijk maken; dat niemand in staat is ons zo te kennen als wij inderdaad zijn; en dat dus de goed- of afkeuring van anderen ons niet veel waard zijn moet. Ik heb mij ook voorgenomen om in dit geschrift eens bedaard te onderzoeken, in hoever de waarheid haar zegel hecht aan het algemeen gevoelen: 'dat rampen en tegenspoed altijd belangrijker zijn om ons het waar geluk te doen vinden, dan voorspoed.'

Voor stijl en taal vraag ik toegevendheid. Nog meer: ik verzoek in 't oog te houden dat dit geschrift is opgesteld door een bejaarde vrouw, die altijd beter met goede smaak dan met taalregels overweg kon.

De uitgeefsters aan de lezer

Het is ons meermalen gebeurd dat men ons, ter beoordeling, ongedrukte werken toezond; 't zij met of zonder naam. Dit bracht ons in de mening, dat men enige prijs stelde op ons oordeel, en zich van onze eerlijke openhartigheid verzekerd hield. Zo veel in ons was, voldeden wij altijd aan het oogmerk der zenders, mits wij in hun werk blijken van gezond mensenverstand ontdekten. Het valt toch aan vrouwen van jaren en ondervinding niet vreselijk moeilijk het maskertje, waarachter zich een zot uilskopje dat op rijm schrijft, verbergt, een beetje opzij te schuiven en zich naar die nadere beschouwing te richten.

Toen ons dit manuscript in handen kwam, trof ons de titel genoeg om het met aandacht te lezen en te beoordelen. Lang hielden wij het onder ons, maar na het oordeel van een paar kundige vrienden te hebben vernomen, die het met hun goedkeuring vereerden, besloten wij het in 't licht te geven. 't Kwam ons voor dat men een goed boek te meer in de catalogus van vaderlandse werken zou kunnen opnemen. Dit kan niet dan de goedkeuring hebben van allen die, in onvervulde uren, liever een goed boek lezen dan spelen.

*Geschreven in het Departement de
l'Ain, bij Tjeroux,⁵ het derde
jaar der Franse Republiek.
(1794.)*

Korte inhoud

*Mijn afkomst.
Mijn ouders.
Mijn eerste jeugd.
Ik ben vijf jaar.
Ik ben zeven jaar.
Ik leer leugen en valsheid kennen.
Onze drie nichten en haar kinderen.
Mijn eerste speelmakkertjes.
Ik leer bescheiden zwijgen.
Gesprek over het dansen.
Het dondert.
Ik zie een dode.
Ik schrijf mijn eerste brief.
Ik geef een proef van mijn vernuft.
Mijn eerste vertaling.
Ik leer God kennen.
Gesprek tussen mijn ouders.*

*De komedie behaagt mij niet echt.
Ik schrijf mijn eerste brief aan mijn vriendin.
Tweede brief aan mijn vriendin Coosje.
Eerste brief van mijn vriendin Coosje aan mij.
Derde brief aan mijn vriendin Coosje.
Wij hebben enige vrolijke dagen.
Gesprek met Mietje, over de christelijke godsdienst. Zij was nu dertien jaar.
Ik lees drie evangeliën.*

Mijn afkomst

Lang vóór het sluiten van de vermaarde Utrechtse Unie,⁶ staan mijn voorouders reeds bekend als schrandere, naarstige, eerlijke, rijke kooplieden. In overoude kantoorboeken heb ik de meeste namen, die thans raadsheerlijke en burgermeesterlijke titels dragen, gevonden als goede vrachtschippers op Antwerpen en naar de Sont.⁷ Om de aardigheid bewaar ik de handtekeningen en kwitanties voor verdiend scheepsloon.

Maar, vóór het jaar dertienhonderdenveertig vond ik niets van mijn voorouders aangetekend. Als ik ooit op de inval kom om mijn stamboom te schilderen, moet ik die daarom beginnen met ene Joris Simons Soen. Hij handelde sterk met het Noorden, begiftigde kerken en kloosters voorbeeldig, zowel door het laten bidden ‘voir die ruste sinder siele en die sines Wives⁸ Magteltje Geryts’, als door het jaarlijks uitdelen van ettelijke vaten stokvis, honderd koeie kéézen,⁹ twaalf zakken witte bonen, naast nog een jaarlijkse toelage voor het Minderbroedersklooster, bedragend, in onze hedendaagse munt, drie schellingen, vijf stuivers en een duit.

Bijna twee eeuwen later vind ik in de bijbel van deux aas,¹⁰ op het voorste witte blad aangetekend: ‘Jasper Simons werd in de spijker van Lysbeth, onze nicht, hemeliken gedoopt.’ Uit dit hemelijke dopen van Jasper Simons, in de spijker (het pakhuis) van Lysbeth, onze nicht, concludeer ik dat mijn voorouders vroegtijdig de Roomse Kerk hebben verlaten en zich bij de volgers van Calvinus¹¹ gevoegd.

Ik weet niet *wat* deze mensen hiertoe bewoog. Het zou mij aangenaam geweest zijn hierover iets aangetekend gevonden te hebben. Het volgende weet ik echter zeker: deze calvijnsse mensen trouwden nooit buiten hun kerk of buiten hun familie. Nu vind ik ook dat zij een *van* aannamen,¹² gevoegd bij de naam van *Simons*, die zij in de volgende eeuw geheel afschaften. Ook hiervan weet ik de oorzaak niet. Om het geduld van mijn lezers niet te veel op de proef te stellen zal ik al deze voorouders in hun *on*-vermaardheid laten rusten en mijn verhaal beginnen bij mijn vaderlijke grootvader.

Cornelis van *** (de lezer houde het mij ten goede, dat ik mijn familienaam verberg) deelde evenzeer in de schatten als in de opvattingen van zijn voorvaderen. De schatten vermeerderden; de opvattingen bleven zo onge-

veer gelijk. Het was bij hem een gewetenszaak, die aan zijn nakomelingen zó over te leveren, als hij die van zijn voorvaderen ontvangen had. Om eerlijk te zijn, het blijkt niet dat dit mijn geslacht veel kopzorgen gaf. Misschien waren die opvattingen geen geschikte zaken voor de aandacht van deze mensen; 't kan ook zijn dat zij dit onnodig achtten, omdat zij toch, buiten dit moeilijk gedoe, zowel geacht als rijk waren. Allen vergenoegden zij zich ermee in deze leer te leven en te sterven; een leer, die zij voor bijzonder troostrijk hielden.¹³ Wat echter óók waar is, zij bemoeiden zich even weinig met de geloofsbegrippen van anderen als met hun eigene. Dat zij allen bovenvaldrijvers¹⁴ waren, weet ik bij overlevering, maar ook dat zij niet de minste bitterheid of haat voedden voor die goedaardige zielen, die maar niet kunnen toestaan 'dat de God der liefde redelijke wezens zou geschapen hebben, om die voor eeuwig ongelukkig te maken'.¹⁵ Zij vergenoegden zich met zulke snode mensen, die zo verkeerd dachten, te beklagen.

Als dit volgens enige lezers heel onwaarschijnlijk is, dan moet ik ter opheldering hier opmerken dat mijn voorouders zelden spraken en zeker nooit dachten over metafysische godgeleerde verschillen. Door dit middel werden alle liefdeloze driften in teugel gehouden en bewaarde het hart zijn welwillendheid. Mijn ouders leefden in onafgebroken vriendschap met twee van hun nichten, hoewel die tot de *bedorven* mystieken behoorden; want zij waren *vroom* van wandel.¹⁶ Over deze twee wezens zal ik, alsook over hun kinderen, bij gelegenheid nog het een en ander vertellen.

Geen familie kan zo nauw gehecht zijn, als de mijne was, aan overgeërfde zeden, gebruiken en gewoonten.

In mijn grootvaders huis vond men nog dezelfde bezigheden, tijdkortingen en huishoudkunde; dezelfde oplettendheid, die geest van orde, die zucht tot precisie en berekening, toegepast ook op de minste bedrijven van het huiselijke leven, zoals die ons, Nederlanders, al eeuwen van de overige Europese volken onderscheiden. De familiedeugd was liefdadigheid, 'en haar linkerhand wist niet, wat de rechterhand deed'.¹⁷ Zij leverde een aantal diakens, ouderlingen en kerkmeesters.¹⁸ Het schijnt dat zij die bedieningen met waardigheid bekleedden. Ik vind nergens aangetekend dat iemand der familie, van Joris Simons *Soen* af tot op mijn vader Jacob van *** , in de regering¹⁹ zou geweest zijn. Zij vergenoegden zich, zo het schijnt, met de titel van burger.

Men las in grootvaders huis nog dezelfde boeken als die men in zijn geslacht ten tijde der reformatie bestudeerde. Dat getal was niet groot. Zij vielen mij ten deel en droegen de kenmerken van Hollandse nettigheid. De vreemdigheid van sommige titels dreef mij om die in te zien. Ik dacht wel eens: op hoe veel verschillende manieren worden de mensen, zo al niet geleerd, ten minste gesticht!

In grootvaders huis waren drie grote kamers, geschikt voor de familieportretten. Toen ik had leren zien, zag ik niet slechts het algemene karakter maar ook de aangezichten van de familie. Ik vond hier dezelfde rustigheid der leden, openheid van gelaat. 't Waren dezelfde mooie, blauwe, stille, wel-

geopende ogen, en die zijn toch de heldere spiegels van een bedaarde geest! Hetzelfde lichtbruin haar en blozende kleur; alles beloofde meer vaderlands verstand, dan uitlandig vernuft.

De kleding van deze lieden was of zwart satijn, of fluweel; de kleinzoon van Joris Simons *Soen* uitgezonderd. Zijn met bont omzoomde bovenkleed is van zwart laken. Enigen droegen gouden ketens om de blote hals; de vrouwen parels om de armen. Niet alleen de vrouwen, maar ook de mannen van die vroege tijd droegen, aan gouden schakelkettingen, gestikte zijden beurzen. De kleur van de kleding bleef dezelfde, maar de hoofdtooisels en kragen werden door de heersende mode min of meer gewijzigd.

Het huis was groot, ruim, luchtig, kostbaar. Alle schoorsteenmantels hadden nog dezelfde hoogte, diepte, breedte, met zwaar verguld snijwerk, als toen zij in het jaar zestienhonderdvijftig tegelijk met het huis gebouwd waren. Kostbare schilderijen sierden de spierwitte muren. Verschillende kamers waren nog met goudleer behangen. De meubels getuigden van de pracht en soliditeit van de voorgaande eeuw. Wanneer ik, en dit deed ik dikwijls, een bezoek aflegde bij deze voorname afbeeldsels, viel er altijd, hoe jong ik nog was, een geest van statigheid op mij, die met mijn levendigheid heel vreemd contrasteerde. Ik stelde mij dan voor, hoe of deze lieden toch wel zouden gedacht en gesproken hebben over onderwerpen die dan in mijn geest speelden. Was mijn moeder hier ook, dan vroeg ik haar dit, en zij antwoordde mij in de geest van die tijden, en volgens het karakter van de persoon, bij wie ik dan stond.

Lieden van smaak zullen zeker denken dat de elkaar opvolgende bewoners van dit huis dit alles uit smaak, en wel uit een fijne smaak, geschikt en tot een aangenaam geheel gemaakt hadden. Zij bedriegen zich. Het hoge woord moet eruit! Mijn voorouders waren geen lieden van smaak.²⁰

Geen overdadig rijk Noord-Hollander, die nooit verder reisde dan Petten en de Alkmaarder Hout, kan sterker afkeer hebben van oude palen te verzetten; geen stevig rechtzinnig bedaagd leraar²¹ groter weerzin hebben tegen Hoogduitse bijbeluitlegging²² of meer ieveren²³ tegen zielschadelijke nieuwigheden; dan mijn grootvader ieverde voor oude vaderlandse zeden, gewoonten en kleding. Geen onbuigzame Fries,²⁴ als hij tot de adel behoort, kan hoger begrippen hebben van zijn stand, provincie, wetten en levenswijze, dan mijn grootvader hield van overoude familiegebruiken. Hierom at hij nog altijd aan een grote ovalen tafel, waren de spijzen veel en voedzaam, werd alles opgedist in tinnen schotels, om de randen met peterselie belegd, of met zout, suiker of beschuit bestrooid, at hij van fijne Delftse borden, stond de zware zilveren bierkan aan zijn rechterhand en bestond het dessert jaren achtereen uit boter, allerlei soorten kaas, inlandse vruchten en Wormer beschuitjes.²⁵ Men dronk onder de maaltijd niet meer wijn dan om het eten te besproeien; en, als grootvader eens een klein hartversterkinkje nam, was dit nooit dan op familiemaaltijden. Voor vreemdelingen gaf men likeurs en koffie bij het dessert. Pijpen en tabak bleven daar echter verban-

nen. Een kraakzindelijke Hollandse keukenmeid, die zich een grote naam verworven heeft wegens het talent om uit weinig lepels beslag ettelijke dozijnen flensjes te bakken, en wafels die in de familie ten geschenke gezonden werden, bakte, braadde, stooftde, kookte, roosterde, en is er nog iets meer in een keuken te verrichten – voor mensen, die nooit eerder dan één uur voor de maaltijd voelden, dat zij toch ook een maag hadden. Alle bedienden waren wel rijkelijk begoud en bezilverd, maar liepen evenveel modes achter als hun meesters en vrouwen. Het hele huishouden liep zo net en geregeld als het beste Engels horloge. Vroegtijdig legde men zich ter ruste, en met de dag was alles in beweging, een paar zomerweken uitgezonderd. Grootvader bleef als laatste op en wekte ook weer het huisgezin. Onder het ontbijt las grootvader in het *Woord*,²⁶ terwijl grootmoeder nog een naatje breidde. Toen mijn vader lezen kon, kreeg hij die taak, terwijl grootvader luisterde met alle eerbied van een ijverige Christen.

Mijn ouders

Eerst echter een paar woorden over mijn grootmoeder. Zij was wat men doodouderwets noemt. Werkzaam, overdreven zindelijk, stil, liefdadig, kerks, afkerig van bemoeizucht, en zij gebruikte nooit twee woorden, als één het klaren kon. Zij had eerbied voor haar man, liefde voor haar zoon en zij maakte allen die in haar kring leefden, gelukkig. Zij las nooit, had nooit een brief geschreven, breidde elk jaar ettelijke paren haarfijne bratte²⁷ kousen; deelde aan alle kinderen der familie grote nieuwjaarsgeschenken uit; vierde grootvaders verjaardag prachtig; stookte nooit in haar kamer, het mocht koud zijn of niet, vóór de vierde november,²⁸ en begon altijd dinsdag na Pasen schoon te maken.²⁹ Meer kan ik niet van deze brave vrouw zeggen.

Mijn vader was de enige zoon van dit paar mensen. Met zijn veertiende jaar nam grootvader hem op het kantoor en naar de beurs. ‘Jacob is lang genoeg te Warmond³⁰ geweest’, zei grootvader, ‘ik zal hem thuis laten komen, de jongen zal mij van dienst zijn.’ Zoon Jacob kwam dus van Warmond, waar hij sinds zijn twaalfde jaar geweest was. Grootvader gaf hem zo overmatig veel bezigheden, dat hij, om er niet onder te vergaan, zijn vaste gezondheid en voorbeeldig gelijkmatig karakter nodig had. Van zulk afbeulen van een kind had grootvader geen flauwe notie. Hij had zijn zoon zo lief, als hij maar iets of iemand liefhebben kon. Hij was goedaardig: ’t was uit onkunde, niet uit hebzucht, dat hij zijn zoon deze Labansdienst³¹ oplegde.

De opvoeding van mijn vader begunstigde helemaal niet de ontwikkeling van enige aangename talenten. Te Warmond had hij niets mogen leren dan lezen, schrijven, cijferen, boekhouden en de Franse taal; geen muziek, geen tekenen en vooral geen dansen. Grootvader meende dat een koopman daar niets mee te doen had en dat al die wisselwasjes de jongens maar afleiden van het éne nodige – geld verdienen. De natuur had mijn vader een

goed gehoor gegeven, ook behagen in het schone. Hij schreef overheerlijk,³² en zijn kantoorboeken waren meesterstukken van liefhebberij. Als hij zich de hele dag suf en stomp geschreven en gerekend had, was zijn uitspanning eens met vader na de maaltijd te dammen of het voorlezen van de prijscourant.

Mijn grootvader had een fraaie buitenplaats bij de Haarlemmerhout. Daar verbleef grootmoeder in de zomer. Naar oud familiegebruik reden grootvader en zoon daar vrijdagsavonds naar toe, om er tot maandagmorgen te blijven. Dan haalde mijn vader eens adem. 'Nu,' zei hij bij zichzelf, 'nu is mijn tijd voor mij.' Wandelen, vissen en lezen waren zijn tijdkortingen. Onderwijl verzamelde hij nieuwe krachten, om, zonder zijn gezondheid te benadelen, elke dag veertien uur op een dampig kantoor te slijten.

Een nicht van grootmoeder bezocht haar dikwijls, meestal met haar enige dochter Naatje. Toen zoon Jacob achttien en nicht Naatje zestien jaren bereikt hadden, namen deze bezoeken in aantal toe. De jonge lieden zagen elkaar met toenemend welgevallen; 't zij omdat zij in de familiekring, waarbuiten zij niet verkeerden, niemand vonden die hen meer behaagde, of omdat de natuur beiden had ingefluisterd: 'om gelukkig te zijn, zult gij elkaar onontbeerlijk worden.' Mogelijk is beide waar. Neef Jacob vond geen meisje zo lief als nicht Naatje. En nicht Naatje vond een wandeling, aan de arm van neef, altijd alleraangenaamst. Nooit praatte zij zo veel, zo vrij, zo over alles, dan met neef. Neef verstond altijd duidelijk wat zij hem zei. Zodanig was de liefde, die in de harten van deze jongelieden onmerkbaar sloop, en in hun leven duizenden ongenoemde genoegens verspreidde.

Het volgende over de ouders van mijn moeder.

Grootvader, geen vriend van arbeid of hoofdbreken, scheidde vroegtijdig uit de handel. Rust en gemak waren zijn aardse hemel. Hij was rijk en vergenoegd. Een goede gezondheid, gehoorzame driften,³³ een stille geest, bewaarden hem voor al die lastige kleine grilligheden die het inwendig schijnend huiselijk geluk zo dikwijls vernielen, en veel minder zijn te vergeven aan een man, dan aan vrouwen wier teer zenuwstel zo verbazend veel van weer en wind afhangt, vooral indien zij weinig en onge oefend verstand hebben en door een te weke opvoeding bedorven zijn. Hij was een mensenvriend zonder dit zelf te weten. Men beminde hem, men zocht hem.

Mijn lieve grootmoeder was ook onkundig, want zij was in haar jeugd op dit stuk verwaarloosd. Zij had echter een goed oordeelsvermogen. 'Ik hoor,' zei zij, 'zo graag spreken over zaken, waaraan ik iets heb.' Zij was deugdzaam en godsdienstig. Zij was de eenvoudige openhartigheid zelf. Men ontdekte in haar geen gebreken.

Dicht bij grootvaders buiten woonde een bejaard heer, die daar dagelijks als de bijzondere vriend des huizes verkeerde. Deze man beweerde niet: *ik ben een filosoof!*³⁴ maar hij was het. Hij volgde weldoorzochte, vaste beginselen; hij zocht waarheid. Zijn hart was de zuivere bron van onuitputtelijke welwillendheid en milddadigheid. Jarenlang vond hij geen gezelliger genoegen dan in het spreken met grootmoeder. Haar stille, altijd evenwichtige

aard en haar aangename verkering waren hem een behoefte geworden. Hij meende: 'dat een verstandige vrouw, al is haar kring van kundigheden niet wijd, heel goed gezelschap is voor ieder man, die gezond oordeel ver boven geleerdheid schat.'

Mijn moeder, het enig kind van waardige ouders, groeide op onder het aandachtig oog van deze voortreffelijke man. De natuur had haar met uitnemende geestvermogens begunstigd. Hij bediende zich van de invloed die hij op haar ouders had, om dit veelbelovende kind een beschaafder opvoeding te laten ontvangen. Hij dacht: 'dat een meisje, in haar omstandigheden, de voordelen van zo'n opvoeding moest genieten.' Het kon een man die zo goed sprak, niet moeilijk vallen daarvan de welwillende ouders te overtuigen. Zodra Naatje met nut muziek en tekenen leren kon, gaf men haar bekwame meesters, en, omdat hij zelf in beide kunsten uitmuntte, was hij in staat haar vorderingen te beoordelen en te bewonderen. Hoe vreemd dit ook een familie toescheen, waarin nooit zulke meesters een voet gezet hadden, kreeg mijn moeder dagelijks lessen. En de heer R*** leerde haar vroegtijdig huislijk Frans. Hij meende: 'dat men een kind niet moest afschrikken, door het te vergen de taal naar regels te leren, waarvan het niets begrijpt, en de nuttigheid waarvan geen kind bevatten kan.' Vandaar ging hij onmerkbaar voort, zowel door gesprekken als door samen met haar die boeken te lezen die geschikt zijn voor de vatbaarheid van de kinderen.

Toen mijn moeder veertien jaren bereikte, was zij in de familie *puur*³⁵ beroemd. Haar opstelletjes en versjes wekten bewondering voor haar grote talenten. 't Is wel waar dat deze goede mensen geen lieden van *smaak* waren. Maar bevoegde rechters zeiden dat deze jonge juffrouw veel belofde en, als zij haar talent van schrijven beoefende, het ver zou brengen.

Zo'n schrander meisje zag snel dat neef Jacob niet onverschillig voor haar was. Zij vertelde mij eens dat zij dit met zekerheid wist, twee volle jaren voor hij haar het zei – misschien pas voor hij het zelf ontdekt had. Mijn vader had geen sterk-schitterende begaafdheden maar een gezond oordeel, en smaak voor het schone. Omdat mijn moeder al vroeg een juist oordeel boven spelend vernuft waardeerde, en omdat zijn hart uitmuntend was, won hij dagelijks al meer haar genegenheid.

Door het lezen van goede boeken breidde hij zijn kundigheden uit en kreeg een beter oordeel. Gaandeweg legde hij bij haar die schroomvalligheid af die een jongeman niet goed staat. Hij tekende noch speelde, maar zijn oog was precies en zijn gehoor fijn. Dikwijls deed mijn moeder haar voordeel met zijn aanmerkingen. Zijn omgang was aangenaam: onder een koel voorkomen bedekte hij de verregaandste aandoenlijkheid. Al zijn deugden waren stil, weldadig, gegrond op algemene welwillendheid. Hij was mooi, welgeschapen, gezond, sterk; afkerig van buitensporigheden. Hoe natuurlijk ging hier welgevallen in liefde over!

De wederzijdse ouders, en ook de heer R***, zagen deze genegenheid met veel genoegen. Evenwel niet om dezelfde redenen. De vriend van 't huis

en mijn moeders moeder waren verheugd omdat zij voorzagen dat onze jonge lieden volmaakt voor elkander berekend waren, en, naar menselijk vooruitzicht, gelukkig met elkaar zijn zouden. De overigen waren tevreden omdat dit wederzijds een schone partij was; – in onze familie deed men, van onheugelijke tijden, niets dan *schone* partijen. Men kwam dus overeen het huwelijk te sluiten, zodra mijn vader eenentwintig en mijn moeder negentien jaar oud zou zijn.

Vóór die tijd overleed mijn vaders vader aan een verzuimde verkoudheid, die hem binnen weinig dagen ten grave leidde.

Zes weken na dit overlijden traden de jonge lieden in de echt. Heel Amsterdam sprak tenminste *twee hele dagen* van deze schone partij; en van de rijkdom die hier bijeen kwam. De bruiloft was naar 't gebruik van die tijd prachtig en langdurig. Bruidegom en bruid in 't zwart, en de bruid als overdekt met juwelen, die zij echter na die dag niet meer droeg maar opborg bij de nutteloze kostbaarheden. De bruiloft duurde, met het reisje naar Zaandam, zeven volle dagen. 's Avonds brachten de matrozen van de voor de stad liggende koopvaardijsschepen twee ongewoon grote kronen,³⁶ onder het toelichten der flambouwen en veel geraasmakende muziek.

Ik bewaar, om het zonderlinge, nog een vrij dik kwarto boek met de bruiloftsverzen, versierd met een mooie titelplaat die gegraveerd is door de beroemde Picard.³⁷ Daar werd mijn vader op afgebeeld: niet als een burgerman maar in het kostuum van een Grieks veldheer.³⁸ Mercurius, kenbaar aan zijn gevlerkte muts en gevleugelde hielen, leidt hem naar het altaar, waarop Hymen³⁹ een klein vuurtje stookt en op wacht staat. Mijn moeder, die zedige lieve vrouw, is vrij wat *à la Spartienne*⁴⁰ gekleed en stapt aan de hand van een halfnaakte schuim-godin⁴¹ luchtig voort; enige dansende Cupido's omringen haar.

De heer R*** was niet lang de vergenoegde getuige van het geluk van mijn ouders. Hij had aan mijn moeder al zijn boeken gelegateerd, alsmede een keurig kabinetje van schilderijen, tekeningen en prenten, en zijn mooie door hem gebouwd huis. Geen naastbestaanden hebbend, moest zijn overige nalatenschap, aan werken van liefdadigheid besteed worden. Diep bedroefde dit overlijden mijn moeder. Nooit sprak zij van hem dan met stille ontroering en dankbaarheid. Zij voelde levendig hoeveel hij had toegebracht tot haar bestendig geluk en tot de ontwikkeling van haar vermogens. In dat huis kwam ik, nog geen jaar na de trouwverbintenis, ter wereld.

Mijn eerste jeugd

Gezond en welgeschapen verscheen ik in het leven. Geboren van ouders, geheel onbekend met dat verschrikkelijk leger van naamloze, lastige, geheime ongesteldheden die zulke schromelijke verwoestingen aanrichten en al in de tere jeugd het zwakke leven ondermijnen, deelde ik in al de zegeningen die daaraan gehecht zijn.

Met dankbaar opzien naar God namen mijn ouders zich voor die schat zo veel mogelijk te beveiligen. Dat een vrouw als mijn moeder aan haar plichten beantwoordde, hoef ik niet te verzekeren. Het is dienstiger dat ik de lezer verhaal hoe zij daaraan voldeed.

Deze waardige moeder was nu zozeer in haar kring dat zij zich met niets dan met mij bezig kon houden. Zij sloot haar klavier, legde de tekenpen in de portefeuille en bond die dicht. Zij behoorde tot die vrouwen die weten te heersen over hun neiging tot studie; tot die vrouwen wier gezond oordeel en licht bewogen hart eisen de natuur blijmoedig te gehoorzamen; en die nooit wensen tot de meer bevoorrechte sekse te horen.

Mijn moeder had over de opvoeding niets anders gelezen dan Fénelon⁴² en Locke.⁴³ De beroemde *Emile* van Rousseau⁴⁴ bestond nog niet. Maar ik ben er zeker van dat zij, al ware dat boek bekend geweest, nooit die opvoeding gevolgd zou hebben. Toen dat werk ieders aandacht trok, vroeg ik haar wat zij daarover dacht. Zij antwoordde: 'Als ik het goed zie, is Rousseau de grootste schrijver van onze tijd. Men bewondert hem ook als hij dwaalt. De rede zelf moet wel op wacht staan om door zijn weergalozе welsprekendheid niet te worden weggevoerd: hij werkt zo geweldig op ons, gewone mensen, als eigen is aan grote genieën. Hij tast ons hart en onze verbeelding gelijktijdig aan. Mogelijk zult gij lang genoeg leven om er getuige van te zijn, dat men aan deze grote man recht doet, ook bij dat lichtzinnig volk dat nu zijn geschriften verbrandt, hem op de barbaarste wijs vervolgt en als 't ware vogelvrij verklaart.' Toen ik in staat was om 's mans geschriften te lezen, begreep ik dat er maar één zo'n man in de wereld was. *Emile* is een meesterstuk, maar het idee is een hersenschim. Indien het al uitvoerlijk was, dan nog moest het niet gevolgd worden. De schone verhandeling van onze voortreffelijke leraar Hulshoff⁴⁵ had bij haar voorrang op die van professor Formey.⁴⁶ Ik geloof dat zij juist oordeelde.

Mijn moeder aanvaardde mijn opvoeding onder het geleide van haar grote vriendinnen, de Natuur en de Rede. Deze baanden de weg tot het heiligdom van de Godsdienst, waarmee zij mij bekend maakte. Eerst legde zij zich erop toe om mijn gezondheid te beveiligen, mijn kleine krachten te versterken. Zij wist dat ik vele maanden niets nodig had dan het voedsel dat de natuur, altijd wijs, voor de zuigeling geschikt heeft: slaap, zindelijkheid, frisse, niet al te warme lucht en genoeg gepaste beweging.

Onbekend met smarten en behoeften was ik nooit lastig. Zelden schreide ik. Ik voelde op mijn manier mijn bestaan, maar hoe strelend! Zo vloeiden de drie eerste levensjaren in vreugd en onafgebroken gezondheid door, als een stil helder afvloeiend beekje.

Mijn ouders waren erop bedacht geen nog sluimerende driften wakker te maken, geen nog ingewikkelde begeerten op te roepen. Zij wisten dat zo'n jong kind geen tegenstand bieden kon. Zo wilde het de natuur, en dat willen is wijsheid. Nooit richtte men mijn aandacht op de kostbaarheden waarmee de kamers waren opgesierd. Speelgoed van geringe waarde en poppen hielden mij bezig. Men gaf mij eenvoudig, dus gezond voedsel. Ik kende

weinig maagbedervende snoeperijen: gaf men mij een stukje suiker, dan was ik het gelukkigste kind van de wereld.

Zo'n kind heeft geen zorgwekkende gebreken. Zonder dat te weten was ik gehoorzaam. Wildheid, losheid, achteloosheid, ongestadigheid zijn *eigenschappen*, geen *gebreken* van de jeugd. Ik was woelig, driftig, druk, praatachtig; maar geen dreinster, geen huilebalk, niet knorrig en vooral niet koppig. Ik had heel veel eigenliefde, ik was dankbaar, (want ik was ongewoon gevoelig), mededeelzaam, medelijdend en nogal gewillig als ik wist dat mijn wil er niet toe deed. Van dat laatste was ik al vroeg overtuigd. Had men mij niet gewend aan gehoorzaamheid, ongetwijfeld zou ik mijn eigen vlinderende huppelende begeerten altijd gevolgd hebben. Dit is ook natuurlijk. Nu onderwierp ik mij.

De tuin achter ons huis was mijn geliefdst verblijf. Dan sprong, liep, danste, gonsde, zong en speelde ik naar hartelust, terwijl moeder mij, zonder dat ik dat vermoedde, in 't oog hield.

Een zo woelachtig kind had veel slaap nodig. Meestal verzocht ik mijn moeder mij uit te kleden en naar bed te brengen. O, hoe groot was die gunst, wanneer ik de behoefte had om te rusten! Zij bracht mij in haar slaapkamer, legde mij in een klein ledikantje zonder gordijnen, nam het licht mee en sloot de deur achter zich zorgvuldig toe.

Omdat mijn moeder de gezonde gewoonte had vroeg op te staan, had ik nooit het verdriet van vele gezonde kinderen, die, uitgeslapen, in bed moeten blijven liggen; een verdriet dat voor levende gevoelige kinderen zeer groot is en dat mijn lezers zich nog wel zullen herinneren. Moeders die zelf traag en loom zijn, en daarom vermaak vinden in het ochtend-luieren, behoorden dat te bedenken. Zij moesten weten hoe voordelig de koele veerkrachtige morgenlucht is voor de gezondheid en snuggerheid van kinderen. Met Hollandse zindelijkheid werd ik gekleed zonder optooisels. Een stoof,⁴⁷ niet meer te ontberen als men eraan gewoon is, gaf men mij nooit. In de winter was er in mijn moeders bijzondere kamer altijd een goed houtvuur. Zij begreep dat dit de gezondheid bevorderde, door de lucht zuiver en matig warm te houden. Uit al deze kleinigheden zal de lezer kunnen opmaken dat mijn moeder boven vele huishoudkundige vooroordelen verheven was; zelf opmerkte, dacht, oordeelde en zich niet liet afbrengen van een overwogen plan, 'al vond men dit voor zo'n verstandige vrouw toch wat wonderlijk.'

Ik was heel onwetend, want ik was een kind. Maar ik wist al gauw uit ervaring dat ik de raad van mijn moeder niet kon missen, als ik eens zelf iets wilde ondernemen. Ervan overtuigd dat zij mij lief had, kon ik gemakkelijk begrijpen dat zij mij, iets weigerend, dat om mijnentwil deed. Dit bracht onbepert vertrouwen voort. Hoe vele middelen heeft een verstandige moeder om een kind blijmoedige onderwerping te leren!

Zodra ik voor rede begon vatbaar te worden, zei zij: 'Mijn kind, als ik u iets weiger, waarop gij heel gesteld bent, dan kost dit mij meer moeite dan u. Maar omdat ik beter weet wat goed of nadelig voor u is, dan gij, omdat gij

een kind zijt, weten kunt; omdat ik de gevolgen van mijn toestemming vooruit kan zien, mag ik wat gij vraagt niet toestaan. Ik zie er dus voor u niets beters op dan dit uit uw hoofdje te zetten en te doen zoals ik voor u verkies.' Soms kostte mij dit enige moeite, soms schikte het nogal gemakkelijk.

Mijn beide grootmoeders waren op mij verzot, zoals grootmoeders doorgaans zijn op een enig praatziek, niet onaardig klein meisje. Zij zouden echter meer keer mijn gehoorzaamheid hebben doen wankelen. Dit begreep mijn moeder. Zij dacht daarover. Maar toen de ene grootmoeder mijn maag eens door snoeperijen voor twee dagen bedorven had en de andere mij enige grillen had toegelaten die terstond moesten uitgeroeid worden, wilden die niet gevaarlijk voor mij worden, ging ik daar nooit meer spelen dan onder het oog van mijn moeder.

Ik ben vijf jaar

Nu had mijn vader aan een der singels⁴⁸ een buiten. Daar sleten mijn moeder en ik het grootste deel van het jaar. 's Avonds kwam doorgaans mijn vader met zijn vriend de heer Berk daar ook. Toen kreeg ik al die gevestigde smaak voor het buitenleven, die mij in mijn hoge jaren zo bestendig blijft. Altijd was ik vergenoegd. Maar als wij buiten waren, steeg deze stille aandoening op tot vervoering en was mijn gezondheid volmaakt. Ruimte, frisse lucht, bloemen, gras, bomen, vruchten, vogels, eenden, duiven, allerlei hoenders, een klein schepje en meer vrijheid. Hoe behaagt dit alles aan een kind, aan de natuur gewoon gemaakt!

Nu leerde ik dagelijks vrij veel, zonder dat te weten; en meest alles door ervaring. Alle kinderen houden van bloemen. Het heugt mij dat ik eens aan mijn moeder om een bloem verzocht. Zij plukte er een af (zeker niet één der kostbaarste) en hield die, onder het een of ander voorwendsel, nu door mij vergeten, zo lang in haar hand dat de bloem veel geleden had. Zij gaf mij die; ik zag het onderscheid. Zij deed mij begrijpen dat men, om een bloem in volle schoonheid te houden, die niet moest plukken, omdat zij anders gauw verwelkte. Ik vergeleek mijn bloem met die nog stonden te groeien. Moeder had gelijk! Sindsdien vergenoegde ik mij met die te bekijken. Nu kon men mij gemakkelijk in den mooiste bloemhof alleen laten, want als ik ze eens met mijn klein neusje berook, bracht dat niets nadeligs voort.

Alle kinderen zijn grage liefhebbers van fruit. Eens raapte ik een afgevalen appel op, die mij zeer beviel. Mijn moeder voorzag wat er gebeuren moest, maar zei niets. De wrange bitterheid echter deed mij die met een 'Foei! Hij is zuur!' wegslijten.

MOEDER. Gij schijnt nog geen grote kenster van vruchten?

IK. Maar maatje, de appel was zo mooi; ik *dacht* dat hij lekker zijn zou.

MOEDER. En gij ondervindt het tegendeel?

IK. Wel, hij is zo zuur als azijn.

MOEDER. Gij ziet dus dat gij u zelf bedroog. Nooit gaf ik u een appel die u niet goed smaakte. Zou het niet goed zijn als ik u verbood ooit een appel op te rapen?

IK. Maar maatje, hoe wist gij dat deze appel niet goed was? Gij hebt hem toch niet geproefd?

MOEDER. Dat hoefde niet.

IK. Hoezo, maatje?

MOEDER. Ik kan het onderscheid *zien* tussen een goede en wrange appel.

IK. Zien, maatje? en wie leerde u dit?

MOEDER. De ondervinding: maar zij heeft nog de tijd niet gehad om u dit te leren. Wat dunkt u, MIETJE, als ik eens, tot zij u wijzer gemaakt heeft, voor u zag, voor u uitkoos?

IK. Wel ja, maatje, dat zou wel goed zijn.

Ik dacht dit alles eens over; en begreep dat ik nog niet kiezen moest, omdat ik te onkundig was.

Laten wij nu eens zien wat ik, al spelend, van mijn geduldige moeder na mijn vijfde jaar geleerd had. Welnu, ik kon tellen, een beetje lezen, wat schrijven, ik breide, ik naaide een zoom, evenwel heel gebrekkig, zoals dat met een gewoon kind doorgaans is hoewel het zorgvuldig wordt opgevoed. Meer kon ik, zo veel ik mij weet te herinneren, niet.

In die tijd hadden weldenkende kindervrienden nog geen boeken geschreven die hen nu zo aangenaam bezighouden en onderwijzen. Sommige vermaarde mannen begonnen echter vaag in te zien dat men zowel mensen als boeken moest kennen, als men voor kinderen nuttige geschriften wilde opstellen. Mag ik er niet bijvoegen dat men de kinderen moet bestuderen, zoals de grote Lyonet⁴⁹ zijn rupsen? Maar, hiertoe is de handigheid van Lyonet niet eens genoeg. Men moet meer belangstelling hebben voor het ontwikkelen der zedelijke en redelijke kiemen, dan Von Haller⁵⁰ voor de voortgang van het kuiken in het bevruchte ei. Men moet het onbeschrijfelijk geduld bezitten van een moeder, of dat van een vrouw die verdient heeft moeder te zijn. Men moet als met de kunst van waarnemen geboren zijn. Maar van dit alles hebben de meeste schrijvers niets! Het is nog maar heel kort geleden dat dit soort lieden begonnen is met dit verdienstelijk werk.

Misschien is de lezer nogal over mij voldaan. Maar hij bedriegt zich geweldig als hij denkt dat ik op de lijst der wijze kinderen zal aangetekend worden. Een wijs kind! Wat een hersenschim! Een schrandere kind! dat kan; een kind, dat veel kan begrijpen; maar, een wijs kind! Ik bedrieg mij zeer indien er wijze kinderen bestaan. Nooit kende ik er zo een, ook geen deugdzaam kind. Wel, waardoor verdient de beter gevormde mens zo'n erenaam? Is het niet door het verstandig gebruik van zijn eigen ondervinding? Of zou wijsheid dan iets anders zijn dan werkzame rede, ontheven van de volkswalingen?

Zo ging ik voort in de kring van mijn bestaan. Nog kende ik geen groter vermaak dan lichaamsbewegingen, het praten met mijn moeder of, kon dat niet, met mijn poppen. Wie heeft niet opgemerkt dat een kind heen en weer loopt, zonder iets met duidelijkheid daardoor te bedoelen? Alleen omdat de natuur dit zo gewild heeft?

Altijd richtte men mijn aandacht op voor mij bevattelijke voorwerpen, en nooit op wat onnut is.

Nu begon men met mij een beetje meer te redeneren, zonder mijn zwakke aandacht te vermoeien, of mijn oordeel te veel werk te geven. Geen zo jong kind kon nieuwsgieriger zijn. Hiervan maakte men het beste gebruik. Een kind dat niet nieuwsgierig is, leert niets. Het staat stil. Het komt er maar op aan die drift goed te leiden; zo deed mijn moeder. Hoor slechts een verhaaltje.

Onder mijn speelgoed had ik een aardig met sterke kleuren geverfd kastje. Als ik aan een uithangend koordje trok, gaf het een voor mij zeer zoet geluid. Nu wilde ik de oorzaak daarvan weten. Ik vroeg daarnaar, maar wat men mij zei, was te eenvoudig om door mij geloofd te kunnen worden. 't Is waar, mijn onkunde was te groot om een abstracte structuur te verzinnen, om met hulp daarvan de verschijnsels op te lossen. Nee, zo ver ging mijn verstand niet. Na veel vragen en zoeken bleef ik even wijs. Eindelijk verzocht ik moeder of ik het eens van binnen mocht bekijken, en daarom *losmaken*.

MOEDER. In dit geval is losmaken: breken.

IK. Maar, maatje, als ik het nu eens heel heel voorzichtig losmaakte?

MOEDER. 't Blijft toch altijd breken: ik raad het u dus niet aan. Gij hebt niets aan gebroken speelgoed.

IK. Maar ik zou zo graag eens zien hoe het van binnen is!

MOEDER. Wilt gij door uw eigen schuld het risico lopen het vermaak te missen dat het kastje u nu geeft?

Hierop wist ik niet veel te antwoorden. Mijn moeder, die zag dat mijn begeerte aanhield hoewel ik mij nog beperkte tot het van alle zijden te betasten en te bekijken, zei: 'Wel nu, kind, het is uw kastje. Doe zoals gij wilt. Ik waarschuw u nog eens, losmaken is hier breken. En geloof mij, dan zult gij evenmin als nu begrijpen waar het geluid door ontstaat.' Ik zuchtte. Zij bedoelde mij een les te geven die, als ik geleerd zou hebben die toe te passen, nuttig zijn zou. Ik maakte het los! Dat is, ik brak het. Ik bekeek het met al de drift der nieuwsgierigheid, en – was zo wijs als te voren. Beschaamd en treurig zag ik mijn moeder aan. Zij zweeg. 'Maatje! Het kastje is gebroken.'

MOEDER. Dat zei ik u toch.

IK. Maar maatje, ik was zo nieuwsgierig!

MOEDER. Gij deed zoals gij wilde: 't is billijk, dat gij welgemoed de gevolgen draagt.

IK. Maar als maatjelief mij nu nog eens zo'n kastje wilde kopen, dan zou ik u geloven en het niet losmaken.

MOEDER. Neen Mietje, ik koop u zo'n kastje niet. Ik hoop om uw eigen wil, dat gij mij voortaan geloven zult.

IK. Lieve Maatje, ik vrees dat gij wat boos op mij zijt?

MOEDER. Niet in 't minst, mijn kind; ik heb er geen reden voor. Gij zijt nog niet wijzer. Leer slechts uit dit geval dat gij u er beter bij zult bevinden als gij mijn raad volgt.

Een vol uur betreurde ik mijn stom geworden kastje! En des te hartelijker, niet omdat ik geen ander kreeg, maar omdat mijn jong geweten mij influisterde: 'Eigen schuld.'

Hoe gelukkig was mijn eerste jeugd! Zij leek op een mooie zomermorgen. Ouders, in gelijke omstandigheden, zo gelukkig kunt ook gij uw kinderen maken! Zo gij weet wat de natuur en de maatschappij van u eisen; zo gij de waarde van een kind kent; zult gij dan beweren dat gij hiertoe ook niet in staat zijt?

Niets karakteriseert een kind zo sterk als de zucht tot nadoen. Lang voor ik de gevolgen van orde kon doorzien, was ik, door mijn moeder na te apen, daaraan gewoon. Ik schikte al mijn kleine zaakjes, *zoals* moeder. Hoewel ik een gewoon kind was, merkte ik, dat ik, door alles een vaste plaats te geven, veel tijd uitwon voor mijn spelen. Wat een prikkel voor het speelziekste kind dat ooit een pop aankleedde! Die orde beviel mij ook omdat zij mijn werk was. O, ik wilde zo graag ook iets betekenen. Nooit prees men mij daarover, bang dat ik misschien in 't hoofd mocht krijgen daarop trots te worden.

Ik zal hier een paar regels schrijven over de manier waarop mijn moeder mij leerde tellen, lezen en schrijven. Onbegrijpelijk veel kost het aan een klein kind, van één tot tien te leren tellen. Vooral als het niet weet, wat het telt. Mijn moeder nam mijn ogen als hulp. Eerst, hoeveel ramen er in de kamer waren; toen, hoeveel vingers ik aan één, aan beide handen had; hoeveel stoelen er stonden, enzovoorts. Maar het duurde nog lang voor ik tot dertig tellen kon; en ik kon het niet verder brengen. Hoe blij was ik toen ik mijn vader in de armen huppelende, uitriep 'Och vader, ik heb tien vingers!' en vervolgens telde ik die.

Mijn moeder, die zag hoe mij dit beviel, zei mij, 'Ik zal u nog een paar kunstjes leren, die u niet minder zullen voldoen.' Uitstellen van die aard zijn ondraaglijk voor een nieuwsgierig kind. Maar omdat dit leren een beloning zijn moet, stelde zij dit enige dagen uit. Op een morgen dat zij zeer over mij voldaan was, zei zij: 'Mietje, ik zal u nu een van die kunstjes leren. Uw zoetheid weet ik nu niet beter te belonen.' Zij toonde mij toen een klein mooi kistje. Daarin lagen gekleurde prentjes en het alfabet. De prentjes verrukten mij, want zij waren hel gekleurd. Een kind lijkt ook in dit opzicht op ongeofende mensen: hoge kleuren behagen boven alles; de tekening? daar ziet het niets van want het kent noch evenredigheid, noch het ware schone. Het zal altijd een voddige Nederlandse hel geschilderde volksprent kiezen,

boven de schoonste tekening. Ik heb opgemerkt dat de rode kleur kinderen het meest behaagt. De reden daarvan is wel te gissen, maar dit is hier mijn oogmerk niet. Dit kunstje beviel mij zozeer, dat ik twee hele dagen mijn poppen ongekleed liet. Ik stond voortdurend voor de schoot van mijn moeder, niet slechts geduldig – opgetogen!

IK. Dit is een aardbei.

MOEDER. A. Aardbei (mij de letter tonend).

IK. Bal.

MOEDER. B. Bal (en zo door).

Kort: binnen weinige dagen kende ik al de letters. Ik was dronken van vreugde. Ik wist echter niet wat ik leerde. Toen leerde ik letters verbinden; dit was nog mooier, en toen moeder mij zei: ‘Gij zult binnen een maand beginnen te lezen’, stond ik verwonderd, want zij zei mij wat of lezen was. Hierover had ik nooit gedacht!

Met hoeveel genoegen mijn moeder mij zag spelen, huppelen, lopen, vermoeien, zo hield zij toch in ’t oog, dat zij een meisje opvoedde wier bestemming in de huiselijke kring ligt. Zij oordeelde iets méér van mij te moeten maken dan een goedaardige wilde.⁵¹ Liep ik onder het aankleden weg? Zij liet mij half gekleed blijven. Mijn verzoek alleen kon haar overhalen dat werk af te maken. Wipte ik onder het eten uit de kamer? Men nam stoel en bord weg. Verwonderde ik mij daarover, dan was het antwoord: ‘Men blijft aan tafel zitten totdat men verzadigd is.’ Dit beviel mij des te minder, omdat ik een eetlustig kind was en omdat ik altijd iets van het dessert kreeg. Ik bleef dus tot vader en moeder gedankt hadden.

Om mij een zuivere heldere uitspraak te geven zei men mij onder het lezen de woorden duidelijk voor. Brabbelde ik? Sprak ik achteloos? Ik kreeg geen antwoord! Dit stond mij niet aan. Sprak ik goed, men sprak met mij; ik leerde oplettenheid. Zes jaar oud, leerde mijn vader mij, op met inkt getrokken lijnen met potlood schrijven; wees hij mij hoe ik moest zitten, het papier moest leggen en de pen moest houden. Hij beloofde mij, als ik leer gierig bleef, net zoals moeder met inkt te leren schrijven.

Nu leerde ik ook breien. De reden waarom ik mijn moeder verzocht mij dit te leren, was deze. Lang had ik met mijn poppen gespeeld zonder erop te letten dat zij geen kousen aanhadden. Ik wist dat, als ik die niet zelf maakte, zij hun hele leven met blote benen zouden zitten. Dit stootte mij te meer omdat zij heel kostelijk naar de mode gekleed waren. Mijn moeder leerde mij breien, maar dat traag voortgaand werk kon mij niet bevallen. Zo zijn alle kinderen. Ik verkoos nog liever dat mijn poppen zonder kousen zouden blijven, dan die voor haar te maken. Al de tweede dag bleef de breilap in het korfje. Ik speelde weer met alle ijver voort. Mijn moeder, die wel wist dat het langdurig zitten voor een kind nadelig is, zei niets. Maar als ik mijn poppen aankleedde, met alle lintjes en vodjes die ik krijgen kon, speet het mij zeer die ellendige naakte benen te zien! Hier kwam nog bij, dat ik aan alle poppen, groot en klein, beloofd had, haar van kousen te zullen voorzien.

Dit maakte mij beschaamd. Nu zouden zij zien hoeveel staat er op mij te maken was. Hoe konden zij mij gehoorzamen? Daarop was ik, als moeder zijnde, sterk gezet. Ik naaide dus de lap.

Mijn moeder bezat het zeldzaam talent van goed te kunnen vertellen. Zij gebruikte dit in mijn voordeel. Zij maakte haar verhaal altijd zodanig dat ik nieuwsgierig bleef en altijd iets te vragen had. Uit die vragen beoordeelde zij mijn toenemend verstand. Zij zag hoe ver zij met mij gaan kon. Dan rustte zij, totdat ik weer vragen kon.

Een buurjuffrouw gaf mij *Luikens Kinderboekje* en de *Liefde vonken van Jezus*.⁵² Terwijl zij mij op haar schoot zette, zei zij: 'Hoor, jonge juffrouw, je moet de versjes van buiten leren, en die dan voor ons opzeggen; dat staat zo mooi voor een kind, hartje!' Mijn moeder bedankte de welmenende geefster. Maar ik leerde die versjes niet. Kort daarop bracht vader mij de boekjes van *Graauwhart*.⁵³ Nu nog zeg ik wel eens met genoegen een van die rijmpjes op die ik toen leerde.

Vele jaren daarna vroeg ik mijn moeder waarom zij mij die boekjes van Luiken onthouden had? Zij antwoordde: 'Die boekjes zijn gevuld met kinderlijke, onbetamelijke, ja ergerlijke toespelingen op de Eeuwige Geest, en op de schone godsdienst van Jezus. De vrome man zag dit anders in. Maar ik had geen vrijheid om mijn kind zulke lage denkbeelden voor te houden van die God, waarover verstandige mensen spaarzaam spreken, en aan wie zij nooit denken dan met een eerbied, waarvoor onze menselijke spraak geen woorden heeft.'

Nog een andere juffrouw, die eveneens had gehoord dat ik graag las, schonk mij de *Herschepping van Ovidius* en zijn *Klaagbrieven*, vertaald door Valentyn.⁵⁴ Ook dit bleven voor mij gesloten boeken. Mijn vaders moeder gaf voor mijn verjaardag de schone kwarto druk van Cats' werken.⁵⁵ Hoeveel achting mijn moeder ook had voor deze geestrijke dichter, zij hield zijn werk ongeschikt voor kinderen. Ze dacht zelfs dat er veel in staat waarvan een aankomend meisje niets moet kunnen gissen; dat men dit boek pas lezen moet als het oordeel meer vastheid heeft. Pas dan zal men Cats zeer bewonderen.

Onze familiedominee sprak eens met mijn moeder over wat de goede man opvoeding noemde. Molenaars boekje⁵⁶ prees hij sterk aan. Hij wilde dat zij mij de *Geloofsbelijdenis* van Athanasius⁵⁷ van buiten zou leren: 'Gij zijt zeer bekwaam om uw kind een beschaafde opvoeding te geven. Maar! men moet de kinderen in 't geheugen drukken, dat zij eigendom van Satan zijn, opdat zij weten wie hen door zijn dierbaar bloed verlost heeft uit de macht des duivels.'⁵⁸ Mijn moeder antwoordde: 'Dominee, ik ben het met u eens dat men de kinderen met de christelijke godsdienst bekend moet maken. Ik zie de tijd waarin ik dat met vrucht zal kunnen doen, met verlangen tegemoet. Want een opvoeding die dit verwaarloost, is in mijn ogen nauwelijks die naam waardig.' Ik leerde echter noch het boekje van Molenaar, noch de *Geloofsbelijdenis* van Athanasius van buiten.

Mijn ouders verkozen de huiselijke opvoeding. Zij zagen uit naar een jong fatsoenlijk mens, die de talenten bezat om mijn moeder in dit groot werk te helpen. Het duurde nog een paar maanden voor zij hierin boven verwachting slaagden.

Mijn vader, zonder een geleerde te zijn, las veel. Hij had vroegtijdig begrepen dat niets jongemannen in ruime omstandigheden meer beveiligd voor buitensporige, zotte, wilde vermaken, dan het lezen van nuttige, leerzame, vervrolijkende schriften.

Zij die buiten ons vaderland lang genoeg met opmerkzaamheid leefden, bijvoorbeeld in Frankrijk, zijn ervan overtuigd dat, overal waar mijn sekse tot een altijd voortdurende onkunde veroordeeld is omdat zij wordt opgevoed door bijgelovige domme nonnen, zij een allersterkste drift heeft voor opschik, spel, dans en wat men daar galanterie⁵⁹ noemt. Dáár, zeg ik, omdat *wij* aan dat woord altijd een zedelijke slechtheid hechten. Dáár hebben de vrouwen, (diegenen uitgezonderd die men verstandig en deugdzam opvoedde) geen duidelijk begrip van huiselijk geluk. De liefde der ouders en kinderen is daar niet zo teer als bij ons. Deze onwetendheid ontardt mettertijd in domheid en in onverschilligheid, die de mens plaatsen bij het luie, logge of altijd huppelend, onbekommerd vee. Ik voor mij geloof, dat het klimaat ons karakter, ja, wel wijzigt, maar dat de opvoeding en regeringsvorm het eigenlijk bepalen.

Men moet aan ieder mens, in wie men werkzaamheid en innerlijke kracht ontdekt, werk geven ten nut en ter beveiliging van de maatschappij. Alle kinderen hebben in hun aanleg de kiemen van deze kracht. 't Is dáárom, dat men hun werk geven moet. 't Is onverantwoordelijk dat te verzuimen. Niet de grote zielsvermogens zijn gevaarlijk. 't Is ermee als met de rijkdom: een braaf mens kan nooit te grote zielsbegaafdheden hebben. Het gebruik daarvan maakt beide tot een vloek of tot een zegen voor zijn land.

Droevig, dit beken ik, zou het er in het huiselijk leven uitzien, als alle geestvolle meisjes de malle gril in 't hoofd kregen om op rijm te schrijven, in plaats van een nuttig handwerk te beoefenen; als zij de schrale eer van leden van dichtkundige genootschappen te zijn, stelden boven huishoudkunde; als deze pratende engelen alleen maar bijeen kwamen om hun hoofdjes te vermoeien met theoretische spinnenwebberijen.

Wie is er zich echter niet bewust van dat mijn sekse doorgaans hiervoor bewaard blijft? Zij wordt hiervoor beveiligd, door haar zucht voor bezigheden en door die gezonde smaak die haar de waarde der dingen leert kennen.

Ik pleit daarom niet voor een geleerde opvoeding. Ik houd mij verzekerd, dat de natuur dit verbiedt. De uitzondering op die regel is te klein om in aanmerking te komen. Wat beduidt daarom al dat geschreeuw: 'Vrouwen moeten geen geleerden zijn?' Wie, als zijn verstand in orde is, kan daaraan twijfelen? Maar, kooplieden, kunstenaars, dagloners, kunnen zij evenmin zijn. Een geleerde, een dichter moet en zal altijd een zeldzaamheid blijven.

Wanneer ik over dit onderwerp denk en mij zo eens onze beroemde oude en hedendaagse grote mannen voor de geest haal, dan zeg ik, Homerus⁶⁰ beschouwend: wat zoudt gij een onachtzaam kantoorbediende geweest zijn! Gij, Vergilius,⁶¹ zoudt nooit een ervaren makelaar hebben kunnen worden; en of Descartes,⁶² Leibnitz,⁶³ Newton,⁶⁴ of onze Erasmus⁶⁵ het ooit ver zouden gebracht hebben in slovice, nuttige handwerken, is niet voorstelbaar. Welk redelijk mens zal mij nu voor een vijandin der geleerdheid, van de schone kunsten, van de verhevenste wetenschappen houden, als ik ronduit beweert, dat onze maatschappij veel minder schade lijdt door gebrek aan dichters en wijsgeren, dan door schaarsheid aan bakkers, brouwers, kleeren schoenmakers, metselaars, timmerlieden en landbouwers?

Ik verbeeld mij (want ik beperk mij tot mijn sekse) dat alle echte dichters uit de vier hoeken der winden bijeen gehaald, met elkaar aan twee bijeengeschoven tafeltjes, heel gemakkelijk een kopje thee zouden kunnen gebruiken. En dan, als de bijeenkomst hier gehouden werd, benoem ik onze Van Merken,⁶⁶ om de voorzitter te zijn.

Het aantal wiskundige, logische, metafysische vrouwen van naam is nog kleiner. Men kan er, buiten Italië,⁶⁷ nauwelijks genoeg vinden om een bridgepartij te spelen. Dat is een afdoend bewijs voor dat gezond oordeel, dat mijn sekse zo voordelig onderscheidt!

Mijn doel is dus niet geleerden, dichters te vormen, maar om jonge meisjes, in ruime omstandigheden, de weg te wijzen: hoe haar ledige uren goed te gebruiken en zichzelf te volmaken. Meisjes, die gewoon zijn elke dag een paar uren bedaard te lezen, met wie men daarover spreekt, krijgen doorgaans, nogal vroeg, een soort systematisch denken, onontbeerlijk voor elk die zijn geest wil oefenen. Haar fijne aandoenlijkheid, haar grote levendigheid, ook misschien iets wufts (wel wat eigen aan mijn sekse), dat vaak de bron is waaruit al die dwaze tijdkortingen vloeien waarvan het verstand zegt, ik heb er niets aan – dit bedaard lezen tempert dat alles, wijzigt, ja verhoogt het hele karakter, zet het die zuivere gevoeligheid bij, die beminnelijke blijmoedigheid, die de sekse ook op gevorderde leeftijd dierbaar maken in haar sociale kring.

Mijn vader, zo gelukkig in zijn huis, vond zijn genoegen vergroot door de hernieuwde vriendschap met de heer Berk, die ooit op de Warmondse school⁶⁸ zijn geliefde speelmakker was. Toen beiden de school verlieten, zond men Berk naar Duitsland om het zakenleven te leren. Daar bleef hij enige jaren; nu was hij teruggekomen om zich te Amsterdam neer te zetten. Hij en mijn vader hernieuwden een vriendschap, die tot aan het graf onverminderd duurde. Deze man was door de natuur gevormd om de hartvriend van mijn vader te zijn. Zijn voortreffelijke opvoeding, zijn reizen, zijn verkeren in allerlei levensstanden hadden zijn gezond verstand ontwikkeld, versterkt en versierd met die kundigheden, die de fatsoenlijke man zo voordelig onderscheiden. Mijn moeder beminde hem als een broer van haar teergeliefde man. Al zijn vrije uren bracht hij in ons huis door. Mijn vader

was trots op zijn vriend. De heer Berk was hetgeen men gewoonlijk een kindergek noemt. O, hoe vele van mijn vrolijkste kinderuren heb ik aan hem te danken! Hoe vele kunstjes leerde hij mij! Hoe deelnemend luisterde hij naar mijn geklets! Hoe verheugd was ik toen ik hem voor de eerste keer zelf kon opendoen. Hoe... maar genoeg. Deze man, die het ongeluk gehad had zijn vrouw in haar eerste kraambed op de smartelijkste wijze te verliezen, kon niet besluiten om te hertrouwen; hoeveel eerbied hij ook voor het huwelijk had.

Vaak sprak hij met mijn moeder over de Duitse letterkunde, die zich toen in Europa begon te onderscheiden. Haar verlangen om de beste werken in het oorspronkelijke te lezen zette haar aan om het onderwijs in die taal, door Berk haar aangeboden, niet te weigeren. Naderhand werd zij mijn leermeesteres, waarvoor mijn ijver haar beloonde.

Een vrouw als mijn moeder, die het grootste deel van het jaar buiten woonde en die, als zij in de stad was, weinig mensen zag, had tijd in overvloed om haar enig kind zorgvuldig op te voeden, een paar talen te leren, haar smaak voor de muziek en het tekenen bij te brengen. Zij kende het Engels niet. Zij nam een meester om haar die taal te leren. Haar bijvoegmerk was om mij daarin, naar de regels, te onderwijzen. De uitspraak kon zij niet krijgen. Maar zij wilde daar dan ook niet de show mee stelen en vergeenoegde zich daarmee dat zij alle, ook de moeilijkste teksten, begreep alsof die in haar moedertaal geschreven waren. Intussen wist niemand buiten ons huisgezin iets van wat mijn moeder ondernam; en even weinig van het oogmerk dat zij omtrent mij had.

Ik ben zeven jaar

Nu had de heer Berk de gelegenheid gevonden, waarnaar mijn ouders zochten. Aan het huis van een vriend ontmoette hij een jonge juffrouw die de kinderen in het Frans dagelijks onderwees. Deze juffrouw trok zijn aandacht. En weldra stelde hij zoveel belang in haar dat hij aan de vrouw van 't huis verzocht, hem te zeggen wie deze juffrouw was. Ziet hier wat deze hem berichtte:

‘Juffrouw Cecile is de dochter van een Franse predikant. Die trouwde met een Hollandse vrouw en vertrok met haar naar Nîmes⁶⁹ in Languedoc, alwaar hij in stilte,⁷⁰ door de protestanten beroepen, predikte. Hij trouwde al het goed van zijn vrouw, dat niet gering was, toe aan een handelsfirma. Weinige jaren daarna maakte die koopman een schandelijk bankroet. Dominee Warin⁷¹ verloor alles wat hij in de wereld het zijne kon noemen. Deze ramp trof de moeder zo, dat zij een uitterende ziekte kreeg en stierf. Nog binnen het jaar overleed de bedroefde vader, zes jonge kinderen, van alles beroofd, nalatend. De rijke protestanten te Nîmes namen ze in hun bescherming en voltooiden de begonnen opvoeding. Toen Cecile

twintig jaar oud was, gaven zij haar, op haar verzoek, aanbevelingsbrieven aan enige voorname kooplieden; want er was geen familie van haar moeder meer in leven. Met een fatsoenlijk huisgezin vertrok zij naar Holland. In Amsterdam huurde zij bij geschikte burgers een kamer. Weldra kreeg zij leerlingen, en onder die, zei Mevrouw G***, ook mijn kinderen. Dit uitmuntend jong mens heeft een bijzondere gave om kinderen te onderwijzen. Ik ben overtuigd, mijnheer Berk, dat uw vrienden, zodra zij haar kennen, mij dit zullen toegeven.'

Sedertdien, zei de heer Berk, heb ik gelegenheid gehad met haar over verscheiden onderwerpen te spreken. Oordeel over haar denkwijze, op grond van dit voorbeeld. Het gesprek liep over haar vaderland: 'Gij', zei zij, 'mijnheer Berk, kent dat mooie land. Gij weet dat het natuurlijk karakter der Fransen goed en goedhartig is. Ver van de grote steden, die overal en uit dezelfde oorzaak bedorven zijn, vindt men mensen die weinig nationale gebreken en veel beminlijkheid hebben. Hun hart is deugdzaam, hun blijgeestigheid innemend, het klimaat heerlijk. Maar Frankrijk ligt verpletterd onder het absoluut gezag van zijn meer onbekwame dan boosaardige vorsten. Een losbandige geestelijkheid houdt het gezond oordeel geboeid, de godsdienst is ontaard in zot bijgeloof. De kloosteropvoeding moet bijna noodzakelijk die gevolgen bij de Franse meisjes hebben die zij voortbrengt.⁷² Uw vaderland is noch zo mooi, noch zo vruchtbaar; maar het is, in vergelijking met andere landen, vrij. Om die reden zal het altijd het land blijven waar vreemdelingen, onder slavernij gebukt, hun woning zullen kiezen.'

Mijn moeder was zo voldaan over dit bericht, dat zij besloot juffrouw Warin een bezoek te geven, zonder zich aan te kondigen. Zij woonde bij lieden in de Kerkstraat. Haar kamer was niet groot, maar zeer net en alleen van het onontbeerlijkst huisraad voorzien. Zij zat voor haar borduurraam, zoals mijn moeder zag toen ze aan de deur klopte. Zij had Moulins *Vrede der ziel*⁷³ opengeslagen liggen. Na de eerste begroeting viel mijn moeders oog op een klein hoog potje dat op een helderbrandend houtvuurtje stond te koken. Toen zij dit zag, zei ze: 'Mevrouw, ik houd mij nog aan mijn Frans dieet, en op deze manier maken mensen, niet rijker dan ik, daar hun soep.' Mijn moeder besloot uit dit vuurtje, en dit potje, dat juffrouw Warin daar niets had dan inwoning.⁷⁴ Voorts zei mijn moeder waarom zij de vrijheid genomen had om haar te komen zien. De arbeidsvoorwaarden waren nog niet voorgesteld of zij waren aangenomen. 'Ik kan', zei juffrouw Warin, 'over nog maar één uur beschikken; het is van één tot twee uur.' 'Dit', hernam mijn moeder, 'komt goed uit; dat uur schikt best. Ik heb maar één voorwaarde: gij zult zo goed zijn om bij ons uw maaltijd te houden. Neemt gij dit, zoals ik wens, eenvoudig aan, dan kunnen wij morgen een begin maken.'

Haar stille ogen werden vochtig. Mijn moeder ernstig aanzierend, zei zij: 'Mevrouw, de heer Berk heeft over u gesproken, op een manier die mij verzekert dat ik uw voorwaarde mag aannemen.'

Opstaande, omhelsde zij mijn moeder, zoals men omhelst als ons hart een vriendin zoekt en gelooft die gevonden te hebben. Mijn moeder was ontroerd. Met weezin vertrok zij. De volgende dag begonnen de lessen. Weldra beminde ik deze lieve Warin teer.

Niets werkte beter om mijn verstand werk te geven, dan dat men mij mijn aandacht leerde bepalen bij kleine, zedelijke vertellingen die mijn moeder voor mij of uitschreef, of opstelde. Ik verzoek de vrijheid, er één van mee te delen. De lezer zal in 't vervolg zien, hoe dit verhaal dienen moest ter voorbereiding van een allertroostlijk leerstuk van de christelijke godsdienst, en met hoeveel oordeel mijn moeder handelde.

De weldoener

In zeker landschap, niet ver van het dorp, woonde een zieke arme weduwe, met verschillende nog heel jonge kinderen. Het hutje was klein en in zo'n slechte staat, dat het tegen regen noch wind beveiligde. Zij had niets voor haar kinderen dan grof brood; en ook dat ontbrak dikwijls. Allen sliepen in hun armoedige kleertjes op stro en vergingen van ongemak en behoefte.

Een reiziger, overvallen door een verschrikkelijk onweer, steeg van zijn paard. De deur openstotend, trad hij, om schuilplaats te vragen, in de eenzame hut. Nauwelijks zag hij deze ongelukkigen, of zijn hart klopte door het sterkste mededogen. Hij zag dat de kinderen geschreid hadden. Het oudste meisje was zo oud als gij nu zijt. Zich bij de vrouw op een bank nederzettend, zeide hij: 'Goede vrouw, waarom schreien deze kleintjes? O, het is hard voor een man, kinderen te zien schreien; zij zijn zo hulpeloos.' De vrouw, die met uitgeteerde handen krachteloos zat te spinnen, gaf, terwijl zij in tranen uitbarstte, dit antwoord: 'Ach, mijnheer, het was wegens honger. De oorlog heeft ons niet zeer vruchtbaar land zo zeer bedorven, dat ook weldadige mensen niets geven kunnen. Drie maanden geleden stierf mijn man aan een hete koorts, juist toen er werk te krijgen was. Hij zou voor ons het brood hebben kunnen winnen. Maar hij stierf en liet mij met deze arme schapen van kinderen in de diepste armoede. Ikzelf werd dodelijk ziek en ben nu niet in staat om iets van belang te winnen, zo zwak blijf ik.'

'Schep moed, brave vrouw', zei de onbekende man. 'Ik zal voor u en uw kinderen voortaan zorgen.' Hij gaf haar geld, reed naar het dorp, hoorde dat alles waar was. Hij stuurde een dokter om haar te genezen, bezorgde alles wat ontbrak. Kort daarna zette hij het huisgezin in een boerderijtje; hij verzorgde haar altijd, hoewel zij hem nooit terugzag.

Deze brave vrouw was zo getroffen door de weldaden die zij genoot, dat zij voornam nooit een stuk brood met haar kinderen te eten, zonder haar weldoener dankbaar te gedenken. Zij voedde alle de kinderen goed op. Die werden allen brave en arbeidzame mensen.

Eens zei het oudste meisje: 'Moeder, waarom sluit gij altijd voor en na het eten uw ogen, en als wij gaan slapen en opstaan? wat doet gij dan?' 'Dan denk ik aandachtig aan onze weldoener. Kon ik hem aan u doen zien, gij zoud met mij op uw knieën vallen. Maar dit is buiten mijn vermogen. Alles wat wij doen kunnen, is het beste gebruikmaken van zijn weldaden en hem met de vurigste dankbaarheid gedenken.'

Dit verhaal trof mij sterk. Mijn klein hartje sloeg van liefde en dankbaarheid voor de weldoener. Met drift vroeg ik of de grootvaders en grootmoeders ook zo'n weldoener hebben gehad, en of wij daarom zo veel hadden?

In de portefeuille van mijn moeder vind ik het volgende hierover aangekend.

Gesprek met mijn kind over de weldoener

HET KIND. Maatje, hadden de grootvaders en grootmoeders ook een weldoener?

DE MOEDER. Ja, mijn kind, dat kan ik u verzekeren.

HET KIND. Zouden wij anders ook arm geweest zijn? niet zo'n mooi huis hebben? of zulke mooie stoelen, zo'n tuin, of zo veel eten en melk, en mijn klein bedje?

DE MOEDER. Zonder een weldoener heeft niemand iets. Wij zouden niets hebben van dat alles, waarvan wij zo graag anderen die niets hebben, meedelen.

HET KIND. O maatje, hoe machtig verlang ik om die weldoener te zien.

DE MOEDER. Dit is heel natuurlijk. Maar wat zei de moeder tegen het meisje?

HET KIND. Maatje, de vrouw zei dat dit niet zijn kon en dat men zich moest vergenoegen met dankbaar aan de weldoener te denken.

DE MOEDER. Zij had gelijk. Als wij voedsel gebruiken, als wij ons te slapen leggen, behoren wij hem dankbaar te gedenken. Wij kunnen evenmin zonder slaap, als brood. En als wij ons 's ochtends door de slaap versterkt voelen, is dit vooral onze plicht; dan hebben wij ook de meeste stilte om dat te doen.

HET KIND. Dat is ook heel goed. Maar maatje, waarom zit gij, en vader ook, dan met de ogen dicht? Dat kan ik niet begrijpen!

DE MOEDER. Hoe kwam het dat gij mij gisteren drie keer om dat boek liet vragen dat bij u op tafel lag?

HET KIND. (*met veel ernst*) Tjee, maatje, dat begrijp ik heel goed!

DE MOEDER. Dat begrijpt gij heel goed? Hoe moet ik dat begrijpen?

HET KIND. Wel hoor, moeder, daar liep zo'n mooi vliegje over de tafel, naar een korreltje suiker; en dat at het zo smakelijk, alsof ik het was. O maatje,

het had zilveren oogjes, en groen-gouden vlerkjes. Ik wilde het pakken om het te bekijken en nog wat suiker te geven. Zo kwam het dat ik niet luisterde. Ik vroeg u ook, maatje, om vergeving. Gij vergaaft het mij ook terstond, omdat het *geen echte* stoutheid was.

DE MOEDER. Geen echte stoutheid?

HET KIND. Ja, maatje, geen ongehoorzaamheid, weet je?

DE MOEDER. Nu, 't is alleen maar om u dat te laten herinneren. Ik ben voldaan omdat gij ongehoorzaamheid (in uw taal) *echte* stoutheid noemt. Gij begrijpt nu dat, als men aan iets afwezig ernstig denken wil, men dan de ogen sluit?

HET KIND. (*zijn vingertje uitstekend*) O jij maatje!... Ja, ja, dan ziet men de mooie vliegjes niet die over de tafel lopen, maar horen de maatjes, als die om een boek vragen dat bij ons ligt... Maar moeder, als ik nu eens echt hard wil denken, moet ik dan altijd mijn ogen stijf toeknijpen? Kijk, zoals ik nu doe; dat zou raar zijn!

DE MOEDER. Wat denk je, kleintje? Stel dat gij, als gij breit, uw ogen sloot om er beter aan te denken? en aan uw les, als gij mij die voorleest? of als gij uw ogen sloot, als gij zat te schrijven, om des te mooier letters te maken?

HET KIND. Dat zou verkeerd zijn.

DE MOEDER. En waarom dan?

HET KIND. Wel, dan heb ik mijn ogen heel nodig, moeder.

DE MOEDER. En daar dacht gij niet aan?

HET KIND. Neen, maatje, ik liep mij, zoals vader zegt, weer helemaal voorbij!

DE MOEDER. Dat moet, bij zo'n klein praatstertje, inderdaad wel gebeuren. En het is de plicht van een moeder, het kind weer terug te brengen. Zaken of mensen die men alle dagen ziet, eisen niet zo veel aandacht om eraan te denken, als zulke die men niet ziet. Toen gij u onlangs dat lief klein juffertje wilde verbeelden dat gij maar een paar uur gezien had, sloot gij zonder erop te letten uw ogen. Maar dit hoeft niet, als gij bijvoorbeeld aan uw vader wilt denken, en hem u voorstellen.

HET KIND. (*heel verwonderd*) He! Maatje! dat is waar! O daar zie ik vader, juist zoals hij aan het ontbijt kwam, in zijn blauwe zijden kamerjas en met een brief in de hand!

DE MOEDER. Denk nu eens aan de arme vrouw die gij vorige week een aalmoes gaf.

HET KIND. (*zijn ogen sluitend*) Daar zie ik haar. Och maatje, zij beeft van de kou!

DE MOEDER. Begrijpt gij nu dat het moeilijk is aan iemand te denken die wij nooit zagen? Die men zich alleen door *verbeelding* kan voorstellen?

HET KIND. Moeder, wat is verbeelding?

DE MOEDER. Kom eens hier, kleintje. Wat hangt daar aan de muur?

HET KIND. Een schilderij dat mijn vader verbeeldt.

DE MOEDER. Het lijkt dus op uw vader?

HET KIND. Ja, moeder; want ieder die vader kent, ziet aanstonds dat het hem verbeeldt en gelijkt.

DE MOEDER. Verbeelding is dus zich iets levendig voorstellen. Denk nu eens aan uw grote vriendin, Naatje de Stijfster.

HET KIND. (*van vreugd huppelend*) Daar heb ik haar al! Ik zie ook het helder mutsje... Tjee, maatje, ik zie ook haar dun spits neusje... Kijk, zij heeft een wit voorschootje voor... Hé, daar zie ik grootvader, hij leest de krant... Wel, maatje, wat is dat mooi!

DE MOEDER. Dit noemt men zich iemand voorstellen. Maar, wil ik mij iemand die ik niet zag, voorstellen, dan bedient men zich van *gelijkenissen*.

HET KIND. Van gelijkenissen? Wat zegt dit nu weer?

DE MOEDER. Indien gij heel aandachtig luistert, zult gij misschien begrijpen wat ik u zeggen zal. Gij zag dikwijls hoe medelijdend uw vader eruit ziet, als hij arme mensen weldoet. Gij waart ook eens met hem in de straat, bij...

HET KIND. (*mij invallend*) Ach, ja maatje, bij ouwe Janbuur, die zo erg gevallen was op de brug; en die vader liet genezen en geld gaf. Wel, wat was vader vriendelijk en goed tegen de ouwe sukkel! O ik weet het nog allemaal!

DE MOEDER. Denk nu eens aan zo'n liefdadig man, en aan arme mensen. Dan zult gij iets van de Weldoener begrijpen. En gij zult, hoop ik, al zag gij hem nooit, nooit aan hem denken dan met alle eerbied, liefde en dankbaarheid, waartoe een kind in staat is.

HET KIND. (*heel bewogen*) Moeder, gij weet niet hoe lief ik reeds onze Weldoener heb. Wat moet Hij goed zijn! Nu, ik hoop ook nooit, als ik eet, of ga slapen, te vergeten aan hem te denken, en dan zal ik mijn ogen toe doen. Want dan gaat dat, merk ik, beter.

Mijn moeder vervolgt: door zulke gesprekken en verhalen leerde ik de graad van aandacht van mijn kind kennen en tevens het iets met orde voorstellen. Ik beveiligde het intussen voor een algemene fout, eigen aan kinderen van rijke ouders; die, omdat zij in overvloed geboren zijn, zich verbeelden dat zij hierom beter zijn dan kinderen die deze voordelen of geheel missen of in geringer maat genieten.

Nu gaf mijn moeder mij voor 't eerst aardrijkskundige lessen. Zij verbond die met een beetje historische. Ik weet niet iets met méér lust geleerd te hebben. Toen ik de eerste keer Amsterdam op de kaart vinden kon, was mijn vreugd niet minder luidruchtig, dan die van Pythagoras, toen hij, honderd stieren offerend, uitriep: *ik heb het gevonden!*⁷⁵

Nog zeer jong gaf ik al bewijzen van een aandoenlijk⁷⁶ hart en een levendige verbeeldingskracht. 't Was dus natuurlijk dat ik aan de beminlijke Warin zeer gehecht raakte. Onder haar vele talenten was ook dat, van te kunnen afdalen tot het verstand der kinderen; onontbeerlijk talent voor allen die

zich met de opvoeding durven bemoeien. Mijn moeder zag daaruit dat ik al de behoefte had van lief te hebben. Overtuigd van het nut dat een jong meisje ontvangt uit een welgeplaatste genegenheid, stelde zij mijn vader voor om aan juffrouw Warin ons huis tot haar vast verblijf aan te bieden; en mij dus in haar een vriendin te bezorgen.

Korte tijd later voldeed Juffrouw Warin aan het verzoek van mijn ouders. De lieve juffertjes die mijn speelmakkertjes werden, zal ik bij gelegenheid mijn lezers leren kennen.

Ik leer leugen en valsheid kennen

Acht jaar had ik geleefd in de gelukkigste onkunde van zedelijk en natuurlijk kwaad. Gezond en uitgerust met, 't is waar, sterke maar echter nogal beheersbare driften; bewaard voor van buiten komende verleidingen: wat zou ik veel hebben kunnen misdoen? Mijn begeerten lagen nog in haar windsels, of troffen geen voorwerpen aan om zich te kunnen oefenen. Met kostbare kleinigheden had men mij nooit laten spelen, nooit mijn aandacht daarop gevestigd. En geen kind weet dat goud meer waarde heeft dan zilver. Ik zag wel dat mijn moeder grote stukken geld uitgaf, maar ik begeerde die niet voor mij. Zij zei, toen zij mij het eerste geld voor mij gaf, dat ik daar nu mee doen kon wat ik wilde, maar dat verstandige mensen het niet uitgaven dan wanneer noodzakelijk; en dat men een deel ervan voor arme lieden moest bestemmen. 'Op zichzelf heeft het geen waarde, *want* men kan er zich niet mee voeden of kleden of zich erbij warmen.' Dit alles begreep ik duidelijk.

Ik stelde mijn moeder voor om, net als zij, daar ook wat voor te kopen en ervan mee te delen. Dit stond zij mij toe. Maar toen zij zag dat ik een klein schrijfboekje naaide, vroeg zij, waartoe dit moest dienen. 'Wel maatje, om, als gij, daarin alles op te schrijven wat ik uitgeef.' Zij vond dit goed, echter met uitsluiting van aalmoezen.⁷⁷ Zij beloofde mij daarvan ooit de reden te zullen zeggen.

Ik wist ook niet dat er iets te verbergen viel. Zonder het te weten was ik oprecht. Het heugt mij nog, dat ik eens, zorgeloos door de tuin heen en weer lopend, een grote scheur in mijn witte jurk gemaakt had. Terstond naar moeder! 'Maatje, daar liep ik hard door de tuin en ik maakte een scheur in mijn jurk: kijk eens.' 'Dat zie ik, kind. Zou het niet beter zijn, niet zo onbesuisd te lopen? Dit zou mij moeite sparen en u voor het vallen beveiligen.' – 'Ja, dat zal beter zijn, want ik heb mijn arm een beetje open gestoten.' Dat beetje bestond echter uit enige vrij diepe wondjes, want ik was tegen een doornhaag gevallen. – 'Gij ondervindt nu dat een los, wild kind er belang bij heeft voorzichtig te worden.' Dit moest ik toegeven. Ik beloofde beter te letten waar ik ging, kuste mijn moeder, omdat zij mijn jurk naaien zou en omdat zij een zacht windseltje om mijn pijnlijke arm deed.

Kort daarop viel er iets voor, dat aan mijn moeder de gelegenheid gaf om mij twee lelijke ondeugden, leugen en valsheid, te leren kennen.

Grietje, onze werkmeid, bezig met een kamer aan kant te doen, stootte met de raagbol tegen een porseleinen kom, die in stukken viel. Mijn moeder had dit ongemerkt gezien. Maar zij was niet gewoon op hetzelfde ogenblik over zo'n ongelukje te spreken. Zij meende dat dit de verwarring vergrootte en nog meer kon doen breken, omdat de werkster daardoor in nog groter angst raakte. Zij wilde mij ook niet op het idee brengen dat een stuk pronkerij meer innerlijke waarde had, dan een nuttige aarden pot of pan. Zij zei dus toen niets. Ik, die nu uit de tuin in huis kwam en met mijn pop op de arm in die kamer belandde, zag dat Grietje stoelen wreef. Dit trok mijn aandacht niet, maar! – ik zag, dat zij schreide. Dit kwam mij zo vreemd voor dat ik stil stond en vroeg: 'Grietje, waarom schrei je?' – 'Och, uw moeder zal mij danig bekijven.' – 'Hoezo? Ik hoor mijn moeder nooit kijven!' – 'Ach, in mijn vorige dienst brak ik eens een theeschoteltje. De juffrouw bekeef mij dan een hele week en verweet het mij, al wilde ik het betalen.' Dit begreep ik in 't geheel niet. Maar om haar te troosten zei ik: 'Hoor Grietje, vorige week vloog ik heel wild door de tuin en scheurde mijn jurk. Kijk, zo'n gat! en ik ging bij mijn moeder en zei het haar. En maatje zei, kind, leer toch zien wat je doet, dan zal dit niet meer gebeuren. Als jij nu naar mijn moeder gaat, dan zal zij u dezelfde raad geven, en dan, als jij belooft voorzichtiger te zijn, zal het over zijn.' Ik liep voort en vermaakte mij zozeer dat ik aan dit alles niet meer dacht. Maar ziende dat mijn moeder in die kamer ging, volgde ik haar naar mijn gewoonte. 'Juffrouw', zei Grietje, 'daar is onze Fijtje de raagbol komen halen, en heeft bij ongeluk de grote kom gebroken.'

Ik zag mijn moeder aan, alsof ik zeggen wilde: dat begrijp ik niet. Daar mijn moeder gehoord had dat Grietje mij alles verteld had, vond zij goed in mijn bijzijn haar over deze leugen ernstig te onderhouden: 'Grietje', zei zij, 'Ik vind het vervelend dat gij mij dwingt u ernstig te berispen. Ik kwam bij u om u aan te raden voorzichtiger te zijn. Een onvoorzichtigheid is echter te vergeven, het is bijna onmogelijk voor iemand die alle breekbare waar behandelt, nooit iets te breken. Maar men is kwaadwillig, als men, vriendelijk vermaand, onachtzaam blijft. Maar gij maakt het veel erger; gij hebt gelogen en vals beschuldigd. Een leugen zou ik u de eerste keer kunnen vergeven; gij vreesde zo behandeld te worden als in uw vorige dienst. Gij zoudt dus uit angst gelogen hebben. Gij doet erger. Gij beschuldigt uw goede vriendin. Ik vrees dus dat gij een slecht meisje zijt en ik kan u niet houden. Ik zie dat gij het geen bezwaar vindt om u door een leugen en een valse beschuldiging te redden. Gij verdient dus geen vertrouwen, ook als gij de waarheid zegt. Ik ben voor de rest heel tevreden met u, maar moet u uw afscheid geven. Dit spijt mij om uw brave ouders.' Grietje, die niet durfde opzien, schreide bitter. Zij bad om vergeving, beleed dat zij alles uit vrees gelogen had en beloofde het nooit meer te zullen doen.

Nu kwam de goedgehartige Fij uit haar keuken aanwaggelen. Zij zag bleek en had een glas water in haar hand. Zij vreesde dat Grietje een ongeluk had of van de ladder gevallen was. Zodra die Fij zag, viel zij haar om de hals en

zei nogmaals dat zij gelogen had, biddende het goede schepsel om vergeving. 'Nu, Grietje, drink maar eerst, want je beeft als een blad. Je bent jong, je voorzag niet alles; ik vergeef het je van harte, kind. Maar wist jij dan niet, hoe goed en redelijk onze juffrouw is?'

Toen vertelde zij mijn moeder, dat Grietje zo'n harde dienst gehad had, en zei: 'Grietje is bangig en een kluns, ei lieve Juffrouw, laten wij 't meisje houden. 't Zal nooit meer gebeuren.' 't Is goed', antwoordde mijn moeder, 'ik zal Grietje houden.' Intussen hing ik bij de goede Fij aan haar boezelaar, zo blij was ik, omdat Fij zo goed was. Grietje schreide nogal, terwijl zij mijn moeder snikkend bedankte en beloofde voorzichtiger te zijn. 'Nu Grietje, bedaar, kind. Het is om uw zelfs wil, dat ik u zo ernstig bestraft heb. Maar, die zijn misdoen belijdt en zich verbetert, heeft recht op vergeving. Wees voorzichtig. Als gij eens een soortgelijk ongelukje hebt, zeg het mij. Gij zult ondervinden dat ik redelijk ben.'

Mijn moeder had mij te goed gade geslagen, om niet te weten hoe dit vreemd verschijnsel op mij werkte. 'Mijn kind', zei zij, 'Ik vond het niet nodig u met leugen en valsheid bekend te maken. Nu moet ik u het volgende zeggen. Als Grietje, die inderdaad een braaf meisje is, niet bij lieden gewoond had die niet begrepen dat een bediende, al is zij voorzichtig, ook iets breken kan, en die haar onredelijk behandelden; dan had Grietje niet geprobeerd zich door een leugen te redden. Zij heeft dus uit vrees gelogen, niet met boos opzet. Had ik u, toen gij die scheur in uw jurk haalde, streng bestraft, u vernederd en bedroefd, misschien zou gij op een andere keer, *om zo veel verdriet te ontkomen*, net als Grietje gedaan hebben. Gij begrijpt nu echter hoe verkeerd dit zijn zou? Gij ziet ook hoe slecht men dit doel door een leugen bereikt, als men onder het oog van verstandige lieden is die niet makkelijk te bedriegen zijn; hoe men gevaar loopt, ook als men de waarheid spreekt, niet geloofd te worden; dat dus een leugenaar zowel gek als verachtelijk is. Laffe mensen liegen het meest. Zeg mij nu eens, wat had gij liever: dat ik u, als gij iets misdeed en mij ongehoorzaam was, het gebroekene of gescheurde zelf liet betalen? Of dat ik u strafte, door u in een hele dag niet te willen zien, om u aldus gehoorzaamheid te leren? Of dat ik u niet strafte, u alles liet betalen en bij mij hield? Denk goed na!' Ik begon te schreien, omhelsde mijn moeder en zei: 'Maatje lief, ik zal u de waarheid zeggen, al wist ik dat gij mij de hele dag niet zou willen zien; hoewel ik, om dat te ontgaan, al mijn geld en al wat ik heb, zou willen geven. Och! mijn lieve moeder in geen dag te zien, wat zou ik beginnen! wat zou ik beginnen?'

MOEDER. Gij ziet dus dat het 't best voor uzelf is altijd de waarheid te zeggen? Dat het liegen ons verachtelijk maakt en ons doel zelden doet bereiken. En dat dus oprechtheid ons liefde en goedkeuring bij brave mensen doet verkrijgen?

IK. O dat begrijp ik heel goed... Maar maatje, zijn er wel kinderen die liegen?

MOEDER. Waarom vraagt gij dit?

IK. Wel maatje, omdat ik nog nooit aan liegen gedacht heb, en gij wel eens, als men mij prijst, zegt: *Mietje is een alledaags kind*. Dat wil, geloof ik, zeggen: Mietje is als de meeste kinderen.

MOEDER. Nu begrijp ik u. Ja mijn kind, er zijn kinderen die liegen. Maar dit gebrek is niet eigen aan de jeugd. Als het niet al te streng wordt opgevoed, zal een kind de waarheid zeggen. Daarnaast, het liegt uit vrees voor klappen; en wel te meer, naarmate het gevoelig, zwak en dus kleinzerig is. Gij dacht nog nooit aan liegen; ik geloof het beslist. Gij weet dat uw ouders redelijk zijn en dat zij weten dat een los, woelig, onkundig kind dikwijls in gevaar is verkeerd te doen. Was dus liegen uw ondeugd, dan zou dit verschijnsel voor mij onverklaarbaar zijn en mij juist meer bedroeven, omdat gij geen leugens nodig hebt. Begrijpt gij dit?

IK. Ja moeder. Maar maatje, als Fij nu toch die kom gebroken had – moest Grietje dat niet tegen u gezegd hebben?

MOEDER. Als ik bedienden huur, dan zeg ik: wees voorzichtig en opletend. Breekt gij iets, zeg het mij. Ik weet wildheid van een ongeluk te onderscheiden.

IK. Had gij dit dan niet aan Grietje gezegd, maatje?

MOEDER. Ja.

IK. Mijn tijd! en zij geloofde u niet?

MOEDER. Bedenk dat zij uit een harde dienst kwam en dat zij mij in 't geheel niet kende. Zij *durfde* mij niet geloven. Misschien had haar juffrouw haar dat ook gezegd. Maar zij wist dat zij door haar hard was behandeld, toen zij bij *ongeluk* iets brak. Fij kent mij; als er eens iets gebeurt, zegt zij het mij zelf.

Dit gesprek maakte op mijn nog onbedorven hart die indrukken die mijn moeder bedoelde: sterke afkeer van leugen en valsheid.

Onze drie nichten en haar kinderen

Het sociale verkeer van mijn ouders was meestal binnen de familiekring. Drie van onze nichten zal ik uit allen beschrijven. Nicht Geertrui was de vrouw van een bejaard zwaarlijvig jichtlijder. Zij leefden niet in 't oog vallend prachtig, maar wel lui en lekker. Hij had zijn vrouw zo lief, dat niemand dan zij hem mocht verzorgen. Helaas, hij was een martelaar zonder geduld! Hoe ongelukkig moest een jonge gezonde vrouw niet met zo'n lastige knorrepot geweest zijn! De natuur had haar met een grote mate van geduld voorzien. Wegens haar flegmatieke aanleg was zij lijdzaam, onverschillig bij gebrek aan driften.

Indien onaangedaanheid, zoals men zegt, wijzen vormt, zoals de driften monsters scheppen, dan was nicht Geertrui een waardige discipelin van de grote Zeno.⁷⁸ Jarenlang hielp zij de schreeuwende lijder voorbeeldig, maar zonder het minste meegevoel. Zoals ik zeg, de rede had niets en de natuur alles voor haar gedaan. Deze vrouw kon over haar plichten niet redeneren.

Niets stoorde haar rust. De jichtlijder mocht gillen van smart, grommen van ongeduld, haar beledigen en vergoeding doen, goedkeuren of verongelijkt berispen: zij beschouwde alles met dezelfde onaangedaanheid. Was zij gelukkig? Was zij ongelukkig? Dit kunnen wij niet uitmaken, tenzij wij haar aanleg helemaal overnemen. Deze vrouw behoorde tot die wezens die alles wat buiten hen is, beneveld, dommelig, onduidelijk, zwak, gewaarworden. Haar enig kind, een meisje van mijn jaren, verzorgde zij, zonder meegevoel. Zij bestrafte het, zonder deelneming; zag het vergenoegd, zonder moederlijk genoegen. 't Is echter ook waar dat zij haar kat niet meer beminde dan haar kind. Als zij ons met het kind bezocht, en ik het dan met heel mijn hart mijn speelgoed, ja zelfs de beste pop wilde geven, zei het: 'Ik heb zelf zulk mooi speelgoed.' En het ontving mijn liefkozingsen zo stijf als de pop die ontving. Leentje en ik konden dus nooit vriendinnetjes worden. Wij waren, hoewel nichtjes, elkaar te vreemd.

Nu een woord over de mystieke⁷⁹ nichten! Nicht Machteld was weduwe, met twee zoete kinderen: het oudste meisje iets ouder, het kleinste wat jonger dan ik. Zij woonde met haar zuster Alida in hetzelfde huis. Beiden gingen door voor fijntjes;⁸⁰ zij waren mystieken. Nu, dunkt mij, hoor ik een geestvol meisje vragen: 'Wat zijn toch *mystieken*?' Ik zal u deze *nutte* kundigheid daarover meedeelen. Er zijn twee soorten. Het eerste soort is door en door zuiver Dorts gereformeerd,⁸¹ maar het wil niet dat de leraars de geloofsartikelen verklaren of gemoedelijk⁸² toepassen. Want deze mystieken houden vast dat de Geest dit in het verborgen doet. Ja, ik heb wel eens horen zeggen: 'De leraars trekken door hun *grote* geleerdheid de mensjes⁸³ maar af van het werk des geestes.' Zij wachten dat onderwijs lijdelijk en in stilte af. Hoewel zij daarom in 't geheel niet bij de dominees in aanzien staan, worden zij echter, om de hulde die zij aan de rechtzinnigheid doen, voor rechtzinnigen verklaard. Op deze verklaring stellen zij echter weinig prijs.

Het tweede soort noemt men gemakshalve eenvoudigweg *bedorven* mystieken! En waarlijk, met betrekking tot de geloofsartikelen hebben zij het ook zeer *bedorven*. Zij verwerpen niet slechts menselijke wetenschappen, maar ook menselijke leerboeken en kerkplechtigheden. 't Is alweer de Geest, die hen onderwijst in de H. Schriften. Hij geeft aan elk, hetgeen die het nodigst heeft. De hoofdler is: 'Vereniging met God! De zelfverzaking, de *invloeiingen met die Geest, waar uit alles voortstroomde*.' Hoe *abacadabra* en *to Bliktri*⁸⁴ dit voor het gezond menserverstand moge zijn, is dit echter helder: 'Deze vrome zielen beleven hun geloof.' Zij zijn tolerant. Niemand wordt door hen veroordeeld. Zij zeggen: 'Zuster! Uw wegje is mijn wegje niet. Wat zou het, hartje; als wij maar allen aankomen in de grote stad van God! Laten wij ons daartoe bereiden.' Zij zijn grote liefhebbers van goede werken, – dat is, werken van liefdadigheid. Uit het geloof werkzaam zijn, is het ware. Zelfverloochening en een vrome wandel is hun plicht. Dit zijn *bedorven* mystieken.

Deze twee vrome vrouwen gingen nooit ter kerke. Overdreven rechtzinnigen houden hen *daarom* voor veel gevaarlijker dan openbare zondaarsen. Nooit lazen deze nichten iets anders dan duistere, warrig geschreven, voor ons onbegrijpelijke, dierbare *boekjes*: *Aramella's Leven*,⁸⁵ zeer veel van Luiken⁸⁶ en Böhmes⁸⁷ geschriften. En zij zagen ook wel eens stiekem in Camphuysens⁸⁸ liederen. De kindertjes studeerden in het harteboekje,⁸⁹ *Schat der ziele*,⁹⁰ *Jezus liefde vonken*, *Het leven van meester Quaadt*,⁹¹ *De Heyligen Oorlogh*, *De Christinne*. De dienstmaagden stichtten zich met de *Donderslag der Godloosen*,⁹² en de *Derde wraakbazuin*.⁹³

't Is waar, onze nichten dweepten, maar haar deugd woog rijkelijk op tegen die van het moderne christendom. Zij hadden geheel afstand gedaan van alle gemakken en aangenaamheden, waar op de *Ezel*⁹⁴ zo gezet is. Zij sliepen en spraken weinig, vastten en baden veel. Zij waren rijk, maar vergaderden geen schatten.⁹⁵ Haar kleding was grof, eenvoudig, warm. Zij bezochten zelf zieken en ellendigen, armen en gevangenen, minder om zielen te winnen dan om te troosten, te herstellen, te voeden, te verkwikken. Zo veel de voorzichtigheid dit toeliet, waren zij ook herbergzaam. Alles deden zij uit liefde tot God; hierdoor overwonnen zij zichzelf en de wereld. Zij waren zo hoogst gelukkig in zichzelf, dat ik mijn moeder eens tot haar vriendin Warin hoorde zeggen: 'Lieve Warin, als de mens ooit zijn rede zou kwijtraken, dan zou men, met een gevoelige ziel, het gevaar lopen mystiek te worden.'

Ik heb, lijkt mij, toen mijn moeder ouder werd, wel eens iets van een lichte neiging tot het *bedorven* mystieke ook in haar ontdekt. Toen ik haar vriendin was en zij met mij over allerlei zaken vertrouwelijk kon spreken, zei zij eens: 'Geloof mij, mijn kind, deze mystiek is beter dan het modern christendom. Ik acht die veel meer dan alle ijskoude stijve godgeleerdheid, die met onze ziel nooit gemoedelijk spreekt.' Maar mijn moeder had een te helder, geoefend, net verstand, om niet in te zien dat de leer van Jezus, zoals hij die zelf geleerd heeft, oneindig de voorrang verdient, boven alle mystiekkerij. Zij stelde mij ook in staat te beseffen dat de godsdienst van Jezus volmaakt berekend is voor de bewoners van deze wereld en dat die in verband staat met onze betrekkingen, plichten en uitzichten.

De kinderen werden naar deze beginsels opgevoed. De eerste wet was ingetogen zwijgen. Als zij ons bezochten, was alles verbazend vreemd voor hen. Wij verstonden elkaar niet, wij waren met elkaar verlegen. Het kleintje had nog geen afstand kunnen doen van mijn grote pop. Gaf ik het de pop en nam het kind die met een lief lachje aan, dan schudde zusje het hoofd en stak een vingertje op. En het kleintje legde die pop met een stil zuchtje terstond neer. Gaf moeder ons eens iets lekkers, dan ging dit met het oudste kind zo goed niet: de natuur won de strijd en nichte smikkelde haar deel smakelijk op.

Ook deze kinderen waren niet geschikt om mijn speelmakkertjes te worden. Ik voor mij hield echter veel van beiden. Zij waren stil, maar tevens zoet en zachtaardig.

Mijn eerste speelmakkertjes

‘Mevrouw’, zei juffrouw Warin, ‘Ik heb drie kinderen gevonden die aan uw oogmerk beantwoorden. De ouders van de twee, die ik eerst zal noemen, zijn de Heer en Mevrouw B. Coosje, het oudste kind, is bijna negen jaar. Zij heeft veel geest, is leerzaam, goed van humeur en, als zij minder onbedacht was, dan zou zij altijd gehoorzaam zijn. Zij wordt bemind en zij verdient het. Keetje is zeseneuhalf jaar. Zij lijkt minder te beloven dan haar zus, is niet wild of woelachtig. Zij heeft al enige trekjes van het natuurlijk karakter der Hollanders. Het kind houdt van orde en netheid, spreekt niet veel, overlegt al zijn kleine zaakjes bedaard, luistert aandachtig, is geduldig.

Het karakter van mevrouw B. is schoon en verheven. Haar verstand is door de beste opvoeding zeer beschaafd. Haar ernst wordt getemperd door minzaamheid. Haar wellevendheid is ongemaakt. Nog heel jong trouwde zij met een somber stroef man; hij denkt ter goeder trouw dat hij een mensenhater is. Was dit zo, nooit zou mevrouw B. hem haar hart gegeven hebben.

Jansje L., het derde juffertje dat ik voor Mietje heb uitgezocht, is even beminnelijk om haar oprechtheid als om haar engelachtig karakter. Zij is pas tien jaar. Dit lief kind, minder door de natuur bedeed dan de twee vorige, kan men niet zien zonder het te beminnen. Groter lof kan ik haar niet geven dan wanneer ik zeg, Jansje zal eens helemaal haar moeder gelijk zijn. Mevrouw L. heeft een uitmuntend oordeel en allerlei goede hoedanigheden, maar geduld is *haar* grote deugd; want zij heeft zich die, ondanks moeilijkheden, eigen gemaakt. Haar man behoort tot die ongelukkigen die in zichzelf hun grootste vijand vinden. De natuur gaf hem geweldige driften. Zijn opvoeding was zo ingericht dat zij overvloedig voedsel kregen, en hem thans verscheuren. Nu is zijn verwaarloosde rede te zwak om hen aan hemzelf te onderwerpen. Hij ziet, hij voelt dit alles heel goed. Hij bemint met eerbied de vrouw die hij gedurig hoont en bedroeft. Zijn kind is zijn afgod, maar ook dit teergeliefde kind is in zijn onschuld niet altijd veilig voor zijn vlagen. Deze man is niet zo gezond, als zijn sterk vast gestel, en zijn grote matigheid zou doen vermoeden.’

Ook bij mevrouw L. gaf mijn moeder een bezoek. Mevrouw L., zoals ook mevrouw B., namen het voorstel van mijn moeder met genoegen aan. Zij konden deze vrouw niet nader leren kennen zonder haar te bewonderen. Zij zag ook de heer L. Hij had zo’n gelukkig voorkomen! maar zo’n verwaarloosd karakter!

Daags na dit bezoek zei mijn moeder: ‘Mietje, ik ben over uw leren zo voldaan, dat ik u daarvoor eens bijzonder moet belonen. Morgen zult gij bezoek krijgen van drie juffertjes, aan wie juffrouw Warin ook les geeft. Als gij elkaar bevalt, moogt gij elke week een middag met elkaar doorbrengen.’

Dit vooruitzicht verraste en verblijdde mij zo, dat ik maar weinig zeggen kon. Ik omarmde mijn moeder. Wat sliep ik die nacht weinig! Nooit was

mijn verbeelding zo sterk getroffen. Om vier uur hield er een koets stil. Juffrouw Warin leidde de drie juffertjes bij mijn moeder binnen. O hoe sloeg mijn hart! Ik bloosde van aandoening, ik omarmde en kustte alle drie; ik zou mijzelf wel tussen allen hebben willen verdelen. In weinig ogenblikken waren wij bekend, vrij, gemeenzaam. Ik genoot voor mij geheel nieuwe aandoeningen. Poppen, speelgoed: alles haalde ik voor de dag, alles gaf ik, en zou graag nog meer gegeven hebben. Mijn opgetogenheid was des te groter, omdat ik nog maar weinig kinderen, en geen die mij zo behaagden, gezien had. Nu was ik niet meer *in* mijn enigheid (zo als ik dit noemde). Het lieve Keetje noemde ik bij haar naam, kustte het, hield de kleine handjes, bekeek het zacht golvend blond haar. 'Ach, maatje', zei ik stilletjes tegen mijn moeder, die bij ons stond, 'Wat is dit een lief allerliefst *kindje*' en dan streelde ik alweer haar wangetje.

Vanaf dit bezoek ontwikkelde zich mijn aanleg tot gezelligheid en vriendschap. Nu kon ik mij doen verstaan, mij meedelen. En ik geloofde ook dat ik alles over mij moest vertellen, tot de namen van mijn poppen inclusief; want ik dacht dat dit voor ze van belang was! Weldra deed ik een keuze en terstond deelde ik dit mijn moeder ook mee. 'Moeder', zei ik, 'Ik moet u iets zeer *gewichtigs* zeggen.'

MOEDER. Zo, mijn kind! En waarin bestaat dit zeer gewichtigs?

IK. Ik heb mijn vriendin gekozen.

MOEDER. Dat is zeker iets gewichtigs. Wie hebt gij gekozen?

IK. Hoor, maatje, ik hou krachtig veel van alle drie. O! Ik zou alles voor haar doen, haar alles geven. Als ik ze zie, ben ik zo in mijn schik. Maar van Coosje hou ik het meest. Ik heb haar nog maar veertien dagen gekend en wij zijn reeds zo *eigen*, maatje, wij *denken* zo hetzelfde (mijn moeder glimlachte). Nu hoop ik maar dat Coosje mij ook zal uitkiezen!

MOEDER. Mag ik nu weten, waarom gij Coosje verkozen hebt?

IK. Ja, moeder! dat kan ik zo niet zeggen. Ik kan u dit nog het best laten begrijpen door een gelijkenis.

MOEDER. Zo! Nu, laat horen uw gelijkenis.

IK. Maatje, gij weet wel dat ik machtig veel houd van vruchten? Er zijn aardbeien, bessen, kersen, appels, peren en perziken. Als gij mij eens zelf laat kiezen, kies ik een perzik. Zo is dit nu met Coosje. Zij smaakt mij het meest; begrijpt gij mij nu, maatje?

MOEDER. Ja. Een rijpe perzik is niet ongezonder dan een andere vrucht. 't Is daarom billijk dat ik uw smaak niet berisp.

Elke week kwamen wij een middag bij elkaar. Hoe vol waren wij dan, wat een drukte met vertellen en vragen! Gelukkig vervulde uren: wat zou ons over uw gemis troosten dan de overtuiging dat in een altijddurende jeugd onze bestemming niet ligt?

Gesprek over het dansen⁹⁶

Gevonden onder de papieren van mijn moeder

IK. Ik moet eens over Mietje met u praten. Denkelijk zullen wij in 't begin wel een andere mening hebben. Maar, als wij het niet eens worden, dan onderwerp ik mij aan uw uitspraak.

MIJN MAN. Laten wij het voor en tegen bekijken. Nu, wat wilde gij zeggen?

IK. Mietje maakt goede vorderingen. Zij is geen *wijs* kind, maar zij heeft aanleg. Was zij minder onbestendig, of wil men, vlug, zij zou het ver kunnen brengen.

MIJN MAN. *Hierover* zullen wij geen verschil van mening hebben?

IK. Zij kent al zoveel van God als zij in haar jaren van hem kennen kan. Onmerkbaar bereidde ik haar vóór, voor die godsdienst die wij voor het dierbaarst geschenk van de Godheid houden. Zij staat dus aan de ingang van de weg der gelukzaligheid. Haar smaak voor het buitenleven vleit mij dat zij bewaard zal blijven voor vele nietige tijdkortingen, die niets goeds uitwerken. Kon ik voorzien dat zij niets met de stad zou te maken hebben, ik zou denken dat Mietje niet veel meesters meer nodig had; maar dit is onwaarschijnlijk. Ook ziet het er niet naar uit dat zij in onze familie trouwen zal. Er zijn daarbinnen geen jongemannen die haar, op haar manier, gelukkig kunnen maken; zij zal dus niet het voorbeeld van haar moeder kunnen volgen. Zij weten, buiten de koophandel, niets. Twee van de neven zijn wel minder erg, maar zij beginnen, hoe jong nog, zich al buitenshuis schadeloos te stellen voor de onverstandige strengheid waarmee zij binnenshuis worden opgevoed. De meeste van hun ouders hebben zulke verwarde, zwakke, strijdige denkbeelden van deugd en godsdienst; zijn zo doodarm aan begrippen dat Mietje daar niet op haar plaats zijn kan.

MIJN MAN. Ik moet tot mijn leedwezen zeggen: het is zo.

IK. Er zijn veel families, waarin de ouders met genoeg eens een schoonzoon zullen kiezen. Maar het gaat ermee als met lieden die voor elkaar bedoeld zijn – men vindt elkaar niet. De kring van onze contacten is klein. Men weet slechts dat wij geen mensen van de wereld zijn, een enig kind hebben en dat dit meisje eens een *schone partij* zijn zal; dat dit kind niet lelijk is en in huis wordt opgevoed. Binnen een paar jaar zullen de jonge heren, om uw dochter, bij u hun hof komen maken. Daaronder kunnen modieuze knaapjes zijn, die wij, ondanks hun minder strenge levenswijze, toch niet zouden afwijzen, maar uit wie wij een schoonzoon zouden kunnen kiezen.

MIJN MAN. Wat wilt gij met dit alles zeggen?

IK. Dit. Dan komt Mietje in een haar onbekende wereld. Zij zal plaatsnemen in een kring waar men nog iets meer eist dan een deugzaam hart en

een goed karakter; dan nuttige en aangename talenten, waarvoor men, naar gelang men daar onkundig van is, te minder achting heeft. Gaat dit alles nu niet gepaard met bevallige manieren, dan waardeert men al dit goede en nuttige des te minder. Mietje is leergierig. Hoewel zij veel geest heeft, geloof ik dat zij eens vrij veel gezond verstand hebben zal. Maar juist daarom kan zij voor een wijsneusje doorgaan. Dat is niet goed. Laten wij haar nog één meester geven, die haar dáárvor zal beveiligen. Zij heeft iets onbevalligs, als zij vreemde mensen zien moet. Het is onmiddellijk duidelijk dat zij in huis werd opgevoed. Zij heeft iets stijfs; zij is beangst. En dáárdoor zit, staat, wandelt zij niet zoals andere kinderen. Dit alles zou ik graag wegnemen. Daarom vraag ik een *dansmeester*.

MIJN MAN. Gij weet hoe ik over deze kunst denk. Zij is onschuldig, bekoorlijk en goed voor de gezondheid der meisjes, die toch al te veel zitten. Alle deugdzaame mensen verfoeien de wulpse toneeldansen, maar ook alle lichtvaardige gezangen; al beminnen zij de zangkunde. Alle soorten dansen zijn, ik weet het, niet even vreselijk. Een wel uitgevoerd menuet heeft iets statigs, iets edels. Wat is onschuldiger dan de door jonge lieden beminde *countrydances*. Onze Warin spreekt altijd opgetogen over de landdansen, waarin de Franse jeugd zo uitmunt. Zij zegt dat de prachtigste Bals parés⁹⁷ niets voorstellen vergeleken bij die veld-Bals, waarop enige honderden jongelui, op effen grasvelden, onder dichte schaduwen, bijeen komen. 'Daar ziet men vlugheid, kracht, bevalligheid, zucht om te behagen, in alle licht en schoonheid.' Ik geloof het. Maar ik vraag: moet Mietje ook leren dansen? Zal Mietje, die toch uiterlijk voor de rest veel op haar moeder lijkt, niet beminnenswaardig zijn? En die had nooit een dansmeester!

IK. Als Mietje in onze kring blijft; als Mietje ooit een keuze doet zoals haar moeder deed, dan zou ik zo'n meester minder nodig achten.

MIJN MAN. Ik zie zelf ook wel dat Mietje kan leren dansen, zonder dat haar hart of gezondheid daarbij lijden.

IK. Omdat ik daarvan zeker ben, doe ik u dit voorstel. Ik heb echter nog iets anders op 't oog. Ik zou de wereld graag laten zien dat een meisje, opgevoed als ons kind, zo bevallig zijn kan als nodig is, om in de beste gezelschappen ontvangen te worden. Mietje kan leren dat men de danskunst alleen moet beschouwen als een kunst die de gezondheid en het sociale leven bevordert.

MIJN MAN. Dat is waar.

IK. De vier kinderen kunnen dan leren dansen, bij beurten thuis bij hun ouders, onder het moederlijk oog. Dan hoeven zij voor 't moment nog geen andere kinderen leren kennen.

MIJN MAN. Ik geef mijn toestemming. Ik dacht zojuist: zien dan alle verstandige vrouwen hetzelfde probleem altijd uit hetzelfde oogpunt? Zou het oordeel van de mannen onvaster zijn? Zijn wij te ongeduldig om ook de kleinste omstandigheden in haar verband te zien? Ik geloof dat, als

de vrouwen schreven, men minder in de boeken twisten zou.

IK. Ja, maar het verstand is geen uitsluitend voorrecht der vrouwen! Als het aantal zowel gevoelvolle als verstandige mannen groter geweest was dan het aantal fundamentalistische, zouden dan de zaken wel zo ver gekomen zijn? Het is de dwaze systeemzucht die het oordeel verwacht. Maar wij, vrouwen, hebben met zulke geleerdheid niets te maken. De drift voor het opbouwen van leerstelsels valt bijna nooit in onze smaak. Een geleerde vrouw is een hersenschim. Er kunnen geen geleerde vrouwen zijn en, was dat toch mogelijk, dan hoorden zij er niet te zijn. De in haar tijd zo beroemde Anna Maria Schurman,⁹⁸ had nog de meeste schijn van een geleerde; maar hoe gering was haar oordeel! En ik kan u niet zeggen, met hoeveel genoegen ik hoor dat de grote Hooft⁹⁹ mejuffrouw Tesselschade¹⁰⁰ noemt. Maar haar hart lag bij de kunsten. En zij was even weinig een geleerde als haar zuster Anna Roemers Visscher¹⁰¹ of haar vriendin Susanna van Baerle.¹⁰² Mijn sekse heeft wel eens schilderessen, dichters en uitmuntende zedenschrijfsters opgeleverd, maar geen wis- of bouwkundigen, geen astronomen; geen vrouw componeerde ooit zoals Händel,¹⁰³ Rousseau¹⁰⁴ of Lully.¹⁰⁵

MIJN MAN. Gij vernedert de vrouwen veel meer dan een verstandig man ooit zou doen.

IK. In 't geheel niet. Ik stel de vrouwen op haar juiste plaats. Zoude men mijn sekse kunnen beledigen door te zeggen: nooit zag men een vrouwelijke Hercules?¹⁰⁶ De vrouwen hebben een veel verhevener rang! De natuur riep haar tot nuttige werkzaamheden; aan haar vertrouwdde zij de eerste opvoeding toe. Kan er een edeler bezigheid zijn? De natuur, die haar bij uitsluiting deze eer toedacht, stelde haar ook daartoe volkomen in staat. Zij gaf aan vrouwen een buigzaamheid, een geduld, een bestendigheid, aan mannen geheel vreemd. Ja, gij huivert voor plichten, die de vrouwen alle ogenblikken met gemak beoefenen. Zij gaf vrouwen behendigheid, inzicht, waakzaamheid, precies geschikt voor de opvoeding. Hoeveel aandacht, hoeveel fijn gevoel heeft een moeder niet nodig om haar kind door waarnemingen te leren kennen; om de nog verborgen krachten van ziel en lichaam, het zich vormend karakter te ontdekken. Dit geduld en dit doorzicht stellen haar in staat om ook van kleine voorvalletjes gebruik te maken. Zij wacht bedaard de zwakke dageraad van de rede af. Zij ziet vorderingen en veranderingen daar, waar alleen het diepdoorziend moederlijk oog die zien kan. Zij weet hoe ver zij met het kind kan voortgaan, zonder het af te matten en het toch bezig te houden.

Nauwelijks begon de winter, of wij leerden dansen. Ik herinner mij nog duidelijk dat wij daar een groot vermaak in vonden. Onze krachten ontwikkelden zich, onze gezondheid was bestendig, onze vlugheid vermeerderde.

Het dondert¹⁰⁷

Wij speelden eens op een zeer benauwd hete dag, in het huis van mevrouw B***. Daarmee bezig, en terwijl ons nette Keetje alles aan kant deed, betrok de lucht. Wij, om beter te kunnen zien, schoven ons tafeltje dicht bij de vensters en speelden voort. Nu donderde het. Bij iedere slag keken wij, onder het spelen, eens op. Toen het bliksemde, zei ons kleintje, 'O dat is wel mooi, kijk, hoe licht!' Dit dachten wij ook. Daar komt de keukenmeid met een gil binnenstuiven. Zij bleef niet staan maar verschool zich in een klerenkast die op de kinderkamer stond. Daar snikte zij al voort. Mevrouw volgde haar zeer bedaard en zei: 'Komt kindertjes, gij zult wat willen eten. In de zaal staat alles gereed. Naa is niet goed, en dan hindert haar het licht.' Het onweer hield aan. Wij gingen aan tafel. Mevrouw bleef bij ons. Daar komt de meid in de zaal en roept: 'Mevrouw, laat toch de luiken sluiten. Alles is als vuur, er kan een ongeluk gebeuren.' Toen vloog zij weer weg. Men kan angst niet wegknorren of wegpraten. Mevrouw keek naar ons; zij wilde zien welke uitwerking dit op ons had. Zij schoof nu de luiken toe en zei: 'Dat zulk licht voor de ogen nadelig was.' 'Een onweer,' ging zij voort, 'is wel heel mooi, maar onze ogen zijn even weinig geschikt om zulke sterke schitterende stralen te zien, als om 's middags in de zon te kijken. Dit veroorzaakt hoofdpijn.'

Ik begreep intussen maar niet, hoe Naa zo bang zijn kon voor iets dat ieder, buiten haar, zo mooi vond. Dit zei ik ook. Mevrouw antwoordde: 'Naa is ziek.' Dit begreep ik niet. Kruipt men, dacht ik, als men ziek is in een klerenkast? Ik nam voor naar gewoonte alles aan mijn moeder te vragen. Het weer bedaarde. Naa liep door de zaal en zei dat zij nu veel beter was; zij zag echter heel bleek. Men schoof de ramen op en mevrouw toonde ons, hoe in de tuin alles opgeknapt was. Kort daarop werden wij gehaald en gingen wij naar huis.

Thuis vertelde ik alles. 'Ik herinner mij', zei ik, 'dat het wel meer heeft geonweerd. Niemand werd daar ziek van. Hoe zit dat toch, moeder?' 'Morgen', was het antwoord, 'zullen wij daar eens over praten.'

Vroeg gingen wij naar buiten. Daar volgde ik mijn vader, die naar de vijver wandelde. 'Mietje', zei hij, 'Weet u nog dat het afgelopen zomer eens heel erg waaide?'

IK. Ja, vader, toen dat kleine rozenboompje omwoei, omdat het niet gestut was. Dat vond ik heel erg.

VADER. Had het nog erger gewaaid, dan zou deze appelboom, die wel vast staat, ook zijn omgewaaid. Ja, het gebeurt wel eens dat er grote bomen, ja zelfs huizen omslaan.

IK. Maar als het zo vreselijk waaide, zouden wij toch ook niet in huis blijven, maar gauwgauw naar de wei lopen, waar huizen noch bomen zijn; nietwaar?

VADER. Dan zouden wij dit bijtijds moeten doen; anders liepen wij gevaar om pannen of vensters op ons hoofd te krijgen. Weet gij wat moeder

en ik dan doen? Wij blijven stil in huis, doen alle vensters dicht, opdat niemand een ongeluk krijgt... Gij hebt het wel zien hagelen, is het niet?

IK. O ja, vader: hele mooie witte steentjes! Ik wilde die bewaren, maar zij smolten in mijn hand. Toen had ik alleen maar water in mijn hand.

VADER. Die mooie witte steentjes zijn ook water. In de winter bevroest het water, de kou is daar de oorzaak van. Zij maakt uit het water zulke ijsklompjes, zulke als die door de warmte in uw handjes smolten. Voelde gij die steentjes niet tegen uw wangen?

IK. Ja vader, heel goed. Toen zij tegen de ruiten sloegen, dacht ik: nu gaat alles kapot.

VADER. Maar als ze nu eens zo groot waren geweest als duiveneieren?

IK. Wel, dan zou ik er niet voor instaan dat alle ramen zouden heel blijven.

VADER. Maar dan zoudt gij die langer kunnen bekijken.

IK. Maar dan zouden zij mij flink zeer doen.

VADER. Precies. Kijk eens naar de zon, mijn kind.

IK. O vader, dat kan ik niet uithouden! Er komen allegaar vonken voor mijn ogen... en nu zie ik niets duidelijk.

VADER. Alle lieve kinderen zijn u hierin gelijk... Nu, ik zei u, hoe hard het kan waaien. Als het zo hard waait, zegt men: het stormt. Soms vallen er hagelstenen zo groot als noten, en nog veel groter. Zij slaan niet alleen de ruiten in, maar vernielen bloemen en vruchten. Zij smijten ook wel eens een mens of beest tegen de grond, en kwetsen die ook soms. Het kan zo sterk bliksemen dat daarnaar te kijken even slecht voor het gezicht is als het kijken in de zon. Daar vallen wel eens zulke zware donderslagen dat de mensen hierdoor ter aarde vallen: zij spreken niet meer en kunnen zich niet meer opheffen.

IK. Zo, vader, dan verwondert het mij niet meer dat Naa bang was. Zij zal dit ook geweten hebben.

VADER. Ja! Maar mevrouw wist dit ook, en zij was niet bang, niet ziek; zij kroop niet in een kast.

IK. Kijk, vader, dat begrijp ik óók nu alweer niet! Maar had ik geweten wat ik nu weet, ik zou gauw in een hoekje gekropen zijn.

VADER. Ja, dat zou zijn omdat gij en Naa de dingen maar gedeeltelijk zou weten.

IK. Hoe zit dat dan, vader?

VADER. Begrijpt gij, mijn kind, dat, als we een goed oordeel over iets moeten hebben, men van de gehele zaak moet weten?

IK. Heel goed, vader. Maar, weet je, ik kan dat niet op die manier zeggen.

VADER. Als gij nu zult weten wat mevrouw B*** weet, en ik u dat zal vertellen, dan zult gij u juist zo gedragen als deze verstandige vrouw. Van de vele keren dat het onweer heel zwaar is, treft het niet één keer mensen of dieren. Maar mensen en beesten die zich dan onder 't geboomte of elders verbergen, staan daar het meest aan bloot. *Hoe* dit komt, kan ik u nog niet begrijpelijk maken; maar het is, zoals ik zeg. Het helpt dus niet zich te verschuilen.

IK. Maar, vader, als wij nu eens nooit zulk onweer hadden?

VADER. Dan zouden de gewassen, de mensen, de dieren niet kunnen leven. De vogeltjes zouden duizelig van de takken vallen; de bloemen zouden kwijnen, de bomen verdorren, de mensen stikken en het zou voor hen altijd nacht blijven.

IK. Dat is nog wat erger dan onweer!

VADER. Dat begrijpt gij zelf... Kom eens met mij in de broeikassen, waar de druiven worden rijp gemaakt; (wij gingen daarin, en vader sloot de deur.)

IK. (*heel gauw*) Vader, dat kan ik niet uithouden. Wat heet, wat benauwd is het! (Wij gingen eruit; en, na eens diep ademgehaald te hebben, was alles over.)

VADER. Als het nooit onweerde, dan zou ons huis, de stad, ja de hele wereld, weldra zo'n broeikas worden. De hitte zou alles bederven. Als gij uw tijd goed besteedt, als gij het onderwijs goed gebruikt, dan kunt gij eens een verstandig meisje worden.

IK. Ik ben bang dat dit nog even niet gebeuren zal!

VADER. Als gij maar uw best doet, dan heeft uw onkunde voorlopig nog voor ons iets aangenaams.

IK. Wel lieve vader! hoe kan dat?

VADER. Kijk eens naar uw jong zwak rozenboompje. Gij hebt het zelf geplant. Daarom is het u te liever. Wat dunkt u, zoudt gij er meer van houden als het morgen zo groot en sterk was als dat, dat dáár staat; als het even veel rozen droeg; als het uw zorg in het geheel niet behoefde?

IK. O vader, dat is wáár. 't Is zoals gij zegt. Ja, zo ben ik met mijn boompje! en als ik zie dat het wat groeit, wel dan heb ik geen rust voor moeder het ook ziet.

VADER. Gij zijt *ons* rozenboompje. Wat is het voor ons aangenaam te zien dat gij groeit, meer krachten krijgt, gezond zijt, telkens iets leert, redelijker wordt, een beetje begint te denken. Is dit alles, als gij erop let, voor u ook niet aangenaam?

Ik zie een dode¹⁰⁸

Eens, met mijn ouders aan het ontbijt zittend, werd er hard gebeld en met een zware stem geschreeuwd:¹⁰⁹ 'Ik maak bekend, dat de heer Jacobs is overleden.' Toen ik met moeder alleen was, vroeg ik: 'Moeder, *wat* is overlijden?'

MOEDER. Ik zei u: als men een vogeltje schiet, dat men het dan *breekt*; ik vermaande u niet wild en onbesuisd te lopen, omdat gij dan gevaar liep om even onbeweeglijk op de grond te blijven liggen als het vogeltje dat men uit de boom schiet. Ik dacht dat ik u toen genoeg zei. Maar nu zijt gij wat ouder. Ik mag, lijkt mij, eraan toevoegen: in dit geval, is breken: sterven, overlijden.

IK. Maatje, doet dit die arme vogeltjes geen pijn?

MOEDER. Had jij pijn toen jij in uw vingertje sneed?

IK. Nou en of!... Wel, als dat stervende dieren pijn doet, dan durf ik nooit een stukje vlees proeven. Dat zou náár zijn, als zij om mij leden!

MOEDER. Daar zullen de dieren niets tegen hebben. Maar het schijnt dat wij vlees nodig hebben om te eten. En, als wij ze allemaal lieten leven, dan zouden zij ons wel snel uit onze woningen verdringen en zelf ten slotte van honger sterven; en dus meer lijden dan door een plotselinge dood. Wij moeten de dieren, die onder onze zorg staan, altijd goed doen; nooit plagen; als het per se moet, snel doden. Goedaardige mensen zijn ertegen dat men zingende vogeltjes doodt, die zo gelukkig zijn, ons zo veel vermaak en geen voedsel geven.

IK. Moeder, jij zegt wel eens dat kinderen wonderlijke vragen doen kunnen... Doodt men ook wel mensen?

MOEDER. Dat gebeurt.

IK. Foei, dat is lelijk! Eet men die dan ook op?

MOEDER. Hierover zullen wij eens een andere keer praten.

IK. Maatje lief! nog een klein vraagje: wat is dat toch, van ziekte of door ouderdom te sterven?

MOEDER. Dit kleine vraagje bevat meer dan jij weet. Kom aan, luister eens goed: er zijn bomen die heel lang leven, dat is, groeien; bladeren en vruchten voortbrengen. Als zij in de winter verdorren, dan, (meer kan ik u nog niet zeggen) dan rusten zij uit. In 't voorjaar herleven zij opnieuw; brengen alweer vruchten en bladeren voort. Eindelijk worden zij daartoe ongeschikt. Zij verdorren onherstelbaar; dat is: zij sterven. Zoals die boom die vader heeft laten uitgraven. Zulke bomen sterven van ouderdom en worden dan gebruikt voor het bouwen van huizen, schepen enz., en voor brandhout. Maar er sterven ook jonge bomen, door van buiten komende voorvallen: zoals strenge vorst, grote hitte, veel regen of langdurige droogte. Er zijn nog veel meer oorzaken, maar dit is genoeg om u te doen begrijpen waarom bomen en bloemen wel eens voor hun tijd sterven.

IK. Ja, moeder, nu zou ik wel willen vragen: waar komen de mensen en de dieren toch vandaan? Maar wij moeten bij ons onderwerp blijven hè?

MOEDER. Mensen kunnen honderd en meer jaar leven, maar de meesten sterven veel vroeger. Kindertjes sterven heel vaak. Of omdat zij zwak zijn, of omdat hun ouders hen verkeerd behandelen, met de voeding, of met het opletten; ook wel buiten hun schuld.

IK. Nu, lieve moeder, als ik vroeg sterf, dan zal het uw schuld niet zijn. Daar durf ik wel voor instaan. Maar kan vader, of kunt jij ook voor uw tijd sterven?

(Mijn moeder verborg met moeite een opkomende traan; en mij aan haar boezem drukkend, zei zij:)

Dit, mijn kind, is niet onmogelijk. Er sterven dagelijks ouders en kinders. (Ik vloog haar om de hals, en riep:)

Ach, mijn allerliefste moeder! Als dit zo zijn kan, o dan hoop ik, dat vader en gij en juffrouw Warin en Coosje en mijnheer Berk en ik dan maar op dezelfde dag zullen sterven. Dat was dan maar het beste voor ons; nietwaar?

(Dit trof mijn moeder zo, dat zij al haar gelijkmatigheid verloor. Zij weende; zag mij aan met een gelaat dat ik niet kan beschrijven, maar nu nog mij levendig herinner. Zij nam mij op haar schoot, kuste mij snikkend. En, na lang zwijgen, zei zij:)

Niets meer hiervan; 't is te veel. (zij herstelde zich en ging voort.)

Doorgaans is het met mensen als met bomen. Zij groeien, worden sterker, zijn volwassen, *duren* zo een tijd, nemen af en sterven. Luister nu, hoe de natuur dit regelt. Eerst worden onze zintuigen wat stomper. Dat is, wij zien niet meer zo scherp, horen niet meer zo fijn, ons gebit vermindert, onze bewegingen worden strammer, onze leden stijver, wij nemen niet meer zo aan alles deel, onze verlangens worden flauwer, wij zijn minder nieuwsgierig. Wij zien overal tegen op; alles is niet meer zo mooi. Ons geheugen houdt niets meer vast; wij worden vergeetachtig. Rust en stilte is ons zo aangenaam! Onze eetlust wordt kleiner, wij slapen veel en worden wij heel oud. Dan moet men ons als zwakke kinderen helpen en ondersteunen. En eindelijk sluit de dood voor altijd onze ogen.

IK. (*met drift*) Nu, maatje, als gij en vader zo oud wordt, dan zal ik voor u zorgen, u oppassen en, als gij dan eens in 't zonnetje wilde zitten, dan zou ik u in leuningstoelen op zachte kussens zetten. Dan zal ik bij u zitten, om op u te passen.

MOEDER. Daarvan, mijn lief, ben ik verzekerd. Brave, liefhebbende ouders vinden *altijd* in hun kinderen de beste vrienden... Nu, dit noemt men van ouderdom sterven. Het kleinste deel van de mensen sterft van ouderdom. Als men overlijdt in de bloei of in de volle kracht van het leven, dan wordt men eveneens dof, lusteloos, net als wanneer wij te vermoeid zijn en een neiging hebben tot slapen. Wij sluimeren ook wel in, zonder dat wij onze ogen weer open doen. Dit is sterven. Dan legt men ons lijk in een kist en begraaft het in de aarde. Daar wordt het tot stof; zo ongeveer als gij 's ochtends wel eens een vergane kool hebt gezien, die heel lijkt te zijn maar bij aanraking in elkaar valt.

IK. (*een beetje bang*) Wel, maatje, als ik niet zo nieuwsgierig was, dan zou ik hiervan niets meer willen horen!... Want gij weet, dat ik zo blij ben, *omdat ik leef?*

MOEDER. Daar hebt gij groot gelijk in! Toch, als gij 's avonds (want gij zijt werkzaam) zo moe bent, dat gij niet langer overeind kunt zitten, ja nauwelijks kunt horen of zien; is het dan voor u ook niet *aangenaam* dat gij gaat *uitrusten?* Bedenk u eens!

IK. Ja maar, moeder, als ik wist dat ik niet meer zou wakker worden en u niet meer zien, dan zou ik veel liever mij zelf alle moeite aandoen om maar wakker te blijven. Ik zou mijn ogen wijd open doen en heen en weer lopen. Dan bleef ik toch wakker; niet?

MOEDER. Gij bedriegt u. De slaap zou u toch overmannen. En als gij nu wist dat gij 's morgens even lusteloos zijn zou en te vermoeid zijn om uw lessen te leren of te spelen; zou gij dan niet liever blijven *rusten*; zou hij die u wakker maakte, u wel een dienst doen?

IK. Dat is óók weer waar, maatje! Ja, dan sliep ik liever lekker uit... Maar als wij nu eens altijd gezond en sterk bleven? Kan dat niet?

MOEDER. Hoe komt het toch, Mietje, dat onze kleren niet altijd nieuw blijven? Dat wij die ten slotte weg moeten doen, omdat wij die niet meer dragen kunnen?

IK. Wel, maatje, omdat die door het dragen slijten.

MOEDER. Dat is zo. Ons lichaam is óók een kleed. Dat kleed kan onsterk zijn, slijten door ziekte, door te sterke driften, door allerlei onmatigheden. Wij verstellen het wel eens door een goede leefregel, door rust, door medicijnen. Maar eindelijk is het helemaal versleten en wij leggen het af.

IK. (*onbeschrijflijk verbaasd*) *Wij*, moeder! wat zegt gij? Is mijn lichaam mijn kleed?... *Wie* heeft dan toch dat kleed aan?

MOEDER. Gijzelf. Let goed op. Dat iets dat aan het werk is als gij iets vraagt, iets verlangt, iets hoopt, iets vreest, en dat gij, gijzelf *ik* noemt, zijt gij zelf. *Gij* hebt dit dun luchtig kleedje zelf aan; dat u, omdat gij gezond zijt, nooit lastig valt. Gij ziet dat ook de dieren eten, drinken, lopen, slapen, klanken en geluiden geven. Maar zij hebben alleen een slaperig besef daarvan.

IK. Maar moeder, hoe komt dat; want zij horen en zien toch even goed als wij?

MOEDER. Mijn kind, ik zie mijn fout. Ik moest u zoveel nog niet verteld hebben, omdat ik u niet nog meer zeggen *kan*.

IK. O zeg mij nog iets van de dieren! Waarom verstaan zij ons niet?

MOEDER. Omdat, onder andere, omdat zij niet denken kunnen.

IK. Wel is het dan mijn *denk*, die dit kleedje aan heeft?

MOEDER. Het woord is uw vinding. Maar gij verstaat mij; en dat is genoeg.

IK. Maar als nu dit kleed versleten is, en de *denk* dat aflegt, wat dan? O dat zou ik zo graag weten?

MOEDER. Ik moet uw nieuwsgierigheid onvoldaan laten. Gij kunt mij nog niet begrijpen. Als gij ouder zijt, zullen wij zien hoeveel ik u, tot uw nut, zeggen kan.

IK. Maatje lief! Nog maar één vraagje! Het is niet om nog meer te horen, maar om iets te zien. Ik zou zo graag een dode zien.

MOEDER. 't Is goed. Maar gij zult niets vreemds zien: alleen iemand die slaapt, die heel bleek en koud is.

Na een paar dagen vroeg mijn moeder mij of ik nog een dode wilde zien. Dit met een driftig *ja* beantwoord zijnde, zei zij: 'Betje, het kind van onze timmerman, dat lief meisje, is dood. Wij zullen haar gaan zien. Als wij de

moeder zien, moet gij niets vragen en niet veel spreken. Zij is bitter bedroefd.' De dienstmeid bracht ons in de kamer waar het lijkje stond. Zij hilde en week terzijde. De moeder zagen wij niet. Mijn moeder lichtte het lakentje een beetje op, zag nu het kind, dan mij aan. Ik bekeek het zonder angst met aandacht en was alleen bedroefd, omdat Betje niet meer wakker zou worden. Ik zei: 'Moeder, Betje slaapt zo gerust!' Ik raakte met mijn hand haar lipjes aan; maar de kou deed mij die terughalen.

Had ik kunnen beseffen wat toen het hart van mijn moeder leed! Haar tranen drupten op het kind, terwijl zij het kustte. Zij poogde, maar 't mislukte haar, haar aandoeningen te verbergen. Zij die nooit moeder werd, zal zich nauwelijks kunnen voorstellen wat een moeder, een moeder als de mijne, in dat ogenblik ondervond. Vervolgens reden wij naar buiten; mijn moeder wilde mijn aandacht een heel andere richting geven. Ik speelde naar gewoonte tot vermoeiens toe. Mijn moeder had haar doel bereikt. Nooit vormde ik mij schrikbeelden van de dood; *rust* en *dood* was bij mij hetzelfde; wat kon mij dus bang maken?

Mogelijk zullen er moeders zijn die dit gedrag van mijn moeder afkeuren. Maar met welke reden? Zij liet mij een dood kind zien, niet misvormd door lijden. Had zij mij een oud, lelijk, in stuipen gestorven mens laten zien, wie zou niet gebeefd hebben voor de ijselijke indruk die dit op een zo levendige verbeelding had moeten maken, en die misschien onuitroeibaar gebleven zou zijn?

Ik geef een proef¹¹⁰ van vernuft¹¹¹

Ik herinner mij dat ik eens op een morgen, door de vensters ziende, een armelijk maar net grootje,¹¹² de stoeptrap zag opkomen en naar de bel gaan; ik, wip, de deur opengemaakt.¹¹³ Grootje kwam in 't voorhuis.

GROOTJE. Jonge juffrouw!¹¹⁴ ik heb een boodschap¹¹⁵ voor Lijsje de werkmeid, van heur zuster. Woont die hier?

IK. Ja, moedertje, onze werkmeid heet Lijsje.

GROOTJE. Dan ben ik terecht.

IK. Ga zitten, vrouwtje; ik zal het mijn moeder zeggen. Ga toch zitten.

GROOTJE. Dat hoeft niet, ik kan mijn boodschap wel aan de jonge juffrouw staande doen. (zij bleef staan.) Ik most de gebiedenis doen, aan men-vrouw, van Lijsjes zuster, uit de Vinkenstraat. Lijsjes moeder, ouwe Baartje, is daar zo ineens van Zwol gekomen en is nou bij Aaltje. Die verzocht mij of ik aan menvrouw wilde gaan horen, of Lijsje eens gauw daar kommen kon; want juffrouw kan denken, dat Baartje heel veul verlangst het, heur kind te zien; en zij is te moe, om zo'n eind te kommen;¹¹⁶ en Toon, her zeun, de timmerman, is er ook al.

IK. Ga toch zitten, moedertje, gij zult wel moe zijn. Ik ga mijn moeder de boodschap doen.

GROOTJE. Gij zijt wel goed, jonge juffrouw, (zij boog, en bleef staan.)

Ik als de wind de trap op en deed de boodschap even bedeesd als grootje; neeg net als grootje, keek net als grootje. Ik verwachtte, over dat nadoen, heel wat lof! Ik kreeg dit koel antwoord: 'Goed, kind, ik kom.' Het oud wijfje leunde met haar hand op de tafel, stond nog steeds en boog weer.

MOEDER. Ga zitten, goede vrouw! Heeft mijn dochter u dit ook niet verzocht?

GROOTJE. Heden ja, mevrouw! de jonge juffrouw was danig beleefd en vriendelijk, dat mot ik zeggen. (Mijn moeder keek minder strak, en het grootje deed nog eens, als of het een lesje opzei, dezelfde boodschap; ik zag dat mijn moeder zich verwonderde over mijn imitatie.)

MOEDER. Gij moet wat rusten; kom, ik zal u iets geven.

GROOTJE. Hartelijk dankbaar, mevrouw, ik mot ten elf uren op de Binnen-Amstel zijn.¹¹⁷

MOEDER. Wel, dat is voor een vrouw van uw jaren heel ver. Rust wat uit. (Grootje ging op het puntje van een stoel zitten.)

GROOTJE. Ja, mevrouw, ik ga nou in men zesenzeuwentigste jaar; en ik ben al veertig jaar weduw,¹¹⁸ maar, de Heer zij gedankt, ik ben nog zo gezond als een hoen, en ik heb te Haarlem een dochter, getrouwd met een weversgezel,¹¹⁹ en zij doen mij zo veel goed. Maar er zijn acht kinderen, en de fabrieken¹²⁰ zijn zo niet meer, als in mijn jeugd.

(Mijn moeder luisterde met die deelneming, zo weinig in gebruik bij vermogende lieden, als zij hun minderen over hun aangelegenheden doen praten; schonk haar een glaasje Malaga,¹²¹ dat het grootje onder het peuzelen van een beschuitje uitdronk.) 'Ziezo moedertje, nu zijt gij een beetje gesterkt, om naar de Binnen-Amstel te kuieren. Lijsje zal bij haar moeder komen, en den hele dag blijven.' (Zij stak grootje iets in de hand, toen die heenging.) Zij zag mijn moeder verbaasd en onthutst aan. Zij kon niet spreken en boog diep. De tranen kwamen in haar ogen. Ik was hierdoor heel aangedaan. Mijn moeder riep Lijsje, die niets wist van grootjes boodschap.

MOEDER. Lijsje, ik heb u iets goeds te zeggen. Hebt gij in Overijssel nog niet enige oude kennissen?

LIJSJE. Dat denk ik, mevrouw!... Och God, mijn moeder, mijn moeder zal overgekomen zijn. (De leren lap viel uit haar hand.) Ik heb haar in geen zes jaar gezien. (Zij schreide van vreugd. Mijn hart sloeg sterk.)

MOEDER. Kom meid, laat dat glazenwassen nu maar. Kleed u haastig en breng tegen de avond de oude vrouw mee. Zij zal hier meer gemak hebben dan bij uw zuster, die klein behuisd is.¹²²

Lijsje kon haar dankbaarheid niet uitdrukken, vatte mijn moeder bij de hand, en riep: 'Ja, dat moet mevrouw niet kwalijk nemen. Wat ben ik blij, mijn moedertje, mijn lieve moedertje is hier.' In één ogenblik was zij gekleed, maar zij was vergeten haar muts op te zetten;¹²³ zo vloog zij de stoep af. 'Kijk, moeder, daar giert¹²⁴ Lijs zonder bovenmuts¹²⁵ de deur uit, ik zag het, net als zij van de trap kwam.' Gelukkig kwam de knecht binnen: 'Gerit,

loop Lijsje eens na, ik moet haar nog iets zeggen.' Tegen mij: 'Haal Lijs haar muts en breng haar die.' Ik, die wel wist dat mijn moeders woord wet was, ging heen. 't Is uw schuld, dat zij, als men erop gelet heeft, zal uitgelachen zijn.' Lijs was, tot mijn geluk, weer in 't voorhuis. Ik gaf haar de muts. Zij bedankte mij met een: 'Nou, juffrouw, je bent wel goed, net als je moeder.' O geweten! Wat zei gij mij toen!¹²⁶ Zo goed als mijn moeder...

Nu dacht ik, is de kwestie over. Ik bedroog mij zeer!

Toen mijn moeder mij mijn lessen overhoorde, zei zij: 'Wel kind, gij zijt erg vrolijk opgestaan. Precies geschikt om uzelf en anderen een plezier te doen. Ik denk daar aan iets.'

IK. (*heel levendig*) Heden, maatje lief, wat is dat?

MOEDER. Ik dacht dat ik onze buurkinderen, die allen allerliefst dansen, deze avond hier een danspartijtje moest geven. De heer Berk houdt veel van kinderen. Hij zal zijn viool wel willen meebrengen. Roep een knecht; nee, wacht nog wat.

IK. Graag zou ik zo'n partijtje eens willen zien. Maar ik hoop dat zij mij niet vragen zullen om mee te doen; want wij zullen pas van de winter een dansmeester krijgen.

MOEDER. Ja, het zou dan uitkomen, dat gij nog niet kunt dansen. Gij moet dan, of zeggen: ik kan niet dansen; of doen zo goed als gij kunt.

IK. Wel, moeder, kan ik dan iets doen wat ik niet geleerd heb?

MOEDER. Gij zijt vlug, kunt lopen en springen. Toen gij vier jaar was, danste gij wel eens dat mijn hoofd omliep.

IK. Wel nu, moeder, als ik dit deed, zouden zij mij braaf voor de gek houden en uitlachen.

MOEDER. (*zeer vertrouwelijk*) Wat maakt dat nu uit, Mietje? Laat die kinderen zich rustig op uw kosten vermaken. Net zoals gij u vermaakte ten koste van een arme brave vrouw. De stakker had geen moeder die haar met veel moeite beschaafd leerde spreken. Zij leerde nooit buigen zoals het hoort. Deze kinderen worden te goed opgevoed om u in uw bijzijn uit te durven lachen; ook al zoudt gij een figuur slaan. 't Is mogelijk, dat zij onder elkaar u zullen bespotten, uw passen en draaien grappig nadoen, net zoals gij het grootje. Zal ik u eens wat zeggen? De gave van nadoen is bij kinderen niet zeldzaam; maar apen zijn daar nog veel verder in. Gij moet ook weten dat men zelden gunstig denkt over kinderen die zich op *deze* aardigheid toeleggen. Zij hebben wel wat verbeeldingskracht, maar geen verstand. Er zijn mensen die allerlei geluiden kunnen nadoen; 't zijn lieden die men weinig acht, slechts duldt, omdat zij in bepaalde gezelschappen *zekere* soort gelach opwekken.

IK. Lieve moeder, ik beken dat ik dit niet heb ingezien. Mijn doel was alleen u te doen lachen en niet het grootje te bespotten. Haar boodschap was toch komiek.

MOEDER. Zo komiek als uw eerste brief aan uw vader.¹²⁷ Zulke brieven zoudt gij nog lang geschreven hebben, zo ik u niet had laten zien wat uw

fouten zijn, en hoe gij die kunt verbeteren. Het vrouwtje zou heel goed spreken als men haar dat geleerd had... Ik weet wel, mijn kind, dat gij aan niets van dit alles dacht, maar gij zijt nu tien jaar. Mij dunkt dat gij zo nu en dan eens moest beginnen na te denken... Ik zie dat het u leed doet. Gij kent mijn regel: wie verkeerd deed maar dat inziet, moet men vergeven. Het partijtje waarvan ik sprak, geef ik niet. Ik sprak er alleen over om u te beter mijn mening te zeggen. Allang ontdekte ik in u een neiging tot spotternij. Gij schertst graag. Als spotternij goed bestuurd wordt, kan zij nuttig en aangenaam zijn; maar zij is moeilijk te leiden. Zij maakt ons vaak gehaat of gevreesd. Als wij zien dat wij daardoor behagen; dat men onze geestigheid bewondert; dat wij doen lachen, dan houden wij geen maat meer. 't Is daarom, dat ik uw grapje zo koel beschouwde; ik mag die niet aanmoedigen. Kom aan, wij moesten eens en voor al dit, tussen ons beiden, bespreken.

Weinig mensen zijn in staat om spot van scherts te onderscheiden. Ik zal het u begrijpelijk maken. Hiertoe wordt smaak en goedaardigheid geëist. Men moet nooit mikken op lichtgeraakten; hun zwakheid voelt zich snel beledigd! Zij die graag schertsen, vergissen zich ook wel eens in hun objecten: men schertst daar waar men moest troosten en beklagen; zo geeft men ongunstige gevoelens van ons hart. Als men de bespote al hulp geeft, dit troost hem weinig over onze hardheid. Zo het grootje alles geweten, gezien had, zij zou u niet voor heel goed gehouden hebben; want gij bespote armoede en eenvoud.

IK. (*schreiend*) Nu is al mijn vreugde weg!... Maar ik zal pogen wijzer te worden.

MOEDER. Men mag schertsen, zoals mijnheer Berk doet met juffrouw Warin, of met uw vader. Dan heeft men wel eens een fijn, edel vermaak, waarvan gij nog niets kunt bevatten. Dan lacht het verstand; het is een soort schaakspel. Men staat verbaasd over de mooie zetten, die men krijgt en geeft. Men zou de vrolijkheid uit de gezelschappen verbannen, als men de schertserij geen toegang gaf, die kleine dwaasheden en geringe grillen intelligent bestraft. Goedaardige vrolijke mensen maken nooit gebruik van de gebreken van afwezigen, om daaraan hun vernuft te tonen; zij houden zich bij belachelijkheden. Het vernuft, hoe fijn ook, is oneindig minder waard dan gezond oordeel. Wij hebben zo lang gepraat, dat wij de lessen tot morgen zullen uitstellen.

Ik leer God kennen

Nu zal ik weer gebruikmaken van wat ik onder de nagelaten schriften van mijn moeder vind.

Ik was nu twaalf jaar. Hoewel ik geen ongewoon kind was, werd mijn *rede*, dankzij mijn opvoeding, tamelijk vroeg wakker. Ik las nu met mijn

moeder enige natuurkundige boeken. Ik stelde er belang in. Het deed mij honderden vragen doen. De antwoorden die ik kreeg, troffen mijn aandacht zo, dat ik, inderdaad, als in een nieuwe wereld overging, waarvan een kind niets kan vermoeden. Ons verblijf buiten was ook, in dit opzicht, heel gunstig. Nu begon ik te zoeken naar een oorzaak, (ik noemde die *persoon*,) die al deze verbazende dingen gemaakt had. Duidelijk begreep ik dat het gemaakte een maker veronderstelde; maar ik wist mijzelf niet te helpen. 't Was dus mijn moeder bij wie ik hulp zocht. Ik wist bij ondervinding hoezeer zij mijn verwarde denkbeelden ophelderen kon.

Met dat doel ging ik op een middag naar haar kamer. 'Mietje', zei zij, 't is heel warm. Wij zullen onze wandeling uitstellen tot de avond, en die tijd pratend, met onze handwerkjes, afwachten.' Maar, alsof zeker voorgevoel mij influisterde: 'Er zal voor u iets heel gewichtigs gebeuren', ik was heel stil, heel bedaard, ja zelfs wat peinzend. Zo zaten wij. Een paar minuten daarna vroeg ik: 'Lieve moeder, *wie* heeft alles gemaakt? *Wie* is oorzaak dat wij leven?' Na mij ernstig te hebben aangezien en als overstroomd door haar eigen gedachten reikte zij mij met ongewone levendigheid haar hand. En de mijne teder in de hare houdende, zei zij: 'Deze vraag, mijn kind, verrukt mij! Uw aandacht ondersteunt nu uw rede. Van deze vraag hangt groten-deels af, of gij een deugdzaam mens zult worden of niet.'

IK. (*haar vurig omhelzend*) Ja! zó worden als mijn lieve ouders!... Daaraan dacht ik nog niet!

MOEDER. Een kind dat *uit zichzelf* deze vraag doen kan, is in staat aandachtig te luisteren. Let op, want ik zal uw vraag beantwoorden en ik zal zo helder, zo eenvoudig spreken, als uw vatbaarheid eist. Wie waren de ouders van uw ouders?

IK. Mijn grootmoeders en grootvaders.

MOEDER. Wie hun ouders?

IK. Hun vaders en moeders.

MOEDER. Ongetwijfeld hadden die ook ouders? Ga nu in uw gedachten eens door. Doe dit zo lang als gij zelf nodig vindt. Gij moet toch bij de eerste mensen komen; nietwaar?

IK. Dat lijkt mij ook!

MOEDER. Dus was er een tijd dat zij er niet waren?

IK Ja, want zij hadden een *begin*.

MOEDER. Wat denkt gij, dat er toen was?

IK. Misschien bomen, planten, vruchten, dieren.

MOEDER. De mensen dienden, toen zij op deze aarde geplaatst werden, zulke dingen te vinden die hen konden voeden. Zij hadden ook licht nodig, anders zou dit nodige voor hen onbekend en dus onnut gebleven zijn.

IK. De zon moet dus ook gemaakt zijn! Maar *wie* heeft alles gemaakt, moeder? Vooral die zon, met zijn weldadige invloed op alles; ook die duizenden sterren, waarover mijnheer Berk met u spreekt; maar waarvan ik nog niets begrijp.

MOEDER. Gij hebt gelijk; niets kan niets voortbrengen: Hij, die alles een begin gaf, kan geen begin gehad hebben. Begrijpt gij dit, mijn kind?

IK. Ja, moeder, 't is alsof gij zei: 'Als de oorzaak van alles een begin had, zou er van die oorzaak alweer een oorzaak moeten zijn'. Dit is duidelijk.

MOEDER. Alles wat een begin heeft, noemen wij schepsel; en Hem, die aan alles een begin gaf: Schepper, Eerste Oorzaak! Wij zeggen 'Eeuwige', omdat wij, wat wij *tijd* noemen, afmeten (meer kan ik u over dit moeilijk stuk niet doen begrijpen) door uren, dagen enz. Maar Hij bestond vóór de tijd. Doorgaans noemen wij dat Eeuwig Wezen: God!... Wij zeggen dat hij, die de Schepper leert kennen uit het geschapene, God leert kennen, en hij die in dat eeuwig wezen gelooft, gelooft aan God.

IK. (*met ijver en ernst*) O dan geloof ik ook aan God!

MOEDER. (*zeer aangedaan*) Wat een zalig ogenblik voor een moeder! Mijn kind!... Gij gelooft in God! Wat zijt gij mij thans dierbaar.

IK. Aan God te geloven, lijkt mij, is heel natuurlijk. 't Is ook zo rustgevend voor ons. Ik voel dat maar kan het niet duidelijk uitdrukken.

MOEDER. Ja, mijn kind, overtuigd te zijn van Gods bestaan, is de grondslag van onze gerustheid!... Weet gij *waarom*?

IK. Omdat God heel goed is, moeder. Hij is immers oorzaak van mijn leven. En gij weet hoe blij dat ik ben, omdat ik leef? God gaf mij zulke liefhebbende ouders, die niets te moeilijk achten om mij verstandig en gelukkig te maken. Ik zou dom gebleven zijn. Als zij niet voor mij zorgden, wat was ik dan te beklagen! Ik voel dit alles beter dan ik het zeggen kan.

MOEDER. Ja, God is volmaakt goed. Naarmate gij hem leert kennen, zult gij ook heerlijker denkbeelden van die God krijgen. Gij ziet zeker dat God ons, zijn schepselen, niet nodig *kan* hebben? Dat hij ons schiep om ons gelukkig te maken? God, die ons bewaart, moet dus alwetend en overal zijn.

IK. Maar, lieve moeder, *hoe* is God dit?... Hoe komt God aan zijn bestaan?

MOEDER. Hoe zou ik, die ten opzichte van mijn God oneindig minder ben dan een kind, met betrekking tot de wijste mens begrijpen kunnen, *hoe* GOD bestaat! *hoe* hij alwetend, overal tegenwoordig is? Maar ik zie hem in alles! Mijn overtuiging wordt groter naarmate ik mijn God uit zijn werken leer kennen. Ik zie dat ik van die GOD geheel afhankelijk ben; dat hij mijn weldoener is. Hem bemin ik met de diepste eerbied, de vurigste dankbaarheid, zo ongeveer zoals gij uw ouders bemint. 't Is aan de goede God dat alle brave mensen bijzonder denken, als zij zich door voedsel verkwikken, zich ter rust begeven, ontwaken, iets ernstigs ondernemen. Dit denken noemen wij *bidden* en *danken*. Dat is, dan smeken wij hem om zijn bescherming, dan loven wij hem voor zijn weldaden.

IK. Moeder! God was dus de weldoener, van wie gij mij, toen ik nog heel klein was, vertelde? Gij dacht aan God, toen ik meende dat gij aan de weldoener dacht!

MOEDER. Ja; God is die weldoener. Zo bereidde ik u voor om God te leren danken.

IK. Moeder, als gij mij nu eens al lang geleden gezegd had: 'Er is een God', hoeveel vroeger had ik dan aan GOD gedacht.

MOEDER. Dat lijkt maar zo. Om u van het tegendeel te overtuigen moet ik u vragen: kunt gij u nog herinneren dat, toen uw vader vier jaar geleden verschillende schilderijen kocht, de maker van die stukken daarbij was?

IK. Ja, moeder, zeer duidelijk.

MOEDER. Weet gij ook nog dat uw vader en onze vrienden die schilderijen zeer prezen? Dat wij opgetogen waren door de idee van de groepering, vooral over het *groot eenvoudig geheel*? Gij hebt dit alles gezien. *Waarom* roemde gij de kunst van deze voortreffelijke meester ook niet?

IK. Wel, lieve moeder, omdat ik er geen zier verstand van had. Ik bekeek de schilderijen. Dat deed ook mijn hondje Fedor, die ik op mijn arm droeg. Ik *kon* er immers niet over oordelen. Als gij mij niet uitlecht, zal ik u zeggen wat ik toen dacht (maar ik zei het niet). Ik dacht, maatje, dat de flink gekleurde volksprenten, met al dat rood en geel, mooier waren dan die schilderijen.

MOEDER. Is het dus ook niet veel beter niet over God te spreken, voordat het kind door het geschapene zodanig getroffen is dat het een oorzaak zoekt?

IK. Dit begrijp ik. Maar als gij toen gezegd had, er is een wezen dat van eeuwigheid bestaat: 't is God; ik zou u niet *begrepen* maar toch wel *geloofd* hebben.

MOEDER. Geloofd, ja! maar gij zoudt er niets bij hebben kunnen denken. En wat nut zou dat gehad hebben?

IK. (*mijn moeder omhelzend*) Ik dank u, moeder, voor uw geduldig onderwijzen. Nog deze avond, voor ik mij te slapen leg, zal ik die God die gij mij leert kennen, met mijn hele hart aanbidden en voor alles danken.

Dit gesprek had zeer diepe indrukken op mij gemaakt. Ik zag, ik genoot nu alles heel anders. Men zegt dat er mensen zijn die het uur van hun bekering heel precies weten. Dat spreek ik niet tegen, zolang men het maar eens is over dat bekeren. Dit is zeker, dat ik 'de geboorte van mijn morele, redelijke natuur' exact weet te bepalen. Het was, toen ik God leerde kennen.

De komedie behaagt mij niet echt

Onder de hardnekkigste vooroordelen is dat niet het kleinste dat beweert: dat vrolijke levendigheid lichtzinnigheid is; en dat stille zedelijke ernst verward met nutteloze droefgeestigheid. Het kan voor mijn jeugdige lezeressen nuttig zijn daarover, bij wijze van inleiding, het een en ander te zeggen. Zij mogen zelf oordelen of ik het goed zie.

Vaak dacht ik: lichtzinnigheid, zijt gij wel iets anders dan de behoefte om ons van onszelf te verwijderen? Woont gij niet in dat hart dat geen edele

gevoelens kent? In dat hoofd dat geen denkbeelden heeft? Hopen niet de slaven der zelfverveling zich hierdoor te ontslaan van de last van hun bestaan?

Vaak verraste ik zulke zuurkijkers bij het lezen van een luchtige roman of bij het doornemen van literatuur die geen fijne smaak veronderstelt. Het is ook dit slag van ernstigen, dat vraagt: hebt gij niet een boekje dat mij eens doet lachen, mij zo wat *verwijdert*?¹²⁸ Zij beminnen volkrijke buurten; zij willen de nooit stilstaande stroom van voorbijgangers zien en horen praten. Hun gehoor wordt eerder gestreeld door het geschreeuw op markten, dan door 't gebrom der bijen, het gezang der vogels, het ruisen der bronnen en beken, het gesuis der hooggekruide bomen.

Welke overeenkomst kan er zijn tussen de zichzelf ontvluchtende lichtzinnigheid en de zichzelf genoegzame blijmoedigheid? Zijn een gezond lichaam en een geruste ziel niet de heldere bronnen, waaruit vaardige vlugheid, ijverige werkzaamheden, beminlijke vrolijkheid voortstromen? Zijn zij de vruchten niet van onze onafhankelijkheid van de dingen buiten ons, van onze bewustheid: ik ben vrij?

Het vernuft der zogenaamde grappige schrijvers heeft niets van dat fijne en van die kiesheid die verstandige lieden doen lachen, hen vervrolijken. Zij wijken zo ver af van het *decorum*, dat zij geen aandacht verdienen. Het zijn schrijvers die in geen fatsoenlijke gezelschappen geduld worden. Hoe bekoord worden integendeel de goede smaak, het waar vernuft en de mensenkennis, als wij *The Rape of the Lock*,¹²⁹ *Vert vert*,¹³⁰ de *Lutrin*¹³¹ lezen.

Men zegt: 'dat het toneel, nu gezuiverd door de goede smaak en de welvoeglijkheid, een school is der goede zeden.' Hiervan ben ik nog niet overtuigd. Dat men het aan goede zeden dienstbaar zou kunnen maken, begrijp ik. Gaf men steeds de schoonste treur- en blijspelen waarop het Franse toneel roemen mag; vertoonde men de treurspelen van Van Merken¹³² en Van Winter,¹³³ de nooit geëvenaarde *Metromanie* van Piron,¹³⁴ verbande men wanstaltige drama's van het toneel, de lichtvaardige dansen en lompe kluchten; die met het gezond verstand in eeuwigdurende oorlog zijnde ballets;¹³⁵ hoe graag zouden wij onze jeugd deze voortreffelijke uitspanning toestaan!

Zo ongeveer dachten mijn ouders over het toneel. Zij gingen er zelden heen en bleven nooit bij de schandelijke dansen tegenwoordig.¹³⁶ Zij meenden dat in een zo grote met volk en vreemdelingen vervulde stad, men niet goed een schouwburg kon missen, indien men toch de maatschappij niet kon verbeteren. Dit zullen ongetwijfeld velen toestemmen. Mijn ouders beminden wel talent te vurig om uitmuntende toneelspelers niet te bewonderen. Het is echter mogelijk dat zij de wereld te veel uit het oogpunt van hun stille, huiselijke levens beschouwden; de mensen buiten hun kring te weinig kenden; anderen misschien te veel naar hun zelf beoordeelden.

Wat mij betreft, ik was in mijn twaalfde jaar nog zo onkundig van dwaasheden en ondeugden, dat ik, om daarvan afkerig te worden, niet in de Schouwburg hoefde te gaan. Mijn ouders wilden echter nu eens zien welke

indrukken het zien van een toneelstuk op mij hebben zou. Daarheen te gaan werd mij echter niet als een *beloning* voor mijn plichtsbetrachting voorgesteld. Men zei eenvoudig, wij zullen eens naar de Schouwburg gaan, als wij tijd hebben.

Mijn ouders stelden mij in de gelegenheid zelf te weten te komen waardoor mijn hart het sterkst getroffen werd, in de Schouwburg of in de Hut.¹³⁷

Enkele dagen voor wij naar de Schouwburg gingen, zei mijn moeder: 'Mietje, wij zullen een ons onbekend huisgezin bezoeken. Er zal wel wat bijstand nodig zijn.' Ik verzocht om van het mijne ook te mogen geven. Terstond ging ik kijken hoeveel geld ik had; 't was ongeveer vijftig gulden. Mijn moeder zag hieraan dat ik geen onnodige uitgaven gedaan had. 'Tot wat doel, mijn kind, hebt gij zo veel gespaard?'

IK. Moeder, het was om die fraaie tekeningen te kopen die de heer Berk zijn aangeboden; als u mij dit toe wilde staan.

MOEDER. Zij zijn heel mooi. Gij zoudt er uw smaak eer door aandoen, want ik hoorde u daarover heel goede aanmerkingen maken: gij leert *zien*.

IK. Ik beken dat ik die graag zou willen hebben.

MOEDER. En nu?

IK. Nu, maatje, wilde ik dat geld in mijn beurs doen en het aan de arme mensen geven.

MOEDER. En de tekeningen?

IK. Ik zal de tekeningen niet hebben maar, als ik alleen zijn zal en eens denken aan wat ik deed, zal ik zeggen; 't is minstens zo goed arme mensen te helpen, als mooie tekeningen te hebben. Is dit niet waar, maatje?

MOEDER. Ik tenminste heb altijd ondervonden dat een weldaad, uit dankbaarheid aan God en uit liefde tot de mensen gedaan, oneindig meer genoegeen geeft dan zich een kostbaar meubel of kunststuk te bezorgen.

IK. Dat denk ik ook, moeder.

Toen de koets vóór stond, ging mijn moeder met mij en Grietje daarin. De knecht zette een sluitmand bij ons op de grond en Grietje had een pakje op haar schoot. Op de Prinsengracht bij de Passeerderstraat¹³⁸ stond de koets stil. Grietje droeg het pakje en de knecht de mand. Wij gingen via een donkere nauwe gang een vervallen trap op. Deze bracht ons op een achterzoldertje, dat men een kamer noemde. De knecht zette de mand neer. Mijn moeder gaf bevel over een half uur terug te komen. Al het huisraad bestond uit enige stoelen en lage bankjes, en wat potten en pannen. In een hoek, achter een afschutting van planken, lag op een armoedig maar niet onzuiver bed een oude zieke vrouw. Vier kinderen, uitgeteerd als een geraamte, stonden bij haar. Het oudste meisje, van mijn jaren, was het meest verlegen. Bij een smeulend vuurtje stond een potje waaruit het meisje de zieke vrouw, met een houten lepeltje, iets gaf. De ongelukkige was, een jaar eerder, van de trap gevallen en had haar benen zo gekneusd dat zij al die tijd niet had kunnen zitten. Zij was de grootmoeder die, als de moeder uit werken was, bij de

kinderen bleef. Doch sinds het ongeluk was de moeder doorgaans verplicht thuis te blijven. Zij kon dus weinig verdienen. Nu kwam zij uit een achterhokje, waar ze stond te wassen. Zij was armoedig, maar niet morsig. Ons bezoek verbaasde haar erg; maar zij sprak heel verstandig. Zij zei: 'dat zij, ter genezing van de oude vrouw, veel kosten gehad had; dat zij onlangs gekraamd had en veel tegenspoed had ondervonden; dat haar man, die een metselaarshulp was, geen vast werk had; dat zij, om niet van honger te vergaan, haar meeste huisraad had moeten verkopen; geen schulden had dan een half jaar huur, die zij niet wist waarvan te betalen, of waar ergens te verhuizen; dat de huisheer dreigde haar de deur uit te zetten.' Voor mijn lieve moeder iets kon antwoorden, kwam de man boven, die reeds wist, dat er *rijke lui* in huis waren. Hij groette ons beleefd, en een papiertje aan de vrouw gevend, zei hij zachtjes: 'Zij willen er mij zo weinig voor geven.' De vrouw nam het papier aan, zuchtte, maar zweeg. Naderhand hoorden wij dat het een gouden ringetje was, dat de man haar bij het trouwen gegeven had, en dat nu zou verkocht worden om de oude vrouw iets ter verkwikking te kunnen geven.

Deze schaamtevolle armen hadden niet durven klagen. Als een groentenvrouw, die wel eens groenten bij ons bracht, niet met mijn moeder over deze ongelukkige mensen gesproken had, zou zij buiten mogelijkheid gebleven zijn haar weldadigheid uit te oefenen.

Grietje, die reeds de mand geopend had, gaf daar, voor de zieke, enige verkwikkingen uit. Zij zette brood, boter, kaas, bier en een paar flessen wijn op het tafeltje. De kinderen keken met smachtende ogen naar het *brood!* De vrouw, de hand van mijn moeder drukkend, zei: 'Mevrouw! de drie laatste dagen aten deze arme schapen niets dan elk een klein stukje roggebrood.' De man stond verstomd, hij trilde. Ik opende een flesje Spaanse wijn, doopte een koekje in het theekopje, ging naar het bed en poogde de zieke daarvan iets te geven. Die nam het, zonder veel bewustheid. Weldra kwam zij uit haar machteloosheid. Nu nog zie ik hoe zij de uitgeteerde handen poogt op te heffen, hoe die neerzijgen. Nog hoor ik hoe zij met een nauwelijks hoorbare stem zegt: 'Wie gij zijt, God vergelde u deze barmhartigheid.' Ik snikte, mijn moeder was diep bewogen. Grietjes droefheid was luidruchtiger. Zij deelde brood en kaas aan de verhongerden. Mijn moeder, gewoon voor alles te zorgen, gaf, vrezend of de maag ineens zo veel zou kunnen verteren, eigenhandig aan elk een beetje Spaanse wijn. Vervolgens zei zij met haar eenvoudige minzaamheid: 'Goede vrouw! Eergisteravond heb ik van u gehoord; gij zoudt anders eerder zijn bijgestaan. Dit kind is mijn dochttertje. Het heeft voor u iets mee gebracht; er zal genoeg zijn om uw huur te betalen. Wij zullen voor u allen zorgen. Ik zal dokter E*** bij u sturen. Hou moed, ik zal wel een verblijf voor u vinden.' 'Ach!' barstte de vrouw, haar man aanziend, uit; 'Ach! heb ik niet altijd gezegd: God leeft, die zal uitkomst geven!' (tegen mijn moeder) 'Ja, mevrouw! wij waren doodarm, maar ik had nog moed, behalve

deze ochtend, o! toen was mijn hart zo beklemd, zo benauwd: ik kon het Onze Vader niet bidden, als ik mijn brave ellendige moeder en mijn vier uitgehongerde kindertjes aankeek.' Mijn moeder weende en preees haar vertrouwen op God die ons nooit verlaat, gaf haar geld om terstond een ander bed en het hoogst nodige te kopen. Ze beloofde snel terug te komen. Toen wij vertrokken, stak de man een lamp aan, en die het oudste meisje gevend, hielp hij ons voorzichtig de trap af; schreiend zei hij: 'Mevrouw! wij kunnen niets voor u doen, maar wij zullen God voor u bidden.' Mijn moeder boog haar hoofd.

Onder het rijden spraken wij niets, maar thuiskomend viel ik mijn moeder schreiend om de hals: 'Lieve moeder! Nooit was ik zó bedroefd en nooit zó blij, zó echt gelukkig. Och, moeder, ik wist niet dat mijn hart zo gevoelig was. Laten wij toch veel weldoen.' Mijn moeder kustte mij met tederheid.

MOEDER. Mijn kind, ik wist, dat gij *voorbereid* waart om met heel uw hart goed te doen. Ik hoop echter dat gij niet alleen emotioneel handelde; dat uw rede, uw liefde tot God, daar deel aan hadden. Dacht gij aan God?

IK. Toen ik daar zo veel ellende zag, nee, moeder, *toen* dacht ik niet aan God. Ach, moeder, ik was zo *naar* dat ik toen aan niets dacht. Maar onder het rijden zei ik bij mijzelf: 'O mijn weldoener! Ook om u te behagen, hoop ik, en neem ik mij voor, altijd goed te doen.'

MOEDER. Dan wordt uw deugd echte godsvrucht.

Aan tafel vertelde mijn moeder alles zo eenvoudig, dat mijn vader de tranen in de ogen glinsterden. Hij dankte God die ons zowel het hart als de midde-len schonk om goed te kunnen doen. Men sprak erover om dit huisgezin uit deze slechte buurt te brengen en, omdat er een huisje van ons in de Jordaan leeg stond, schikte dat goed. De man zou vast werk krijgen, de kinderen school gaan, nadat men die de nodige kleren zou gegeven hebben. Dit alles behaagde mij wonderlijk. Nu stelde ik mijn moeder voor om te helpen naaien, en mijn drie vriendinnetjes daartoe ook bij ons te vragen. Mijn moeder liet de volgende dag dit aan de moeders verzoeken. Wij haalden ze alle drie af en begonnen diezelfde dag nog aan ons werk. Een dag later namen mijn ouders ons allen mee naar de Schouwburg.

Nooit een talrijker gezelschap gezien hebbend veroorzaakte het zien van zoveel mensen, zoveel gewoel, gedraaf, heen en weer lopen, het geraas, het geschreeuw,¹³⁹ mij zeer onaangename gewaarwordingen, een soort mij vreemde beklemdheid. Ik zag zelf wel dat ik hier niet hoorde. Was mijn nieuwsgierigheid niet zo sterk geweest, dan zou ik graag weggeglip zijn. Maar omdat daar ieder zo gerust en vergenoegd zat, nam die houding af. Ik waagde het eens om mij heen te kijken. Maar ik kende niemand. Naast ons balkon zat een prachtig geklede dame met twee jongelieden. De zoon was, wat men thans een *fat* noemt. De dochter was volgens de laatste mode gekleed. Het *mijnheertje*¹⁴⁰ gaf zich veel moeite om zich te laten zien. Hij praatte zo luid dat ik de ogen van mijn moeder zocht om te weten wat zij

dacht. 'Hoort gij wel, Mietje, hoe fraai de muziek is?' Dit was haar veelbetekenend antwoord. 'Kijk eens hoe Coosje daarnaar luistert!' Ik luisterde en het behaagde mij zo, dat het mij speet niet eerder te hebben toegehoord. Het mijnheertje, nauwelijks meer dan een aankomend jongeman, gaf zich het air van een muzikkenner te zijn. Het sloeg de maat met zijn stok, versierd met een gouden knop, bewoog onophoudelijk zijn met een grote beurspruik¹⁴¹ versierd hoofdje, en hield zich of het verrukt was. De heer Berk, die het dichtst bij hem zat in het naaste balkon, vereerde hij met zijn conversatie; 't was om hem uit te leggen dat hij een genie was. Maar deze belette hem zijn kraampje van muziek-kundigheden uit te stallen, door te zeggen: 'Mijnheer, geef u geen moeite, graag geloof ik u *op uw woord*.' Daags daarna over de muziek sprekend gaf mijn moeder mij een goede les. 'Kind, gij beroofde u gisteren van een groot vermaak. De muziek was fraai, er speelden bekwame lieden. Chalon¹⁴² is in zijn vak een meester. Maar uw ogen hadden meer te doen dan uw gehoor. Leer wat meer uw aandacht vestigen op wat nuttig of aangenaam is.'

Toen het gordijn werd opgehaald, viel er een algemene stilte. Men vertoonde *Gierige Gerrit*.¹⁴³ Een stuk dat mij nu nog voldoen zou, als men er de overbodige scènes uitlichtte die geen goede smaak bewijzen. Ik wist toen niet dat leraars en dichters, als zij opgang maken willen, zich naar de heersende smaak moeten schikken. Met welke verbaasdheid zag ik het toneel! de straat, het plein, de ouderwetse kamer, ik was verrukt. Mijn moeder noemde mij de meesters die dit geschilderd hadden.¹⁴⁴

Dat *Gierige Gerrit* zeer behaagde, maakte ik op uit het gelach en geklap. Bij mij had het geen uitwerking. Ik was misschien teveel een kind om vertoning als waarheid te kunnen aannemen. Misschien was het volgende de oorzaak.

Ik begreep toen nog niet dat gierigheid de mens tot buitensporigheden kan vervoeren. Zij was mij onbekend; hoe moet men haar dan beoordelen? Ik kon niet geloven dat er een gierige Gerrit kon zijn. Toen ik naderhand mijn moeder vroeg of er zo'n gierigaard zijn kon? was dit haar voorzichtig antwoord: ik voor mij kende nooit zo'n man, maar om de *Gierigheid* in alle haar lelijkheid en belachelijkheid te doen zien heeft de dichter, haar beeld schilderend, zich van dezelfde middelen bediend, als die grote Griekse schilder, toen hij de godin der schoonheid afbeeldde. Gij kent die historie, en hebt haar slechts toe te passen.¹⁴⁵

Het naspel was de *Stiefmoer*.¹⁴⁶ Het karakter was mij, 't is waar, vreemd. Maar het voldeed mij veel meer; het wekte mijn liefde en mededogen op voor het mishandeld meisje. Catrijn had ik nauwelijks gehoord of ik beminde haar. Nu werkte ik mee, want ik was aangedaan. Dit lief kind trof mij te sterker, om het contrast dat het maakte met het kind van de *stiefmoer*. Ach! ik stelde mij in de plaats van dit zoet weerloos lam! Maar toen de stiefmoer op het schold; toen het zo stil en bedrukt, zo bleek, zo mager en echter zo lief, op zijn laag bankje in een hoek zijn roggebrood met kar-

nemelk uit een aarden kom, met een houten lepel, beschroomd at; terwijl het dik, vet, gezond kind in de kakstoel zijn lekkernijen aan de hond en de kat uitdeelde, snikte ik! Ik drukte mijn vaders hand en zag hem aan door mijn tranen. Er was nog een reden waarom ik over dit stukje beter kon oordelen. Ik begreep veel duidelijker de eenzijdige liefde voor een kind dan voor geld, en ik geloof dat dit met alle kinderen zo is. De uitkomst behaagde mij buitengewoon. Toen men de stiefmoer haar prachtige kleren uittrok en in een groen moffenjak stopte, zou ik graag een handje geholpen hebben. En ik zou de brave Catrijn, die het voorkind¹⁴⁷ zo had beschermd en er altijd zo voor gezorgd had, uit mijn eigen beurs hebben willen belonen.

Toch dacht ik dat de stiefmoer in het dagelijks leven mij nog sterker zou getroffen hebben. Ik wist toen, dit beken ik, nog niet dat alle door kunst en vertoning opgeroepen driften snel verdwijnen, want ik had geen ondervinding. Maar ik vermoedde zo iets wel, wat onduidelijk. Wat nut brengt dan, vraagt men, toneel voort? Poogt men ook niet, door onzedige dansen,¹⁴⁸ de goede indrukken terstond uit te wissen? Indien, zeg ik, de aanschouwer door de vertoning zo getroffen wordt, dat hij met tranen op de wangen de Schouwburg uitgaat om in het vuur van zijn aandoening een arm ongelukkig huisgezin bij te staan, of een onschuldige te verlossen; dan zou men kunnen zeggen: gij hebt de inspraak van uw deugdzaam hart gehoord; gij zijt zedelijk beter geworden. Maar is dit nu het gevolg? O nee, hij gaat naar zijn huis, of naar een vrolijk gezelschap, zonder te denken: hoe vele ongelukkigen reed ik al voorbij. Elk die een goed hart heeft en geen zeer verstrooiend leven leidt, zal, kan hij milddadig zijn, dit ook echt zijn, zonder theatrale vertoning nodig te hebben.

Bestaat misschien het zedelijk nut daarin, dat het zien van ondeugd ons voor altijd van haar afschrikt? Maar zij, voor wie de ondeugd zo gevaarlijk, voor wie de heersende zotternijen zo verleidelijk zijn, hebben gelegenheid die op het groot toneel der wereld te bezien. Daar zijn de ware originelen. Daar vindt men de gierige, die zich zelf besteelt; de nijdige, die zijn eigen hart pijnigt; de wellustige, die zijn leven verslonst; de geleerde, die geen gezond oordeel waardeert; de pedant, die niets dan gelach verwekt; de verkwister, de pronker, het vals fraai vernuft, de wijsneus enzovoorts; en dat wel in een volmaaktheid die geen kunst kan evenaren. Daar vindt men ook de voorbeeldige moeder, de zorgvuldige vader, de edelmoedige, die meer doet dan zijn plicht eist; de grootmoedige, die zich altijd gelijk blijft; de goedaardige, die altijd weldoet, en de blijmoedige, die overal het genoegen meebrengt.

In het volgende hoofdstuk zal ik tot het onderwijs van mijn moeder terugkeren. Dit was, zo men wil, een kleine uitweiding.

Ik schrijf mijn eerste brief aan mijn vriendin

Mijn moeder geloofde dat niets zo de aandacht leert bepalen, de geest ontwikkelt, het oordeel scherpt, als van jongs af aan onze bijzondere vrienden te schrijven op een gewone manier. Zij keurde volstrekt af, de stijl van iemand, hoe goed die ook schreef, na te apen. Zij geloofde dat ieder zijn eigen gang en stem had die natuurlijk was. Zo ook zijn eigen stijl. Ik schreef onder haar oog. Zij toonde mij de gebreken, opdat ik die zou kunnen vermijden.

Mijn verlangen om aan Coosje te schrijven werd goedgekeurd. De volgende brief schreef ik haar, toen ik ruim twaalf jaar telde. Hij is heel onvolkomen.¹⁴⁹ Geduld, lezers! bedenk toch dat ik geen ongewoon kind was en dat ik die zelf schreef.

ZEER LIEVE VRIENDIN.

Dat was gisteren weer een dag voor mij! Nu, al de dagen die ik met u slijt, zijn altijd prettig. Maar hoe mooi was de historie die gij mij vertelde! Wel Coosje, ik was er zo vol van dat ik die aan mijn moeder doorvertelde. Zij kende die ook. Moeder begreep uit wat ik zei, dat ik die niet geheel wist of niet goed vertelde. Zie hier, hoe mijn moeder die al voor mij had uitgeschreven, maar die zij mij nu voor 't eerst liet lezen. Ik zal die voor u oververtellen, dan kunt gij die aandachtig lezen en eens melden wat gij erover denkt.

*De historie van Josef*¹⁵⁰

Ik toonde u, mijn kind, op de kaart, waar het land Kanaän¹⁵¹ ligt. Nu, daar woonde in oude tijden een zekere Jacob. Naar 't gebruik van het land nam hij twee vrouwen: Lea en Rachel. Rachel, die hij teer beminde, stierf van haar tweede zoontje in het kinderbed. Enige jaren eerder had zij Jozef ter wereld gebracht. Jacob had nog, buiten deze twee, tien zonen. Jozef was zijn lieveling. Dit jongetje was ongewoon mooi, had veel verstand, beminde zijn vader boven alles. De andere broers, ziende hoe hun vader dit jongetje liefkoosde, werden boos en begonnen Jozef te haten. Maar toen Jacob hem een veelkleurige kleed schonk, kende hun afgunst geen perken. Allen hoedden zij ver van huis de schapen. Zij hadden dus weinig gelegenheid om in het huiselijk leven hun vader hun liefde te tonen. Hun zwervend leven maakte hen ook ruw en asociaal. Wanneer zij de kudde dreven, zeiden zij tegen elkaar: Waarom zijn wij minder, dan Jozef? Winnen wij niet in allerlei weer en wind het brood voor het huisgezin? Enigen van ons zijn zelf al vaders. Onze vader heeft door ons het genoeg dat hij zijn geslacht zich ziet uitbreiden; daar is toch zijn hart ook op gesteld. Hebben wij onze vader ook

niet lief? Maar, ja, alles is voor Jozef en voor het kind Benjamin. En Jozef leeft gemakkelijk bij vader, die hem nu zelfs een kleed gegeven heeft om hem toch van ons te onderscheiden. Met ons bemoeit hij zich niet. Jozef is het lief zoontje, omdat hij vader weet te vleien; hij is een ogendienaar. Wij moeten sloven en zwerven. Past op! Hij zal zich nog eens inbeelden dat hij de heer en dat wij zijn knechten zijn.

Dit misnoegen nam toe, omdat Jozef onvoorzichtig genoeg was hun kwaad over te brengen. Hij was zelf nog zozeer kind, dat hij hun eens twee van zijn dromen vertelde. Dromen die, als zij ontstonden uit gedachten waarmee hij zich meest bezighield, wel wat heerszucht aanduidden. Zijn vader was bij die droomvertelling tegenwoordig. 'Ik droomde', zei hij, 'dat de zon, de maan en tien sterren voor mij neerbogen.' Jacob, die wel zag, dat de broers boos werden over deze droom, zei: 'Kind, wat is dit voor een droom? Denkt gij, dat wij ons allen voor u zullen buigen?' Hij zei dit, omdat hij vreesde dat deze en nog een soortgelijke droom hen nog bozer zou maken; maar hij dacht er wel over na.

Maar, omdat de broers hun haat niet openlijk durfden laten zien, woedde die des te heftiger in hun hart. Men moet echter toegeven, dat Jacob voor allen een goed en toegevend vader was. Hij gebood Jozef eens om bij zijn broers in het veld te gaan en te zien of zij en de kudde het goed hadden. Jozef verdwaalde, maar kwam iemand tegen, die hij vroeg of hij geen herders gezien had. Deze man bracht hem op de goede weg. Zodra de broers hem zagen, zei er één, die waarschijnlijk grappig wilde zijn: 'Hé! Daar komt zowaar onze meester, de dromer!' 'Wel', zei een ander, 'dat komt mooi uit, nu kunnen wij ons voor altijd van hem bevrijden. Hij zal vader niet meer alles doorvertellen.' 'Ja', voegde een ander erbij, 'dan zullen wij ons niet voor hem buigen.' Kort, ieder zei, wat hem beviel. Jozef, geen kwaad duchtend, kwam bij hen om hen te groeten. Maar hoe schrok hij van hun boze gezichten! Zij vormen om de bevende jongeman een kring. Hij bad met gevouwen handen en met tranen om ontferming. Vergeefs! hun bitterheid vermeerderde. Ruben alleen hoorde de stem van de natuur. Maar hij weet dat het nu de tijd niet is hen tegen te spreken; dat dit hun haat in woede zou veranderen. Hij spreekt daarom niet ten gunste van Jozef. Zij denken dat hij in alles toestemt; hij wil alleen de uitvoering van het vonnis minder afgrijselijk maken. 'Het bloed van een broer te vergieten, wie zou hem de eerste slag durven geven? Ik weet een lege kuil, smijt hem daar in, dan kan hij van honger sterven.' Deze raad bevalt. Zij sleuren de arme jongeman daarheen, rukken hem het benijde kleed uit en laten hem in de put neer.

Ruben vleide zich, nu zijn broer te kunnen redden, of de wreedaards, als hun razernij wat bekoeld zijn zou, tot mededogen te bewegen. Hierom houdt hij zich bedaard, gaat naar zijn kudde. Zij geloven dat Ruben het in alles met hen eens is.

Terwijl deze rotzakken zich verheugen over het lukken van hun bedrijf, trekt er juist een gezelschap van reizende kooplieden langs. Zij handelden

niet alleen in allerlei goederen, maar ook in mensen. Juda schijnt toch zijn geweten gevoeld te hebben, want hij begreep al dat hun haat te ver gegaan was, en tevens dat hij reeds zelf te misdadig was om het te durven wagen Jozef ooit bij zijn vader te brengen. ‘Broers’, zei hij, ‘Wat hebben wij eraan als wij de jongen door honger doen sterven? Zijt gij zeker dat de zaak nooit zal uitkomen? Dan zal ons de vaderlijke vloek treffen! Ik beken ook dat deze daad mij ijslijk toeschijnt. Was het niet beter en veiliger dat wij hem aan deze reizigers verkochten? Kom aan, laten wij een bok doden, zijn bloed gebruiken om Jozefs kleed daarmee te bevleken, die scheuren, en als wij die bij vader brengen, zeggen: dit kleed hebben wij zo gescheurd en bebloed op de weg gevonden. Hieruit zal vader besluiten dat een wild beest zijn zoon verslonden heeft.’

Dit voorstel kreeg gehoor. Zij trekken Jozef uit de kuil, verkopen hem en delen het geld onder elkaar. De kooplieden brachten hem in Egypte. Daar verkochten zij hem aan een hoveling, om die als slaaf te dienen.

Ruben, die niets van dit alles wist, gaat om Jozef te verlossen naar de put. Oordeel over zijn droefheid, toen hij, hem roepend, geen antwoord kreeg? Hij loopt naar zijn broers, verwijt hun de gepleegde moord en krijgt van hen hele nare antwoorden.

Vervolgens brengen zij hun vader het bebloede kleed. Zij zijn zo verhard in het boze, dat zij de smart van de oude man kunnen aanzien.

Laten wij nu Jozef in Egypte volgen. Potifar was zo voldaan over zijn slaaf dat hij hem tot eerste van zijn bedienden maakte; aan hem werd alles toevertrouwd. Jozef troostte zich met zijn lot, omdat hij onschuldig was en op de voorzienigheid vertrouwd. Mevrouw Potifar beminde hem, maar omdat zij een slechte vrouw was, ontaardde haar liefde in ondeugd. Haar onbeschaamdheid ging zo ver, dat zij hem poogde over te halen om zijn heer een schat te ontstelen waaraan die een onberekenbare waarde hechtte, en de roof met haar te delen. Gij begrijpt dat zo’n brave jongeman dat voorstel met afgrijzen verwierp? ‘Zou ik’, zei hij, ‘dit groot kwaad doen en tegen God zondigen!’ Nu werd zij woedend door spijt. Zij was listig genoeg om haar man te bedriegen en die wijs te maken dat zijn geliefde slaaf een deugniet was, die hem had willen beroven van de schat waarop zijn hart zo gesteld was. ‘Zie hier’, zei zij, ‘zijn mantel, die ik, om hulp roepend, in de hand hield terwijl hij mij ontvluchtte.’ De vertoornde meester laat terstond de jongeman in ’t gevangenhuis zetten. Daar werd hij weldra beter gekend. De cipier maakte hem opziener over de gevangenen. Onder deze waren twee hofbedienden, de schenker en keukenmeester van de vorst. Zij droegen hun lot niet zo geduldig als Jozef. Zijn goede hart deelde in hun droefheid en vrees. Op zekere morgen bij hen komend, vond hij beiden zo ontroerd, dat hij met mededogen naar de reden daarvan vroeg. De achting die zij de jongeman toedroegen, deed beiden vertrouwelijk spreken. Zij vertelden hem hun dromen. Uit het gedroomde maakte hij op, dat de schenker in ’s konings gunst zou hersteld, maar de keukenmeester met de dood gestraft

worden. Tot de eerste zei hij: als gij in gunst zult hersteld zijn, denk dan aan mij. Wat Jozef voorspeld had, gebeurde. De schenker deed niets voor Jozef. Mogelijk zegt gij, dat was een ondankbare! maar hoe weet gij dat? Het hofleven is zo ingewikkeld, zo vol zorgen, dat een hoveling, niet slechter dan hij doorgaans is, snel afwezig vergeet. Dit is zeker, zijn gedrag rond Jozef getuigt niet van een braaf hart. Er verliep dus nog een geruime tijd, voor wij Jozef tot de hoogste rang, die een onderdaan ooit kan krijgen, zullen verheven zien.

De koning, men weet niet door welke oorzaak, had zich enige maanden ingebeeld dat Egypte door een zware ramp bedreigd werd. Hij werd droefgeestig; men ontmoette de sporen daarvan ook in zijn dromen. Hij zocht bij zijn wijzen troost en poogde met hun raad die rampen af te keren. Niemand was hiertoe in staat. Nu dacht de schenker aan Jozef! Hij stelde de vorst voor om hem uit zijn gevangenis te ontslaan. 'Nu', zei hij, 'o koning, herinner ik mij, dat ik hem, die mij dikwijls troostte, ja, zelfs mijn geluk voorspelde, niet goed behandeld heb. Hij verzocht mij aan hem te denken, als gij vorst mij in gunst zoud hebben aangenomen. Zijn verstand is groter dan dat van al uw wijzen.' De vorst gaf bevel om de jongeman bij hem te brengen. Hij verhaalde hem zijn dromen. Jozef boog zich terneer en sprak met de onbedeesdheid van een vrije mens op deze toon: 'Grote koning! Als men let op de loop der menselijke zaken, zien wij dikwijls dat grote voorspoed wordt gevolgd door geweldige rampen. Ik voorspel u dat het alles bevruchtend Nijlwater, een paar opvolgende jaren, niet tot die hoogte zal stijgen als nodig is, wil Egypte het Oosten met koren verzorgen. De gevolgen zijn te voorzien. Nu is er nog buitengewone vruchtbaarheid. Stel een wijs staatsman aan en bevel hem al de overvloed in ruime bergplaatsen op te bergen. Wacht dan bedaard die ramp af: heel Egypte zal overvloed houden, u zegenen. Gij zult omliggende volkeren voedsel geven en uw schatten vergroten, tot heil van allen.'

De koning zag het heilzame van dit voorstel zo goed in dat hij, verbaasd over de wijsheid van de jongeman, hem verhief tot zijn eerste staatsdienaar; zodat niemand in heel Egypte groter was dan Jozef, de koning uitgezonderd. Alles wat hij voorspeld had, gebeurde.* Zijn maatregelen waren zo wijs en werden zo goed opgevolgd, dat gedurende zeven jaar een onmeet-

* Mijn moeder eerbiedigde de goddelijke leiding ten aanzien van de eerste bewoners van de aarde. Zij hield de dromen voor bovennatuurlijk; maar, overtuigd, dat men kinderen geen plaatsen uit de heilige boeken moet voorhouden, veel minder pogen begrijpelijk te maken, waarover geleerden twisten, en die door de gezonde oordeelkunde nog niet zijn opgehelderd; omdat zij het nut niet zag van vele vragen die nieuwsgierige kinderen bij zulke plaatsen vaak doen, heeft zij opzettelijk, en uit eerbied voor deze schriften uit de hoogste oudheid, niets aan mij over de dromen (dat duister stuk) gezegd, maar mijn aandacht daarvan afgeleid. Met datzelfde doel stelde zij mij ook het gedrag van Potifars vrouw in dat licht voor, zoals zij het betamelijkt vond. Er zijn bepaalde ondeugden, die de kinderen niet bij naam hoorden te kennen. Ik hoop, dat men mij zal begrijpen. De tegenzin, die Jozef had om zijn heer een grote schat te ontstelen, doet zijn deugd geen enkel nadeel.

bare hoeveelheid graan en veldvruchten werd geoogst. De zeven volgende jaren, toen de Nijl binnen zijn oevers bleef, was Egypte onvruchtbaar. Maar er was niet slechts koren voor het volk; men gaf het ook aan de omliggende landen. Het huisgezin van Jacob deelde in die zegen.

Toen de honger zich ook in dat gewest vertoonde, zond Jacob zijn zonen, Benjamin uitgezonderd, naar Egypte. Jozef had nu zijn mannelijke jaren bereikt; voeg hierbij de verheven rang waarin hij zich bevond, dan zult gij u niet verwonderen dat zij hem niet herkenden. Hij kende hen allen. Zij verzochten om koren te mogen kopen; dit werd hun vergund. Met hoeveel aandoening zag Jozef zijn broers! Maar om hen tot schuldbekentenis te brengen bedwingt hij zich. Hij wil weten hoe hun gedrag is met betrekking tot hun vader en Benjamin. 'Gij', zei hij, 'zijt spionnen; uw bedoelingen zijn kwaad... Vanwaar komt gij? Wie zijt gij? Leeft uw vader?' Zij vertellen alles naar waarheid; zij spreken van een broer die niet meer leeft; zij belijden dat zij dienaars zijn van de ware God; dat hun vader nog leeft en dat zij nog een jonge broer hebben. Oordeel, hoe een man als Jozef daardoor moest getroffen worden; hoe hij zich moest bedwingen! Hij houdt met hen een maaltijd, laat de zakken vullen en het bedongen geld daarin doen; denkelijk om te zien of hen dit tot nadenken zou brengen. Hij zegt: 'Komt niet terug zonder uw jongste broer; komt gij zonder hem, dan zal ik u voor spionnen houden en volgens de wetten doen straffen.' Zijn vurig verlangen om Benjamin te zien, hem te omhelzen, drong hem tot deze harde taal. Hij kon toch voorzien dat Jacob, tenzij de nood hem drong, niet besluiten zou Benjamin mee te laten reizen.

Toen het koren opraakte, beval Jacob zijn zonen weer naar Egypte te gaan en gaf ze het dubbele bedrag mee. Het hoge woord moest eruit! Zij weigeren te gaan, tenzij Benjamin met hen gaat. Om hun vader hiertoe over te halen, vertellen zij, wat de man in Egypte gezegd had. Niet dan met veel moeite, ja, onder de belofte dat zij desnoods voor hem in de gevangenis zullen gaan, geeft Jacob zijn toestemming, zegent zijn lieveling en ziet hem, zo lang mogelijk, na. Hij bid God voor allen en wacht allen met pijnlijk verlangen terug.

De broers verschijnen weer met hetzelfde verzoek. Wie kan beseffen wat Jozef gevoeld heeft, toen hij zijn broer Benjamin zag? Zijn ontroering is zo geweldig, dat hij op het punt is om zich bekend te maken. Om zijn hart lucht te geven gaat hij weg, barst in tranen uit, herstelt zich, komt terug, laat voor elk eten neerzetten, maar een dubbel deel voor Benjamin. Misschien wil hij zien of dit hen afgunstig maakt. Nogmaals vraagt hij nauwkeurig naar alles. Hij laat hen vertrekken, maar beveelt dat men zijn beker in de zak van Benjamin doen zal. Zij vertrekken, verheugd omdat zij Benjamin weer bij zijn vader brengen.

Kortstondig was hun vreugd! Zij worden als ondankbaren en rovers teruggedbracht. Deze beschuldiging is voor hen zo ondraaglijk, dat hun onschuld alleen hen staande houdt. Zij zijn zo gerust over hun zaak, dat zij

de zakken willen openen, en dat hij, in wiens zak de beker mocht gevonden worden, als slaaf in Egypte verkocht worden zal. Allen haasten zij zich hun zakken te openen... O hemel!... in de zak van Benjamin ligt de beker... zij kijken elkaar aan en verstommen. Men brengt hen terug. Bevend, in tranen, komen zij voor de staatsdienaar. Zij worden hard aangesproken, ja moeten zien dat Benjamin voor hun ogen geboeid wordt. Nu kent hun droefheid geen grenzen meer! Hun geweten ontwaakt, het verwijt hun de misdaad aan hun weerloze broer gepleegd. Ja, zij zien hun ongeluk aan als de onmiddellijke straf van die God, die ondeugd haat en deugd bemint. Allen willen zij voor Benjamin in de gevangenis gaan, allen in zijn plaats slaven worden. Jozef, om hen nog meer te leren kennen, weigert dit. Hij zegt: 'Keert gij allen terug, gij zijt onschuldig. De misdadige alleen moet gestraft worden.'

Juda doet daarop een zo roerende rede, dat alle schoonheid daarvan alleen door het geoefend verstand en het beste hart kan gevoeld en beoordeeld worden. Ik zal die woordelijk uitschrijven. 'Ach mijn heer, laat toch uw knecht een woord spreken! Mijn heer vroeg zijn knechten, *hebt gij een vader of moeder?* Wij antwoordden, wij hebben een oude vader en een jongen die hij nog kreeg in zijn ouderdom, de kleinste, wiens broer dood is; hij is de enige overgebleven zoon van zijn moeder, en zijn vader heeft hem lief. Toen zei gij tot uw knechten: *brengt hem bij mij, opdat ik mijn ogen op hem sla;* maar wij antwoordden: die jongen zal zijn vader niet kunnen verlaten. Als hij zijn vader verliet, zou die sterven; gij zei: *indien gij uw kleinste broer niet met u brengt, dan zult gij mijn aangezicht niet meer zien.* Nu is het gebeurd, dat toen wij deze uw woorden aan uw knecht, onze vader, verhaalden en hij ons zei, gaat heen om koren te kopen, wij hebben geantwoord: wij zullen niet mogen vertrekken, want wij zullen het aangezicht van die man niet mogen zien als onze jongste broer niet bij ons is. Toen zei uw knecht, mijn vader: Gij weet, dat mijn vrouw Rachel mij er twee gegeven heeft; de een ging van mij, en gij zei, hij is verscheurd, en ik heb hem niet gezien tot nu toe. Als gij nu ook deze van mijn aangezicht wegneemt, en hem ontmoet een verderf, dan zult gij mijn grijs haar met droefheid ten grave doen dalen. Nu dan! als ik naar uw knecht mijn vader terugkom en de jongen niet bij hem is, dan zal het gebeuren dat hij sterven zal, omdat zijn ziel gebonden is aan de ziel van de jongen. Uw knechten zullen de grijze haren met droefheid ten grave brengen. Ook ben ik borg geworden voor de jongen. Ik zei: 'als ik hem niet terugbreng, zal ik tegen mijn vader gezondigd hebben.' Laat mij dus in plaats van de jongen slaaf blijven. Laat de jongen terugkeren met zijn broers. Want hoe kan ik weggaan zonder Benjamin, opdat ik het leed niet zie, dat mijn vader zal overkomen.'

Wat Jozefs hart leed, kan men beter voelen dan uitdrukken; maar hij bedwingt zich. Allen spreken zij voor Benjamin. Dit is te veel! Hij wenkt de toeschouwers, dat zij vertrekken moeten. Toen, in tranen, riep hij uit: '*Ik ben Jozef! Leeft mijn vader nog?*' Hij drukt Benjamin aan zijn kloppend hart, kust hem, omhelst en kust al zijn broers. Hij vergeeft alles, hij troost hen, hij

zegt: ‘Uw opzet was kwaad, maar God bediende zich daarvan om een groot volk in leven te houden.’

Stel u de schrik en verbaasdheid voor, die hen als vernietigde! *Ik ben Jozef...* Als gij ouder zijt, zult gij het gewicht van deze woorden in volle kracht voelen... Zodra Jacob hoorde wat er in Egypte was voorgevallen en dat hij in Egypte genodigd werd, vergat hij zijn zwakheid en zijn ouderdom, en begaf zich terstond op reis. De ontmoeting was zo zielroerend, dat geen taal die kan omschrijven, geen penseel die afschilderen. Jacob leefde nog enige tijd in Egypte, waar hij met al zijn kinderen en kleinkinderen heen trok. Eindelijk zegende hij allen en stierf in de armen van zijn geliefde Jozef. Lang daarna stierf ook deze grote man, en vroeg bij zijn vader begraven te worden. Verschillende eeuwen bleef zijn nagedachtenis in zegening bij een dankbaar volk.

Had ik nu uw brief ook maar. Hoe verlang ik te weten, hoe of gij denkt over Jozef en zijn broers. Zouden wij heel veel verschillen? Dat weet ik niet; en wat of onze moeders zullen zeggen? Nu Coosje, groet ik u, en ook ons lief kleintje, en onze Jansje, als gij haar ziet, en ik ben maar, dat weet gij wel, uw liefhebbende vriendin.

MIETJE.

Gesprek met Mietje, over de christelijke godsdienst Zij was nu dertien jaar

Zo luidt het opschrift van het papier dat in de portefeuille van mijn moeder, naast vele andere bewaard lag, en dat ik nu ga overschrijven.

HET KIND. Lieve moeder, wilt gij wel geloven, dat, hoe meer ik van wat gij mij leert begrijp, hoe meer vermaak ik vind in wat gij mij leert? Wel! Ik zou wel eens een hele lange zomerdag naar u willen luisteren! en dat wel over iets heel gewichtigs.

MOEDER. Het onderwerp, waarover ik nu met u wil spreken, is zo hoogst gewichtig, dat het alle aandacht vraagt waartoe gij in staat zijt. Daarom moet ons gesprek iedere keer dat wij het hierover hebben, niet heel lang duren. Wij zullen er tijd voor nodig hebben.

HET KIND. Lieve moeder, wat ben ik nieuwsgierig! Wat zal het onderwerp zijn?

MOEDER. Ik zal u iets leren dat u heel vreemd zal lijken. Het is dit: ‘Uw ouders niet altijd op hun woord te geloven.’

HET KIND. Mijn ouders niet op hun woord te geloven! Maatje, gij kunt toch uw kind, waarvoor gij u zo veel moeite geeft, niet misleiden, of het onwaarheid vertellen?

MOEDER. Hiervoor, mijn kind, zijn wij niet altijd veilig.

HET KIND. Nu, ja, men zegt: dwalen is menselijk. Ik begrijp dus wel dat ook mijn ouders *kunnen* dwalen, maar mijn ouders zijn ook veel wijzer dan ik.

MOEDER. En wat maakt gij daaruit op.

HET KIND. Dit, maatje: dat ik wel verwaand zijn zou, als ik durfde twijfelen aan de waarheid van wat die mij zeiden.

MOEDER. Gij weet zeker door welke middelen men tot de waarheid komt?

HET KIND. Ja, moeder: door ondervinding, door redeneren en goede gevolgtrekkingen.

MOEDER. Dat is ook zo. Veronderstel nu eens, dat ik tegen u zei: 'Mietje, ik heb een stuk rundvlees in suiker, in plaats van in zout, gelegd, en het is volkomen goed gebleven' en gij antwoordde mij: 'Moeder, dit is onmogelijk; *want* suiker is zoet en lekker, en zout onaangenaam, scherp en bitter; en daarin houdt men immers het vlees goed. Zout en suiker zijn twee strijdige dingen, zij kunnen dus alleen maar tegenstrijdige uitwerking hebben.' *In dit geval* zoudt gij heel onbetamelijk doen.

HET KIND. O moeder! mag ik eens zelf zeggen waarom dat dit zo verdiende genoemd te worden?

MOEDER. Heel graag, mijn kind.

HET KIND. Omdat ik mijn *beoordeling* zou stellen tegen uw eigen *ondervinding*.

MOEDER. Zo is het, en mijn ondervinding had u ervan moeten overtuigen dat uw beoordeling vals is. Gij *wist* niet dat de suiker ook een zout is, dat bederf krachtig tegengaat; hier ligt dus uw fout. Maar, omdat gij door het goed gebruik van mijn lessen bent beginnen te denken en vergelijken, omdat gij al een goed vast gezond oordeel verkregen hebt, omdat uw verstandelijke vermogens dagelijks sterker en groter worden; omdat gij nog maar weinig weet, van wat anderen gedacht en geschreven hebben; en dus, wat dat betreft, uw oordeel vrij en onbelemmerd bleef, daarom is het mogelijk dat gij in vele dingen die beredeneerd moeten worden, een ander, een duidelijker, helderder inzicht verkregen had, ook dan uw ouders, die men minder beschermde tegen vooroordelen. Begrijpt gij dit, Mietje?

HET KIND. Ja, moeder; en ik voel, hoe gelukkig ik ben, omdat gij mij zo'n zorgvuldige opvoeding gaf.

MOEDER. En wat maakte u het doen van mijn wil het gemakkelijkst?

HET KIND. De overtuiging, dat gij mij te lief had om mij mijn zin niet te geven, als dit voor mij niet nadelig was?

MOEDER. Ja, de gehoorzaamheid wordt lichter naarmate het kind begint te zien dat zijn gehoorzaamheid het voor veel onaangenaamheden beveiligt, waaraan zijn onkunde het blootstelde. Begrijpt gij nu welke gevolgen dit onder andere hebben moet?

HET KIND. Ja, moeder; een kind krijgt dus onmerkbaar gunstige vooroordelen over alles wat zijn ouders zeggen?

MOEDER. En wat zijn vooroordelen?

HET KIND. Ongegronde of door ons niet beproefde meningen.

MOEDER. Zij zijn dus een redelijk wezen onwaardig. Zij benevelen ons verstand. Ziet gij ook wat hieruit moet volgen?... Denk goed na.

HET KIND. Wel, hieruit volgt, lijkt mij, dat een kind, ook als het al in staat is tot vergelijken en nadenken, doorgaans de gevoelens van zijn ouders volgt; want het gelooft dat deze gevoelens zijn eigene zijn.

MOEDER. Intussen weet het kind niet, of die waar of vals zijn. Dit laatste blijft altijd mogelijk.

HET KIND. Ja, want alle mensen kunnen dwalen.

MOEDER. Voor verstandige mensen zijn er niet veel onbetwistbare waarheden. Zij die niet denken, beelden zich in er heel veel te hebben. De eersten vergenoegen zich meestal met waarschijnlijkheden, die de vruchten zijn van een bedaard, herhaald, onpartijdig onderzoek; en die waarschijnlijkheden worden de regels van hun gebruikelijke gedrag.

HET KIND. Moeder, ik zie in uw voorstelling nog meer!

MOEDER. Wat dan wel?

HIET KIND. Wel, maatje, ik dacht daar: de redenen die ouders kunnen geven van hun begrippen en hun willen, zijn zo hoog boven het verstand van onkundige kinderen dat, als zij juist het tegendeel beweerden, de kinderen dit ook zouden geloven.

MOEDER. Waarom dan?

HET KIND. Omdat zij zelf niet kunnen oordelen.

MOEDER. En hieruit volgt?

HET KIND. Dat de meeste waarheden en dwalingen overgeërfd zijn; wij deden er zelf niets aan, behalve dat wij ze aannamen.

MOEDER. Goed. Nu over ons onderwerp.

Eerder al stemde gij erin toe: God heeft het recht aan zijn redelijke en zedelijke kinderen wetten voor te schrijven; dat deze wetten noodzakelijk voor ons de beste zijn moeten; dat niemand zich daaraan mag onttrekken omdat God die wetten gaf...

Gij weet ook al dat er veel mensen zijn die geloven dat men in een oud boek, dat zij Bijbel noemen, die wetten bij elkaar vindt. Omdat wij er nu het grootste belang bij hebben, om te weten of God de mensen zijn wil heeft geopenbaard, en of wij in dat boek die wil vinden, is het heel redelijk dat wij dat boek, dat wij ook hebben, zodra ons verstand genoeg voorbereid en ontwikkeld is, zelf lezen en beoordelen.

HET KIND. Dit komt mij zo redelijk vóór dat ik niet begrijp, wat men er tegen kan inbrengen.

MOEDER. Mijn kind! Nu nadert gij de tijd waarin het ouderlijk gezag uw oordeel niet meer mag onderwerpen. Gij moet, want gij kunt, zelf denken. Gij moet, want gij kunt, onderzoeken.

HET KIND. Wel moeder, daar volgt uit dat niets zozeer de jonge lieden die waarheid zoeken, in dat onderzoek belemmert als de begrippen van hun

ouders. Lieve moeder, waarom naamt gij mij nooit eens met u naar de kerk? Ik hoor dat er véél jonger kinderen gaan.

MOEDER. Wel mijn kind, dit verbaast mij! Ziet gij de reden daarvan niet in? Ik wilde immers uw oordeel geheel vrij laten? Ouders die hun kinderen meenemen, hebben ongetwijfeld een goed doel, of zijn genoodzaakt hun kinderen, willen zij die niet alleen laten en dus in gevaar brengen om een ongeluk te krijgen, mee te nemen.

HET KIND. Nu moeder, dat is bij ons geen gevaar; want hoe klein ik nog was, dit herinner ik mij duidelijk, er was toch altijd iemand die voor mij zorgde.

MOEDER. Met dit al, mijn kind; uw vader en ik zien dit anders in. 't Is daarom dat wij dit nog wat uitstellen.

HET KIND. Moeder, als ik goed luister, begrijp ik alles wat gij mij zegt. Alle kinderen zouden u, als zij goed luisterden, u ook verstaan, *maar!*

MOEDER. Gij spreekt dit *maar* zo ernstig uit, waarom dat?

HET KIND. Maar, dacht ik, God is zo wijs, hoe komt het dan dat, als God de mensen leert, zij hem niet begrijpen? zij zo strijdig over hem denken en uitleggen? Dat snap ik niet.

MOEDER. Uw vraag verdient een wat omstandig antwoord. Stel eens dat God bijvoorbeeld uw vader benoemde, om niet alleen ons maar heel ons vaderland, ja heel Europa te onderwijzen, wetten te geven.

HET KIND. Wel, dan voorzie ik dat men mijn vader niet tot leermeester en nog minder tot wetgever zou willen hebben.

MOEDER. En wat denkt gij daarvan?

HET KIND. Ik zou die mensen geen ongelijk kunnen geven.

MOEDER. Heden, waarom?

HET KIND. Wel, omdat vader een mens is als alle anderen.

MOEDER. Maar, als hij zijn medemensen kon overtuigen van zijn grotere wijsheid, als hij dingen deed die wij wonderen moeten noemen, omdat, zover wij weten, geen menselijke krachten ooit iets dergelijks, ook ter bevestiging van de gewichtigste waarheden, gedaan hadden; dan veranderde de zaak. Anders zouden er gauw heel veel leermeesters als wetgevers tevoorschijn komen.

HET KIND. Tjee, wie weet welke strijdige wetten zij ons geven zouden!

MOEDER. Dit lijkt mij ook. Maar hoe zou hij al deze mensen er toch van kunnen overtuigen dat hij van God gezonden was, om ons beter en wijzer te maken?

HET KIND. Ja, dat weet ik niet! want hij moest het kunnen bewijzen: dat begrijp ik wel.

MOEDER. Hij zou ons zaken moeten leren die zo goed, zo wijs, zo verheven waren, dat nooit iemand die geleerd had. Hij zou daden moeten doen die al onze bekende menselijke vermogens veel, oneindig veel, overtroffen; en die, voorzover wij de dingen kennen, daar niet volgens hun aard uit voortvloeien. Veronderstel nu dat God aan een bepaalde persoon zo veel

wijsheid en zulke onze denkbeelden overtreffende vermogens had gegeven, als waarvan wij bewuste getuigen waren; zouden wij niet heel verschillend oordelen over die man? Zou, in de volgende eeuwen, dit verschillend oordeel niet zeer moeten toenemen? Vooral na zijn dood?

HET KIND. Ik denk ja, moeder! De ene zou zeggen: 'Die man was geen mens als anderen. Zij die zoals ik, houden van beslissen, zouden zeggen: die persoon was geen mens, want geen mens *kan* zo veel macht, zo veel wijsheid ontvangen; hij kan niet minder geweest zijn dan een hemelse geest, een engel.' Zoals die van wie gij mij verteld hebt, moeder, dat er soms in oude tijden aan de mensen verschenen zijn.

MOEDER. Nog anderen zouden zeggen: 'Wie weet of God, die almachtig is, niet onder een menselijke gedaante op de wereld is gekomen?' Nee, zouden weer anderen zeggen: 'Onmogelijk! God is een geest! God is onveranderlijk: "Niemand heeft ooit God gezien."¹⁵²'t Is ook mogelijk dat er lieden zijn zouden, die zeiden: 'O dit is zo ontzettend lang geleden; wie weet *nu* of er ooit zo'n man geweest is? Als alles niet verzonnen is, dan zal het toch machtig vergroot zijn; men hoort dagelijks zo veel wonderlijke dingen die, als men ze onderzoekt, of onwaar blijken of heel anders gebeurd zijn.' Een paar zouden misschien zeggen: 'Waarom toch zo zeuren over de aard van deze persoon? Is het niet voldoende dat men overtuigd is, *God heeft hem gezonden?* Overtuigd te zijn dat zijn leer van God is, dat de wetten die hij gaf, van God zijn? Zou het niet het veiligst zijn ons voordeel te doen met alles wat hij geleerd en bevolen heeft? Dat zal toch de bedoeling van zijn zending zijn.'

HET KIND. Maar moeder, als God nu eens precies gezegd had, WIE zijn gezant was, dan waren toch al die geschillen niet ontstaan?

MOEDER. Gij kunt wegens gebrek aan mensenkennis daarover niet anders denken; die kennis verkrijgt men door ondervinding en aandacht. Dit zeg ik u dikwijls. Laten wij dit gesprek voorlopig eindigen. Gij hebt nu veel stof om u bezig te houden. Gij zelf zult mij ervan moeten overtuigen dat ik verder met u kan gaan, en dan zullen wij dit onderzoek voortzetten.

Mijn verlangen om deze grote vraag beantwoord te zien was des te groter, naargelang mijn onkunde mij belette die op te lossen. Tot vermoeiens toe dacht ik erover; vergeefs! Toen wij ons gesprek zouden hervatten, nam mijn moeder mij, om niet gestoord te worden, mee in haar kamer. Ze vroeg mij of ik de grote vraag zelf kon beantwoorden.

HET KIND. Neen moeder, ik kan het niet, hoe hard ik ook dacht. Ik vraag dus weer: 'Kon God niet duidelijker verklaard hebben, *wie* zijn gezant was?'... Dan viel er toch niet over te twisten?'

MOEDER. Stel eens dat God dit had willen doen. Volgt dan daaruit dat alle verschil van mening zou ophouden? Ik vind dat niet zo zeker.

HET KIND. Ik geloof, moeder, dat ik mij bij hen zou voegen die beweren

dat het groot doel van God hierin bestond, dat wij deze leer aannamen, en die de wetten, ons voorgeschreven, wilden volgen. Ik voorzie dat de wetten die deze goddelijke gezant ons gaf, zo duidelijk zijn dat dáár tenminste niet over getwist kan worden.

MOEDER. Dit, mijn kind, zullen wij ook eens gaan zien. Laten wij de leer van deze grote gezant eens zo voorstellen. 'Bemin God boven alles en uw naaste als u zelf. Heb uw vijanden lief. Doe aan anderen, wat gij wenst dat men u doe. Bestuur alle uw driften tot dat doel waartoe gij die ontving. Gij moet matig en rechtvaardig zijn, enzovoorts.'

HET KIND. Wel moeder, in dit alles is niets duisters, niets dubbelzinnigs, want alles is zo redelijk!

MOEDER. Gij weet al dat de geaardheden der mensen heel ver van elkaar verschillen, ja met elkaar strijden, en dat die op ons denken en doen veel invloed hebben?

HET KIND. Gij hebt mij dit door voorbeelden getoond. Hoe gering mijn ondervinding is, ik ben ervan overtuigd.

MOEDER. Welnu, geef nu dit u zo duidelijk voorkomend eerste gebod ter overweging aan een zwak, traag, al te gevoelig, tot droefgeestigheid overhellend mens; zeg hem: 'Gij moet God boven alles beminnen'. Wat zal hij dan begrijpen?

HET KIND. (*driftig*) Wel moeder, dat hij alles doen moet wat God beveelt. Zo toont hij dan toch GOD boven alles lief te hebben.

MOEDER. Laten wij voortgaan... Geef dit gebod aan een gezond, werkzaam, wel wat eigenzinnig mens. Gij weet zelf hoeveel gij houdt van drukte, wilt graag veel te doen hebben. Zo'n mens houdt zich onvermoeibaar bezig met zijn beroep, bemoeit zich met alles, wordt rijk, deelt uit. Dit mens is nuttig in de samenleving; maar hij denkt niet aan God; hij doet dus niets uit dankbaarheid. Hij hoort van deze wet wel eens iets: 'Wel', zegt hij, 'dan heb ik aan die grote wet voldaan. Men moet weldoen; dit doe ik, ik gehoorzaam Gods bevel; ik bemin hem dus boven alles!'

Ik heb u gewend goed en bedaard te zien. Nooit zei ik u WAT, maar des te onophoudelijker, HOE men moet denken. Gij zijt nog zeer jong, gij kunt nog maar weinig denkbeelden hebben, maar die zijn goed, – overeenkomend met de *aard der dingen*, voorzover ons bekend. Maar gij hebt ook driften, en die zijn geenszins van een lome, moeilijk te bewegen aard. Had gij die niet, ik zou mij bedroeven. Gij moet uw Schepper even vurig danken voor uw levendige driften als voor uw gezondheid, uw zinnen en uw verstand. Zij die de driften lasteren, kennen noch de mens, noch het goddelijk oogmerk met hem, noch zijn grote bestemming. Alles komt aan op hun besturing. Want zij bevorderen ons geluk, als onze rede die aan de deugd onderwerpt. Nooit gaf ik uw driften schadelijk voedsel. Ik probeer nog altijd die zwakke zijde van uw nog ongevormd karakter te versterken. Ik ken mijn kind, beter dan het nu nog zichzelf kent, en heb reden om erover volstaan te zijn...

Er zijn mensen die zich van deze wetten ontslaan, omdat zij voorgeven dat die aan de nu levenden, in heel andere landen en tijden wonend, niet gegeven zijn.

HET KIND. Nu, ik zal wel oppassen dat, als ik de evangeliën lees, het vernuft zich niet met mijn zaken bemoeit.

MOEDER. Uw gedachten daarover zullen mij daar het sterkst van overtuigen. Maar als het zich met *uw zaken*, (zoals gij zegt,) wilde bemoeien, dan zullen wij het toch niet toestaan uitspraak te doen.

HET KIND. Ja, ik weet wel, maatje, wie gij *mee* zult brengen.

MOEDER. Zo! Wie dan?

HET KIND. Wel, uw grote vriendin, de rede!

MOEDER. Daar kunt gij zeker niets tegen hebben, hoewel ik u vaak liet vaststellen dat het vernuft in haar bijzijn een sober figuur maakt. Vooral als het zich verstout op haar terrein te komen. Maar gij weet dat ik er niets tegen heb dat jongelieden zich nu en dan met hem vermaken.

Ik zal u tot uw overdenking, voor gij deze geschriften leest, het volgende voorhouden. De schrijvers daarvan zijn leerlingen van Jezus. Veel dingen die zij vertellen, hebben zij met hun eigen ogen gezien, met hun eigen oren gehoord. Het zijn ongeoeffende, onkundige maar eerlijke, brave lieden. Zij kunnen geen opzet gehad hebben om te bedriegen. Let er vooral op dat zij alleen eenvoudig *vertellen* wat zij gehoord en gezien hebben, dat zij zich hiermee vergenoegen en niet *oordelen*. Gij zult heel vreemde, allerverwonderlijkste dingen lezen; maar ik raad u aan, hou u er nu niet mee bezig te vragen naar het *hoe* ervan. 't Is vergeefs. Overweeg veel meer, of de wonderen die Jezus gedaan heeft ter bevestiging van zijn Goddelijke zending bij dat volk, nodig waren; of zij strijdigheden veronderstellen die het gezond mensenverstand niet kan aannemen; zoals – om maar iets te noemen – een ronde driehoek, licht en duister tegelijk op dezelfde plaats; dat er op zo'n grote afstand in tijd, voor ons duisterheden in sommige toespelingen en verhalen zijn moeten, die alleen door gissingen kunnen toegelicht, maar niet weggenomen worden. Laat dit alles zoals het is en houd u bij de grote zaak. Jezus is op de wereld gekomen en heeft gezegd: 'God heeft mij gezonden om waarheid en deugd te leren.' Ter bevestiging daarvan deed hij wonderen en hij onderwierp zich aan de ijselijkste dood... Maar onderzoek zelf. Twee jaar geleden hebt gij al Pocock¹⁵³ gelezen en andere geloofwaardige mannen die in het Oosten gereisd hebben. Hun berichten spreiden veel licht over de verscheiden gebruiken die gij hier zult aangehaald en in gebruik vinden; bijvoorbeeld de herbergzaamheid en dat men zijn gasten, om achting te bewijzen, de voeten waste enz.

Gij weet ook al dat men zich in het Oosten beeldrijker uitdrukt dan bij ons in het Noorden; dat hun proza bijna poëzie is, heeft de heer Berk ons vaak aangetoond. Denk daaraan als gij de Bijbel leest.

Ik lees drie evangeliën*

‘Hij die doet de wil van mijn hemelse vader, zal getuigen dat mijn leer uit God is, en dat ik niet uit mij zelf spreek.’¹⁵⁴ Dit zegt hij die alle christelijke gezindheden eerbiedigen en aannemen, als de gezant van God. Wat moet de onbevooroordeelde lezer uit deze woorden besluiten? Alleen dit: ‘Ik *kan* niet alleen; nee, ik *moet* de neiging hebben om die wil te doen, vóór ik deze leer, uit eigen overtuiging, aanneem;’ en dit: ‘dat ik zonder deze neiging geen leerling van Jezus zijn kan.’

Veel leraars hebben, te vroeg voor hun nog te zwak oordeel, veel te lang doctrines leren maken in de scholen der geleerden, om deze door God vastgestelde orde van het heil te volgen.

Mijn ouders waren, als protestanten, ervan overtuigd dat er geen gezag dan het goddelijke erkend mocht worden, en dat zij verplicht waren die kundigheden te verwerven die nodig zijn om de heilige Schriften met nut en verstand te lezen. ’t Was dus natuurlijk dat zij mij nooit aan menselijk gezag wilden onderwerpen. Zij hadden mijn hele opvoeding echt godsdienstig richting gegeven. Zij leerden mij God kennen uit zijn werken. Zij gaven mij boeken die dat lieten zien. Het schouwtoneel van de natuur, dat geliefd boek voor alle leergierige kinderen,¹⁵⁵ lazen zij met mij; zij toonden mij de misvattingen aan, helderden het onduidelijke op en deden mij in alles de wijze Schepper, Onderhouder en Bestuurder zien.

Nu was ik nog in die paradijselijke staat van onschuld, waarin de driften geen strijd voeren tegen de goddelijke wetten. Naderhand veroorzaken zij ons problemen en buigen zich niet altijd gewillig voor de gehoorzaamheid aan het evangelie. In die gelukkige leeftijd gaf mijn moeder mij het evangelie. *Wat* het lezen in mij veroorzaakte, zal ik zo helder mogelijk beschrijven.

Eerst. Ik las heel veel, waarvan ik niets begreep. Ten tweede. Vele dingen waren zo vreemd voor mij, soms zo problematisch, dat ik het onderwijs van mijn moeder ver verkoos boven dit lezen. Soms legde ik dit boekje neer, geen moed hebbend om verder te lezen. Ik merkte dat al mijn denkbeelden in de war raakten. Onuitsprekelijk groot was dan mijn verlegenheid. Daar zat ik dan, in mijn gedachten verloren. De nieuwsgierigheid hield de overhand en ik hoopte, dat het beter zou gaan.

De grootste vreemdigheid lag voor mij in de verhalen over *gebeurde zaken*. Met de geboden ging het wat beter, hoewel ik begreep dat ik daarover onderwijs nodig had. Het verhaal van Jezus’ leven en daden vond ik zo mooi dat ik mij nauwelijks kon troosten over het ongeluk, van toen niet geleefd te hebben; en dan, mijn kinderlijke handen, in elkaar geslagen, opheffend, zei ik ten hemel opziend: ‘Goddelijke man! ach! hoe eerbiedig, hoe met mijn heel hart zou ik u hebben gevolgd, naar u geluisterd! Ik ben even onkundig, maar ook even bereidwillig als die mensen die tot u kwamen, toen gij zei: komt allen tot mij.’¹⁵⁶

* Waarom ik zo vroeg het evangelie van Johannes niet las, zal de lezer in ’t vervolg ontdekken.

Dit alles deelde ik in vertrouwen mijn moeder mee. Ik wist dat ik aan haar alles zeggen kon. Dit was haar antwoord: 'Ik voorzag dit alles. Maar schrijf mij eens meer omstandig over wat in uw geest is omgegaan.' Na een paar dagen schreef ik het volgende.

Teer geliefde moeder!

Nu ga ik de pen opnemen. Eerst zal ik u opnoemen wat ik in 't geheel niet begrijp. Dan, wat naar mijn inzien een christen overtuigd moet geloven en als zodanig moet doen.

Ik lees dat de geboorte van Jezus vergezeld ging met veel ongehoorde voorvallen. Nu begrijp ik wel dat Jezus, gezonden om een heel onkundig en bedorven volk de wil van God te leren, de aandacht moest wekken en daarom ongewone dingen doen. God, de Schepper van alles, kon ongetwijfeld om hem te helpen wonderen doen. Maar ik beken dat ik het waarom van vele daarvan niet begrijp. 't Is daarom dat ik aan u, moeder, vraag; zou Jezus, als hij op de gewone natuurlijke manier geboren was, niet even heilig, even wijs en machtig hebben kunnen zijn? Kon hij, toen de Heilige Geest op hem neerdaalde¹⁵⁷ (ik kan mij daarvan geen voorstelling maken) kon Jezus toen niet al die verbazende krachten ontvangen hebben?

Ik herinner mij nu dat er in de Bijbel veel oosterse uitdrukkingen zijn, zou dit verhaal daar ook toe horen? Maar wat is dan de morele bedoeling? Ik begrijp het niet. De wonderen, door Jezus gedaan, eerbiedig ik! Ik begrijp dat God zo veel wijsheid en macht, om een goed doel te dienen, aan een mens geven kan. Ik ben al door u overtuigd van het nuttige van de wonderwerken. Mag ik er niet aan toevoegen: van hun noodzaak? Want zou het onmogelijk zijn dat een schrander man zo'n mooie leer van onze plichten opstelde en dat hij op grond daarvan alleen (als hij ons probeerde te misleiden) wilde bewijzen dat God hem deze leer zelf geopenbaard had, en bevel gegeven die als zodanig ons voor te dragen? Hoe zouden wij daardoor alleen gerust zijn kunnen? Zijn leer kon dan heel goed zijn, zonder dat God hem die geopenbaard had of gelast ons die uit zijn naam te verkondigen. Die man kon heel goede zeden en tegelijk een goed doel hebben, zonder dat dit ons over zijn zending beter verzekering gaf.

Wat mij betreft, als Jezus geen wonderen gedaan had, dan zou ik onder het lezen van zijn levensverhalen gedacht hebben: Jezus is de beste van alle mensen; nooit leefde er zo'n wijs, zo heilig man. Maar ik zou mijn verplichting niet zien, om hem op zijn woord te geloven, als hij mij bijvoorbeeld verzekerde: 'Uw ziel is onsterfelijk, de doden zullen opgewekt worden; ik zal u komen oordelen.'¹⁵⁸ Maar nu de *gezant* van God mij dit zegt, geloof ik het helemaal. En dat hij die is, heeft hij door de wonderen, die hij ter bevestiging daarvan deed, getoond.

Om niet al te veel tegelijk te vragen en omdat ik goed weet dat gij mijn onkunde beseft, zal ik nogmaals dit zeggen: hoe graag zou ik inzien,

waarom Jezus zulk erg lijden en ijselijk sterven moest ondergaan? Waarom, toen Jezus uit het graf was opgestaan, vertoonde hij zich alleen aan zijn vrienden? Waarom niet aan zijn vervolgers?

Hierover en over nog veel andere, voor mij duistere zaken verzoek ik uw geduldig onderricht. Gij zijt een overtuigd christen: dit wil ik ook worden.

Het is mij voorgekomen dat men, wil men een christen zijn, onder alles het volgende moet aannemen. Is het inderdaad zo: veronderstelt Jezus niet veel meer de natuurlijke godsdienst,¹⁵⁹ dan hij die leert? Hij spreekt van een God, maar hij geeft ons van die God veel heerlijker en troostrijker denkbeelden, (voorzover ik het nog weet tenminste) dan de leraars van de natuurlijke Godsdienst. God is onze vader. Wat een denkbeeld! De almachtige, alwijze, algoede God is mijn vader. Mijn hart voelt bij deze gedachte te veel om dit uit te drukken; ik kan alleen aanbidden, liefhebben en gehoorzamen.

Jezus leert een bijzondere voorzienigheid. Hij wil dat wij hem als een gezant van God zullen aannemen, dat wij hem geloven als hij zegt, dat God ons berouw en verbeterd leven om zijntwil zal aannemen en ons in zijn gunst herstellen, dat hij deze leer van genade met zijn dood bekrachtigt, dat wij na onze dood zullen leven, en dat hij ons op de dag van het oordeel als Rechter zal verschijnen.

Met hoeveel belangstelling las ik wat van deze goddelijke Jezus staat opgetekend! Zijn in 't openbaar geleid leven is weldaad, ootmoed, grenzenloze onderwerping aan de wil van God. Wat een geduld in zijn gruwelijk lijden! Hoe vol gevoel deze heilige man was, bleek uit zijn zielsangst, toen hij in Getsemane zijn aanstaand lijden, in alle smaad en smart, vooruitzag. Hoe toegeeflijk is hij betreffend overtredingen, waaraan zwakheid en verrassing veel meer dan ondeugd deel hadden. Ook als hij kwaad wordt, lijdt zijn hart om de boosheid van zijn vijanden! Zien wij niet dat Jezus in de wereld kwam, om het mensdom wijzer, beter en gelukkiger te maken?

De toehoorders, ja de leerlingen van Jezus, begrepen dikwijls heel weinig van wat hij zei. Zo is het ook met mij. Ik vind veel bevelen zo vreemd. Moeten de christenen alle mishandelingen zonder verweer verdragen?¹⁶⁰ Genoeg, er is voor mij zo veel te vragen, dat ik dit aan niemand dan aan mijn ouders zou durven doen. Maar mijn onkunde, over bijzonderheden, kan mij niet beletten mijn vertrouwen op Jezus te vestigen.

Zou ik u nu niet mogen vragen waarom gij, lieve moeder! mij verbood vooralsnog het evangelie van Johannes te lezen; maar, op mijn aanhouden, dit toch toestond toen gij eerst de zeventien eerste verzen overdekt had, en nog een paar plaatsen?

TWEEDE DEEL

(naar de druk Den Haag, 1802)

Korte inhoud

Ik krijg heel aangename vooruitzichten.

Vorbereidend gesprek.

Een hoofdstuk, dat weersproken zal worden. Brief van mijn moeder.

Brief van mijn vriendin Coosje, in antwoord.

Antwoord op de voorgaande.

Hoe veel aangename herinneringen heb ik onder het schrijven van dit hoofdstuk!

Hebben de Protestanten gelijk, als zij zeggen: alle schriften van het nieuwe testament kunnen gemakkelijk begrepen worden door alle eenvoudige onderzoekers van de waarheid?

Ons reisje.

Ons reisje. Dit hoofdstuk zal niet algemeen goedgekeurd worden.

Aankomst en verblijf op het kasteel.

Zo men gelukkig wil leven, moeten wij ons wapenen tegen teleurstellingen.

Ik word voorbereid op het lezen van de Handelingen der Apostelen.

Mijn bedenkingen en de aanmerkingen van mijn moeder over de twee eerste hoofdstukken van de Handelingen der Apostelen.

Ik zie een beetje van de wereld.

Ik scheid druiven van doornen.

Bedenkingen over de opvoeding van jonge juffrouwen.

Tweede les over de Handelingen der Apostelen.

Ik krijg heel aangename vooruitzichten

Ik bracht mijn moeder de brief, waarin ik zo goed als mogelijk mijn gedachten over het door mij in de evangeliën gelezene had meegedeeld. Zij zag die in en beloofde later haar onderrichtingen en ophelderingen mee te delen. Vervolgens bleef zij in haar kamer, tot de knecht kwam zeggen dat er was opgediend. Zij vond mij met mijn vader in gesprek en zag mij met zoveel welgevallen aan, dat mijn hart in genoegen baadde. Dit gaf mij in mijn eigen ogen een waarde, waarvan ik nog nooit iets vermoedde. Zo veel goedheid kon geen hart als het mijne dragen.

Ik ging naar haar en viel in haar open armen. Onze tranen vloeiden. Zij hield mij aan haar boezem met een drift die mij te meer verrukte, omdat mijn moeder niet hartstochtelijk was. Mijn vader en juffrouw Warin, die al wisten wat mijn moeder gelezen had, vroegen niets; met deelneming zagen zij dit zwijgend toneel en beiden behandelden mij als mijn moeder. De afstand die ons tot nu toe gescheiden had, was weggenomen. Ik werd als een jonge vriendin beschouwd.

Met het sterkst verlangen wachtte ik die hele dag op antwoord. Tevergeefs. De volgende morgen dacht ik, nu zal mijn moeder over mijn brief

spreken. Ik bedroog mij. Haar werk opnemend, zei zij: 'Kind, wij zullen eens echt huiselijk praten. Uw aandacht moet eens ruime tijd uitrusten. Gij hebt die al verschillende weken te veel gespannen. Zonder het groot onderwerp uit het oog te verliezen moet gij wat afleiding hebben. Een meisje van nog geen veertien jaar moet niet al te lang achtereen denken over heel moeilijke onderwerpen. Uw vader had tot nog toe geen tijd uw brief aandachtig te lezen. Ik kan u op voorhand zeggen dat mijn vriendin Warin en ik met genoegen in die brief gezien hebben, dat uw verstand vorderingen maakt. Ik zal later u mijn onderwijzingen geven. Maar nu zal ik aan u, als aan mijn jonge vriendin, iets in 't vertrouwen zeggen dat u heel aangenaam zijn zal.'

IK. (*driftig*) Tjee moeder, wat zal dat zijn?

MOEDER. Uw vader is van plan langzamerhand te stoppen met de koophandel. Hij gelooft niet dat het zijn bestemming is, van zijn vroegste jeugd tot in zijn ouderdom zijn hoofdwerk te maken van de handel. Hij wil wat meer als mens leven. Maar er zal in de zaak een aanzienlijk kapitaal blijven; de firma blijft. De eerste boekhouder treedt in de plaats van uw vader. Zijn vlijt en eerlijkheid zijn door uw vader boven zijn grootste verwachtingen beloofd. Wij zullen buiten gaan wonen; maar ons huis in de stad laten, zoals het nu is, hoewel uw vader dit met grote winst kan verkopen.

Hoor nu iets veel aangenamers. Wij hebben juffrouw Warin overgehaald om met ons buiten te gaan wonen. Uw vader en ik hebben er ook al voor gezorgd, dat zij onafhankelijk is.

IK. O moeder! Wat heb ik dit dikwijls gewenst! 't Moet toch hard zijn, zo van iedereen afhankelijk te zijn. Moeder, weet gij wat ik ineens denk?

MOEDER. (*glimlachend*) Dat kan ik niet zeggen; kind... wat dacht gij?

IK. O iets heel belangrijks... Ik dacht dat men buiten nader bij God blijft.

MOEDER. Deze gedachte is, inderdaad, belangrijk! Ziet gij ook duidelijk hoe dit komt?

IK. Niet zo volkomen als ik wens.

MOEDER. Dat komt omdat alles wat wij gewaarworden, ons leidt naar de Schepper. Daar zien wij meer van God!... Wij denken dus meer en aandachtiger aan hem! Zij die dit dus met hun hart inzien, achten het daarom ook een voorrecht op het land te kunnen leven. Zeker, mijn kind, het stadsleven is heel onnatuurlijk.¹⁶¹

IK. Wel moeder, waarom wijken de mensen van de natuur af?

MOEDER. Hierop is veel te antwoorden. Vergenoeg u vooreerst met het volgende. Sinds de mensen zich ter wederzijdse beveiliging in gezelschappen verenigden, ontstonden er natuurlijke buurten, gehuchten, dorpen en weldra ook steden. Naarmate de maatschappijen groter werden, weken de mensen van de natuur af en vermenigvuldigden de kunstmatige behoeften; die zijn altijd groter in getal en moeilijker te voldoen dan die van de natuur. De land- en veeteelt werden opgevolgd door de koophandel; die baarde rijkdom, de rijkdom weelde, kunsten en wetenschappen; waarvan men bij arme volken geen spoor kan treffen. Het getal van de steden nam toe; zij

werden volkrijker. De kinderen, daar geboren, verwijderden al verder van de natuur en binnen een paar eeuwen ging het verflauwde denkbeeld helemaal verloren. Men kan, wat men niet kent, niet begeren. De stedelingen kunnen dus het buitenleven niet beminnen; tenminste het grootste deel niet. In een stad als Amsterdam heeft ieder zijn bezigheden. Men kan zo veel en zo weinig mensen zien, als men wil. Zij die veel van gezelschap en publieke vermaken houden, kunnen aan hun smaak voldoen. Mensen die op onze manier leven, zien buiten hun familie en goede vrienden weinig gezelschap. Ik spreek niet van de heren, aan wie uw vader, als aan *zaken-vrienden*, beleefdheden bewijst: die contacten gaan ons, zodra wij van tafel opstaan, niet meer aan. Zo is het niet buiten.

IK. Waarom niet, moeder?

MOEDER. Hierom, mijn kind. Vele rijke, of ik zeg liever aanzienlijke, lieden hebben buitenplaatsen omdat zij vinden dat zoiets hoort, of om zich van mindervermogenden te onderscheiden enzovoorts. Maar buiten moeten zij in veel opzichten leven als wij. Als zij nu de geschiktheid niet hebben om op deze eenvoudige wijs tevreden te kunnen zijn; als zij lusteloos door hun aardse paradijzen zwerven; dan krijgen zij gauw bezoek van de verveling, (die gij nog helemaal niet kent.) Zij willen dus gezelschap. Wie hen bezoekt, bewijst hun een weldaad, want hij kort hun de tijd.

IK. Moeder, hebben mensen met grote talenten altijd veel verstand?

MOEDER. Zou het niet het beste zijn dat gij hierover onzeker bleef, totdat de ondervinding deze vraag beantwoordt? Dit alleen: talenten geven geen verstand, verstand geeft geen talent. Vergeet toch niet dat een vrolijk opgeruimd gemoed oneindig gelukkiger maakt dan de vermaardheid, die grote talenten vergezelt en die nooit genoten wordt zonder dat de afgunst een rol gaat spelen.

Gij zult ook buiten nog altijd tijd genoeg overhouden om uw geest te oefenen, al maakt gij nooit verzen.

IK. Lieve moeder, zo gij het wilt, dan zal ik die nooit maken.

MOEDER. O mijn kind, dit laat zich niet verbieden; en ik verbied het u helemaal niet. Het is dikwijls de dwaasheid van licht ontvlambare, geestvolle, jongelieden, als zij meer hun verbeelding dan hun oordeel beoefenen. En dit is meestal het geval. 't Was ook mijn gekheid. O wat was ik gelukkig, als dat een beetje wilde.

IK. O ja, moeder; en wat stromen de *gedachten* ons dan toe.

MOEDER. De *woorden*, meent gij.

IK. Nu ja, de woorden; maar zij drukken toch iets uit.

MOEDER. (*glimlachend*) Wij moesten dit nu maar zo laten als het is, lijkt mij. Als gij nu af en toe eens een vers maakt, maak dan toch geen lofverzen. In mijn jeugd hoorde ik de beroemde Van Merken¹⁶² eens zeggen: dat dit haar dikwijls berouwd had;¹⁶³ 't is wel te begrijpen. Hoor mijn kind, gij hebt vernuft, gij hebt veel verbeeldingskracht, gij ziet veel dingen van de vrolijkste kant. Pas op dat gij hierdoor niemand beledigt! Het verzen maken neemt

bij jonge mensen, die veel te leren hebben, te veel uren weg die nuttiger besteed kunnen worden. Hierbij komt dat men, als men zich op te veel dingen tegelijk toelegt, in alles gebrekkig blijft. Onze geest is zo beperkt, ons leven is zo kort. Volg mijn raad, oefen u in de muziek, het tekenen, het borduren, in handwerken die voor de vrouwen geschikt zijn; voltooi uw talent van briefschrijven. Ik denk dat gij daarin wel zult slagen. Lees met mate, verwerk wat aandacht verdient, spreek met mij over wat gij leest.

Ik las uw brief; in 't algemeen behaagt hij mij. Gij had mij nog meer vragen kunnen doen. Als wij over dat stuk spreken, zal ik er u nog velen noemen die gij (wanneer ouder) zelf zult kunnen stellen.

Mijn moeder stelde het nog een ruime tijd uit om met mij over dat stuk te spreken. Zij wilde mij niet overhaasten. De lezer zal in 't vervolg zien, hoe mijn moeder mij in de christelijke godsdienst onderwees. U kunt dat goedkeuren, afkeuren; naar u wilt.

Voorbereidend gesprek

Als onze geest met één onderwerp geheel vervuld is; als dat onderwerp voor ons duister is en onzekerheden bevat, dan worden wij in onszelf gekeerd, peinzend; onze luchthartigheid wordt minder; wij komen in een toestand die wel niet helemaal onaangenaam is, maar wel wat gedwongen en pijnlijk. Ik kan dit niet beter uitdrukken. Zij die ooit in deze toestand waren, zijn in staat om mij te begrijpen. Voor mijn moeder mij ter hulp kwam, probeerde ik een paar vragen zelf op te lossen en duisterheden op te helderen. Helaas! mijn onkunde was te groot, mijn oordeel te vlottend, te onge oefend. Mijn moeder stelde het gesprek uit; ik moest met geduld wachten. Hoe onaangenaam en tevens hoe nuttig was mij dat uitstel. Nu zag ik waar ik stond.

In mijn rijpere jaren dacht ik dikwijls: zouden de protestanten niet wat meer poneren dan zij kunnen bewijzen, als zij zeggen: 'De Bijbel is zo helder, dat ieder die haar met een welgesteld gemoed onderzoekt, haar verstaan kan.'¹⁶⁴ Hier ben ik niet van overtuigd.

In de portefeuille van mijn moeder vind ik onder de hierboven geschreven titel het volgende:

MOEDER. Uw brief behaagt mij, voorzover ik erin zie dat gij aandacht oefenen kunt. Duidelijk zie ik nu, hoe ver ik met u gaan kan zonder uw aandacht te veel vermoeien. De zwarigheden en duisterheden die gij opnoemt, moest gij in dat boek vinden, als gij het oplettend las. Maar ik had ook de opzet dat *gij* die zou vinden. Zo gij die niet gezien had, dan zou ik hebben moeten denken dat dit boek nog niet voor u geschikt was, of dat gij het gelezen had zoals men eens in de krant kijkt. Maar weet gij wat mij boven alles voldaan heeft?

IK. Nee, moeder.

MOEDER. Dat gij nu al de natuurlijke en de christelijke godsdienst onderscheidt. Veronderstel eens mijn kind, dat de christelijke godsdienst niets méér leerde dan de natuurlijke godsdienst; of, zoals men ook zegt: de rede. Ook dan nog bleef de christelijke godsdienst het onwaardeerbaarst pand van onze hemelse vader. Ziet gij waarom?

IK. (*na wat peinzen*) Ik denk omdat hij ons verzekert, dat de rede ons niet misleid heeft over vele waarheden. Maar vooral omdat hij ons zegt: ‘God neemt het oprecht berouw na een verbeterd leven aan; vergeeft om Jezus’ wil de zonden, en omdat wij door hem de verzekering ontvangen hebben van onze onsterfelijkheid.’¹⁶⁵ Kan een verstandig mens daaraan twijfelen? Het valt mij, en ik weet nog zo weinig, duidelijk in het oog. Zoudt gij dit niet eens met een voorbeeld willen ophelderen, opdat ik het meer helder zie?

Bedoelt gij hier niet mee te zeggen: ‘De christelijke godsdienst zegt ons of de rede gelijk heeft of niet, en waar die verder niets kan oplossen?’

MOEDER. Ja, dat zeggen tenminste zij die dit vermogen aan de rede toeschrijven.¹⁶⁶ Maar laten we dit eens aannemen. Dan nog is het wáár dat het getal mensen die God door de rede – niet bijgestaan door overlevering en onderwijs – leren kennen, nog altijd heel, heel klein is. Misschien niet groter dan het aantal mensen dat uit het hoofd moeilijke sommen kan uitrekenen.

IK. Moeder, *kan* de rede ons zo vele waarheden leren als de christelijke godsdienst?

MOEDER. Mij komt dit onmogelijk, in ieder geval onwaarschijnlijk voor. Dit is zeker, nooit *heeft* zij ons zo vele waarheden geleerd.

IK. Wat gelooft gij dan?

MOEDER. De godsdienst kan niets leren, wat met de rede strijdt.

IK. Waarom?

MOEDER. Hij die zegt dit te geloven, heeft een onmogelijk probleem. Want hij stelt dat God strijdig met zichzelf handelen kan.¹⁶⁷ Begrijpt gij dit, mijn kind?

IK. Niet zo duidelijk als ik zou willen.

MOEDER. Wees nu eens zo aandachtig, als de zaak verdient en in uw vermogen is. Ik houd me even bij de u bekende stelling. En dan zeg ik: de rede zegt: er is maar één God. Hij is eeuwig, heilig, almachtig, alwijs, alwetend, alomtegenwoordig, goedertieren! God bemint de deugd. God beloont haar en straft de ondeugd. De rede vermoedt, wenst, hoopt dat onze ziel onsterfelijk is; maar durft het niet beslissen. Ook niet op grond van de heel ongelijke lotsbedelingen van diegenen die God dienen en zijn dienst verwaarlozen.

IK. Maar moeder, zou God hier de deugd altijd belonen?

MOEDER. Met aardse zegeningen? Nee!

IK. Zou men hier niet uit moeten opmaken dat God dit in een ander leven doen zal?

MOEDER. Dat is niet absoluut zeker vast te stellen. Het is hopen!

IK. Gij weet nog wel moeder, met hoeveel aandoening ik u vorige week het leven en de dood van Socrates¹⁶⁸ voorlas? Zou Socrates niet verzekerd geweest zijn van zijn onsterfelijkheid?¹⁶⁹ Wat denkt gij?

MOEDER. Ik denk van ja. Maar Socrates was zo'n edel mens, dat men uit zijn overtuiging niet kan besluiten tot allen die de goddelijke openbaring missen. En of zijn overtuiging alleen de vrucht van zijn diep doordenkende geest geweest is, durf ik zo maar niet vaststellen. 't Is mogelijk dat hij misschien een bijzondere verlichting daarvoor heeft te danken.

IK. Zodat de gezant van God dit punt moet beslissen?

MOEDER. Ja, en ik voor mij geloof dat de leer van de onsterfelijkheid der ziel (waar de rede uit zichzelf niet zeker van kan zijn) een van de doelen is waarom God zijn zoon, zijn gezant, onze zaligmaker, in de wereld gezonden heeft. Oordeel nu eens op grond van dit ene punt, hoe veel voortreffelijker de christelijke godsdienst is dan die van de natuurlijke. De grote gezant zegt: gij zult leven, nadat gij gestorven zijt; en dan zal ieder ontvangen, al naar hetgeen hij gedaan heeft.

IK. (*zacht sprekend*) Toen ik heel klein was, dacht ik, zo waar, meer aan u, die mij altijd zelf hulp gaf, dan aan mijn lieve vader, maatje.

MOEDER. Wel mijn kind, dit kon niet goed anders. Gij was meer van mij afhankelijk. Ik was altijd bij u. Ik hielp u alle ogenblikken... Nu, de meeste mensen wie het in dit leven naar wens gaat, blijven doorgaans heel lang kinderen; dat is, hun verstandsvermogens worden niet door oefening ontwikkeld of versterkt. Zij maken van het leven een uitgaanspartij; denken nergens anders aan dan aan hun tijdkortingen en leven dus gedachteloos voort. Gij ziet wel dat dit niet veel aanleiding kan geven om met eerbied aan God te denken? Om hem uit zijn heerlijke werken te leren kennen? Zulke mensen zien niet, maar kijken. Zij bekijken bijvoorbeeld de prachtige sterrenhemel, óf nooit, óf zoals gij, toen ik u nog op de arm droeg; en denken er of niets, of zo dwaas over, als gij toen dacht.

IK. Ja, dan merken zij hun afhankelijkheid van God ook niet; dit begrijp ik duidelijk.

MOEDER. Niet uit ondankbaarheid zozeer, als wel uit lichtzinnigheid. 't Is daarom dat er, als wij alles hebben, meer deugdgezindheid en meer sterkte van geest vereist wordt om aan God te kunnen denken, dan wanneer men – zoals een der profeten zegt – treedt in het dal van de schaduw des doods.¹⁷⁰ Zodra de welgezinde mens begint te denken over de aard van zijn ziel; zodra hij de zinnelijke genoegens in hun waar licht ziet; zodra hij weet waarom hij geschapen werd, behoeft de ondervinding hem daarvan niet te overtuigen. Anderen zoeken naar het geluk op heel andere bijpaden: geleerdheid, fraaie kunsten en wetenschappen. Weer anderen zoeken mensengeluk in de beoefening van de mensenzelfde, en zij verzekeren dat zij het bij haar vinden. Dezen, durf ik u te zeggen, dwalen niet, want zij voldoen aan hun bestemming in dit opzicht.

IK. Ja, wie God in zijn weldadigheid probeert na te volgen, kan niet dwalen. Ik voor mijzelf ben tenminste nooit zo in mijzelf gelukkig, dan wanneer ik arme mensen wel behandeld en wel gedaan heb: o dat kan ik zo niet zeggen!

MOEDER. Alle jongemensen met een goed hart zijn hierin met u gelijk. 't Is ook daarom, onder andere, dat *de jeugd mijn lieveling is*.

IK. (*heel bewogen*) Moeder, dit gesprek zou mij bedroefd kunnen gaan maken. *Moeten* dan alle kinderen die slecht opgevoed worden, ongelukkig zijn? Dit is erg! Zij hebben toch hun ouders niet *kunnen* kiezen.

MOEDER. Droog uw tranen af: wie aanbidt gij?

IK. Ik aanbid een rechtvaardig goedertieren God.

MOEDER. Kan die God van iemand eisen, wat hij buiten zijn schuld niet doen kan?

IK. Onmogelijk, want dan was hij noch rechtvaardig, noch goedertieren.

MOEDER. Die kinderen zullen dus niet geoordeeld worden naar dezelfde wetten, als zij die men door lessen en voorbeelden met de deugd bekend maakte. Laten wij nu voortgaan. 't Is waar, zulke verwaarloosde jonge mensen missen grote voordelen; maar hun ontbrak niet alle aanleiding, niet alle gelegenheid. Zulke jonge lieden blijven niet altijd in de huiselijke kring. De eerste opvoeding is geëindigd, dan gaan zij de wereld in. Dáár vindt men uitmuntende mensen, hoort men verstandig spreken, daar ziet men goede daden. 't Is ten minste mogelijk dat men zulke mensen leert kennen. En, als zulke jonge mensen de openbare godsverering vlijtig en met een goed doel bijwonen, dan zullen zij horen spreken over God en onze plichten. Gij ziet dus, zij *kunnen* onderwezen worden. Zulke jonge lieden *kunnen* lezen of herlezen. En wat belet hun toch, zulke boeken te lezen die de goedkeuring van verstandige mensen wegdragen? Zij kunnen tenminste proberen of zij daarin nut en lering vinden.

Een groot man, wiens naam u nog geheel onbekend is, zegt:¹⁷¹ 'Waar de christelijke godsdienst verschijnt, leidt zij het geluk in. Hij doet oneindig meer dan eer in de monarchieën, dan de strengste deugd in de republieken; want hij geeft aan het verstand de zuiverste gronden van kennis en aan het hart de edelste neigingen, de zuiverste, de veiligste driften. Hij ontnemt aan onze zinnelijke natuur geen van haar voorrechten, maar stelt de juiste perken aan onze begeerten. Hij tempert hun heftigheid door ons smaak te doen krijgen in edeler goederen. Alle maatschappelijke wetten regelen alléén onze daden; zo ver reikt de macht van de wetten niet. Zijn zachte aansporingen zijn krachtiger dan de grootste strengheid van de burgerlijke wetten.' *

IK. Wat is dit alles mooi! Hoe dankbaar moeten wij niet zijn omdat wij deze godsdienst kennen, die ons hier al zo gelukkig maakt. Lieve moeder, nu

* Toen ik, in rijper jaren, *l'Esprit des Loix* las, vond ik mij aangenaam verrast, deze woorden daarin te vinden. Jammer dat deze voortreffelijke schrijver de christelijke godsdienst zo dikwijls verwart met de Roomse.

zou ik graag weten, waarom gij in het evangelie van Johannes zoveel plaatsen bedekt hebt die ik niet mocht lezen?

MOEDER. Omdat gij nog te onkundig zijt van de wijsgerige leerstelsels van die eeuw, en niet weet tegen welke dwalingen Johannes geschreven heeft. Gij zou dus de apostel niet begrepen hebben. Velen, met u in hetzelfde geval verkerend, hebben Johannes dingen doen zeggen waaraan hij nooit gedacht heeft. Hiervoor wilde ik u beschermen. Later zullen wij die plaatsen eens lezen.

Brief aan Coosje

Wat veel vrolijke vooruitzichten!... Naar de kerk gaan! Jansje, onze engelachtige Jansje zien. Coosje hier logeren; en misschien gauw uw brief lezen.

Zover was ik bezig met schrijven, toen vader ons zei: 'Dominee heeft mij zojuist beloofd thee bij ons te komen drinken. Dit stond Mietje goed aan: ik zag nooit een dominee dan op straat en omdat men bij ons daar nooit méér op lette dan op andere voorbijgangers, had ik daar nooit veel aan gedacht.

Om vijf uur verscheen er een lange, benige, broodmagere man.¹⁷² Zijn bleek geel¹⁷³ gelaat stond strak; zijn grauwe ogen en dikke wenkbrauwen moedigden mij niet veel aan. Ik herinnerde mij de karakters van Le Brun,¹⁷⁴ (die ik alle gekopieerd heb) en ik meende dat zijn gelaat niet behoorde tot de aangenaamste, – zelfs wat dom was, omdat zijn mond altoos openstond. Zijn grote pruik¹⁷⁵ kon als een gekrulde schoudermantel dienen. Hij was op muilen en in een donkere greinen¹⁷⁶ japon.¹⁷⁷ Ziend, dat wij allen heel goed gekleed waren, maakte hij zijn excuus met te zeggen: 'dat men buiten¹⁷⁸ zich niet moest *generen*.'¹⁷⁹ Mijn moeder boog en zweeg; zo ook juffrouw Warin. En vader zei: 'Dominee, gij zijt ons allen welkom.' Onder het thee drinken gaf de knecht hem een pijp; daarna bracht men wijn. Mijn vader, die tussen de maaltijden geen alcoholica gebruikt, maakte een uitzondering. Onder het stoppen van een nieuwe pijp begon dominee aldus, met een verheffing van stem,¹⁸⁰ alsof wij stokdoof, of in de zaal van het stadhuis waren: 'Het is zeer *veraangenamend* voor mijn geest, dat de *vrienden*¹⁸¹ een vast verblijf¹⁸² onder ons genomen hebben. Het is een der dierbaarste verkwikkingen voor ons, die toch onze schat in aarden vaten dragen¹⁸³ en door de Here in zijn oogst zijn *uitgestoten*,¹⁸⁴ de voornaamsten¹⁸⁵ in onze vergadering te zien. Zij toch zijn de voedsterheren en de zoogvrouwen¹⁸⁶ van de kerk Gods! Jammer is het echter dat 's Heren graag getrouwe knechten¹⁸⁷ zo te strijden hebben met valse broeders,¹⁸⁸ vol ziel-schadelijke dolingen, en die niets prediken dan ijdele woorden; terwijl hun verdraagzaamheid een wijde deur¹⁸⁹ openzet voor alle boze ketterijen, die ik mij een plicht maak slechts bij *gerucht* te kennen.' Ik keek naar mijn vader, nieuwsgierig wat of die toch op deze voor mij zo duistere uitdrukkingen zou antwoorden. Mijn nieuwsgierigheid bleef onvoldaan. Hij antwoordde geen enkel woord en gaf het gesprek een

andere richting, niet willend disputeren met een man die hij voor de eerste keer in zijn huis ontving en nog zo heel weinig kende. Dominee sprak vervolgens nog over vele zaken waarvan ik niets begreep; hij ijverde tegen de filosofie¹⁹⁰ en het filosofisch preken. Hij sprak ‘van Pelagiaans¹⁹¹ accorderen, van dodelijke onmacht; eigen werken, onweerstandelijke genade’ enzovoorts. Maar zoals ik zeg, ik begreep er te weinig van om u daarover te schrijven.

Mijn ouders en hun vriendin waren zeer beleefd; doch wilden met de man geen verschil van mening krijgen.¹⁹² De dominee, dit ziende, alsook dat zij niets bijzonders antwoordden, stond op en zei: ‘Voor ditmaal moet ik gaan, ik verwacht elk moment mijn zoon Timotheüs,¹⁹³ een jong nazi-reeër,¹⁹⁴ die ik echter niet van aangezicht ken; maar hij is met ruimte uitgestoten in de wijngaard des Heren.¹⁹⁵ Morgen zal hij voor mij de preek doen; mijn kudde voedsel gevend.’ Mijn vader bracht dominee de laan af, tot aan de weg.

Juffrouw Warin en mijn moeder zagen elkaar aan, zij verwachtten dat ik (altijd klaar om het mijne te zeggen,) nu niet langzaam zou zijn daarmee. Ik zweeg: alles was mij zo nieuw, zo eigenaardig; ik wist niet wat ik zeggen zou.

MOEDER. Wel nu Mietje, wat zegt gij van deze man?

IK. Lieve moeder, hij behaagt mij niet. Ik had ook zo weinig aan wat hij zei. Zijn alle dominees zo?

MOEDER. Nee, er zijn ook andere; velen, in wier gezelschap men genoeg heeft. Ook hier doet het karakter en de opvoeding er veel toe. Wat dacht gij echter over uitspraak en uiterlijk van de man?

IK. Deze waren, voor mij, vreemd genoeg; maar gij zegt dikwijls dat men daaruit niets ten nadeel van iemand mag besluiten. Ik verstond zo weinig van wat hij zei, dat ik, al had ik gewild, ook daar over niet kon oordelen. Maar dit begreep ik: dat dominee geheel anders denkt dan mijn ouders.

MOEDER. Ik ben over u tevreden. Ik vreesde, of uw spotzucht en uw talent om iets na te apen, u zouden verleid hebben.

IK. Hoor moeder, gij weet wel dat ik niemand het minste kwaad wens. Maar als dominee preekt zoals hij spreekt, vrees ik dat ik er bedroefd weinig van zal snappen en daarom hoop ik dat hij naar de stad zal promoveren.

MOEDER. Uw wens kan de man niet onaangenaam zijn. Ik heb er ook niets tegen, want ieder wordt niet op dezelfde wijze gesticht. Er zijn mensen die, in waarheid, zeggen kunnen gesticht te zijn door zulke gesprekken en zulk preken. Maar wie weet, of zijn opvolger voor *ons* wel nuttiger is?

IK. O, vader heeft zo veel invloed op de lieden van het dorp, dat hij mogelijk daarmee iets doen kan.

MOEDER. Uw vader zit niet in de kerkeraad.¹⁹⁶ Bovendien gaat zoiets met meerderheid van stemmen, mijn kind. Ik heb ook gehoord dat de smid gehouden wordt voor een kundig man, en hij denkt als dominee.

Intussen was mijn vader teruggekomen. Hij zei: ‘Ik denk Mietje aange-
naams te kunnen meedelen; want dominee vertelde mij dat hij vanmorgen
een beroep gekregen had te ***, een der grootste steden in ***.

JUFFROUW WARIN. (*half lachend*) Mijnheer, zei dominee dit zo een-
voudig als gij het ons vertelt?

VADER. Nee lieve juffrouw Warin, hij zei het een beetje anders – meer in
zijn stijl.

IK. (*driftig vleiend*) Och vader, zeg ons, bid ik u, *hoe* hij dit vertelde.

MOEDER. Mietje heeft zo netjes gesproken over dominee, dat gij, mijn
lief, haar verzoek mag toestaan.

VADER. Dat wist ik niet, en bedoelde daarom naar de reden van haar
nieuwsgierigheid te vragen. Maar als zij het ambt van de persoon weet te
onderscheiden, kan ik veilig aan dit verzoek voldoen. Bedenk altijd, mijn
kind, dat alle brave verstandige lieden het ambt zelf met achting beschou-
wen; ook als hij die het bedient, dat ambt weinig eer aandoet; en dat een
groot aantal om hun persoonlijke verdiensten en kundigheden hoog
geschat wordt door bedachtzame weldenkende christenen. Hij zei letterlijk:
‘Broeder! De Heer heeft mij geschikt en getrouw bevonden, om het heilig
dienstwerk te gaan verrichten in de grote gemeente ***. Ik heb alle stemmen
voor mij gehad. Ik zal mij edoch losscheuren van mijn kuddeke; en niet
laten bewegen, noch door geschenken, noch door tranen, noch door liefde-
dwang. Ik ga niet te rade met vlees en bloed; ik ben de roepstem gehoor-
zaam en ga in de vreze des Heren.’¹⁹⁷

MOEDER. Als men niet wist hoe de vrije beroepingen doorgaans in kui-
perijen afgehandeld worden, zou men zich over dit beroep kunnen verwon-
deren.

VADER. Ja maar, als men weet dat dominee gestudeerd heeft op de beurs
van mevrouw X; dat deze zeer rijk is en veel doen kan in het beroepings-
werk; dat zij zelf in briefwisseling staat met de matronen¹⁹⁸ en godgeleerden
te ***¹⁹⁹; dat zij vele vaders des vaderlands²⁰⁰ in haar familie heeft, dan is er
niet veel onbegrijpelijk aan.

MOEDER. Mietje is nog jong. Wanneer zij ouder is, zal zij wel meer gek-
heden (haar uitdrukking) ontdekken, onverenigbaar met een vrije staat. ’t Is
nu nog te vroeg haar daarover te spreken. Nog een woordje over de, zo bij
uitzondering,²⁰¹ voor vroom gehouden mevrouw X...

IK. (*invallend*) Zie maatje, ik kan het niet helpen, ‘voor, bij uitzondering,
vroom gehouden? Zien de mensen dan niet dat hoogmoed en wraak met
vroomheid onverenigbaar zijn? Wel, dat zie ik en ik ben nog zo jong en
onkundig. Als ik die dame was, ik zou mij toch schamen over die lof: *zij*
weet wel dat zij niet vroom is, of zij moet geen verstand hebben.

VADER. Zij heeft tenminste veel kennis in theologische zaken; maar
mijn kind, alle driften verleiden ons oordeel. Zij beletten ons te wegen,
nauwkeurig te beproeven.

Deze laatste dagen had ik geen uur vrij om u een paar regels te schrijven. Nu, lieve Coosje, neem ik de pen weer op... Wacht eens, waar liet ik de draad? Al gevonden! In bed liggend kon ik (tegen mijn loffelijke gewoonte) de slaap niet vatten. Het bezoek van dominee, zijn alleenspraak, (want niemand antwoordde daarop), en het gesprek van mijn ouders hielden mijn geest te veel bezig. Ik weet zelf niet wat ik dacht. Eindelijk, wilde ik niet meer denken aan dingen waarvan ik toch niets verstaan had; beval mij nogmaals in de bescherming van mijn hemelse vader, en sliep gerust in.

Heel vroeg stond ik op. Mijn vreugde over dat naar de kerk gaan en mijn nieuwsgierigheid naar de proponent (waarover hij zou spreken; of ik hém beter zou begrijpen) waren zeer groot. Ik kwam al helemaal gekleed aan het ontbijt. Eindelijk wandelden wij naar de kerk. Het was nog wel een kwartier voor de leraar kwam. Dit gaf mij gelegenheid op een manier te horen voorlezen²⁰² die mij ongepast (gek durf ik niet zeggen, wegens de tekst) voorkwam. Was ik niet in de kerk geweest, ik zou nooit gedacht hebben dat men uit de Bijbel las; zoveel dingen hoorde ik waarvan ik niets wist en niets wist te maken. Mijn tijd! dacht ik, staan er zulke dingen in dat boek waar mijn ouders zo veel werk van maken, en waaruit mijn moeder mij zulke treffende stukken vertelde, zoveel mooie spreuken en zedenlessen uit opschreef? Ik hoorde naderhand dat de voorlezer uit het boek van Ezechiël²⁰³ gelezen had. Ik zag mijn moeder, ik zag onze lieve Warin aan. Zij luisterden, dacht ik. Maar Coosje, ik verzeker u dat mijn vader geen roman door zo'n stoethaspel zou hebben laten voorlezen.

Nu verscheen de jonge leraar. Dominee leidde hem tot voor de preekstoel en boog toen, alsof hij iemand naar de trekschuit gebracht had. De proponent besteeg die, met een fatsoenlijke houding en zedig gelaat. Hij was naar zijn ambt gekleed, maar ik was wel in mijn sas dat hij zijn jeugdige trekken niet in zo'n vervaarlijke pruik als dominee op had, weggemoffeld had! Zijn rood en krullend haar paste, dacht ik, beter bij zijn jaren.

Zijn uitspraak was helder en de toon waarop hij sprak, paste bij het gewichtig onderwerp.²⁰⁴ Hij was noch druk, noch houtherig. Zijn gebed was kort, eerbiedig en trok al mijn aandacht. Hij preekte over deze woorden: 'Vliedt de begeerlijkheid der jonkheid.'²⁰⁵ Ik begreep alles wat hij zei. Ik vond alles zo overeenkomend met de lessen van Jezus. De aandacht was groot, vooral in de toepassing.²⁰⁶ Men kon zien dat alles voor de toehoorders nieuw was. 't Was of zij zeiden: 'zo hoorden wij nog nooit preken.' Ik dacht dat zij hem in hun hart al beriepen; behalve drie catechiseerzusjes²⁰⁷ en de smidsbaas.²⁰⁸ Toen wij thuis waren, zei mijn moeder. 'Dominee zat in zijn bank als iemand die wel overtuigd van zijn superioriteit is' en alsof hij dacht: 'Deze jonge klapper zal mijn kudde mij nooit laten vergeten.' Het nagebed was zo gevoelvol als de leerrede. Maar het zingen ging zo erbarmelijk²⁰⁹ dat ik niet kon meedoen, ja, mij bijna van lachen niet wist te onthouden; maar, ik hield mij, wegens de plaats, heel stil. De proponent had wel mogen zeggen: 'Laten wij zingen en niet schreeuwen', zoals zekere juffrouw

ons vertelde, dat dominee Wolff²¹⁰ eens tegen zijn boeren zei, ziende dat zij zich allen in postuur stelden om een gruwelijk geweld te maken.

Ongewoon voldaan waren mijn ouders, zo ook juffrouw Warin. En ik, hoewel ik het in de kunst van zitten nog niet ver gebracht heb, zou met groot genoegen nog een uurtje gebleven zijn, zo kort was mij de tijd gevallen. Ik kon niet geloven dat het elf uur was. In de middag gingen wij weer ter kerk, maar de voorlezing was al afgelopen; mogelijk had mijn moeder daarmee een doel. Wij traden in onze bank, toen het gezang (of liever het getier) ophield. De tekst was: 'Jaagt naar geloof, liefde en heiligmaking.'²¹¹ Deze predicatie beviel mijn ouders nog meer. En zij behaagde mij zo, dat ik besloot veel ter kerk te zullen gaan om mijn godsdienstige kennis te vermeerderen. Ik vond iets heel aardigs in zo'n vergadering. Dit kan niet anders, als men opgevoed wordt zoals wij; als men ons overtuigd heeft van het grote nut van de christelijke godsdienst. Het deed mij, in mijn hart, echt goed, dáár de geringste lieden zo gelijk met ons te vinden.

In de namiddag bracht mijn vader dominee en de proponent mee, om die avond bij ons te eten. Om de waarheid te zeggen, liefst had ik de laatste alléén gezien. Maar dit kon niet: dominee had geen onbeleefdheid verdiend.

Nu leg ik de pen eens neer. Ik moet mijn bloemen beredderen. Er is een verkwikkende regen gevallen en ik heb al lang moeten wachten om dit hoognodige werkje te verrichten. Ook ben ik door al dat zitten zo stijf als een hark. Daarbij, ik heb u zo veel te schrijven dat mijn brief nog in geen twee dagen af is. Morgenochtend sta ik om vijf uur op. Als ik mijn melk met beschuit *genuttigd* heb, ga ik deze vervolgen.

vervolg

Zie daar, ik zit al in de theekoepel om aan mijn lieve Coosje omstandig te schrijven. Ik wilde u volstrekt een *in pertinent* verhaal doen, (Bregtjes²¹² woord) over het theedrinken.

De proponent beviel mijn ouders heel erg in de omgang. Mij ook. In 't begin was het gesprek weinig beduidend. Ik sla het maar over. Vervolgens betuigden mijn ouders hun genoegen over zijn twee predicaties. Zich beleefd buigend zei hij: 'Het heeft voor een jong man die weet waar hij zelf staat, iets raars aan oudere en kundiger christenen lessen en vermaningen te geven; ook al past hij die voornamelijk op zichzelf toe. Maar ik weet dat zulke lieden een jong leraar niet daarom voor onbescheiden of verwaand houden.' *Collega* (zo, hoor ik, noemen zich de dominees; ik weet nog niet waarom; weet gij het, Coosje?) *Collega* trok zijn wenkbrauwen samen; hij oogde misnoegd, min of meer gemelijk. Zijn pijp – smak! smak! – smak! aanstekend zei hij: 'Het bedroeft mij innerlijk en mijn hart is vol zorgende angst, ziende en horende dat zij, die van de vrije genade zo veel zegeningen ontvingen, die hen zo nuttig zou kunnen maken voor het volk, en voor mijn

herderlievende gemeente, zo'n bedorven, moderne smaak hebben! zo veel ophebben met de nieuwe predikmethode.' Niemand sprak. Toen keerde hij zich tot de proponent en vroeg: 'Collega, gelooft gij niet, dat het geloof een gaaf des roepende²¹³ is?'

DE PROPONENT. Ongetwijfeld, mijnheer. Ik lees dat in het boek, van de goddelijkheid waarvan ik overtuigd ben.

DOMINEE. (*met dreigende stem*) Wel! Hoe durft gij u dan vermeten, mijn gemeente te vermanen op zijn Armiaans²¹⁴ en Pelagiaans dat zij het geloof najagen?

Armiaans, Pelagiaans! Ik weet, en gij zeker ook niet, wat dit betekent; maar ik begreep wel dat dominee niet was voor Pelagiaans en Armiaans. En ik dacht: de smaak is vrij; maar daarom begreep ik juist niet dat de proponent deze aanspraak verdiende; hij had immers ook zijn smaak?

DE PROPONENT. (*kalm*) Mij dunkt, dat deze vraag niet aan mij maar aan Paulus moet gedaan worden. Hij schrijft dit aan Timotheüs. Ik gebruik alleen zijn woorden.

DOMINEE. (*autoritair*) Weet gij dan nog niet dat Paulus dit schreef, wetende, dat zijn geestelijke zoon reeds de genade en het geloof ontvangen had?²¹⁵ Maar wat bewijs weet jij, (let wel op dit beschaafd woordje *jij*)²¹⁶ weet jij of uw toehoorders, aan wie je voor de eerste keer het woord Gods leert, reeds die genade bezitten?

Nu keek hij met grote zelfvoldoening in het rond. Hij hield zich voor overwinnaar.

DE PROPONENT. Mijnheer, ik zou u kunnen antwoorden dat ik deze troostrijke kennis aan u te danken heb. Zodra ik bij u kwam, zei gij dat uw dienstwerk vele zielen voor de Heer gewonnen had, dat gij u kon beroemen op een groot getal begunadigden. Maar ik wil zo oprecht zijn, als mijn plicht eist, en zeg daarom dat men kan, ja moet vermanen: *jaagt naar een heil, dat gij nog niet bezit*. Zo zegt dezelfde apostel: Niet dat ik het al verkregen heb, maar ik jaag daarnaar.²¹⁷

DOMINEE. Drogredenen; niets anders; 't zijn drogredenen.

Ik kende dat woord niet. Terwijl niemand sprak, vroeg ik mijn moeder wat dit vreemde woord beduidde: redeneringen die men gemakkelijk kon begrijpen, en waarin men moest toestemmen? Ik zag, dacht ik, uit dominee's stuurs gezicht en uit de glimlach van de proponent, dat ik iets heel kinderachtigs gevraagd had. Dit maakte mij verlegen; ik voelde dat ik rood werd; temeer, omdat mijn moeder niets antwoordde en mij vriendelijk verzocht te luisteren.

DOMINEE. Paulus spreekt van het doel des geloofs, – de zaligheid der ziele: daarnaar kunnen alleen de gelovigen jagen. Maar het geloof zelf is een gaaf der vrije genade. Al ons zoeken, wensen, pogen, al ons willen kan het ons niet geven.

Ik begreep van dit alles geen woord. Deze redeneertrant was voor mij al te vreemd. Tussen ons, Coosje, ik dacht, dit is wartaal. Het antwoord begreep ik duidelijk.

DE PROPONENT. De apostelen begrijpen dit nog wat anders, dunkt mij. Zij *eisen* het geloof in Jezus; en die eis deden zij aan mensen, niet aan heiligen, die al de genade ontvangen hadden; tenminste, als ik goed lees.

DOMINEE. (*driftig*) Zo legt de Antichrist²¹⁸ (alweer een schepsel dat ik niet ken) het Onze Vader uit,²¹⁹ en de Socinianen²²⁰ (alweer een heel onbekend volkje) het door God geschreven bijbelwoord!

DE PROPONENT. Nooit las ik een uitlegging van het volmaaktste gebed, van de bisschop van Rome,²²¹ (o ja, daar weet ik iets meer van, want ik begon de kerkelijke historie te lezen, maar wist niet dat die zo'n bijnaam had) en gij, dominee, wilt niet zeggen dat de apostelen tot de leerlingen van Socinus horen!... Ik beken, het is noch mijn smaak, noch mijn gewoonte te disputeren in gezelschappen, bedoeld om met elkaar onderling te spreken.

DOMINEE. (*spotachtig*) Zo! (de *o* uitsprekend als een *a*.)²²² Mogelijk verkiest gij liever ijdele klap te horen, of u te vermaken met *wereldse* uitspanningen?

DE PROPONENT. (*een beetje geraakt*) Dominee, indien gij mij op de universiteit gekend had, zou gij weten dat dit zo niet is, niet kan zijn. Maar ik ben, uit mijn aard, afkerig van twistredeneringen, die altijd onnut zijn en dikwijls hatelijke driften oproepen.

Hier nam dominee afscheid, voorgevend een brief te moeten schrijven die nogal belangrijk was. Hij beloofde terug te komen. Maar een uur later kwam zijn dienstmeid zeggen dat dominee verzocht geëxcuseerd te worden, omdat hij bezoek gekregen had. Dit, ik beken het, beviel mij, omdat ik wenste dat de proponent met mijn ouders en juffrouw Warin nog veel praten zou. Ik bedroog mij niet; maar mijn geheugen is niet goed genoeg om u alles in verband te vertellen. Dit is zeker, dat zij heel voldaan waren over de proponent.

IK. Ik hoop dat mijnheer hier predikant zal worden. (Hij bedankte mij zedig en werd rood, ik ook; waarom, weet ik niet; weet gij het, Coosje?)

VADER. Ik zou dit ook wensen, Mietje, leefden wij een eeuw of twee later! (dit begreep ik niet.)

MOEDER. Ik ben het met Mietje eens. Als mijnheer *waardig* geacht mocht worden, lang in hetzelfde dorp te blijven, dan hoop ik dat het dit dorp is.

Zover had ik geschreven, toen ik naar gewoonte mijn moeder de brief liet zien. Zij was voldaan over mijn aandacht en keurde goed, dat ik haar gesprek over ernstige zaken niet geschreven had. Mijn moeder kent mijn krachten heel precies! Zij weet wat ik wel en wat ik niet doen kan. Dit gesprek, zei zij, eiste nog wat meer dan geheugen.

Hoor Coosje, als er elke zondag op die manier gepreekt werd, dan ging ik altijd ter kerk. O ik zou zo gek niet zijn, om een gelegenheid te verzuimen waarin men zo veel goede dingen kan horen, zo veel leert, zo veel gesticht wordt. Maar het ligt een beetje anders als dominee zou preken. Dan zouden mij, onder zijn gehoor, allerlei grappen invallen die daar niet horen; en ik zou boos op mijzelf worden. Ik zei dit ook tegen mijn moeder. Zie hier haar antwoord: 'Uw vader en ik gaan, weet gij, altijd naar de kerk waar wij wonen; en, hoewel mij juist geen grappen invallen, is het toch vaak waar dat ik noch geleerd noch gesticht word.'

IK. (*met emotie*) Maatje, waarom gaat gij er dan? Ik meende, dat men daarom naar de kerk ging.

MOEDER. Dit blijft de voornaamste reden. Maar mijn kind, er is nog een andere.

IK. Welke dan?

MOEDER. Kunt gij die niet verzinnen?

IK. Nee, moeder.

MOEDER. Het is zelfs een plicht.

IK. Een plicht? Wel, ik begrijp u niet.

MOEDER. Om *een goed voorbeeld te geven*. Uw vader en ik, weet gij, zijn geacht en bemind. Wij hebben dus veel invloed op de dorpingen. Deze mensen zijn door hun zware arbeid vaak verstoken van onderwijs. Gingen zulke onkundige mensen niet naar de kerk, dan verloren zij de enige gelegenheid om iets te weten te komen van wat zij, *als christenen*, weten moeten. Zagen zij nu dat wij geen prijs stelden op de openbare godsdienst (want deze mensen kunnen niet begrijpen, dat de man die spreekt, iets anders is dan de godsdienst), dan kon dit nadelige gevolgen hebben voor hun gedrag.

MIETJE.

Hoeveel aangename herinneringen heb ik onder het schrijven van dit hoofdstuk!

MOEDER. (*na een moment zwijgen*) Overmorgen komt uw vriendin Coosje bij ons logeren. Die dagen moeten mijn kinderen zo nuttig en vrolijk doorbrengen, als maar mogelijk is. Wij zullen altijd om zes uur ontbijten. Vervolgens, voor de hitte dit belet, wandelen, tot negen uur; dan zult gij naar gewoonte mijn bevelen geven aan de bedienden. Vervolgens, met Coosje, naar uw geliefd lindenhuysje gaan; daar het evangelie van Johannes, de brieven en handelingen der apostelen lezen. Coosje las die al en kan u

van veel nut zijn. Om de andere dag zal ik u gezelschap houden en wij zullen spreken over het gelezene. De middagen zullen wij besteden aan die vermaken die het buitenleven geeft, aan lieden van onze smaak, en ruime omstandigheden. Laat het weer het niet toe, dan zullen wij elkaar in de zaal gezelschap houden; en al werkend, pratend, musicerend, of lezend de tijd doorbrengen.

Mijn moeder verbood mij deze twee dagen mijn hoofd te vermoeien. Voor 't overige kon ik doen wat ik wilde. Wat kon ik beter doen dan die tijd te besteden voor mijn vriendin. Wij kregen dezelfde slaapkamer, er werd een ledikant bijgezet. Wat sloofde ik mij uit om dat daar te helpen brengen! dat van linnen te voorzien! Het heugt mij nog duidelijk (kan ik het zonder lachen schrijven!) dat ik daarvóór ging staan, om met mijn ogen de afstand te meten van het mijne. Hoe vergenoegd was ik toen ik merkte, dat wij, ieder in het onze liggende en zacht sprekend, elkaar zouden verstaan! *Spreken*, op die fatsoenlijke toon, die mijn moeder mij met veel moeite eindelijk geleerd had. Wat moesten een paar jonge meisjes, die nog alles voor elkaar waren en vele weken geen enkel woordje wisselden, niet onnoemelijk veel te zeggen, te vragen, te vertellen hebben! Jonge lieden, als zij noch dom, noch ziek zijn, praten altijd veel met elkaar. *Alles* is van belang; is zo vreemd voor haar; en omdat zij nog geen ervaring hebben, krijgen zij voortdurend stof om zich te verwonderen. Dit kan men niet alleen voor zichzelf houden. Er is, mogelijk, voor een denkend mens geen aangenamer uitspanning dan getuige te zijn van zulke gesprekken.

Ik zorgde dat er alles in de kamer was, geschikt om ons te kleden, alles waarvan ik maar kon denken dat Coosje zou kunnen behagen. Ik bracht, geholpen door de knecht, daar ook mijn klavier; ik legde daar al mijn fraaiste muziek en zocht de stukken die zij het best speelde, bijeen. Ook een paar fraaie boeken die zij nog niet gelezen had. Ja, ik hing een paar van mijn tekeningen aan de wand.

Eindelijk kwam die zo gewenste dag! Mijn ongeduldig verlangen was er oorzaak van, dat ik al om vijf uur voor de hele dag gekleed was. Ik liep in de tuin om de mooiste bloemen, waarop de morgendauwdruppels nog blonken, te plukken; en zette die, in een kostbare vaas, in haar en mijn kamer. Die zo geplaatst en door mij op wat afstand bewonderd zijnde, sloot ik de deur en ging kijken, waar de beste aardbeien en kersen stonden, om haar die aan te kunnen wijzen. Ik plukte daar twee schoteltjes van, bracht die in het lindenprieel en dekte die met grote wijngaardbladen zorgvuldig toe. Hoeveel zin ik ook had daarvan te eten, toch bedwong ik mij. Ik proefde er niet van, vóór mijn vriendin die met mij at. Toen naar de boerderij met mijn wit kannetje, om room en een stukje verse boter te halen; ik ging in huis, om het beschuittrommeltje en suiker te halen. Ik dacht, zij moest alles gereed vinden en zien, hoe ik mij *met haar* had beziggehouden. Hoe dikwijls wipte ik het hek uit om te zien of zij nog niet kwam! Dan ging ik weer eens kijken of de zuidenwind mijn tafeltje niet in wanorde had gebracht. Mijn hart, en dat

alleen, was de oorzaak van al dit gedraaf en geschik. Vriendschap geeft voor een jong gevoelig hart zulke lieve aandoeningen, dat de liefde die niet kan overtreffen.

Vóór zes uur was alles klaar, en het was nog maar zes uur!... Nu viel, voor de eerste keer, mij de tijd lang. Wat een vreemde, ongemakkelijke gewaarwording! Alweer de laan uit, om met een verrekijkertje te zien of er geen rijtuig aankwam... Geen rijtuig! Ik ging weer in huis en, toevallig in een spiegel kijkend, zag ik dat mijn kleur hoogrood was. Daar hoor ik een rijtuig aanrollen, ik vlieg op, de deur uit. Ik stond stil... 't mocht eens een ander rijtuig zijn.

Ik bedroeg mij niet; het was mijn vriendin! Hoe ik haar ontving, kan men gissen. Mijn ogen schitterden van genoegen; en zonder dat ik het merkte, vloeiden de tranen langs mijn wangen. Ik kon geen woord spreken. Zij was ook blij, maar met die bedaardheid, die haar altijd zo veel voordeel op mij gaf. Zij genoot echt van haar geluk; maar ik was te veel verward, te opgetogen.

Mijn vader had voor hij de handel verliet, een mooi buiten naar de kant van Utrecht gekocht, en was daar, met onze tuinlieden, naartoe vertrokken. Deze plaats had hij gekozen, omdat zij helemaal buiten en veel eenzamer lag dan vele andere.

Mijn vriendin was zeer vermoeid, niet zozeer door het rijden, als wel door de benauwende hitte, die om tien uur al heel groot was. Juffrouw Warin zei vaak: 'De hitte in het Zuiden van Frankrijk is veel groter, maar minder lastig', en, om dit te laten begrijpen, zei zij: 'De hitte heeft dáár meer van een door een houtvuur warm gestookte kamer, maar in Holland meer van een bedompt vertrek gevuld met warme waterdampen.' Hoe dit zij, die dag had zelfs mijn bedaarde moeder het moeilijk.

Met welk genoegen leidde ik Coosje naar het prieel! Mijn moeder en de juffrouw volgden ons, om daar iets te gebruiken. Mijn moeder, alles gereed vindend, glimlachte; zij deelde in mijn onschuldig genoegen. Coosje drukte mij de hand. Zij begreep alles meteen. Mijn drukte bij het bedienen was zo groot, als mijn natuur is. Ik zelf kon niets nemen en, als ik mijn hart met al zijn zwakheden *moet* vertonen, dan mag ik niet verbergen dat ik begon te huilen. Coosje gaf mij een glas water; om haar te voldoen dronk ik het uit.

Coosje ging meteen aan haar ouders schrijven, en mijn moeder zich aankleden. Ik, mij niet goed voelend, ging op het tapijt in de slaapkamer liggen; ik had die nacht geen uur geslapen. Maar ik haalde mijn schade in en sliep terstond. Een uur daarna stond ik fris en vrolijk op. Ik nam mij voor mijn dag aangenaam te besteden!

Ik hield mijn woord. Dit was een dag voor mij! Er kwam geen eind aan ons gepraat; niet over de stad, die kende ik zo weinig, maar over Jansje en Keetje, en over de paar mensen, met wie wij verkeerden. Ik kon niet genoeg tot lof van Jansje zeggen! Coosje vertelde mij nog veel lieve trekjes uit haar beminnelijke karakter. Zij sprak over haar zusje met een genegenheid die

mij aandeed. Van tafel opstaande gingen wij musiceren. Zij zag al *mijn* schikkingen en zei: 'Lieve Mietje, ik bemin u zozeer als gij mij, al toon ik dit uiterlijk niet zo sterk.' De hitte hield ons in huis. Wij gingen bij mijn moeder zitten borduren, zij las ons een paar geestvolle dichtstukjes voor die ons even onbekend waren als behaagden. Wij namen ons voor te kijken of wij niet zoiets maken konden en gingen naar het lindenhuisje. Onze belangstelling was (zeker om het vreemde!) gevallen op de *Bouts-rimés...*²²³ (Ik kan mij niet herinneren, hoe men dit in onze taal noemt.)²²⁴ Van dit voornemen wist mijn moeder niets.

Eerst keken wij elkaar aan; we begonnen te lachen over onze onderneming. Om te zien of het gaan kon, namen wij ieder een pen op en besloten om op dezelfde woorden te gaan rijmen. Wij hoopten nog voor het souper deze *kunststukjes* aan mijn moeder te kunnen tonen. Coosje gaf deze woorden op. *Regen, koel, zegen, voel, minnen, zien, binnen, vliên, linden, vinden.* COOSJE sneed bedaard een pen; ik nam de eerste de beste en, na wat gepeins over dit gewichtig werk, schreef zij:

Hoe hijg ik, als het land, naar – *regen!*
Opdat daardoor de lucht be – *koel!*
Mij dunkt, vriendin, dat ik die – *zegen,*
Al in het blij vooruitzicht – *voel.*
Wij, die het veld zo zeer be – *minnen,*
En tuin en bos zo gaarne – *zien,*
Zijn nu bijna verplicht daar – *binnen*
En huis, en tuin, en bos te ont – *vliên;*
Daar onder deze dichte – *linden*
De zon ons zeer wel weet te – *vinden.*

Zie hier mijn rijmpje: het was al af, voor Coosje op de helft was. Wij gaven gelijk over.

Wat zou ik hup'len door de – *regen,*
Zo fris, zo aangenaam, zo – *koel!*
Hoe? Mag ik hopen op die – *zegen?*
't Is, of ik reeds de druppels – *voel.*
Wij, die het buitenleven – *minnen,*
Natuur! u met verrukking – *zien.*
Wij lopen niet beschroomd naar – *binnen,*
Om daar een regenvlaag te ont – *vliên:*
Daar wij in 't lommer dezer – *linden*
Een aangename schuilplaats – *vinden.*

Ik hoef niet te zeggen dat wij echt elkaars *vers* het mooist vonden.

Ik kon mijn tevredenheid, mijn vreugd – laat ik maar zeggen zoals het is, mijn opgetogenheid – niet zo in mijn eigen hart opsluiten, dat zij mij niet uit de ogen keken! Mijn lieve vader zag mij aan. Half ernstig, half lachend zei hij: ‘Mietje, wat zijt gij nu gelukkig; gij hebt al het genot van uw aandoenlijkheid.’

IK. Och mijn lieve goede vader, wat ben ik gelukkig. Ik ben bij mijn ouders, bij juffrouw Warin en bij Coosje! O ik wens, op dit ogenblik, niets.

Intussen had ik veel drukte met serveren; iets dat mijn moeder mij met bevalligheid leerde doen. Toen het dessert was opgediend, vroeg mijn moeder: ‘Of ik mij niet bedrogen zag?’

IK. (*de tafel overziend*) Nee, moeder.

MOEDER. Weet gij dan niet, hoe dikwijls gij mij zei dat Coosje zo graag flensjes at? Gij vindt die echter niet op tafel.

(Coosje kreeg een kleurtje en mij aanzien, zei zij: kan ik u dan ook nooit iets vertellen, Mietje?)

IK. Heden, maatje, denkt gij dat ik zo onredelijk ben dat ik kan geloven, dat mijn moeder in staat is om op zo’n hete dag onze goede Fij te belasten voor ons genoeg flensjes te bakken? Het zou mij verdriet doen, als ik door mijn geklets daar de oorzaak van was.

COOSJE. Geloof maar Mietje, dat ik er dan geen één van zou willen proeven.

IK. (*lachend*) Zo, kind! Wel, dan zou gij doen zoals David, toen hij het water, dat zijn officiers met moeite en levensgevaar uit de poort, die helemaal in Bethlehem was, gehaald hadden, niet wilde drinken, maar het uitgoot voor het aangezicht van de Heer; waardoor deze goede jongelieden niet alleen monnikenwerk gedaan hadden, maar ook hun koning van dorst zagen smachten.²²⁵

MOEDER. Lieve Mietje, gij geeft al weer een bewijs dat gij meer levendig vernuft dan oordeel hebt. Ik bemin dat vernuft, omdat het vrolijk is en nooit beledigt; stel er maar niet te veel prijs op, mijn kind; ook al houd ik er soms van.

IK. Dank u, lieve maatje, voor uw les. Ik zei het ook maar, omdat het mij voor de geest kwam; ik geloof zelfs dat ik het goed gebruikt heb.

MOEDER. Dáár zit de fout. Ik heb mij ervoor gewacht iets, zo moeilijk, op deze hete dag te bevelen. Maar zie eens, (hier zette zij de flensjes op tafel) hoe graag goede dienstboden redelijke heren en vrouwen, en ook hun kinderen, blijken geven van hun genegenheid. Het goede mens deed dit uit haarzelf. Ik heb haar een beetje beknord, en verboden zich dit ongemak aan te doen. ‘Ja mevrouw’, zei Fij, terwijl zij al voort bakte, ‘onze jonge juffrouw heeft mij wel gezegd dat juffrouw Coosje *mijn* flensjes zo lekker vond; en ik dacht, laat ik die lieve goede kindertjes eens verrassen.’ Doe nu, juffrouw Coosje, niet als David; gij hebt het niet gevraagd; eet nu met smaak. Daar, Mietje, breng deze fles wijn in de keuken, om op Coosjes gezondheid te drinken.

COOSJE volgde mij en bedankte Fij even hartelijk als ik.

FIJ. Wel, ik ben niet te zeggen zo blij! Wel heden, juffrouw Mietje, ik heb u, mag ik zeggen, zien geboren worden. Ik dacht in mijzelf, kom aan Fij, toen jij nu ook hoe graag je dit goede kind plezier doet.

Waren wij niet gauw naar ons eten teruggegaan, wij zouden zeker een lofrede gehoord hebben die bij mijn geboorte begon.

Hoe graag zou ik in onze slaapkamer nog wat gepraat hebben, maar Coosje zei dat zij omviel van de slaap. Wat zou ik doen, dan mij naar haar schikken; maar het was in de hoop, van op een andere avond mijn schade in te halen. Nu herinner ik mij de vreugd die mijn hart genoot, toen ik, in de ochtend vroegtijdig ontwakend, mijn vriendin, als een zus, in mijn kamer vond. Het denkbeeld dat wij een paar dagen zo bij elkaar blijven zouden, altijd alles samen doen, samen het onderwijs van mijn moeder genieten, samen lezen, praten, om hetzelfde lachen, over hetzelfde spreken, samen musiceren, tekenen, wandelen, de bloemen verzorgen, de stallen bezoeken, naar de boerderij gaan om melk en room en boter, wekte mijn verbeelding zo op, dat ik al vóór vijf uur het bed uitstapte. Hoe gelukkig was ik al de dagen dat zij bij ons bleef! Hoeveel voordeel deed ik met haar gezelschap! Hoe groeide onze vriendschap aan, door dat huiselijk bijeen zijn. Onze harten waren vervuld, wij konden dus met veiligheid eens in de wereld treden.

Na het ontbijt gaf mijn moeder mij het Nieuwe Testament. Mijn vriendin en ik gingen, na de tuin eens rondgewandeld te hebben, in het linden-huisje; ik begon met het evangelie van Johannes. Het onderwijs van mijn moeder en onze gesprekken over dat evangelie zullen het onderwerp zijn van een volgende hoofdstuk.

**Hebben de protestanten gelijk, als zij zeggen:
alle Schriften van het Nieuwe Testament
kunnen gemakkelijk verstaan worden
door alle eenvoudige onderzoekers
van de waarheid?**

Was het mijn doel een godgeleerde verhandeling te schrijven; wilde ik een nieuwe sekte invoeren; spoorde een dwaze eigenliefde mij aan leerlingen voor mijn bijzondere opvattingen te werven; dan kon ik uitvoerig melden wat het *resultaat* van mijn onderzoek en van het onderwijs dat ik ontving geweest is, toen ik het evangelie van Johannes en de zendbrieven²²⁶ las, herlas en overdacht. Maar dit is mijn doel helemaal niet.

Ik schrijf dit werk geheel en al buiten de wereld en op mijn landgoed levend, met een heel andere bedoeling. Het is namelijk: een idee te geven langs welke weg ik ben overtuigd geworden van de waarheid van de christe-

lijke godsdienst; en om te laten zien hoe mijn dierbare, nu al zo veel jaar zalige moeder dit gewichtig stuk in haar plan van opvoeding heeft uitgewerkt.

De lezers, voor wie ik dit eigenlijk schrijf, zullen, denk ik, met meegevoel zien welke uitwerking het eerste lezen van deze schriften op mij had. Ik zal alles met natuurlijke eenvoud vertellen.

Ik had nog maar weinig regels met aandacht gelezen, toen ik mijn vriendin heel vreemd, verwonderd en nieuwsgierig aanzag. Mijn ogen vroegen: 'Begrijpt gij, Coosje, daar ook maar iets van? Ik niets.' Welke bedenkingen er steeds in mij opkwamen, ga ik (met het beste doel) stilzwijgend voorbij. Ik had zo veel te vragen toen ik voortlas, en zo veel vragen, die ik niet durfde stellen; ook niet aan mijn jonge vriendin! Hoe moeilijk viel dit mij. Ik hervatte het nog eens, met alle aandacht die ik bezat: 'In den beginne was het woord bij God, en het woord was God; daardoor is alles gemaakt, wat er gemaakt is.'²²⁷ Ik legde het boekje bij mij neer en vroeg: 'Coosje, begrijpt gij daar iets van! En wat een stijl! Welke tegenstrijdigheden! Als ik doorlees, zal ik suf en zo stomp worden dat ik niets meer denken kan.'

COOSJE. Toen ik dit de eerste maal las, ging het mij als u. Ik dacht zelf, dat zal ik nooit begrijpen. Wat is het toch? Ik ging naar mijn moeder; wat zij mij zei, schreef ik meteen op, om het des te dieper in mijn geheugen te drukken. Ik zal het u eens voorlezen. Zo sprak mijn:

MOEDER. Ik verwachtte uw bezoek. Zie hier wat ik van kundige lieden over dit onderwerp gehoord heb. Johannes schreef zijn evangelie veel later dan de drie vorige evangelisten. Toen heersten er al vele dwalingen. Zijn evangelie is voornamelijk bedoeld tegen de leraars van die dwalingen. Zij zeggen dat alles duidelijk wordt, zodra men deze dwalingen kent en dat men gemakkelijk de ware zin van die woorden vinden kan. Kent men deze niet, dan is alles duister, onverstaanbaar. Daarom: *ge oefende* mensen alléén kunnen dit gedeelte lezen, met nut voor zichzelf; en zij getuigen dat voor hen de redeneerwijze van de apostel duidelijk, gezond en overtuigend is.

Hierover sprekende, kwam mijn eigen moeder bij ons. Ik vroeg haar dus: 'Of de protestanten gelijk hadden, als zij beweren dat het Nieuwe Testament de waarheid gemakkelijk laat vinden door allen die, met een oprecht hart, haar zoeken? Hoe komt het dan dat Coosje en ik, die zo goed werden opgevoed en al enige voorbereidende kundigheden bezitten, zo veel onverstaanbaars in de heilige schriften vinden?'

MOEDER. Ik heb u al eens gezegd, waarom de eenvoudigste mensen deze schriften doorgaans vaardiger en beter verstaan dan wij, ja dan zelfs vele geleerde theologen. De Protestant, die *met nadenken* spreekt, zegt alleen: 'Dat in deze schriften alles vervat is, wat men ter zaligheid weten moet' maar hij maakt van ieder vers geen geloofsartikel. Gelooft gij niet dat er in onze moestuin alle gewassen groeien, die nodig zijn voor onze voeding?

IK. (*tegen Coosje*) Kunt gij liefde, die daar zo muistil toelustert, mij ook zeggen wat mijn moeder nu bedoelt?

COOSJE. Misschien begrijp ik er iets van.

IK. Spreek dan; want ik begrijp het niet.

COOSJE. Mevrouw wil zeggen: 'Men vindt in de heilige schriften alles wat onze ziel kan voeden en verfrissen; en dat kunnen ongeoeffenden even goed vinden als wij.' Maar over de bloemen en de insecten, over het zogenaamd onkruid, durf ik mijn gedachte niet zeggen: misschien horen zij tot dat deel dat men in een gelijkenis niet moet toepassen?

IK. Nu, maatje zeg toch, is het niet goed dat ik Coosje aan de praat wist te krijgen? Ja, zij weet meer dan ik!

MOEDER. Alle meisjes van uw vermogen kunnen begrijpen wat ik u zeg.

IK. Dit is een lesje op de koop toe! Dank u.

MOEDER. Van harte tot uw dienst, mijn kind! Coosje zou misschien nog iets meer hebben kunnen zeggen, als zij niet te weinig op haarzelf vertrouwde.

IK. Lieve moeder, ik bid u, zeg gij het dan toch!

MOEDER. Men vindt in de heilige schriften zedelijke bloemen; zo noem ik de zinnebeeldige voorstellingen. Gij weet, deze bloemen horen bij de spreektrant der oosterlingen.²²⁸ Men kan hier ook onder begrijpen de inleidingen tot bespiegelingen die wij in het Nieuwe Testament vinden; bijvoorbeeld de staat van de afgescheiden geesten, voor die opnieuw met een aards lichaam omkleed zijn;²²⁹ den aard van de werkzaamheden en genoegens van de zaligen in het rijk van de geesten; waarover de schranderste wijsgeren slechts gissen kunnen.

Ik zei u al, dat vooral Johannes en Paulus genoodzaakt waren zich te verzetten tegen schadelijke dwalingen. Dwalingen die de godsdienst onmiddellijk aanvielen, hem poogden te vervalsen. Dat hun tegenstanders lieden waren die veel opgang maakten, door hun fraaie redeneringen. Om hen, met goed gevolg, te weerleggen waren deze apostelen verplicht zich enigszins te voegen naar deze filosofie. Om hen te kunnen begrijpen moet men de leerstellingen van deze filosofie kennen. Deze leerstellingen noem ik de insecten, dat heilzaam onkruid die de onkundige als echt onnuttig beschouwt, maar waarvan kundige mensen, op zijn tijd, een goed gebruik weten te maken.

IK. Hoor moeder, ik wist niet, hoe gij hier uit zou komen! Maar nu begrijp ik u duidelijk, en hoop, als ik ouder en wijzer ben daarvan ook een goed gebruik te maken.

MOEDER. Hierom mijn kind, onderwijs ik u! Petrus zelf zegt:²³⁰ dat er in de brieven van Paulus duistere plaatsen zijn, die door onkundige of slechte mensen, tot hun bederf, misbruikt worden; net zoals de domheid genezende kruiden uitscheurt en vertrappt.

De heilige schriften behelzen drie verschillende soorten van waarheden. Enige zijn nuttig voor sommige tijden, plaatsen, omstandigheden en perso-

nen; en toen waren zij heel duidelijk voor hen. Hiertoe behoren verschillende passages uit Johannes, Paulus, Petrus en Judas. Andere waarheden zijn voor alle tijden geschikt. Als men de vereiste kundigheden bezit, zijn zij ook duidelijk. Dit zijn bespiegelende waarheden: zij houden een denkend verstand nuttig en aangenaam bezig. De derde soort zijn waarheden die voor alle christenen, in alle tijden, volstrekt nodig blijven geweten te worden, als zij hun hogere volmaakt- en gelukzaligheden, *als christenen*, willen bevorderen; voor zo veel hun eigen vatbaarheid dit toelaat. Deze waarheden zijn onder andere die, die ons God voorstellen als de goedertieren en wijze vader van alle mensen; ons vervullen met de diepste eerbied voor God die ons de zuiverste zedenleer voorschrijven; die ons manen met berouw en vertrouwen onze zonden te belijden en hem om vergeving te bidden; die ons verzekeren dat wij, nadat wij gestorven zijn, weer herleven zullen en loon naar werk ontvangen.

Het zijn *deze* waarheden, waarvan de nadenkende protestanten beweren dat zij voor alle deugdgezinde christenen klaar en duidelijk zijn; en dit heeft de ondervinding wel bewezen.

Mijn moeder kuste mij en wij gingen vervolgens aan tafel.

Ons reisje

Wij ontbeten spoedig. Daar rijdt de koets voor de deur. Alles was gereed. Stom door vreugd trad ik na Coosje daarin; de knecht sloot het portier. Zo reden wij, stapvoets, langs een nu doorweekte zandgrond.

Na wat gepraat te hebben over de schoonheid van de morgen en over alle voorwerpen die onze ogen trokken; na ons onderling genoeg, meer zwijgend, dan wel met woorden te hebben uitgedrukt, zei mijn:

MOEDER. Wat hebben wij nu een goede gelegenheid om nuttig en ongestoord met elkaar te praten! Laten wij daar gebruik van maken om ons onderwijs te vervolgen. Ik heb aan uw vader gezegd, hoever wij daarmee gevorderd zijn. Zijt gij, Mietje, nog van oordeel dat Coosje en gij niets te doen hebt met die duistere plaatsen die sommige oplettende lezers van het Nieuwe Testament opvallen? Kunt gij mij niet zeggen, wat ik u begon te antwoorden?²³¹

IK. Ik meen, moeder, dat het daarop neerkwam: 'Dat er veel ongelovigen zijn die met de grondwaarheden van de godsdienst spotten; dat hun hoofddoel is hun medemensen in verwarring te brengen; ja hun geloof te doen wankelen, door zulke plaatsen, die voor ons duister zijn en onverststaanbaar blijven moeten zonder goede uitleg, in een vals of belachelijk licht te zetten.'

MOEDER. En vindt u nog steeds dat gij geen belang hebt bij het goed begrijpen van zulke plaatsen?

IK. Integendeel. Maar als men nu eens tot deze spotters zei: 'Luistert, slimme lieden, wij begrijpen deze plaatsen niet; en gij vermoedelijk ook

niet. Voor ons zijn zij niet geschreven; zij voor wie zij geschreven werden, verstonden die; voor hen waren zij nuttig, maar wij kunnen erbuiten en toch oprecht overtuigde christenen zijn. Wij hebben dus met uw uitleg niets te maken. Alles wat wij als christenen begrijpen moeten, is klaar en duidelijk.' Dan was dit toch afgedaan?

MOEDER. Zeker! Op één voorwaarde.

IK. Welke voorwaarde?

MOEDER. Dat zij u op uw woord geloven, u ontslaand van het bewijzen. Maar dit willen zij niet. Zij eisen veel en dat, hoewel zij zelf niets bewijzen. Nu begrijp ik niet, hoe gij zou bewijzen wat gij niet begrijpt.

IK. Ja, moeder, dat zie ik ook niet. Wat denkt gij, Coosje?

COOSJE. Ik vraag of het om die reden niet goed zijn zou, dat men alleen bewaard had wat wij kunnen begrijpen en wat voor ons van het grootst belang is.

IK. Ja, nietwaar? Was de Bijbel maar niet zo groot!

MOEDER. Hiertegen, kinderen, heb ik maar één bezwaar. Ziet eens of gij dat kunt vinden.

BEIDEN. (*na wat peinzen*) Neen, die vind ik niet!

MOEDER. Als men zulke plaatsen had weggelaten, dan zou ons een groot deel van de kerkelijke historie geheel onbekend zijn; en wij bijna niets weten van de eerste christeneeuw. Wij zouden, tot ons nut, niet kunnen opmerken hoe men allengs, ja, al heel vroeg afweek van de reinheid en eenvoud van het evangelie. Hoe hoogmoed, eigenbelang, kerkelijke heerszucht, ook al ten tijde van de apostelen, velen verleidden, om van *hun zaak Gods zaak* te maken. De oorzaak en 't begin van de dwalingen van de menselijke geest, ook toen die door het licht der waarheid geleid was, waren dan voor ons onbekend. De nadeligste dwalingen zouden tot ons gekomen zijn, zonder dat wij de eerste bronnen daarvan konden ontdekken; wij zouden die dus met oordeel niet kunnen weerleggen. Nu is dit niet zo. Maar omdat ik, als ik u onderwijs, niet alles zeg wat ik zou kunnen zeggen en liever verkies uw verstand dan uw geheugen bezig te houden, en u aanleiding wil geven tot eigen overdenking, voeg ik er niets meer bij, als ik u wil aantonen dat voor geoefende lezers de Bijbel niet te groot is.

Het zijn de kundigste lieden met grote talenten, en die waarheid zoeken, die het ongeloof poogt te winnen; maar zulke mensen zijn ook zijn geduchtste vijanden. Zij zijn het die, waarlijk, *waken voor de kerk*. Zij hebben de eerlijke moed om, ten koste van hun rust en voordeel, niet alleen het ongeloof maar ook alle kerkelijke heerszucht te bestrijden en te ontmaskeren; zij leiden ons op tot de zuivere evangelische waarheden. Dit alles zult gij straks bij ondervinding weten, want gij zult hun schriften lezen. (*Na wat zwijgen ging zij voort.*) Men kan, mijn kinderen, niet weten, wie er ooit zijn malicieus belang in stelt om uw beginsels te bederven, uw hart te vergiften, uw rede in verwarring te brengen. Hoe dikwijls beef ik voor u, mijn lieve dochter! Gij zijt zo levendig, gij hebt geest en smaak in alles wat

geestig is, of *u zo toeschijnt*. Een slimme vrijgeest kan ooit genoeg behagen in u hebben, om te wensen dat gij zijn leerlinge zou worden. Hij kan, onder schijn van goede zeden en met enige kundigheden, zich in uw aandacht dringen. Hij kan uw belangstelling handig leiden naar duistere plaatsen waarvan gij niets begrijpt. Hij kan gebeurtenissen vervalsen of in een bespottelijk licht plaatsen. Hij kan, om *uw* vertrouwen te stelen, u in *zijn* vertrouwen schijnen te nemen; u de godsdienst proberen verdacht te maken. Hij zal u vleien, uw verstand prijzen, om u te verstrikken. Voor dit alles zult gij veilig zijn, als gij de godsdienst die gij belijdt, nauwkeurig onderzoekt.

IK. Ik zie, lieve moeder, daar de noodzaak van. Ik zal onderzoeken.

MOEDER. De ongelovigen zijn zo verbazend nederig, dat zij zich 'de ware wijzen, de enige mensenvrienden' noemen. Laat u door deze zwetserij niet bedriegen. Leer hen van nabij kennen en gij zult zien, *wat zij zijn*.

Hier eindigde dit gesprek. Wij hielden stil voor een boerderij. Daar bleven wij een paar uur om de paarden te laten rusten en onszelf, door een wandeling in de omgeving, te vermaken. Na wat gebruikt te hebben van wat mijn vader had laten opdienen, bedankten en betaalden wij de lieden, en wij reden weg.

Nu reden wij door onafzienbare velden, bedekt met de heerlijkste granen; langs weiden, gevuld met de schoonste runderen, paarden en schapen. Hier en daar zagen wij tussen het geboomte ruime boerderijen; ginder landlieden die op de akkers bezig waren; en, al zingend, de zware arbeid verrichtten. Niets trok echter zo onze ogen als de boekweit, die nu in bloei stond en ons de lieflijkste geuren toewaaide. Dit alles trof Coosje en mij zo, dat wij zwijgend elkaar de hand drukten en veelbetekenend aanzagen.

VADER. Hoe gelukkig is de boer in ons land, als men zijn lot vergelijkt bij dat der Franse boeren! Juffrouw Warin heeft ons daar vaak over verteld. Zij zag alles met eigen ogen. Kundige reizigers weten het ook.* Dáár is een boer in minder tel dan een lastbeest; hij leeft in verachting en armoede. Hij is omringd van alles wat de milddadige natuur het voedendst en het aange naamst aan enig land uitdeelt; en hij lijdt gebrek. Hij treedt de heerlijkste wijn, die heel Europa vervrolijkt, en drinkt water. Of op hoogtijden *piquet*, een drank gemaakt van uitgeperste druiven, waarop zij water gieten en het vat aanvullen, (zo lang als er nog geen schoon water uit de kraan loopt.) Hij maait het schoonste koren en eet zwart brood. Het land is vol slachtbeesten, maar ook het *afval* is niet voor hem. Geen melk, geen boter proeft hij. Dat ellendig brood kookt hij viermaal daags in een grote ketel, gooit er wat uien of kool bij, doet er zout en water in, of elke maand misschien een stukje spek. Daarvan leeft het hele, talrijke huisgezin. Hij is gekleed als een landloper en gehuisd als een bedelaar. Altijd werkt, altijd zingt hij; en het dansen

* Dit was zo voor de Revolutie van 1789.

is hem zo nodig als onze boeren het slapen. De vrouwen doen mannenwerk op de akker en in de wijnbergen. Zij zijn zo ijverig dat zij, als zij naar de markt komen of om boodschappen naar de stad gaan, de weg afleggen al spinnend of een grove garen kous breiend. De belastingen zijn zo buitensporig, dat zij met al hun zuinigheid niets voor de oude dag kunnen sparen. De edelen en geestelijken betalen niet aan de koning; en leven in zulke pracht en luxe, dat men de Hollanders dat nauwelijks zou kunnen doen geloven. Zij kopen land na land op, terwijl de boer van gebrek vergaat. Kooplieden, om bevrijd te zijn van de belastingen en duizend soorten kwellingen, kopen land; rijk geworden, de adelstand; en worden weldra ondraaglijker onderdrukkers. Zij zijn nog veel verwaander dan de edelen van de hoogste stand. Gij begrijpt dus dat, omdat de belastingen altijd even groot blijven, de *derde stand*²³² alles opbrengen moet.

IK. Vader, wat is de *derde stand*?

VADER. Hij omvat alle inwoners die noch tot de adel noch tot de kerk horen; men noemt deze stedelingen *bourgeois*. Kortom, er is geen ongelukkiger schepsel dan een Franse boer.

IK. Maar moeder, hoe kunnen de mensen zo veel gruwelijke verdrukking dulden? Het is toch maar een klein aantal mensen dat de macht in handen heeft? Als het hele volk eens besloot dat ten onder te brengen?... dat zou, lijkt mij, wel gaan... maar misschien kan ik daar niet over oordelen; ik vraag dus maar hoe of God, die zo goed, zo rechtvaardig is, dit kan dulden? Hij kan immers alle onderdrukkers in één ogenblik verdelgen!

VADER. Gij hebt met uw moeder al genoeg geschiedenis bestudeerd om te weten hoe het met een van de grootste volken van de wereld gegaan is. Zijn ondergang werd veroorzaakt door rijkdom, weelde en lafhartigheid. De ontaarde Romeinen waren al slaven in hun eigen rijk, toen zij nog koningen voor hun rechtbank daagden, kronen uitdeelden en wegroofden. Alles stijgt tot een bepaalde hoogte, zo ook de verdrukking; en dan komt alles weer terecht. Dit zullen zeker eens de Fransen nog meemaken. Gij zijt nog jong. Het kan gebeuren dat gij dit beleeft. Frankrijk heeft grote mannen; die zullen door hun schriften de ontzaglijkste revolutie voorbereiden; die zal zich van alle daardoor onderscheiden, dat zij niet ten voordele van een geslacht, een enkele persoon, maar voor HET VOLK zijn zal. Wee dan zijn onderdrukkers!

Dat wij dit niet kunnen begrijpen, is een groot geluk voor ons. Maar, kinderen, de opvoeding, de voorbeelden, de omstandigheden, hebben zoveel invloed op onze denkwijze. Voorspoed maakt doorgaans lichtzinnig. De lichtzinnige denkt nooit, dus ook niet aan de nadelen die hij anderen veroorzaakt. Hij is hierin gelijk aan de jeugd die in gezondheid zelden aan de dood denkt. Hoe zouden anders beschaafde mensen, ik wil niet eens zeggen christenen, ooit deel kunnen nemen aan de *verfoeilijke slavenhandel*.

IK. Weet gij nog Coosje, dat, toen wij voor de eerste maal in de historie van Jozef lazen dat men mensen verkocht; en dat wij het niet konden

geloven, maar aan onze moeders gingen vragen? Toen die ons zeiden dat dit zo was, konden wij ons niet genoeg verwonderen.

COOSJE. Ja, heel goed weet ik dat nog. Maar toen wij hoorden hoe gruwelijk de slaven in Oost- en West-Indië behandeld worden, schreiden wij uit medelijden.

MOEDER. Niet alleen Europese volken, die de vrijheid niet kennen, drijven deze handel; nee, zelfs de inwoners van een land waarvan de voorvaders tachtig jaar om hun vrijheid streden!²³³

IK. Dat is ijselijk!

VADER. 't Zijn deze ongelukkige *mensen* die ons duizend onnodige dingen bezorgen; onze geliefde koffie en suiker, en vele producten die gij niet bij naam kent en die wij, om gezond en gelukkig te leven, niet nodig hebben. De natuur geeft ieder land, en de inwoners daarvan, alles wat zij als voeding nodig hebben.

IK. Nu, vader, ik zou wel willen besluiten om nooit meer een stukje suiker te eten, als ik daardoor deze arme mensen kon bevrijden. Maar al dacht ik nu eens zo redelijk, zouden anderen dit ook denken? Zo niet, wat zou het hun baten?

VADER. Helemaal niets! Deze denkwijze moet eerst algemeen zijn; tenzij men de negers overal zo behandelde als in Pensylvanië;²³⁴ dan zouden wij alle West-Indische producten met een gerust gemoed kunnen gebruiken.

Het is nog niet genoeg deze arme mensen te mishandelen, men lastert hen ook nog. Men geeft hun niet slechts alle ondeugden van de Europeanen, maar betwist hun ook de minste vonk van rede en menselijkheid. Men geeft hun plaats bij de dieren. Dit is laster. Het zijn mensen zoals wij; want als zij in goede handen vallen, als zij met zachtheid bestuurd en onderwezen worden, ontdekt men bewijzen van die volmaakbaarheid die de mens zo sterk karakteriseert. Dit getuigen alle verstandigen die hen met bedaardheid waarnemen; zij staven dit met treffende voorbeelden. Zij zeggen: 'De negers zijn verwaarloosde grote sterke kinderen en even vatbaar voor onderwijs.' Als hun meesters hen goed behandelen, zijn zij zo dankbaar, zo trouw dat zij onze huisbedienden ver overtreffen! Al hun gebreken, de luiheid, de onmatigheid, hun domheid zijn de vruchten der wrede slavernij. Dit, mijn kinderen, kan u niet verwonderen, zodra gij kunt begrijpen: 'dat slavernij zó strijdt tegen onze aanleg als mensen, dat zij onze natuur geheel omkeert; en daar zelfs geen ruïne van overlaat.'²³⁵ Zij verstikt de eerste kiemen der deugd. Slavernij knakt het verstand en trapt de geringste vonk van vernuft helemaal uit. De slavernij ontsteelt de *rede*, en wat is zonder haar de mens!... In alle landen waar slavernij heerst, vindt men dit altijd bevestigd. De vrijheid alleen leidt de mens op tot zijn bestemming. Zij ontwikkelt al zijn deugden, al zijn begaafdheden; zij verheft, zij veredelt hem. *Want* zij doet de mens zijn eigen waarde voelen. De vrijheid maakt hem met zijn natuurlijke en burgerlijke rechten bekend. Zij ontgloeit zijn moed, zij vermeerderd zijn krachten; hij *durft*, hij *kan* dus zijn rechten handhaven. Om haar versmaadt

hij het bekrompen zelfbelang. Vrijheid alleen vormt ware helden: uw vaderland en haar bondgenoten, de Zwitsers, hebben dit getoond.

Wat moet men denken van de Engelsen, die zo prat gaan op hun vrijheid, en wat van velen van onze landgenoten, als wij zien dat zij – indien al geen mensenbeulen – ten minste mensenkopers zijn?

MOEDER. Mag ik hierbij voegen dat vele volken slaven maken, onder het voorwendsel die te bekeren tot het christengeloof? Ik zie, kinderen, dat gij elkaar verwonderd bekijkt. Terecht! Gij denkt: ‘De christelijke godsdienst handhaaft de rechten van de mens; leert liefde en mededogen; eist rechtvaardigheid.’ Ja, maar eist ook *gelijkheid*; niet in de bezittingen – Jezus was veel te groot wijsgeer, hij kende de mens te goed, om *dit* tot een wet gemaakt te hebben – maar die gelijkheid die God ons gaf en die ’t geweld alleen ons kan ontroven. Slavernij en christelijke godsdienst zijn zo strijdig met elkaar, dat geen christen een slaaf hebben mag of zich als slaaf verkopen. Alles wat het vernuft daartegen inbrengt, doet bij de rede niets af.

Om negen uur sloeg de koetsier een zijlaan in, die ons aan de zware valbrug van het kasteel bracht. Het had een gotisch²³⁶ voorkomen. Het leek niet in ’t minste op onze *elegante* buitenhuizen. Het stond op een heel ruim voorplein, dat met zware eiken beplant was. Het pronkte met vier ronde, niet heel hoge torens. Alle vensters, hoewel klein en laag, hadden ijzeren tralies. Kort gezegd, het leek meer op een gevangenis dan op een zomerverblijf. De vertrekken waren groter dan onze meeste zalen en heel talrijk. Hoe wij ontvangen werden, zal ik in het volgende hoofdstuk melden.

Aankomst en verblijf op het kasteel

Nauwelijks hield de koets stil, of wij zagen ons omringd door een aantal bedienden van beide seksen; ja zo omgeven alsof wij vreemdelingen waren die men van smokkel verdacht en die men strikt wilde visiteren. Mijn vader kon zich zo terstond niet doen verstaan, omdat vier grote bulhonden, die aan kettingen lagen, een gruwelijk geweld maakten; geholpen door keffers en jachthonden, die uit alle lanen toeschoten. Eindelijk verscheen de hoogadellijke eigenaar. Hij leidde heel beleefd en met veel omhaal mijn moeder uit de koets; terwijl Coosje en ik gesmoord werden door de omhelzingen van de jonge, grote, zwaarlijvige en goedaardig uitzierende gravin. De graaf verzekerde mijn vader dat hij ons verwacht had. Hij hoopte dat wij ons goed zouden vermaken. Dit werd hoffelijk beantwoord en wij traden in een grote, met goudleer behangen benedenzaal. Alle leunstoelen pronkten met grijnzende leeuwenkopjes, vergulde spijkertjes en gouden franjes. De tafels, alle glad gewreven en langwerpige vierkant; de zwaar ingelijste kleine spiegels: alles trok mijn ogen. Aan het hoge eind van de zaal stond een prachtige marmeren tafel. Daarop lag een grote bijbel, met zilveren sloten. Men gaf

ons heel mooie vruchten. De jongedame betuigde dat zij het avondeten niet kon afwachten en at, al heen en weer wandelend, een snee roggebrood. De edelman lachte over de honger van zijn dochter. De oude gravin zei: dat Femina nooit wist of zij een maag had, behalve op grond van haar trek. Zij verzocht dat wij ons niet zouden *generen*, omdat dit daar geen gebruik was. Wij gehoorzaamden en verkleedden ons in iets gemakkelijkers. Dit geschiedde in de voor ons uitgekozen slaapkamers, die ouderwets maar kostelijk en net versierd waren. De oude gravin bekeek alles, nam de zilveren lampetkan op, bezag de kommen, de zilver vergulde blakers met zo veel nieuwsgierigheid, alsof zij hier vreemd was en deze pracht nooit gezien had. Nauwelijks had zij ons alleen gelaten, of de jonge gravin kwam de mooie brede trap op rennen met een zilveren kandelaar, waarop een lange dikke waskaars brandde. Zij nam Coosje en mij mee naar onze slaapkamer, die met een *porte-bris  *²³⁷ in die van mijn ouders uitkwam. Zij verplaatste met veel drift een nachttafeltje, zette daar de kaars op en voerde ons beiden voor het stuk dat zij ons wilde tonen. Het bestond uit een lap gaas, meer dan twee ellen lang en oningelijst, waarop het kasteel met de merksteek²³⁸ genaaid was. De namen en titels van de graaf las men, in kleine lettertjes, die een binnenlijstje vormden; de wapens, met alle kwartieren, praalden in de vier hoeken. Terwijl wij aan dit alles de verdiende lof gaven, begon het goede schepsel hartig te lachen. Wij keken hier een beetje vreemd van op. Toen greep zij Coosjes tere voorste vingertje en hield het in de hoogte, om het te zetten op een zwart vierkant, waarin een lang, wit, menselijk figuurtje stond. Het stak de magere handen vooruit en scheen te vluchten voor een klein boekje dat op een stoel lag. Wij zeiden dat wij hiervan niets begrepen. Zij sleepte daarop drie grote stoelen voor de lap, klom op haar stoel en verzocht, dat wij ook zo wilden doen. Zij begon dus de verklaring met een Gelders accent, dat wij heel leuk vonden.

‘Mijn grootvader erfde dit kasteel van zijn grootvader. Hij bewoonde het ook, maar het spookte er verschrikkelijk. Vooral in deze kamer, rond twaalf uur ’s nachts. Het was een lang mager, *dood mens* of *geest* (nu, dat is hetzelfde) en dat wandelde, in het wit gekleed, altijd heen en weer. Dan trad het voor het bed van grootvader, die, hoewel een groot en dapper generaal in dienst van de staat, echt bang was voor dit spook. Hij wist dat geesten niets geven om sabel of geweer; zoals wel te begrijpen is want zij hebben geen lichaam zoals wij. Hij sliep dus in andere kamers. Altijd hetzelfde! Het spook volgde hem als zijn schaduw. Mijn grootvader dacht: misschien weet het spook niet dat ik een edelman ben. Daarom liet hij al zijn geslachtswapens en zijn geslachtsboom in zijn kamer neerzetten, en plaatste daar veel kaarsen voor, opdat het spook dit zien zou. Maar toen was het nog veel erger! Al die wapens hingen te schudden als gekken. De geslachtsboom tik-takte tegen de wandtapijten. Intussen kon hij niet begrijpen waarom onze lieve Heer hem zo zwaar bezocht. Hij was eerlijk aan alle zijn titels en goederen gekomen. Zijn overgrootvader had het paapse geloof verzaakt; en hij

zelf was een goed landheer. Nooit had hij, om een haas of patrijs te schieten, een meter akkerland vernield; nooit een boer gestraft, als die op zijn gehuurd land een konijntje strikte. Hij was ook geen groot vloeker of drinker, hoewel hij meer dronk dan zes anderen, die niets verdragen kunnen. 's Zondags ging hij naar de kerk en 's avonds las hij zijn gebed. Hij nodigde de dominee vaak uit ter maaltijd en had nooit lichtvaardig gespot met heksen en spoken; nooit gewenst om eens wat te mogen *zien*; en altijd geloofd dat er een duivel is.²³⁹ Dus: hij kon geen oorzaak vinden van deze droevige bezoeking.

Hij klaagde zijn nood aan dominee. Die was met de zaak verlegen. Hij wilde wel voor de generaal bidden maar, zei hij, ik ben net zo min een duivelbanner als een apostel. En dat was ook zo. Hij raadde hem zelf te bidden en te *vasten*. Mijn grootvader zei: 'Ik bid elke dag en doe er dikwijls het geloof²⁴⁰ en de tien geboden bij. Maar het werkt niet, dominee; en vasten dat kan ik niet.' Daarin ben ik net als grootvader. Eindelijk verzocht hij dominee daar eens een nacht te blijven. Toen ging het nog veel erger! Het was of het kasteel geplunderd werd. Alle bedienden beefden van angst. Dominee zat in gedachten. Het was of het hem werd ingegeven dat uit dit zwaar ongeluk iets goeds voor de kerk kon voortkomen. 'Generaal', zei hij, ik hoop dat gij mij niet van eigenbelang zult verdenken, als ik zeg: misschien wil deze geest u bewegen om mij in uw testament te zetten. Ik heb zes zonen en liet die graag allemaal dominee worden, maar ik ben arm en kan hun niets geven dan mijn onderwijs en voorbeeld.' Mijn grootvader was ontzettend rijk en hij hield van weldoen. Dus, dit smaakte hem beter dan *vasten*: o, daar wilde hij nooit van horen. De volgende dag werd dus alles vastgelegd.

Maar – de geest kwam altijd terug. Mijn grootvader besloot dus in de stad te gaan wonen. Hij liet zijn rentmeester hier, omdat die niet bang was voor spoken. Die zette 's avonds een stoel voor zijn bed en legde er Havermans²⁴¹ gebedenboekje op; vervolgens sliep hij gerust in. En sindsdien is er spook noch geest gezien. Alles bleef in rust. Wat dunkt u van deze ware historie?

IK. Ja, de eenvoudigste middelen zijn dikwijls de beste. En het testament – bleef dat van kracht?

DE GRAVIN. Ja zeker! Grootvaders woord was zijn eed. Toen ik nu het kasteel uitmerkte,²⁴² had ik zin om dit verhaal erin te brengen, zoals gij duidelijk ziet.

IK. 't Is geestig en het houdt de historie levend. 't Is jammer dat de rentmeester ook niet is gemerkt; hij is die eer wel waard, lijkt mij.

COOSJE. Het is te verhelpen: hebt gij geen portret van die brave man?

ZIJ. Ja, een tekening door de zoon van onze schoolmeester, die glazenmaker en kladschilder was. Ik heb er ook een van dominee, dat hangt in mama's kamer.

COOSJE. Wel, dan moest gij beiden hier bij de lap plaatsen.

Dit vond zij zo goed bedacht dat zij Coosje daar hartelijk voor kuste. Toen werden wij aan tafel genodigd.

Goedaardige mensen worden, ook al vervelen zij ons verschrikkelijk, altijd bemind. De jonge gravin moest dus over ons aandachtig luisteren heel tevreden zijn. Wij zagen dat dit verhaal haar zo veel vermaak deed! Dit gaf ons geduld. Aan tafel toonde zij opnieuw dat vasten haar deugd niet was. Zij scheen meer gretig dan beschaafd. Ik begreep snel dat hij, die haar over eten sprak, haar grootste vriend was; maar zij was aardig tegen iedereen. Nog nooit had ik zo'n maaltijd gezien; er was genoeg voor dertig personen. Dit kasteel was beroemd om de gastvrijheid van de bewoners. Elk goedgekleed mens werd daar ontvangen. Er was altijd een knecht in het dorp, dat daar ver van weg lag en waarin niet één goed huis stond, om vreemdelingen te nodigen als zij de nacht wilden overblijven, zoals dikwijls gebeurde, om op hun gemak deze mooie plaats te bezien. Na de maaltijd zei de oude gravin: 'Dochter, breng uw twee vriendinnen in haar kamer en kijk of al het nodige er is.' Wij volgden onze hoogadellijke geleidster. Zij wilde met zo veel goed-aardigheid ons de dienst van kamenier doen dat het mij tref, hoewel wij dit volstrekt weigerden. Zij moest het opgeven; zij omhelsde ons en vertrok.

Er stonden twee grote ledikanten. En dat zo ver van elkaar, dat wij besloten het ene leeg te laten, omdat wij veel te praten hadden en vreesden daardoor mijn ouders te hinderen.

COOSJE. Het lijkt me dat de graaf zijn dochter wel plaatsen mag op de lijst van zijn zeldzaamheden.

IK. Het komt mij vreemd voor dat hij zijn dochter niet meer liet leren, dan die dingen waarvan wij getuigen waren.

COOSJE. Als zij ooit denkt, zal het haar misschien ook verwonderen dat wij iets meer kunnen dan lachen, eten en drinken, en een spookhistorie in een merklap zetten.

IK. Wij hebben toch nog niets gedaan of gezegd, dat haar op deze gedachte kan brengen. Maar konden wij anders?

COOSJE. En welke bekwaamheden kon zij in zo korte tijd tonen?

IK. Hoor, Coosje, ik verwacht daar niets bijzonders van. Denk maar aan de spookhistorie en de merklap; en dat veel eten, dat schaterend lachen, die onbehouwen omarmingen, voorspellen geen goefende geest.

COOSJE. Men vindt bekwame mensen, die voor zekere zaken een *tic* hebben: mogelijk heeft zij die met de kruissteek, en ik weet niet of haar maag sterk en spoedig verteert, om door zo veel eten haar geest niet te hinderen.

IK. Ja, haar gezicht geeft geen blijk van veel vernuft! Dit kunt gij niet ont-kennen: hoorde gij haar een verstandig woord spreken?

COOSJE. Was er gelegenheid om veel wijsheid aan de dag te leggen? Op het gelaat kan men niet altijd afgaan.

IK. Hebt gij ooit een wijs mens gekend die er uitzag als een domoor?

COOSJE. Ik ken nog maar weinig mensen. Maar juffrouw Warin heeft mij wel gezegd dat de gelaatkunde dikwijls bedriegt; vooral als de waarnemer die kunst nog niet fix heeft. Zij toonde mij eens een man die er dommig uitzag en toch veel verstand had. Denkende mensen zien er wel eens uit alsof zij een beetje simpel zijn.

Dit trof mij! Ik omhelsde en bedankte mijn vriendin, zo van harte! Ik viel in slaap, zonder echter grote denkbeelden van de gravin te hebben. Ik geloofde dat zij in deze wereld best zou kunnen gemist worden.

Wij ontwaakten vroegtijdig. Coosje wilde opstaan, maar ik, geen zin hebbend om met de gravin opgescheept te zijn, hield Coosje aan de praat. Mijn aandacht werd ook getrokken door een geluid dat ik niet kon onderscheiden. Ik stond op; en zag een deur die ik nog niet gezien had. Daarvoor staand, hoorde ik dat de genadige vrouw²⁴³ haar ochtendgebed las, zoals onze dorpsschoolmeester het Woord.²⁴⁴ Ik hoorde niets duidelijk, dan: 'De eerste en tweede bazuin zal blazen.' Coosje, zei ik, ik geloof dat deze vrouw een beetje zonderling is; zij bidt van een eerste en tweede bazuin.²⁴⁵

COOSJE. Is het zonderling in de Bijbel te lezen?

IK. Nee; maar staat dit in de Bijbel?

COOSJE. Het staat in de Openbaring van Johannes; maar ik hoor dat dit boek zo duister is, dat zelfs geleerde lieden het niet begrijpen.

IK. En gij vindt het niet zonderling dat een vrouw die, denk ik, geen intellectuele is, tot haar stichting woorden uitspreekt die zij niet begrijpt en die dus alleen maar klanken voor haar zijn?

COOSJE antwoordde mij niets. Beneden gerucht horend daalden wij van de wenteltrap,²⁴⁶ des landes²⁴⁷ grave tegemoet.

De oude gravin, ons ziend, vroeg of wij goed gerust hadden. Na ons beleefd antwoord ging zij voort. 'Hier blijven altijd 's nachts een paar bedienden op, om te wachten op vreemdelingen die in het dorp geen verblijf vinden. Er is altijd een tafel gedekt. Mijn dochter staat ook wel eens op, om met hen iets te eten; maar in de zomer is zij doorgaans om vier uur geheel gekleed.' Wij waren benieuwd om te weten, waar de jonge gravin was. Wij zagen haar nergens. Het ontbijt was niet minder overvloedig en voedzaam als het souper. Nooit had ik iets dergelijks gezien, zo veel soorten gebak, zo veel gevogelte, wijn, in soorten! – confituren ook; en, op een kleinere tafel, koffie, thee, chocolade!²⁴⁸ Mijn ouders waren met de graaf al aangezeten. Wij volgden dit voorbeeld. Opstaand zagen wij onze nieuwe vriendin het voorplein opkomen met een huisbediende. Zij droegen beiden een grote mand. Zij was al heel warm en vermoeid. Zodra zij ons zag, zette zij de mand neer, kuste ons dat het klonk. Wij volgden haar naar de eetzaal. Zij en de meid schikten van het overschot zo veel in de mand als mogelijk was. Daarop gingen zij nog eens uit. Het eigenhandig uitdelen der spijzen had haar tot een voorwerp van spotternij gemaakt, bij de omliggende adel. Dit hoorden wij

naderhand, doch zij bekreunde zich daarover niet. Zij wist dat zij goed deed.

Met mijn ouders het heerlijk bos intredend, zei ik: 'Lieve vader, bij welke mensen zijn wij? Alles is mij zo verbazend vreemd!'

VADER. Gij zijt bij mensen zoals er maar heel weinig zijn kunnen. De familie van de graaf is een van de oudste en adellijkste van deze provincie. Zij bestond altijd uit machtige en rijke weldoeners. De graaf en zijn gravin zijn in waarheid *genadige* heer en vrouw, hun dochter volgt dat voorbeeld; maar zij zijn allen heel onkundig. De ouders van de graaf beminden hun enige zoon zo onverstandig, dat zij hem altijd bij zich hielden en een leermeester gaven die hem weinig kon leren. Hij was gezond en sterk. Nog een jongen was hij al een beroemd jager; maar ook dit werd hem al snel te vervelend. Hij was heel onwetend, maar nog niet zo dom als aanhoudende onwetendheid ons maken kan. In het naastgelegen kasteel was een jong edelman; hij had alle gebreken van de slecht opgevoede adel. Zij maakten kennis en de jonge graaf klaagde bij hem, dat zijn ouders hem, door te willen dat hij altijd op het land bleef, ongelukkig maakten, omdat hij hierdoor niets kon leren van wat men toch diende te weten. Deze lachte hem uit en zei: dat een edelman geen schoolvos zijn moest; dat, als hij jagen en vechten kon, hij alles wist wat hij moest weten; en dat hij leesbaar genoeg schreef voor een edelman. Hij bespote hem over zijn goedhartigheid voor zijn boeren en zei dat dit hem bijna deed twijfelen of hij echt zo hoog van geboorte was. De jonge graaf wilde hier tegen ingaan; maar hij stopte hem de mond, uitschreeuwend dat er een echte kerel aan hem verloren was. Dit brak alle contact af. Het goed hart van de graaf had een afkeer van baldadigheid; maar sinds hij, op jacht, per ongeluk een jong kind zo zwaar gekwetst had dat het kort daarna stierf, zwoer hij nooit meer te zullen jagen. Hij hield zijn woord, maar sloeg naar een ander uiterste over. Ongeschikt voor de beschaafde gezelschappen, onkundig van alles, verging hij van verveling. Want de eenzaamheid is alleen goed voor hen die zich weten bezig te houden; zij maakt allen niet gelukkig, men moet geschikt voor haar zijn! Omdat hij zijn aandacht niet kon houden bij iets dat hij wilde lezen, besloot hij: dat hij onbruikbaar was voor alles wat inspanning eist. Hij liet, zegt hij, zijn dochter in wat hij den staat der natuur²⁴⁹ noemt. Zij zal net als haar ouders ook na haar dood met liefde herdacht worden. 'Ja,' zei mijn moeder, 'Men verwondert zich over lieden die grote talenten hebben; maar goedaardige mensen zijn onze lievelingen.'

In de namiddag zagen wij de heerlijke bibliotheek. De jonge gravin, die ik al heel lief had, ging uit beleefdheid mee. Coosje en ik stonden verbaasd! Wij hadden te weinig gezien om te kunnen vermoeden dat er zo veel boeken (verschillende zalen vol!) zijn konden. Wij zouden *alles* wel hebben willen inzien, lezen, overdenken. Telkens namen wij er een uit een rij; maar dat was alles. Coosje vroeg de gravin of zij, omdat haar vader zo'n mooie bibliotheek had, nooit las? Zij lachte en zei: 'Hij heeft ook een kostbare apotheek

en toch gebruik ik er niets uit, want ik ben gezond. Wat zou ik moeten lezen, waaraan *ik* iets had?

COOSJE. Wel, bijvoorbeeld, geschiedenissen; die smaken jongelieden het best, omdat zij nieuwsgierig zijn.

DE GRAVIN. O! ik ben niet nieuwsgierig naar de gekheden en ondeugden van de mensen.

Uit de bibliotheek, gingen wij in het kabinet van schilderijen. Mijn moeder wees ons de fraaiste stukken. Onze aandacht ging bijzonder uit naar de afbeelding van een jong meisje. Wij praatten druk over haar Griekse neus en over de ogen. De gravin kwam uit nieuwsgierigheid bij ons. Zij *bekeek* het ook; en zei: 'Nu, ik vind juffrouw Mietje veel liever en veel mooier.' Ik werd bloedrood maar zei niets. Zij deed al mijn bewegingen vlug en grappig na en zei: 'Ik hou van vrolijke meisjes. Ik heb gemerkt dat juffrouw Mietje graag lacht; zo ben ik ook.' Toen zagen wij een heerlijk landschap van Potter;²⁵⁰ de gravin trok mij naar een venster, deed dat open en zei: 'Dit is veel meer naar de natuur, hoor.'

Nadat wij door het zien van zo vele en verschillende zaken bijna versuft waren, luidde de klok om aan tafel te gaan. Ik was zo opgetogen, zo vervuld van alles wat ik gezien had, dat ik bijna niets at. Misschien was dat ook wel het gevolg van de grote hoeveelheid gerechten, waarvan de meeste mij geheel onbekend waren. Terwijl ik zo overstelpt bleef, werd mijn aandacht getroffen door een zonderling gesprek van de oude gravin met mijn vader. Deze dame had bijkans nog niets gezegd. Zij bemoeide zich met niets; ja hield zelfs de honneurs van de tafel niet op, zoals ik van mijn moeder gewoon was. Nog zie ik haar: zij was heel lang, heel mager, heel bleek en zo stijf alsof zij geen wervelbeentjes had, of een kou had opgedaan. Zij sprak het volgende langzaam en téémachtig.²⁵¹ 'Ik merk, mijnheer, dat gij een verstandig en in Gods woord ervaren man zijt. Ei lieve, zeg mij dus, *wie is de Antichrist*? Is het de paus of is het Socinus? En wie houdt gij voor de Gog en Magog?²⁵² (Ik keek de vraagster met grote ogen aan, maar begreep niet wat zij vroeg.)

MIJN VADER. Mevrouw, ik ben zeker geen geleerd man. Niemand is onbekwamer dan ik om te spreken over de profetische Schriften. Ik ken dus noch Gog, noch Magog, noch het getal, noch het teken van het beest.²⁵³ Maar ik hou voor de Antichrist ieder die zich verheft tegen de zedenleer van Christus. Elke sekte der christenen heeft zijn paus; dat is, een man die men voor onfeilbaar houdt. Het schijnt dat er al ten tijde van Johannes zulke Antichristen waren, die door trotsheid, heerszucht en een ergerlijk leven zich stelden tegen Christus.

DE OUDE GRAVIN. (*temend*) Ik zie dan, mijnheer, dat ik mij vergist heb in u. Gij zult mij echter wel kunnen zeggen in welke periode wij leven, en, of wat Johannes zag al vervuld is?

MIJN VADER. Nee, mevrouw, ik weet niet in welke periode wij leven.

Wij bleven nog twee dagen en brachten die alleraangenaamst door. Er was zo veel voor mij te zien. Dat vele was tegelijk zo nieuw voor mij. Wij namen beleefd afscheid en de familie bleef tot het laatste ogenblik dezelfde. Wij voelden echter niets van dat onaangename dat men voelt, als men scheidt van mensen die met ons harmoniëren.

Het weer was zo mooi dat mijn ouders besloten niet langs de kortste weg naar huis te gaan, maar in het mooie Maarssen te blijven. Wij waren jong, nieuwsgierig en hadden nog zo weinig gezien; dit besluit was ons dus heel welkom.

Wij kwamen langs een mooie weg en met het aangenaamste weer te Maarssen. Onze aandacht viel op een groot aantal Joden die wij, jonge lieden, hier niet verwachtten.²⁵⁴ Het dorp intredend, kwamen wij een menigte arme, afzichtelijk morsige, kakelende smousen tegen.²⁵⁵ En, omdat ik altijd hardop dacht, zei ik: 'Moeder, hoe is het mogelijk dat God zulke smeerpetsen tot zijn bijzonder volk uitverkoren heeft?' Ik wist wel dat God alleen op het hart let; maar wat ik al over hun voorvaders gelezen had, deed mij vermoeden dat hun hart niet veel zuiverder was dan hun walgelijke uiterlijk. Ik liet toen mijn al te levendige verbeelding te veel begaan en was nog te onkundig om over dat uitverkoren volk betamelijker te denken.²⁵⁶ Zij onder mijn lezers, die in hun jeugd gelijkgestemd geweest zijn, weten welke rare invallen men bij bepaalde gelegenheden krijgt; soms, als 't ware, tegen onze wil. Voortgaande, kwamen wij bij een zeer zindelijk, vrij aanzienlijk huis. Op de stoep stond een oude Jood met een lange, brede, glinsterend witte baard. Nooit zag ik, onder al mijn prenten, zo'n mooie, oude kop! Zijn ruime loshangende zijden kamerjas van paarse zijde gaf hem een voorkomen van voornaamheid, dat mij trof. Hij sprak met een mooi, bruin, netjes in 't wit gekleed, jong meisje dat hem met liefde en eerbied aansprak. Ik stond stil om deze mooie groep te zien. Toen ik merkte dat zij mij zagen, groette ik met de grootste beleefdheid. 'Ach, moeder', fluisterde ik haar in, 'zó (lijkt mij,) heeft Abraham eruit gezien toen hij engelen te gast had.'²⁵⁷ Zij was, dacht ik, met deze opmerking tevreden. Toen dacht ik opnieuw aan die morsige figuren. Ik knapte hen in mijn verbeelding wat op; en toen waren zij net als de burenen.

Toen wij weer in de koets zaten om naar ons buiten terug te keren, zei Coosje: 'Met hoeveel leedwezen zie ik altijd die doodarme, zichzelf afbeulende Joden, die zelfs door de vermogenden onder hun niet worden bijgestaan;²⁵⁸ hoewel de wet van Mozes dit beveelt!'

Waarvandaan, dacht ik, zulke geheel verschillende opmerkingen over dezelfde mensen, door twee jonge meisjes, even goedgehartig, en naar dezelfde regels opgevoed? Zijn wij dan niet persoonlijk verantwoordelijk voor onze opwellende gedachten? Vertoonde mijn vriendin zich in een voordeliger licht? Laat de mensenkenner beslissen; zo niet, dan zullen onkunde en hoogmoed het vonnis wijzen en beslist in mijn nadeel. Toen ik

ouder was en in de wereld leefde, heb ik mij dikwijls afgevraagd: wat is toch de reden dat van twee ons gelijkelijk onbekende zaken die even ongelukkig zijn, altijd dat wat aan onze zinnen behaagt, ons medelijden het sterkst opwekt? Een mooi kind huilt; dit treft ons; wij nemen het op de arm, wij liefkozen, wij kussen het. Een lelijk kind huilt óók; wij noemen het een lastige schreeuwlelijk, zonder er ons veel mee te bemoeien; en toch weten wij niet, *waarom* deze kinderen bedroefd zijn. Deze bedenking is ook van toepassing op volwassenen, ja zelfs op misdadigen.

Als men gelukkig wil leven, moeten wij ons wapenen tegen teleurstellingen

Hoewel er al enige tijd verlopen was van die weken die Coosje bij ons mocht blijven, genoot ik toch een ongestoord genoegen in het vooruitzicht dat zij nog een paar dagen bij ons zou blijven. Wat had ik veel aangename plannen! Onderweg hadden wij al afgesproken om heel vroeg op te staan, zodat wij veel aan elkaar hebben zouden. Maar! Zodra wij in onze kamer kwamen, vond Coosje een brief aan haar geadresseerd. Ziende, dat die van haar moeder was, brak zij hem met blijdschap open. Nauwelijks had zij die ingezien of zij verbleekte.

IK. Ik hoop niet dat deze brief iets onaangenaams behelst.

ZIJ. Mijn moeder heeft het ongeluk gehad haar voet te verbranden en is sindsdien onpasselijk. Ik hoop dat er morgen gelegenheid zijn zal om mij thuis te brengen. Dit vraagt mijn moeder ook en ik vind niets zo billijk.

Welk een revolutie kwam er toen in mijn denkbeelden! Altijd overspannen in wat ik dacht en voelde, scheen dit het *grootste ongeluk* dat mij ooit kon overkomen! Dit verzoek bedroefde mij te meer, naarmate ik het billijk vond. Ik wist wel dat het mijn plicht was haar het vertrek aan te raden. Wat zal ik zeggen? Kan de lezer geduld met mij hebben, als ik zeg dat ik op het punt stond om te schreien? Ik hield echter mijn tranen in. Maar naar 't venster gaand, zeide ik: 'Dat is nu wel heel vervelend! Ik had er vast op gerekend u nog een hele week voor mij alleen te hebben.'

MOEDER. Ik beklag mevrouw: een brandwond doet veel pijn. Ik zal uw vader vragen om Coosje morgen thuis te brengen. Ik moet in de stad zijn. Als gij dit verkiest, Mietje, zal ik u meenemen.

Hoe behaagde mij dit voorstel! Nu kon ik nog vele uren bij mijn vriendin blijven. Ik kuste mijn moeder uit dankbaarheid. Maar hoe onzeker is alles! Zie daar mijnheer T., onze buurman. Ik voorspelde mij niets goeds. Hij zei: 'Ik moet morgenochtend vroeg in de stad zijn, er is plaats in de koets. Ik kom horen of iemand van de familie daarvan gebruik wil maken.' Hij vroeg aan Coosje of hij eens bij haar ouders zou langs gaan, om te horen of alles goed was. 'Gij, mevrouw', vervolgde hij, 'zult zeker te moe zijn om zo vroeg

weg te rijden; daarom heb ik u geen plaats aangeboden.' Nog nooit had ik zo'n hekel aan beleefdheden! Alles werkte nu samen om mij te kwellen! Angstig en van terzijde zag ik Coosje aan. Ik hoopte dat mijn vader beleefd zou bedanken en zeggen dat wij allen samen naar Amsterdam gingen om juffrouw Coosje thuis te brengen.

VADER. (*mij aanzien*) Ik heb er wat anders op bedacht. Morgen vertrekt juffrouw Coosje. Ik zal mijn grootste koets nemen voor ons en verzoek dat gij, mijn vriend, daar in een plaats neemt.

Nu haalde ik weer ruim adem! Ik drukte mijn lieve vader de hand. Maar Coosje zelf moest mijn *ramp* voltooien.

COOSJE. (*tegen mijn vader*) Alstublieft, mijnheer, spaar die moeite. Mevrouw is door ons aanhoudend rijden vermoeid. Het kan haar niet aangenaam zijn morgenochtend zo vroeg op te staan.

Ik trapte Coosje op haar voet, kuchte, hoestte, wenkte; alles vergeefs! 'Waarom,' zei zij, 'zou men hier morgen omslag maken, wanneer mijnheer T. zich met mij zal belasten.' (*tegen mij*) 'Wij moesten vanavond maar afscheid nemen; dan sta ik stil op en wacht hier de koets af.'

DE HEER T. Niets is mij aangenamer. Ik verzoek alleen dat gij bij ons komt ontbijten; mijn vrouw en haar moeder gaan met mij mee. Gij mejuffrouw, zoudt haar verplichten.

MOEDER. Gij verplicht, mijnheer, mijn dochter ook als die haar vriendin bemint. Mietje ziet opnieuw wat een vriendin zij heeft aan juffrouw Coosje; die voldoet graag aan het verzoek van haar moeder.

O, ik begreep kláár en duidelijk wat mijn moeder zei. Ik achtte mijn vriendin om haar redelijkheid; maar durf ik het zeggen? ik was zowel uit mijn humeur, als wel verdrietig om mijzelf. En ik was ook kribbig op COOSJE. Ik moest, leek mij, met mijn hartsvriendin maar eens een kibbelpartij hebben. 't Was duidelijk: zij had beloofd om vier uur aan het huis (dat tegenover ons lag) van de heer T. te zijn.

Wij gingen vroeger dan gewoonlijk aan tafel. Ik *hield* mij nu heel vrolijk en neuriede een stuk van een liedje. Aan tafel sprak ik veel met juffrouw Warin. Wat! Moest ik Coosje niet *tonen* dat zij mij even onverschillig was als ik haar? En, hoewel ik veel te beklemd was om te eten, gaf ik mij het voorkomen van iemand die trek heeft. Ik vond alles even smakelijk; ik prees alles juffrouw Warin aan en diende haar van alles beleefd voor. Ik mérkte wel dat Coosje niets at, zuchtte, mij probeerde aan te spreken. Maar hoeveel dit mij ook kostte, ik wilde nu van dit alles niets zien. Kortom, de lezer zal moeten toegeven dat ik mij heel mal aanstelde; en dat ik mij zelf groter verdriet aandeed dan zo'n voorvalletje mij anders had kunnen veroorzaken. Toen mijn ouders opstonden van tafel, was ik zeer in mijn schik. Ik brandde van verlangen om in onze kamer met Coosje eens ruzie te maken. 'Kom aan, naar bed,' zei ik; 'Coosje moet immers vroeg vertrekken.' Coosje zei mij naderhand, dat zij evenzeer verlangd had dat de bui maar mocht losbarsten: zij

wist dat er het mooiste weer op zou volgen. Zij nam met aandoening afscheid. Mijn moeder, haar omhelzend, zei: 'Nu, mijn engel, wij zien elkaar morgen aan het ontbijt. Ik heb dit aan den heer T. gezegd. Nacht, Mietje.' Coosje volgde mij onthutst en bedrukt. Ik stoof vlugger dan ooit de trap op en smakte de kamerdeur onzacht dicht. Onder het uitkleden vroeg Coosje: 'Wat scheelt u, lieve? Gij zijt niet in uw humeur.'

IK. (*zonder haar aan te kijken*) Jee, denkt gij dat? Ik kan dat beter aan u vragen. Gij at niets, kijkt bang en zucht. Ik at goed, sprak veel, ben vrolijk en zong, aan tafel gaand, mijn lievelingsdeuntje.

ZIJ. Daarom vraag ik u dit juist. Gij zelf weet wel dat dit nu niet natuurlijk is.

IK. (*verwonderd*) Niet natuurlijk? Eet ik dan niet altijd met smaak? Ben ik niet altijd vrolijk.

ZIJ. Als wij scheiden, nooit. En nu, nu ik onverwacht moet vertrekken, acteert gij een onverschilligheid die bij u altijd helemaal onnatuurlijk is.

IK. Ja, men wordt onverschillig tegen hen die dit tegen ons zijn. Vriendschap kan niet altijd van een kant komen.

ZIJ. Gij beledigt mij: ik onverschillig tegen u! Ik hoop dat gij het bewijs van mijn liefde voor mijn moeder niet zo verkeerd zult uitleggen. Ik doe, voor haar, mijn plicht.

Ik voelde de kracht van deze woorden. Ik voelde dat ik ongelijk had; maar ik hield nog niet op. Het was mijn eer te na, de fraaie rol die ik was gaan spelen, niet te voltooien. Ik zei:

Nu, het scheiden valt u niet heel lastig. Mijn ouders stelden u voor om u thuis te brengen. Gij wilde mij dit vermaak ontnemen. Gij moest met uw *wijsheid* daartussen komen; 't was: 'Mijnheer en mevrouw waren te moe, enz.' Gij had maar meteen met de heer T. moeten meegaan. Dan was u me veel o veel eerder kwijt geweest.

ZIJ. Als ik voorzien had, dat de paar uur die ik nog met mijn vriendin kan doorbrengen, zo lastig zouden zijn, dan was mijn voorstel echt een bewijs geweest van mijn vriendschap; en ook van mijn *wijsheid*.

IK. Gij hoeft mijn woorden niet zo te herhalen. Men heeft ons geleerd dat dit in ons geval noch vriendelijk, noch beleefd is.

ZIJ. Als uw woorden goed gekozen zijn, zie ik daar niets onbeleefds in; maar ik wil van u wel leren.

IK. (*neigende*) Gij zijt zeer zedig en hebt veel goedheid.

ZIJ. Gij zijt minstens even driftig als onredelijk.

IK. O, 't is heel onredelijk dat men bedroefd is over het scheiden van iemand die men lief *had*; en omdat zij ons, door haar toedoen, sneller dan nodig is verlaat.

ZIJ. Bedroefd? Maar gij zeidt dat gij heel vrolijk was; gij at goed, praatte veel, maakte grapjes; ja, deed zelfs uw moeder lachen...

IK. Gij zijt met uw bedaardheid heel sarrig.

ZIJ. Is het sarren als ik u laat zien, dat gij uzelf tegenspreekt? u iets herinner, dat uw drift u doet vergeten?

IK. Ik heb tenminste in mijn drift een excuus, dat gij met uw koelbloedigheid niet hebt.

ZIJ. Lieve Mietje, ik weet dat gijzelf u morgen, met dit excuus, niet veel zult kunnen troosten.

IK. Het zal u morgen misschien spijten dat gij uw voorzegging niet vervuld vindt.

ZIJ. Wilt gij bedaard horen wat ik te zeggen heb? Dit kibbelen verveelt mij. Wij zeggen elkaar een hoop onzinnigheden die ons berouwen zullen.

IK. Wat kunt gij zeggen? Gij gaat morgen vroeg weg. En gij zijt oorzaak dat ik u niet vergezel. (De bui bedaarde; ik begon te schreien.)

ZIJ. (*mijn hand vattend*) Gij weet wel, Mietje, dat gij mij bedroeft. Gij weet wel dat het scheiden mij moeilijk valt. O, ik was zo graag nog wat bij u gebleven!... Is het mijn schuld dat mijn moeder een ongeluk krijgt? Zoudt gij in mijn geval niet net doen zoals ik?

IK. Ach, lieve, laten wij daarover niet spreken; maar gij zou mij niet belet moeten hebben, u thuis te brengen.

ZIJ. Ik moest wel Mietje. Gij weet, dat uw moeder om onzentwil zo vele dagen helemaal afweek van haar gewone levenswijze; dat zij, die nooit klaagt, zei heel moe te zijn en blij was weldra thuis te kunnen uitrusten. Moest ik nu, uit zelfbelang, doen of dit alles niet van belang was?

(Ik *voelde* dat zij gelijk had; ik moest echter nog één poging doen, minder om mij met Coosje in het reine te brengen, dan wel om mijn eigen gelijk te krijgen.)

IK. Maar, Coosje, als de heer T. niet gekomen was, dan zou mijn vader toch genoodzaakt geweest zijn u thuis te brengen. Gij kondt niet alleen gaan.

(Ik zag wel de dodelijke zwakheid van mijn tegenwerping, maar het is met onze trotsheid: tijd gewonnen, veel gewonnen. Ik wist wat zij zou antwoorden.)

ZIJ. *Dit* juist zou mijn excuus geweest zijn, en ik zou blij zijn geweest nog een paar uur bij u te kunnen blijven. (Ik weende van harte.)

IK. Ja, Coosje, ik moet bedroefd zijn; niet alleen over uw vertrek, maar omdat ik door mijn eigen schuld *al* mijn waarde bij u verloren heb! Wat ben ik mijzelf, wat moet ik u zijn tegengevallen! Ik zie dat gij mij, even weinig als ik mij zelf ken, kende... Wat was ik onredelijk; ik heb u beledigd; kunt gij mij nu nog uw liefste vriendin noemen? (Ik snikte en viel in haar armen.)

ZIJ. (*heel bewogen*) Wees niet zo bedroefd; ik weet wel, mijn lieve, dat uw onredelijkheid voortkwam uit uw liefde voor mij. Gij zijt verrast; het kwam te onverwacht. Deze teleurstelling was u te zwaar. Ik vraag u ook om excuus.

IK. Daarvoor is helemaal geen reden.

ZIJ. Toch wel. Wist ik dan niet dat alles bij u uit liefde ontstond? Moest ik dus niet, zodra wij alleen waren, u met vriendelijkheid vóór zijn geweest?

U gezegd hebben, hoe mijn vertrek mij bedroefde? Dan zou er van dit alles niets gebeurd zijn. Ik zag dat gij misnoegd en verdrietig was; niet voldaan over mij. Ik voorzag de storm. Een belachelijke trotsheid deed mij bedaard blijven. Ik begon op een toon die uw drift moest wekken. Ik heb dus ook schuld. Laat dit nu gedaan zijn en wij wijzer worden.

Toen, zoals het bij zulke verzoeningen gaat, gaf elk zichzelf de meeste schuld. Waaruit ontstaat dit? Is het wel helemaal oprecht? Maakt men complimenten? Het berouw over een verkeerde daad is heel goed. Maar als zelfs onze nederigheid niet vrij is van hoogmoed, hoe diep moet hij dan in ons geworteld zijn!

Het is goed te voorzien, dat wij nooit elkander meer bemind hadden dan na dit voorvalletje; dat er een diep stilzwijgen op volgde en wij door vermoedheid in slaap vielen; dat wij in onze brieven er wel eens over spraken, nu eens ernstig, dan weer met hilariteit.

Toen ik de volgende dag met mijn moeder alleen was, vertelde ik haar alles, zonder mij te excuseren.

Ik word voorbereid tot het lezen van de Handelingen der Apostelen

Een paar dagen na ons laatste gesprek wandelde ik met mijn moeder in ons bos. Zij zei: 'Mijn kind, ik denk, dat gij nu ontspanning genoeg hebt gehad. Wij zullen dus onze lessen hervatten. Gij hebt al de drie eerste evangeliën gelezen. Ik gaf u het evangelie van Johannes niet eerder, omdat dit veel later geschreven is; toen men al begon af te wijken van de eenvoud van de christelijke leer, die vervalsend door het inmengen van wijsgerige dromerijen. Johannes doelt dikwijls op die inmengsels. Totdat gij meer historiekunde hebt dan nu, zullen wij dat schrift nu ongelezen laten en beginnen met de *Handelingen der Apostelen*. Wat, mijn kind, denkt gij in dit boek te vinden?

IK. Daar denk ik in te vinden: de daden en werkzaamheden van de apostelen, door hen verricht na de hemelvaart van Christus; ook, wat zij als apostelen hebben meegemaakt.

MOEDER. Dat is zo. Maar gij zult er ook in lezen, wat God ten behoeve van zijn gezanten gedaan of toegelaten heeft. Gij zult een man leren kennen die men den grootste van de apostelen noemt.

Na een aandoenlijk veelbetekenend zwijgen ging zij voort.

MOEDER. Omdat de beloning waarop de mensenvriend hoopt, bestaat in: 'De volmaaktheid van zijn eigen zedelijke en redelijke natuur' ziet gij zeker wél dat deze bedoeling aan zijn menslievendheid de verhevenste waarde *moet* bijzetten. Ik zal dit deel van mijn onderwijs voor u uitschrijven. Het zal nuttig voor u zijn als gij de *Handelingen* leest. Het is nog te vroeg om aan tafel te gaan. Het lijkt me dat gij nu niet moest lezen, niet

tekenen, maar tot het etenstijd is, musiceren. Vanmiddag gaan wij allen wandelen. Morgen beginnen wij de *Handelingen* te lezen. Vervolgens zullen wij naar gewoonte daarover vrij en verstandig spreken.

Ik bedankte mijn moeder, en in huis gaand vond ik juffrouw Warin, die onder het breien zat te lezen (wat zij mij ook geleerd heeft). Zij ging met mij op mijn verzoek naar mijn klavier en wij zongen onder het spelen. Na de maaltijd nam zij mij met haar naar haar kamer, waar ik het lezen van de *Vaderlandsche Historie*²⁵⁹ vervolgde; terwijl zij mij het voor mij duistere ophelderde en alles in samenhang leerde beschouwen. Toen gingen wij met gezelschap wandelen. Zij had een grote smaak voor de plantkunde. Zelden wandelden wij zonder dat zij mij iets wetenswaardigs van haar geliefde planten en heesters vertelde. Deze uitmuntende mens had een schat aan kundigheden, waarover ik mij nu nog verwonder; en toch niet de minste zweem van pedanterie. Hoe eerbiedigde, beminde ik haar! Zij had de bijzondere gave om zich duidelijk uit te drukken: *alles was gesprek*. Nooit vermoeide, altijd vermaakte mij haar onderwijs. Ongewoon groot zijn de vorderingen die een nieuwsgierig kind schrander maakt als het een onderwijzer heeft die zich weet te laten begrijpen, en die tevens het geduld bezit om nietsbeduidende of niet van pas komende vragen te beantwoorden.

Deze dag was zeer aangenaam. Maar ik miste mijn vriendin te veel om zo gelukkig te zijn, als ik had behoren te zijn. Mijn gedachten vergezelden haar gedurig. Hoe kwelde ik mij over mijn onredelijkheid. Dan had ik het zeer ongemakkelijk. Ik wist wel dat Coosje mij evenzeer *beminde*; maar kon zij mij weer zo veel *achten* als ik wenste? Nu achtte ik mijzelf minder; en het ontbrak mij nooit aan eigenliefde. Eindelijk troostte ik mij met een oprecht voornemen om de achting van mijn vriendin en de goedkeuring van mijzelf te verdienen.

Ik had nog maar weinig in de *Handelingen* gelezen, toen ik al het nut van de voorbereiding ondervond.

Ik zie een beetje van de wereld

Een paar dagen daarna stond ik heel vroeg op met het doel met lezen door te gaan en mijn opmerkingen op te schrijven. Nauwelijks was ik daarmee begonnen, of wij kregen bezoek. Het bestond uit twee oudere heren, met hun vrouwen en drie jongelieden, hun kinderen, zo tussen de zeventien en twintig jaar. De heren waren goede beursvrienden van mijn vader; allen gekleed naar de toon van de toen heersende mode.²⁶⁰ Zij gingen naar Den Haag.

Ik hoorde weldra dat deze twee heren twee zusters getrouwd hadden, te Amsterdam woonden, maar sedert enige tijd meest buiten waren wegens de zwakke gezondheid van de ene dame.

Dit bezoek beviel mij. Ik was altijd heel sociaal; en het stond mij wel aan dat ik eens jongelieden zien zou die voor het uiterlijke niet leken op mijn vriendinnetjes. Snel merkte ik dat zij mij behandelden als een heel jong juffertje en dat haar ogen een vergelijking maakten tussen haar en mijn opschik. 't Is waar, nooit was ik kostbaar gekleed; slechts zo modieus als nodig was om onopgemerkt te blijven. Ik denk dat men dat begrijpt, als men zich herinnert dat ik toen nauwelijks veertien jaar oud was. Dit in 't voorbijgaan. Toen er een overvloedig ontbijt was opgediend, geloofde ik het mijne te moeten doen om het gezelschap te tonen dat het mij aangenaam was. Ik sneed dus een paar sneden brood, om die dus voor te dienen; maar een van de juffers nam mij het brood af, erbij zeggend: '*Jonge juffrouw, doe geen moeite*' en sneed er metéén een stuk af, trok er de korst af, deed daarop boter; er tot mijn lering bijvoegend: '*Zo is nu de manier.*' Ik boog en hield mij bij de manier van ons huis. Het stuk brood werd geknepen, bevingerd en daarna onder het praten naar binnen gewerkt. Ik dacht: '*Is dit óók de mode, dan moet mijn moeder wel gelijk hebben als zij zegt: dat men niet alle modes volgen moet.*' De manier van koffie drinken snapte ik ook niet: het kopje was wel onder de rand gevuld (dit had men mij ook geleerd), maar dezelfde juffrouw goot er een paar druppels uit in het schoteltje,²⁶¹ met een air dat mij niet aanstond. Ik had wel gehoord dat koffie medicinale krachten heeft en meende dat zij daarom wat uitgoot. Ik bedroog mij; zij herhaalde dit verschillende keren. Na het ontbijt haalde de knecht alles weg. Dit was zeer goed; want ik hoorde nog diezelfde dag dat dit in een fatsoenlijke huishouding zo hoorde.

DE HEER D. Zij is nog niet veel uit geweest, merk ik; en ik ben ervoor dat jongelui de wereld zien; dat is zo leerzaam!

MEVROUW D. (*al kuchend*) Wel liefste, dat is ook waar. Juffrouw Mietje zou heel goed gezelschap zijn voor Brechtje. Hoor, zus, jouw²⁶² dochter (ja nicht, ik zeg, ik meen het) jouw dochter is veel te geleerd voor ons *Doetje*. Onze dochter heeft ook verstand, maar jij Keetje, bent te schrander voor haar; en jouw gekscheren is ook niet altijd goed; zodat, mevrouw, ik verzoek dat gij juffrouw Mietje mee laat gaan; wij *vrouwtjes*, (juffrouw Warin en mijn moeder aanzierend) wij *vrouwtjes* zullen de tijd wel om krijgen.

JUFFROUW BRECHTJE. O ja, mevrouw, dit verzoek ik ook. O! ik zal haar voor Den Haag wat optutten.

(Ik begreep niet waarom ik, gekleed zoals ik was, om naar Den Haag te gaan nu juist precies moest opgetut worden. Maar ik hield mijn mond; ik wilde ook niet al te nauwkeurig onderzoeken waarom ik goed gezelschap voor juffrouw Brechtje zou zijn.)

Mijn ouders meenden te antwoorden; maar de jonge neef, zijn baarde-loze kin met zijn hand strijkend, merkte plotseling op: '*Ik bied mij aan als begeleider. Ik ken mijn Frans zo goed als mijn Hollands. Dat komt goed uit in Den Haag; presque tout le monde parle Français à la Haye.*'²⁶³

IK. *C'est ce qu'on m'a dit, monsieur!*²⁶⁴

HIJ. Spreekt de juffrouw een beetje Frans? Mijn zuster klungelt ook zo wat. KEETJE. Klungelt? Ik ken mijn Frans beter dan mijn Hollands.

HIJ. Naar de echte regels, kind? Dat is de zaak!

KEETJE. Kunt gij daarover oordelen? (Hij wilde spreken.)

MIJN VADER. Wij zijn net onlangs van een klein reisje teruggekomen. Mijn dochter zag toen een heel mooi buitengoed, maar wil u graag de verloren tijd inhalen. Jongelieden hebben veel te leren. Wij bedanken dus vriendelijk voor de uitnodiging. Misschien zullen wij in 't volgende jaar ook naar Den Haag een uitstapje doen. (Tot mijn verwondering voegde hij erbij:) Mietje leert nu Hoogduits en Engels; want het Frans is nu te algemeen in gebruik, en te noodzakelijk omdat niet al in haar jeugd zo goed geleerd te hebben, dat zij het niet zal vergeten. (Tot mijn verwondering zei ik; want mijn vader sprak met vreemde lieden nooit over mij. Toen ik hem naderhand daarvan de reden vroeg, zei hij: 'Ik beken dat ik de zwakheid had om dit idiootje een lesje te geven.')

Juffrouw KEETJE stootte haar broer aan; wees grappig op haar neus en zei: 'Hoe gelukkig zoudt gij nu zijn, indien gij in die talen wat *klungelen* kon?'

HIJ. En waarom?

ZIJ. Al daarom!

HIJ. Hoe dat?

ZIJ. Omdat gij dan over boeken kunt oordelen die gij niet in staat zijt te lezen.

HIJ. Is neef Gerrit niet op een Duits kantoor en kom ik zelf niet veel in 't Engelse koffiehuis?²⁶⁵

ZIJ. Gij herinnert mij de logica van Arlequin. Toen hij wilde bewijzen dat hij een groot dichter was, zei hij: 'Mijn eigen oom heeft de inktkoker van madame Des Houlières geërfd.'²⁶⁶ (Ik lachte.) Zij zei nog meer in die trant wat ik leuk vond; hoewel ik het niet mooi vond dat zij haar broer op die manier belachelijk maakte. Dit lachje verwierf mij haar gunst. Zij ging dus voort: 'Wat spijt het mij, lieve juffrouw, dat gij niet meegaat! Gij zoudt misschien de imbeciel verbeteren, want zó kan men met hem niet voor de dag komen. Hij is goed en wordt niet snel over iets boos; maar 't is een aanstellerig heertje.'

MEVROUW D. Men moet met al dat ge lees wel pedant worden. Het is raar, nicht, dat gij het nog niet zijt; want gij leest en studeert mij veel te veel. Ik lees nooit dan in mijn almanak, om te zien hoe het *met de maan zit*;²⁶⁷ want dan is mijn borst veel erger.²⁶⁸

KEETJE. Heden, tante, gij hoeft daarom niet in de almanak te lezen. Gij kunt immers aan uw borst voelen hoe het *zit* met de maan. (Ik merkte dat mijn moeder naar mij keek; ik lachte niet, ik vond dit antwoord onbetamelijk.)

MEVROUW D. Nu kind, ieder zijn *meug*. Ik zeg alleen maar dat gij voor een jonge rijke juffrouw te veel leest en zit.

Ik moest eindelijk toch ook iets antwoorden; ik zei dus: ik weet van dit alles niets, maar ik leef echter heel *gelukkig*.

ZIJ (BRECHTJE). Kan men dat zijn, als lieden van de wereld ons uitlachen?

IK. Doen zij dit, dan verlang ik niet ooit kennis met ze te maken. Dan zijn zij dwaas en onbeleefd.

ZIJ. Maar wie lacht niet, als hij iets ziet dat kluchtig en *ridicuul* is?

IK. Dit niet te kunnen laten, kan wel de reden zijn dat ik enige modes *ridicuul* vind; maar men heeft mij geleerd daar niet over te spreken.

ZIJ. Heden, Mietje, waarmee brengt gij toch zo al uw tijd door? Hij moet u wel lang vallen! Mijn toilet, dat ik driemaal 's daags maak, kost mij tenminste een paar uur. Ik vind niets zo náár als me te vervelen.

IK. Dat hoor ik vaak, maar ik weet het zelf nog niet uit ervaring.

ZIJ. Wel, wat doet gij dan toch vraag ik u, hier zo buiten?

IK. Omdat gij mij dit vraagt, zal ik het u kortjes zeggen. Wij staan altijd vroeg op. Onder het ontbijt leest mijn vader ons uit een goed boek iets voor; wij houden ons bezig met allerlei fraaie en nodige handwerken. Omdat ik al lang een goede tekenmeester had, kan ik zelf de bloemen tekenen waarnaar juffrouw Warin en ik borduren. Ik ben altijd zo nieuwsgierig om te zien wat het resultaat zijn zal, dat ik daar veel meer tijd aan zou willen besteden als mijn moeder het mij toestond. Ik musiceer, ik teken, ik help mijn moeder in het huishouden. Wij wandelen heel veel en elke dag lees ik een uur of vier voor, bij afwisseling voor mijn ouders en hun vriendin. De tijd die ik besteed aan mij te kleden, is niet groot; want ik heb altijd meer te doen dan ik afkan.

ZIJ. Wel, hoe kunt gij, omdat men u zo veel van u *vergt*, gezond en vrolijk blijven? Dit begrijp ik niet.

IK. Ik verzeker u dat ik dat beide ben.

ZIJ. Dus gij zijt gelukkig?

IK. Zo gelukkig, dat ik u dit niet half zeggen kan. Wij zien ook dikwijls mensen.

ZIJ. Nu, ik lees weinig; mama nooit. Maar Keetje leest voor de hele familie. Daarom is zij ook zo disputeerachtig; dit vind ik lelijk. Ik mag dan weinig weten, maar ik plaag of bespot nooit iemand. Gij ziet hoe zij met haar broer omspringt. Hij is wel gek en pedant, en ik kan hem niet uitstaan; maar hij is doodgoed en een brave jongen. Maar zij houdt hem altoos voor de gek.

Hier kwam juffrouw KEETJE, die, dit gesprek gehoord hebbend, zei: 'Zo, nicht, gij doet een mooi boekje over mij open. Wil ik u eens wat zeggen? Als zeker iemand wat meer lust tot lezen had en daarmee haar voordeel wist te doen, dan zou zij een verstandige jonge juffrouw niet lastig vallen met praatjes over mode en opschik.'

Wij zwegen beiden. Ik zag dat Keetje mij, door te vleien, wilde behagen. Ik was op mijn hoede; want zijzelf behaagde mij. Zij ging, omdat wij bleven

zwijgen, door: 'Ik leef ook naar de mode, maar babbel daar niet over met lieden die ik hoogacht. Wat is toch zotter dan over de mode te praten?'

JUFFROUW BRECHTJE. Is het zot daarover te praten, dan is het zeker niet heel wijs haar te volgen.

JUFFROUW KEETJE. Misschien ligt dat toch anders... maar dit geklesbebes moet Mietje vervelen: er is geen zier geest in.

IK. Men heeft mij geleerd, beleefd te zijn; en zich zo lang men kan naar anderen te schikken. Ieder heeft zijn smaak. Ik ben nog te jong en te onkundig om te beslissen, wie altijd gelijk heeft.

Wij zaten op een bank in het bos. Keetje begon met een zo mooie stem en met zo veel ziel en smaak te zingen, dat ik geheel opgetogen werd. Zij was te slim om dit niet te merken. Zij vroeg mij of ik graag hoorde voordragen? Zonder mijn antwoord af te wachten droeg zij een paar schone plaatsen voor uit de *Cinna*;²⁶⁹ maar met zo veel talent en gevoelens die bij het onderwerp pasten, dat ik nog helemaal stil was toen zij allang zweeg. Ik zou haar hebben willen omhelzen, maar zij had iets zo ironisch, iets zo enorm ver van mij weg in haar houding en gelaat, dat ik het niet durfde.

Zo ongeveer ging alles er aan toe, totdat het gezelschap vertrok.

MOEDER. Wat dacht gij, toen juffrouw Keetje ons zo veel bewijzen van haar bekwaamheden in het zingen en voordragen gaf?

IK. Ik dacht dat zij wel heel zeker moest zijn van haar talenten. Hoe kon zij dat anders gewaagd hebben bij mensen die zij zo weinig kent?

MOEDER. En wanneer zij zich zo voortdurend van het gesprek meester maakte? Vond gij dit niet al te vrijpostig?

IK. Ik voor mij zou dit niet durven doen. Ik ben er te veel van overtuigd, dat ik nog maar zeer weinig weet, vooral bij mensen die ouder zijn. Gij, maatje, sprak niet heel veel.

MOEDER. Dit, weet gij, is mijn gewoonte. Ik spreek nooit veel, dan met mijn huiselijke vrienden; vooral met u, mijn kind. Juffrouw Warin heeft mij wel eens gezegd, dat zij soms in gezelschappen komt waarvan het haar onmogelijk is zich iets te herinneren dat de moeite waard is; dat zij dan zelf geen woorden heeft, en volstrekt niets, wat ook, *weet* te zeggen. Dit is ook de reden, dat zij zo verschillend beoordeeld wordt. Velen vinden haar op zijn best een heel gewone vrouw; anderen zeggen dat zij het allerbeminnelijkste, het allernuttigste gezelschap is dat men zich wensen kan. Dit in 't voorbijgaan. Wil ik u eens iets, tussen ons, zeggen? Men voldoet in verreweg de meeste gezelschappen meer door te luisteren, dan door veel te praten.

IK. Maatje, zijn vrouwen toch niet wat praatzieker dan mannen?

MOEDER. Ik zag zelden gezelschappen van mannen; maar zij, die daar wel de gelegenheid toe hadden, beantwoorden dit met enige reserve. Dit weet ik, dat er zowel verwaarloosde mannen als ongeoeffende vrouwen zijn; en wat daar het gevolg van zijn moet, is, lijkt mij, wel te begrijpen.

IK. Moeder, gij zei, dat ik denklijk geen relatie zou krijgen met een van deze juffrouwen. Maar Keetje, toen zij afscheid van mij nam, zei: 'Ik zal u dikwijls schrijven.' Zij heeft mij laten beloven dat ook te doen.

MOEDER. En wat hebt gij geantwoord?

IK. Maatje, het was mij onmogelijk u om raad te vragen; ik zag geen reden te weigeren.

MOEDER. Dus gij hebt het beloofd?

IK. Ja, moeder!

MOEDER. Maar kond gij niet, en naar waarheid, gezegd hebben, dat gij nog maar een paar brieven geschreven hebt, en vreesde dat uw talent van briefschrijven haar niet zou voldoen? Dan waart gij niet onbeleefd en toch ervan afgeweest.

IK. Daar dacht ik toen niet aan, moeder; en, nu gij mij dit in herinnering brengt, lijkt het mij dat ik dit niet had moeten zeggen.

MOEDER. En waarom?

IK. Maatje, gij zegt zelf dat ik, voor een meisje, een vrij goede brief begin te schrijven, en...

MOEDER. Dat is ook waar – en?

IK. En zij kan wel denken dat uw opvoeding mij zal geleerd hebben, hoe men een gewone vertrouwelijke brief schrijven moet.

MOEDER. Zeg eens, Mietje, hebt gij nog niet een reden? Gij zegt mij niet alles. Gij wordt rood.

IK. Ja, moeder, ik ben ook nieuwsgierig.

MOEDER. En waarnaar?

IK. O, dat kunt gij wel denken, maatje lief!

MOEDER. Mogelijk, maar zeg mij dit zelf.

IK. Ik ben nieuwsgierig om te zien, hoe een jonge juffrouw die zoveel geest heeft maar die heel anders is opgevoed dan ik, schrijft. Ik dacht ook, zij zal dit gauw moe zijn, en dan ben ik er af. Nu weet gij alles, maatje.

MOEDER. Gij deed wèl en dat met een goed doel. Hou dus altijd vast aan uw oprechtheid en laat het overige maar aan de tijd. Juffrouw Keetje las veel, heeft talenten, een levendig vernuft. Dus, Mietje, mij lijkt dat zij u behagen moet.

IK. Neen, moeder, dat is niet zo. Ik heb geen zin in *haar* vernuft of liever in het gebruik dat zij daarvan maakt; anders zou zij mij zeer behagen.

MOEDER. Dit onderscheidt gij zeer wel.

IK. Ik geloof ook dat zij niet goedaardig is. Haar broer is een gekje, dat zie ik wel; maar het past geen zus op die manier een broer voor gek te zetten. Het kwam me ook vreemd voor dat hij alles zo goedschiks verdroeg.

MOEDER. En dat dit in ons bijzijn geschiedde, maakt de zaak nog erger. Zulke spotternijen horen niet bij welopgevoede goedaardige mensen.

IK. Het spottend antwoord aan haar tante stootte mij nog meer. De goede dame verdiende dit niet. Zij zou een beetje medelijden met deze ziekelijke vrouw moeten hebben.

MOEDER. En het was ook alleen maar vals vernuft en had dus niet de minste waarde. Had juffrouw Keetje ons niet naderhand laten zien dat zij waarlijk geest heeft, ik zou uit dit antwoord hebben opgemaakt, dat zij geen ander vernuft kende.

Bedenkingen over de opvoeding van jonge juffrouwen

De nagelaten papieren van mijn moeder doorziend, vond ik daarin een geschriftje dat de bovenvermelde titel droeg. Ik hoop dat mijn lezers het met genoegen zullen ontvangen.

Dikwijls vraagt men: welke wijze van opvoeding voor mijn sekse de verkieslijkste is? Zij die van een meisje niets anders maakt dan een goede huishoudster, en haar geest ongeoeffend laat; of die opvoeding die haar van dit doel verwijdert en tot een geleerde vrouw vormt? Men schijnt vergeten te hebben dat er een tussenweg tussen deze twee uitersten is.

Het kwam mij voor, sinds ik daar ernstig over dacht, dat men om een keuze te doen moet onderzoeken welke van beide opvoedingen de sekse het veiligst leidt naar dat doel, dat de natuur bepaald heeft. Dit doel is niet duister. De vrouw is gevormd voor de zorgen en bezigheden van het huiselijke leven. Dit was in alle beschaafde staten en bij alle volken het werk van de vrouwen. Aan haar werd de opvoeding der kinderen toevertrouwd. Mag ik hier niet uit opmaken, dat deze algemene en blijvende gewoonte instemt met de doelen van de natuur? Hiertoe neig ik nog meer omdat ik zie, dat de vermoeiende en grillige gebruiken, die niet in de natuur gegrond zijn, doorgaans ophouden te bestaan.

Volgt hier niet uit, dat én de natuur én de rede ons gebieden: 'Vorm uw meisjes tot nuttige huishoudsters en moeders; vermijd zorgvuldig alles dat aanleiding geeft om deze plichten niet met vreugde op te volgen?' Als ik het goed zie, is dit de grote vraag: 'Kan men ontkennen dat de huiselijke bezigheden, waaraan plicht en gewoonte ons onderwerpen, vele kleine oplettendheden verlangen? En dat het dus verstandig is om daar vroegtijdig aan te wennen, opdat die ons later minder lastig zijn en vaardiger volvoerd worden? En dat men veiligheidshalve ons dus geen smaak moet doen krijgen in oefeningen van de geest, of in zulke talenten die op zichzelf aantrekkingskracht hebben?'

Hoe wijs zijn de schikkingen van de voorzienigheid! De meeste vrouwen volgen uit eigen verkiezing wat de plicht van haar eist. Waartoe zouden wij studeren? Is de vrouw niet gemaakt om de tot de arbeid uitgeruste man in zijn moeilijkheden te verheugen door stille, zachte, minzame, oplettende zorg? Om hem het leven aangenaam en zijn huis tot een woning van vrede en blijmoedigheid te maken? Om de kinderen altijd te verzorgen en onver-

moeid gade te slaan? Geeft een geoefende smaak in kunsten en wetenschappen daar ook wel aanleiding toe? Is de man niet tevreden als hij in zijn huis alles zindelijk en wel ingericht vindt? Kan een geleerde vrouw wel aan die eis voldoen? Leidt dus de zucht tot kennis de vrouw niet af van die bezigheden die voor haar rekening zijn? Veroorzaakt de geleerdheid niet weinig schijnbaar voordeel, maar heel veel wezenlijk nadeel?

Zij die de vrouwen niet alle toegang tot kennis afsluiten, menen dat een gematigde oefening van het verstand haar in staat stelt om het grootste deel van haar leven aangenaam door te brengen. Maar kennen huiselijk werkzame vrouwen dan ooit verveling? Hij die zulke vrouwen kent, is ervan overtuigd dat die verschrikkelijke kwaal haar (evenmin als de jeugd) nooit aantast. Het kleinste werkje heeft haar volle aandacht; en, als zij uitrusten, is het plezier om daarover met haar vriendinnen te praten, zo levend dat men niet bang hoeft te zijn voor de idee dat die plichten haar lastig vallen. Is het ook niet opmerkelijk en zeer gelukkig, dat zelfs geestvolle, verstandige (hoewel onkundige) vrouwen zich vermaken met zulke *nodige* kleinigheden, terwijl de minst bekwame mannen conform hun sekse die voor ondraaglijk houden? Is het dus niet beter dat een meisje nauwelijks kan lezen en schrijven, dan dat men haar in gevaar brengt afkerig te worden van die bezigheden die de rede, de natuur en de gewoonte van haar vergen? Ik beslis niet; ik stel alleen mijn overdenkingen op het papier.

Het blad omslaande, vond ik, door de vriendin van mijn moeder het volgende daarbij gevoegd.

Gij, mevrouw, hebt mij verzocht mijn gedachten op schrift te stellen over uw overwegingen; omdat ik u zei, nadat ik die gelezen had, dat ik over dit stuk met u van mening verschilde. Zie hier dan aan uw verzoek voldaan. Oordeel of mijn redenen om met u te verschillen, gegrond zijn. Ik ben, weet gij, geen grote vriendin van beslissen; maar nooit minder dan wanneer ik het niet eens ben met lieden voor wier oordeel ik grote achting heb.

Tegenbedenkingen

Dat wij vrouwen door de natuur verplicht worden om het huisbestuur waar te nemen (en hiertoe behoort zeker de opvoeding van onze kinderen), geef ik toe. En wel des te gemakkelijker omdat ik juist in die plicht de noodzaak ontdek om ons smaak te doen krijgen in allerlei zowel nuttige als aangename kundigheden. Laten wij eens zien of ik dit wel goed begrijp.

Als bijvoorbeeld vrouwen die op het land haar meeste tijd doorbrengen, niets anders te doen hadden dan zorg te dragen voor haar hoenders, duiven en kalkoenen, dan zou ik *misschien* toegeven dat onkunde voor haar voordelig is en ver te verkiezen boven de oefeningen van de geest. *Misschien* zeg

ik; want leert de ondervinding ons niet dat zij, die in het verzorgen van deze dieren naar regels te werk gaan, altijd beter slagen dan zij, die het platgetreden oude spoor der gewoonte volgen? Maar zodra de vrouw moeder is, heeft zij voor heel andere schepsels dan duiven en hoenders te zorgen! Zij moet kinderen opvoeden! Deze taak eist kundigheden; ook zulke die de natuur niet geeft maar die wij ons moeten eigen maken.

Hier zou ik, lijkt mij, de pen kunnen neerleggen; want hoef ik de voordeelen aan te tonen die een goede opvoeding in een beschaafde maatschappij geeft? In zo'n maatschappij bevinden wij ons. Daarnaar moeten wij onze denkbeelden richten en niet naar de staat der natuur, die misschien nooit bestond dan bij de dieren. Maar ik kan nog meer zeggen. Stel eens, dat een vrouw nooit moeder wordt, of ontslagen is van de zorgen van de eerste opvoeding. Dan nog geloof ik dat zij, indien goed opgevoed, de tweede opvoeding ongelijk veel beter zal uitoefenen dan de eerste.

Wij stelden ons een volmaakte huishoudster voor, maar die buiten dat niets weet. Voelt zo'n vrouw echter wel dat edelmoedig genoeg dat altijd voortkomt uit het bewustzijn dat men aan een plicht voldoet? Er is al toegegeven dat vele huiselijke bezigheden moeilijk – mag ik er niet bijvoegen, wel eens, vooral als zij moeder is, op zichzelf genomen walgelijk zijn.

Om zich hier nu uit te redden, veronderstelt men, dat vrouwen geen verstand genoeg hebben om te kunnen denken en vergelijken. Blijkt dit niet op te gaan, dan verzint men een *analogie* tussen al deze bezigheden en haar geest; die haar belet het onaangename daarvan gewaar te worden. Ik zal het beledigende van deze uitvlucht niet aantonen. De ervaring maakt dit onnodig. Die heeft altijd laten zien hoe ver een vrouw het brengen kan als men haar daar toe slechts in staat stelt; en hoe bedroefd weinig de mannen haar dan overtreffen. Ik zeg alleen dat er uren komen waarin de minst kundige en tevens best huishoudende vrouw ontspanning zoekt; opdat die het lot waartoe zij veroordeeld blijft, verzacht. Maar waarbij kan zo'n vrouw haar toevlucht zoeken? Er blijft niets over dan het spel of beuzelachtige gesprekken. Maar hoe gevaarlijk kunnen beide voor haar hart worden!

Men schijnt ook onkundig te zijn dat de kunst van het huishouden een heel moeilijke kunst is; dat die veel oordeel, veel ervaring en vele kundigheden veronderstelt, zodat geringe, ongeoefende verstanden die nooit leren kunnen.

Neem nu eens een jonge vrouw, opgevoed zoals ik wens dat alle meisjes in onze rang opgevoed worden. Zij ziet zich aan 't hoofd van een huishouding; en zij kent weinig van de plichten die men van haar eist! Maar – zij is ervan overtuigd dat een brave vrouw in de uitoefening van deze plichten haar grootste genoegten moet vinden; want zij las ook heel andere boeken dan zotte of ergerlijke romans. Zal zo'n vrouw zich er niet ernstig op toeleggen om deze plichten in hun samenhang te leren kennen en trouw uit te voeren? Heeft zij niet in haar vroege jeugd geleerd dat het oog van de meester het scherpst ziet? Weet zij niet dat niets gering is, zodra de stand waarin

wij ons bevinden het als een plicht van ons eist? Weet zij niet dat de gewoonte het moeilijkste gemakkelijk maakt? Dat niets haar moet afschrikken?

Wordt zo'n vrouw moeder (en dit is bijna zeker), dan zal zij al het gewicht van een goede opvoeding en de waarde van een kind kennen. Eraan gewoon haar verstand bezig te houden terwijl zij haar handwerk verricht, gewoon aan het lezen en het denken daarover, zal zij niet genegen zijn buiten haar huis beuzelachtige of gevaarlijke ontspanning te zoeken. In haar onvervulde uren van rust houdt zij zich nuttig en aangenaam bezig, en houdt altijd een waakzaam oog op de kinderen, die de voorzienigheid haar heeft toevertrouwd. Zo'n vrouw maakt, indien zij een man heeft die haar waarde kent, haar man gelukkig. Zo'n vrouw is de beminde, de geëerbiedigde moeder van haar kinderen. Zij wordt ontzien en gehoorzaamd, ja met liefde gediend door haar dienstboden; zo'n vrouw is een waardige vriendin, een dankbare dochter, en kan eens een vrouw van grote verdienste worden.

Laat de lezer oordelen wie over dit probleem het beste dacht. Ik houd mijn gedachten hierover voor me.

DERDE DEEL

(naar de handschriften)²⁷⁰

Gesprek met mijn moeder over de brief en zijn schrijfster

Zodra de knecht mij de brief ²⁷¹ gaf, zag ik dat de hand mij onbekend was. Ik dacht: hij komt van juffrouw B. Hoe nieuwsgierig ook om die te lezen, bracht ik hem ongeopend aan mijn moeder.

IK. Maatje, ik denk dat deze brief van juffrouw B. komt.

MOEDER. Hij is aan u geadresseerd. Waarom hebt gij hem niet geopend?

IK. Ik dacht dat het beter was hem u te brengen. Als gij hem gelezen hebt, en dit goed vindt, zal ik hem ook lezen.

MOEDER. Dit doet mij gunstig denken over uw oordeel. Maar – hij is aan u! Lees hem en zeg mij dan wat gij erover denkt. Daarna zal ik hem ook lezen.

Ik omhelsde haar en ging alleen de brief lezen. Vervolgens ging ik met de brief in mijn hand naar mijn moeder.

MOEDER. Welnu, lief, wat zegt gij van de brief? Behaagt hij u?

IK. O Maatje, ik kan niet half uitdrukken hoe hij mij behaagt. Ik kan haast niet geloven dat Ceetje die geschreven heeft... Nu vind ik het erg dat ik zo koel van haar afscheid nam... was zij maar wat langer gebleven! Ik ben opgetogen over deze lieve brief!

MOEDER. (*glimlachend*) Opgetogen? Nu, ik ben aan uw vergrotende stijl gewoon: alles treft u sterk. Zal Coosje nu niet wat beginnen te dalen?

IK. (*bedroefd*) Lieve moeder, nu doet gij mij geen recht. Coosje is mij een veel liever vriendin dan juffrouw B.

MOEDER. Nu, dat is goed! Maar ik merk, dat juffrouw B. al uw vriendin is.

IK, Ja moeder, Ceetje is mijn vriendin en ik ben ook de hare!

MOEDER. Nu, als elke jonge juffrouw die gij in 't vervolg leert kennen, het gevaarlijk talent heeft om u door een kunstige brief, berekend naar uw smaak en zwakheden, te veroveren, dan zal ons huis weldra niet groot genoeg zijn om die allemaal te logeren.

IK. Heden, maatje!

MOEDER. Jonge dames met geest die in de wereld leven, zijn in staat een aangename brief te schrijven; en jonge meisjes als die lijken op Mietje, te veroveren. Hun brieven zijn zo smakelijk, zo in de goede conversatiestijl.

IK. Lieve moeder, gij schijnt misnoegd en bedroefd... Moest ik u de waarheid niet zeggen? Is het mijn schuld dat deze brief mij behaagt? Dat hij mij voor de schrijfster inneemt? Gij weet ook dat ik, als gij het afkeurt, die brief nooit zal, nooit wil beantwoorden. Een zo lieve moeder verdient zeker dit bewijs van mijn gehoorzaamheid.

MOEDER. Ik zou niet onredelijk moeten zijn en over u, mijn kind, misnoegd zijn; gij hebt dit niet verdiend. Gij zijt reeds in die jaren dat de blinde

gehoorzaamheid ophoudt. Gij zijt reeds mijn vriendin; zou ik de uwe niet zijn? Ik vrees alleen... Maar laat mij den brief lezen: mogelijk geeft hij mij aanleiding tot enige nuttige opmerkingen.

Ik gaf hem: zij las die. Het kwam mij voor dat zij was aangedaan. Ik bedroog mij niet. Zij legde hem op tafel.

MOEDER. Mijn overdreven zorg voor uw geluk heeft mij ten opzichte van de schrijfster onbillijk gemaakt. Deze brief behaagt mij evenzeer als u. Ik vind er oordeel, een goed hart en kennis van de wereld. Zij kent de *zogenaamde* verstandige wereld beter, dan wij de kring waarin zij leeft. Ik sta verwonderd dat een zo jong mens, geheel aan zichzelf overgelaten, het zo ver bracht! Juffrouw Ceetje heeft heel eerlijk met u gehandeld. Er is één opmerking in haar brief die mij bijzonder treft.

IK. Wat is die?

MOEDER. Zij houdt, zegt zij, het verleiden van een jong meisje, onder schijn van vriendschap, voor even laag als het gedrag van een lichtmis die zo'n meisje verleidt om haar te schaken...

IK. Moeder, wat is schaken?

MOEDER. Het is mijn bedoeling niet uw aandacht daarop te vestigen. Alleen dit: als een jongeman, buiten kennis van de ouders, een jong meisje *wijjsmaakt* dat hij haar bemint en haar overhaalt om heimelijk het huis van haar ouders met hem te ontvluchten; en haar trouwt, tegen de zin van haar ouders, zegt men dat hij haar *geschaakt* heeft... Genoeg over zoiets afschuwelijks. Weet alleen dat de wet deze misdaad streng straft. Nu nog iets over juffrouw B. Haar redenen, waarom zij zich niet, bij de kennismaking, aan u van haar beste zijde vertoonde, overtuigen mij. Er zit overleg en inzicht in.

IK. Maatje lief, dit begrijp ik niet goed.

MOEDER. Als wij, mijn kind, in voor ons vreemd gezelschap een aangename indruk maken, door ons voorkomen, gesprekken en handelingen, trekken wij minder de aandacht door wat men zegt en doet, als wel door wat men van ons verwacht. 'Dit mens', zegt men, 'moet een aangenaam mens zijn.' Maar als men bij onze eerste intrede in een gezelschap te veel wil behagen, doet men onvoorzichtig. Men moet vernuft en talent meer laten vermoeden dan tonen. Men moet zich laten zien zoals wij in ons eigen huis zijn. En jongelieden past het veel beter te luisteren dan te praten, wanneer zij met oudere mensen omgaan die zij weinig kennen. Heeft men geest, verstand en talenten; heeft men een goed karakter, dan zal men, zodra men ons nader kent, bij die bescheidenheid veel winnen. Oordeel nu, of Ceetje verstand heeft en veel van de wereld kent!

(Mijn moeder nam de brief weer op, zag hem in en glimlachte.)

IK. Mag ik u vragen moeder, waarover gij lacht?

MOEDER. Over de plaats waar zij beschrijft, hoe zij uw vriendschap zou hebben kunnen winnen. Zij heeft goed naar u gekeken... Zij kent mijn Mietje al!

IK. Juffrouw Warin zegt dikwijls dat dit niet moeilijk is, als men op mij let.

MOEDER. Zij heeft gelijk. Weet gij hoe dit komt?

IK. Niet echt.

MOEDER. Dat komt omdat gij heel levendig en nog jong zijt; omdat gij nog nooit dacht: heb ik iets te verbergen? En omdat gij de wereld nog niet kent.

IK. Ja, moeder, ik *kan* mij niet anders tonen dan ik ben... ik heb dat nog nooit geprobeerd.

MOEDER. Doe dat maar niet; het zou u mislukken. Dit in 't voorbijgaan. Ceetje weet hoe snel een jong onbedreven hart navolgt. Misschien voorzag zij, dat gij, voor haar ingenomen, gauw liefde en achting voor haar zou gevoeld hebben, spoedig de buitensporigheden van haar vernuft zou verschoond, verdedigd, toegejuicht hebben; en ten slotte ook nagevolgd. Als wij haar eens vertrouwelijk spreken, zal ik haar vragen of dit inderdaad niet haar gedachten waren.

IK. Moeder, mag men, zoals Ceetje deed, iemand in de verleiding brengen ons verkeerd te beoordelen?

MOEDER. Als dit haar doel was geweest, dan moesten wij haar veroordelen; maar haar bedoeling was zich in een licht aan u te vertonen, dat uw oordeel niet al te gunstig zou beïnvloeden. Zij beschermde u dus voor overijling in uw voorkeuren. Dit is edelmoedig! Zij vond zoveel behagen in u – en toch wilde zij u langs uw zwakste zijde niet aanvallen.

IK. Heel edelmoedig; ik zie het.

MOEDER. Dat zij, die toch óók wist dat lieden als wij, die ons niet genoeg weten te verplaatsen in de geestesgesteldheid en omstandigheden van de lieden die in de wereld leven; dat zij zich een beetje vermaakte met ons overhaaste oordelen, is wel wat *fout*, maar past bij de aard van een jongmens aan wie geen recht gedaan wordt.

IK. Dit, moeder, kwam mij ook zo voor.

MOEDER. Maar zij doet ons geen onrecht. Waarom oordelen wij zo voorbarig? Niemand is intussen minder te vergeven dan uw moeder.

IK. Dan *mijn* moeder! Hoe moet ik dit begrijpen, maatje?

MOEDER. Wel, ik wist toch in welke kring juffrouw B. voortdurend verkeerde. Ik wist daarnaast dat mijn eigen kind, hoe *geneigd* ook om over alles een beetje te lachen, echter een goedaardig, oprecht, edelmoedig kind is; en ik oordeelde over een ander meisje, in ongunstiger omstandigheden geplaatst, zo streng!

IK. Het was, maatje, uit te grote zorg voor mij.

MOEDER. Jawel, maar daar heeft Ceetje heel weinig aan. De brief die mij aanleiding tot deze gedachten geeft, is dus heel nuttig voor mij. Hij heeft mij, tot mijn vernedering, eraan herinnerd dat men niet kan begeren wat men niet kent. Hoe zou nu iemand, die alleen zinnelijke genoegens leerde kennen; die men gewend heeft zich met kleinigheden op te houden, iets

beters hebben kunnen leren wensen? Zo iemand blijft, al wordt hij tachtig jaar, als in de staat van de jeugd. De belangrijkste gesprekken trekken even weinig zijn aandacht, als zij de uwe trokken, toen gij nog uw tijd verdeelde tussen uw poppen en spelletjes.

IK. Heden, maatje, dat weet ik nog heel goed.

MOEDER. En weet gij ook hoe dit kwam?

IK. Ik geloof dat dit kwam, omdat ik er niets van begreep. Toch was ik, weet gij, altijd heel nieuwsgierig! Als gij dan met vader sprak, of met uw vrienden, luisterde ik wel maar, zoals ik zeg, ik begreep er niets van. Dit verveelde mij. Ik speelde maar weer voort, zonder daar verder bij te denken, zelfs niet: 'als ik ouder ben, zal ik dit alles begrijpen.'

MOEDER. Het is mij niet onaangenaam dat gij u dit trekje uit uw kindheid zo levendig herinnert. Maar, om bij ons onderwerp te blijven. Onder die verwaarloosden zijn echter mensen die 'met genie geboren schijnen'; en Ceetje is daar een voorbeeld van. Het zijn die jongelieden, die men verplicht is te onderwijzen zoals ik u onderwijs. Wij moeten zowel hun liefde als achting pogen te winnen; tonen dat wij belang in hen stellen; zonder hen te vernederen, zonder onze meerderheid te tonen. Doen vrouwen van mijn jaren dit alles en dat op de beste wijze, dan zullen alle leerzame, verstandige jonge mensen hun het genoegen geven dat erin ligt hen gelukkiger gemaakt te hebben.

IK. Lieve moeder, ik heb dikwijls gedacht: als de opvoeding alles uitmaakt, moet dan ieder kind niet juist dat worden, dat men wil dat het zijn zal? Is het kind dat niets goeds bedrijft, slechter dan het kind dat nuttig bezig is? Is daarom later de mens die oprecht, en hij die vals is, wel beloonen strafbaar? En is er dus wel onderscheid tussen goed en kwaad? Als dat niet zo is, is dat wel heel akelig.

MOEDER. Gij zijt ongewoon aandachtig; daarvoor wil ik u belonen. Ik stel deze vraag; het is een vanzelfsprekende vraag; maar! moeilijk te beantwoorden. De opvoeding, mijn kind, doet ongelooflijk veel; zo lang zij maar onze natuurlijke neiging, onze hoofddrift, begunstigt. Begrijpt gij dit, Mietje?

IK. Ik geloof van wel, moeder.

MOEDER. Wel, wat wilde ik dan zeggen?

IK. Gij wilt, dunkt mij, zeggen dat, bijvoorbeeld, als ik was opgevoed door ouders die zelf een levendige geest bezaten; die zich vrienden en vijanden gemaakt hadden door hun vernuft; die in mij diezelfde gave ontdekt en aangekweekt hadden; dan zou ik erg veel weg hebben van Ceetje.

MOEDER. In dit alles is veel waarheid. Tot uw onderrichting voeg ik er dit nog bij: gij zou dan, wanneer het gaat om uw menslievendheid en uw eerbied, voor wat eerbied verdient, in gevaarlijke omstandigheden hebben kunnen komen. Maar, *let daar goed op*, gij zoudt wegens uw gevoeligheid voor spot, wegens uw medelijdend hart, wegens uw eerbied voor en uw dankbaarheid aan God; en mogelijk ook wegens de onaangename gevolgen

van uw spotzucht, ook van binnen genoeg op uw hoede geweest zijn om uw medemens niet te kwellen of uw Schepper te mishagen.

IK. Dit, moeder, begrijp ik goed.

MOEDER. De opvoeding, de natuurlijke neigingen, doen echter niet volstrekt *alles*. Zij kunnen de steile weg der vroomheid voor ons moeilijk maken, maar zij kunnen ons niet beletten, of liever niet onbekwaam maken die te beklimmen. Er komen in beide gevallen door de besturing der voorzienigheid veel dingen tussen; ook vaak door ons in 't geheel niet gezochte, waarvan wij een goed gebruik *kunnen* maken; middelen die de kracht van de opvoeding, van de aanleg, van de gewoonte, ja van de hebbelijkheden, verzwakken.

IK. Lieve moeder, geef mij eens een voorbeeld.

MOEDER. Graag. Liederen zoals die waarover wij nu spreken, leven in een christelijk land. Zij weten net zo goed als wij: 'Er is een God; Hij zal mij oordelen; ik zal ooit sterven; in het aanstaande leven zullen de dwaze vermaken van deze wereld er niet meer zijn; wij zullen wegens die hedonistische tijdverdrijven misschien niet per se verdoemd worden, maar wij zullen niet gelukkig zijn.'

IK. Ik begrijp heel goed dat zij dit alles weten.

MOEDER. Als gij hen eens leert kennen, zult gij hen horen zeggen: 'Wij zouden toch niet graag doodgaan met kaarten in de hand, of aan de bar.' Ongelukkig maakt dit halfbewuste gevoel niet altijd iets los. Maar het zegt hun, dat men om in de hemel te komen (*ik gebruik hun termen*) nog iets anders doen moet, dan waarmee zij altijd bezig zijn.

IK. Dat zou ik denken.

MOEDER. Intussen leert de ervaring dat al dat vermaak sommigen niet altijd blijft voldoen; dat het wel eens verveelt, ja tegenstaat. De verveling schept een ondraaglijke leegheid in de tot werkzaamheid geschapen geest. Men kan het voor zichzelf niet altijd verbergen dat men op de vrolijkste feestjes, in de theaters, op de festivals, geen enkele aangename gewaarwording had. Dit verkoelt de lust daarheen te gaan. Men wil eens een dag vrij zijn, zich niet hoeven uitdossen, men wil wel eens geen mensen zien. Als men niet te bang is niet 'bij de tijd' te zijn, dan zou men deze neiging vaak volgen!

IK. Ja moeder, ik geloof wel dat dit *kan* vervelen: alles moet zo oud worden!

MOEDER. Zie daar, mijn kind, dit is de eerste stap naar onze menselijke bestemming; naar nadenken! Men kan dit verwaarlozen of aankweken; en wat besluit gij uit dit *kunnen*?

IK. Dat wij dus vrij zijn en ten gevolge daarvan beloonbaar of strafbaar zijn en blijven.

MOEDER. Die conclusie is goed. Nu zien wij dat wij heel weinig betekenen; ja, maar ook, dat men iets meer worden *kan*, indien *men wil*. Denken vormt voornemens en die vormen weer besluiten. Deze worden gevolgd

door daden. Wij leren vrij te *kunnen* werken. Nu is er een tegenwicht. Dit stuit het kwaad door de opvoeding aangekweekt. Men wordt bekwaam om die graad van zedelijke volkomenheid te bereiken waartoe de vrijmachtige uitdeler van ons lot ons bestemde.

IK. Moeder, ik denk daar aan de parabel van de talenten.²⁷²

MOEDER. En wat denkt gij daarbij?

IK. Dat er zeker geen mens leeft die niet één talent ontvangen heeft; en dus dat ieder met tenminste dat talent moet werken zoals hij het beste kan.

MOEDER. Kunt gij er nog wat meer uit opmaken?

IK. Ja, moeder, ook dit: God, die rechtvaardig is, zal nooit willen oogsten wat Hij niet gezaaid heeft. Hij, die met zijn éne talent er een ander bij won, zal evengoed ingaan in de vreugde van zijn Heer, als hij die met vijf talenten vijf andere gewonnen heeft. O Maatje, ik kan u niet zeggen hoe mijn hart was aangedaan toen ik dit las! Het lijkt me dat mensen die veel verstand en bekwaamheden ontvingen, wel eens wat huiverig moeten zijn: want, omdat hun zo veel werd toevertrouwd, zal God – staat er – ook zo veel te meer van hen *eisen*.

Gij zult mij nu wel toestaan, de brief uitvoeriger te beantwoorden dan de beleefdheid vergt?

MOEDER. Dit is nu uw plicht. Ik zelf zal deze ongezochte gelegenheid aangrijpen om aan Ceetje te schrijven. Ik moet haar bedanken voor de eer, mijn dochter gedaan. En ik stem met genoegen toe in uw correspondentie.

IK. Ik zou aan Coosje en Jansje zo graag deze brief meedelen: zij zouden hem zo leuk vinden!

MOEDER. Omdat ik er zeker van ben dat Ceetje daar niets tegen hebben kan, sta ik dit toe. Als haar ouders weer in de stad zijn, is het onze plicht hen een tegenbezoek te geven.²⁷³

Brief van Cornelia B.

Een paar weken na het bezoek ontving ik de brief die ik hier zal invoegen:

Juffrouw Mietje is veel te schrander om niet gezien te hebben dat zij mij bijzonder behaagde. Hoor, hoe dat komt! Alle meisjes, in wie ik zo veel van mijn dierbaar *ik* vind, mogen zich hierop beroemen. Mij dunkt, dat uw natuurlijke aanleg zo hemelsbreed niet van de mijne afwijkt; dat gij wat verschillend is in uw karakter, slechts aan uw uitmuntende opvoeding te danken hebt; of beter gezegd, aan de *voorbeelden* van uw moeder en haar vriendin. Ontken het eens!

Als gij niet de minste neiging voor mij gevoeld had, hoe zoudt gij dan zo veel uren met mij hebben kunnen doorbrengen, zonder eigenlijk mijn grote vriendin te zijn en te blijven? Onze vriendschap zou dan wel hebben moeten beginnen, zoals bij alle jonge meisjes, met – *vertrouwen*. Ik nam u onaf-

gebroken wáár maar ontdekte niets van die aard. Misschien behoort gij dus tot die wezens die geen vriendin nodig hebben. Of misschien deed gij al een keuze. Graag zou ik hierover een openhartig antwoord krijgen. Hebt gij al een vriendin? Zo ja, vraag ik: is er in uw hart nog niet een klein plaatsje voor mij over? Hebt gij geen vriendin nodig?...

Ik zelf weet nog niet of ik op de vriendschap wel zo veel prijs stel, als de adel op hoge geboorte, een koopman op zijn krediet, of een flirt op haar veroveringen. O, ik ken mijzelf nog zo bedroefd weinig; en ik heb toch rond twintig jaar geleefd, tenminste: ademgehaald. 't Is mogelijk dat ik u alleen beval omdat ik vernuft heb; dat gij in mijn hart weinig zin hebt. Is dit zo? Dan bedroeft dat mij, want ik zou zo graag door u willen bemind zijn! Het vernuft wil schitteren, het is geschikt voor grote gezelschappen; maar wanneer men met zijn tweeën is, is het hart onontbeerlijk. Het is het *boudoir* der vriendschap; ofwel – was u dit wat te werelds? – het heilige der heiligen.²⁷⁴ Dáár mag de vriendschap, en zij maar alleen, aanbeden worden.

Gij zult (dit maak ik ook al op uit uw opvoeding) ook gedacht hebben: 'Haar vernuft is niet dienstbaar gemaakt aan de rede of aan de deugd; hoe kon men het anders toestaan een hoestende tante op die manier te antwoorden?' Liever had gij gezien dat mijn vernuft zich met ons modepoppetje Brechtje had vermaakt. Laat ik u eens wat zeggen, Mietje. Het is met uw geestige meisjes als met twee kwade lieden. Geeft de een zijn boosheid lucht, dan acht de ander het in zijn belang zich schijnbaar bedaard te houden; of, zoals men zegt: de wijsheid te bewaren! Nu de toepassing. Ik geloof dat, als ik mijn rijkdom aan klatergoud-vernuft niet zo sterk had laten blikkeren (ja zo sterk, dat er voor uw getuchtigde geest geen denken aan was om mij te willen overschijnen), gij niet gekozen zou hebben voor de partij die gij naamt (en die, tussen ons, was verre de beste). Nu toonde gij mij dat gij verstandiger was dan ik.

Kijk – er ligt mij niet zo veel aan gelegen, *wat* die mensen over mij denken die ik niet bemin, niet acht. Juist daarom hoop ik dat gij goed over mij zult denken, zodra gij mij beter kent; gij, en de twee dames, die mee de oorzaak zijn van uw zedelijk overwicht. 't Is waar, ik vertoonde mij in een ongunstig licht. Ik begreep dit heel goed zo gauw ik wist in welk gezelschap ik mij bevond. Maar kon ik, ziende dat mijn overal gangbare munt bij u voor niets gold, terstond andere metalen voor de dag halen? Nu ja: als men zulke scherpe ogen heeft als Mietje, dan is het onmogelijk onze gedachten te verbergen. Ik weet dus dat gij mijn gedrag afkeurt.

Hoor nu ook wat ik tot mijn verschoning *kan* inbrengen. Ik ben geheel anders opgevoed dan gij. Ik leef in een u onbekende wereld. Ik heb heel andere relaties dan gij. De gevolgen daarvan zijn niet moeilijk te raden. Mijn ouders (ja mijn hele familie) menen dat ik meer verstand heb dan zij. Dit vooroordeel gebruik ik op de voor mij voordeligste wijze. En waar zou gij toch, schoon kind, onderwerpen vinden om uw vernuft te *misbruiken*? Al eens aangenomen dat een moeder als de uwe dit toeliet! Indien gij in uw

omstandigheden zo bijtend, zo spottend zijn kon, dan zou uw hart nog méér dan uw verstand te berispen zijn.

Nu ga ik u over ons huisgezin schrijven. Voor ik hiermee begin vraag ik u: zijt gij niet verwonderd over mijn vertrouwen in u? Keurt gij wel goed dat ik u onderhoud over personen met wie de natuur mij verbonden heeft? Hoe dit zij, schrijf alles maar op rekening van mijn verlangen u niet geheel onverschillig te zijn. Veroordeel mijn hart niet! Ik bemin mijn ouders, zoals gij de uwe bemint. Mijn vader is een zeer braaf man. Hoef ik echter te zeggen dat hij veel verstand heeft, maar er niet al te best mee weet om te gaan; voor al met betrekking tot zijn kinderen? Wat in uw bijzijn voorviel, zal u dit misschien doen geloven. Mijn moeder en haar zus zijn brave vrouwen. Ik weet niet dat zij gebreken hebben. Geen van beiden hebben er iets tegen dat hun mannen lezen. Tante zegt dan: 't Is toch zindelijker dan wanneer ze tabak roken.' Zij bergt een boek dat oom op tafel laat liggen, net zo weg als zijn slaapmuts. Niets moet slingeren. Beiden praten veel over het huishouden en de bediendes, hebben veel op met honden, katten, papegaaien enzovoorts, en praten daar veel mee; ook al zitten de mannen te lezen. Dit, oordelen zij, kan men evengoed doen. Beiden zeggen: 'Gij leest alleen maar om uw broer voor de gek te houden.' Waarom dit zo zou zijn, begrijp ik niet. Mijn nicht Brechtje kent gij reeds, en al haar waarde en onwaarde. Zij is goedig uit domheid. Haar hart is niets dan een modekraam; zij heeft geen denkbelden, behalve over opschik en *etiquette*. Ik ga erg vaak naar jongelieden-gezelschappen; bij gebrek aan iets beters. Maar ik vind overal zo veel gek, zo veel onzin dat mijn vernuft meer werk tot bespottung vindt dan het afkan. Zie daar, Mietje, mijn voor u denklijk heel berispelijke kant. Geloof nu ook, dat ik u de waarheid zeg, als ik u verzeker, dat ik mijn vernuft toch gebruik voor zaken waarvoor alle beschaafde, verstandige lieden eerbied hebben.

Nu vraagt gij misschien: 'Is er dan in uw kring niet één verstandig meisje, dat uw vriendin is en met wie gij naar uw smaak leven kunt?' Lieve Mietje, kent gij de verstandige wereld²⁷⁵ nog niet beter dan de zotte? Zij leven in een natuurlijke vijandschap. De burgers van de verstandige wereld lijken nogal op de oude Joden, die zich van alle volken der aarde onderscheidde. Ik geloof dat, al laast gij de Bijbel niet van Genesis tot de Openbaring, gij deze vrolijke schepsels toch zeer wel kent. Gij weet dat zij zich machtig veel inbeeldden over hun zogenaamde heiligheid. Daar wilde ik nu eigenlijk op komen. De burgers van de verstandige wereld houden die van de dwaze voor Filistijnen en ander gespuis, voor door de Heer verworpenen, echt afgodisch tuig. Om dáár ingelijfd te worden moet men heel veel betalen. Zij verkopen hun burgerschap peperduur. Deze *gemoedelijke*²⁷⁶ mensen willen dat wij geen santen aanbidden, dan die zij op het altaar plaatsden. Zij beweren dat alle natuurlijk goede mensen, die andere zeden, gebruiken en gewoontes hebben dan zij, slechte burgers zijn, onwaardig in hun bescherming te delen. Nu, die voorwaarden wil ik niet zonder meer geduldig onderschrijven.

Maar Mietje, moet ik niet heel goede gedachten hebben van uw verstand en hart, om u als eerste te schrijven, terwijl ik toch bijna vijf jaar ouder ben dan gij? Toen ik, van u scheidend, u zei: ik zal aan u schrijven, bespeurde ik iets ongemakkelijks op uw gezicht. 't Was slechts uit beleefdheid dat gij beloofde mij te antwoorden. Als ik u enigszins kén, dan was uw drijfveer: nieuwsgierigheid. Heb ik goed gezien?... Bloos niet. Ik prijs dit in u. *Want* gij vreesde meer voor uzelf dan voor mij. Maar vraagt gij: 'Waarom liet gij u ook alleen van uw ongunstigste kant zien? Dit is mij toch wat duister!' Zie hier licht. – Omdat ik zo'n kant heb, kind. Omdat (ja, zo vooruitziend ben ik), als gij ertoe zou besluiten mij in uw vriendschap te ontvangen (wat toch niet onmogelijk is), door u wilde bemind worden, zoals ik ben. Gij moet nog meer weten.

Omdat ik geen gelegenheid heb met mijn goede bekenden een verstandig woord te spreken, bestond mijn enige uitspanning erin in mijn verstand zelf werk te geven. Ik stond het toe elke week een paar uurtjes te denken over wat ik zag en hoorde, en zelfs las. Onder de ontdekkingen die ik dagelijks deed en doe, is ook deze. Ik vond uit, dat de oorzaak waardoor vele huwelijken slecht uitvallen en vele vriendschappen in duigen vallen, deze was: dat men elkaar niet kende van de ongunstige kant. Men zag elkaar niet, dan nadat men min of meer kunstig opgemaakt was. Maar als men huise-lijk, gemeenzaam wordt, blijft die opmaak in stand. Wat moet hieruit volgen? Wel, dat gekheden, galligheden, wonderlijke humeuren en de rest zich dan in hun natuurlijke afzichtelijkheid vertonen. En! droevig! samen met de afnemende bevalligheid van de ziel en van de natuurlijke schoonheid, sterft de liefde aan een uitterende ziekte. Zeg niet: dit is trouweloos. Ei, Mietje, 't is niet eens ongestadigheid. 't Is omdat onze ogen opengaan. 't Is omdat wij de dingen zien zoals zij zijn! Hoe gemakkelijk was het voor mij geweest, die kant te laten zien die u zou behaagd hebben! Ik kon u toch, terwijl nicht twee uur lang haar *toilet* maakte – omdat ik aan dat lieve werkje zo weinig tijd besteed als gij – verzocht hebben om met u in het heerlijk bos te gaan wandelen. Ik had dan toch, aan uw arm voortkuierend, kunnen zeggen: 'Hoe gelukkig ben ik! Nu geloof ik iemand gevonden te hebben die eens mijn vriendin worden kan, zoals ik reeds de hare ben.' Ik had met u kunnen spreken over uw opvoeding, uw ouders, uw *lieve* Warin. Wat zoudt gij dan met mij zijn ingenomen! Bedrieg ik mij met te denken dat uw moeder mij dan zou verzocht hebben nog een paar daagjes te blijven? Dan had gij mij doen beloven, u spoedig, ja nog in Den Haag, te schrijven! Hoe ongaarne had gij mij zien vertrekken, mij nagezien met vrij veel van uw ziel in uw heldere grote ogen! Waarom gedroeg ik mij nu heel anders? Ik vreesde of ik wel twee hele dagen met u zou kunnen omgaan, zonder dat de aap uit de mouw kwam. Wat was dan het gevolg geweest? Onder andere dit. Uw scherpsziende moeder zou gezegd hebben: 't Is jammer dat Ceetje die gebreken heeft.' En omdat gij, lieverdje, min of meer een neiging hebt tot diezelfde gebreken, zou uw moeder, die u door en door kent, gedacht hebben:

‘Deze vriendschap kan Mietje missen als kiespijn.’ Dan was alle kans op vriendschap verloren. Kortom, samengevat: toen wij kennismaakten, was het helemaal niet mijn opzet u mijn beste kant te tonen.

Een meisje dat ons niet wantrouwt omdat wij ons op het mooist voordoen om zo haar vriendschap te winnen – dat lijkt op het gedrag van een lichtmis die door zulke streken het hart van een onervaren meisje steelt om het te schaken. Neen, Mietje, gij moest mij zien zoals ik ben. Mijn oordeel is gezond. Ik bemin deugd, uit overtuiging. Mijn smaak is niet tweedehands. Ik heb vlijtig de talenten die in mijn natuur liggen ontwikkeld. Ik ben niet bang voor ernstige onderwerpen. Dikwijls bedroef ik mij over de manier waarop ik werd opgevoed! Mijn aard is satirisch maar mijn hart blijft daarbuiten. ’t Is echter ook waar, dat ogen als de mijne maar al te dikwijls gelegenheid krijgen om veel belachelijks op te merken. De mensen met wie ik omga, het gezever dat ik hoor, de stomme oordelen over zaken en personen waarvan en van wie men niets kent, brengen mij in verleiding altijd ironisch te zijn; temeer omdat mijn stekelachtigheid wordt toegejuicht.

En hoe, kind, zijt *gij* nu in uw natuurstaat?²⁷⁷ Men hoeft u maar in uw ogen te kijken om er zeker van te zijn dat, als gij u in deze zaken heel anders gedraagt, uw voortreffelijke opvoeding daarvoor al de eer toekomt. Zonder mijzelf honing om de mond te smeren durf ik ervoor uitkomen dat, als uw moeder en uw *lieve* Warin *mij* hadden opgevoed, ik behoorlijk veel van Mietje hebben zou. Laat mevrouw, uw moeder, nu oordelen of zij onze vriendschap kan toestaan. Vindt zij het om *uw* geaardheid niet goed, het zal mij spijten; want ik heb u lief en zou mij niet schamen, veel van u te leren. Met zo’n opvoeding moet gij mij ver vooruit zijn; hoe zou dit mijn eigenliefde kunnen vernederen? Ik heb tot nu toe geen hatelijke gebreken in mij ontdekt. En al dolde ik zo wel eens wat met de mensen, ik hou toch veel van hen. Dit doe ik alleen voor mijn vermaak. Ik weet heel goed dat ik, zo jong en onkundig, zo onvolmaakt, niet in staat ben mijn naasten te verbeteren. Ik eindig met de gewone complimenten en zal, als gij mij niet antwoordt, zwaar teleurgesteld zijn, maar blijven uw vriendin

Cornelia B.

Men moet leren met alles voordeel te doen

Onder de lieden die mijn ouders nu en dan bezochten, en die zij met genoeg ontvingen, was de schout en zijn vrouw. Hij had een heel goed verstand, een dooreerlijk goed hart en zo veel kundigheden als hij nodig had om zijn ambt goed te vervullen. Zijn smaak deed hem doorgaans gezelschappen verkiezen waarin men geen schaduw vindt van dat gedwongene dat in de beschaafdste bijeenkomsten in de grote steden vaak gevonden werd. Dikwijls inviteerde hij aan zijn huis lieden, heel verschillend in jaren, karakter, rang en omstandigheden. Hij nodigde de aanzienlijke man en de wel-

bespraakte boer, de liefhebbers van een kaartje, en de liefhebsters van kousenbreien, de verstandigen, en ja ook wel eens mensen die niet de geringste geest bezaten; oude statige vrijsters en vrolijk kletsende lieve vrouwen; drukke doorbrave huismoeders, en mannen die zich het wijze hoofd braken over de Europese politiek; en zulken die niet weten dat burger de mooiste titel is in een republiek. Kort gezegd: men trof dikwijls bij hem zulke gezelschappen waarin de aandachtige vaak groter ontdekkingen doet van de menselijke natuur dan de wijsgeer in staat is op zijn studeerkamer ooit te maken.

De vrouw van deze vrolijke man was een van onze goede in hun eenvoud zo gelukkige klessebessen. Zij dacht nooit en sprak veel. Door alles bij de onverbloemde naam te noemen gaf zij wel eens kritiek die zij niet vermoedde of bedoelde; kritiek die de beschaafdheid nooit toestaat; en die juist daarom te sterker treft omdat er geen doel is opzettelijk te beledigen.

Deze lieden hadden al hun kinderen vroegtijdig ten grave gebracht, en dit met veel droefheid. Maar zij hielden zo van de sociale omgang dat zij zelfs vrienden uit de stad graag op hun buiten te logeren vroegen. Dikwijls haalde de schout kinderen van wie de ouders ziek waren, of van wie de moeders in het kinderbed lagen; of van wie men dacht dat ze gezonde buitenlucht nodig hadden. Op dit moment was daar een meisje uit Amsterdam, het enig kind van rijke lieden. Zij was zo verkeerd opgevoed dat zij de gezondheid weinig kende. Deze zestienjarige juffrouw had een geheel verzwakte maag en at toch veel. Zij vermoede zich niet in 't minst, sliep veel en zag er heel bleek en heel flets uit. Wij hoorden dat de ouders wegens zaken naar Zeeland vertrokken waren en het niet hadden durven wagen dit sukkelte aan de Zeeuwse lucht bloot te stellen,²⁷⁸ maar dit meisje aan de schout, met wie zij bevriend waren, hadden toevertrouwd. Men gaf haar een goed bed, een goede tafel, maar bemoeide zich voor de rest weinig met haar. Het was van een zo echt oudvaderlands paar, dat niet wist wat het betekent niet in orde te zijn, nauwelijks te vergen dat het op duizenderlei kleine, ware of ingebeelde ziekelijkheden lette. Deze mensen stonden altijd heel vroeg op, en als grote liefhebbers van frisse lucht openden zij dan deuren en vensters om de nachtlucht te verdrijven. Twee buurkinderen van zeven en acht jaar, die altijd bij de schout rondzwierven en in de tuin speelden, en zoals doorgaans gebeurt nu eens grote vrienden waren dan eens een robbertje vochten, deden dit juffertje veel verdriet. Uit speelziekte en plagerigheid bonsden zij om zes uur al op haar vensters, ja schenen geen rust te hebben voor ook zij opstond. Niemand in het huis lette op haar eindeloze: 'Dat is niet uit te staan.' Ik beken dat zij geen ongelijk had, maar de stoeiende en zingende jongens gingen hun gang. De schout vertelde ons, dat (hij lachte smakelijk onder het vertellen) dat een van die jongens op een ochtend vroeg met een heel broed jonge katjes in zijn hoed bij haar gegaan was, met het doel haar iets leuks te laten zien, en al die poesjes op haar bed had gekieperd. Dit had de jonge juffrouw zo doen schreeuwen dat hij meende dat het huis in brand

stond. Zijn vrouw, die niet kon begrijpen dat men bang zijn kon van dieren (die zij altijd op schoot en om zich heen had), had gezegd: ‘Bah! dat was toch maar een grapje? Waarom zou ik de jongen bekijken? Kon de jongen weten dat je niet goed wijs bent?’

Het enig genoeg dat juffrouw M. daar kon hebben kreeg zij aan tafel. Zij at graag en lekker. Daar was zij op haar plaats.

Maar als men niet beminlijk is, wordt men ook niet bemind. Dit was hier het geval. De schoutse die even veel hield van blijheid als van gezondheid wenste niets liever dan van dit *ellendig*²⁷⁹ nichtje toch maar af te zijn. Zij zei ‘Luister, man, jij hebt zot gedaan. Ons huis is geen gast- of gekkenhuis; maar alleen geschikt voor mensen die men tenminste plezier kan geven. Jij moest maar eens mensen uitnodigen; dat zal haar misschien goed doen, en mij wat bezigheid geven.’ De schout was meteen akkoord.

Hieraan waren wij onze uitnodiging verschuldigd. Zij bracht Coosje en mij een paar uur in een ons totaal onbekende wereld. Het gezelschap bestond uit vijftien personen. Wij vonden er dominee, de schoolmeester, de metselaarsbaas met zijn vrouw; Klaas Krijnen en Cees Ceesen (twee rijke boeren) met hun vrouwen; mijn ouders, juffrouw Warin; Coosje en ik; de schout en zijn vrouw; en het nichtje. De tafel stond al in een mooie ruime zaal gedekt. Ieder plaatste zich waar men een lege stoel zag; de vrouw van het huis paste er wel op dat zij niet bij het ellendige nichtje zat. Dit juffertje dat nooit zo’n gemengd gezelschap gezien had, bekeek met een vies neusje, en verwonderd, alle binnenkomers. Ze gedroeg zich alsof zij van hoge geboorte was en wij allen lieden van *geen geboorte*. Meer kan ik daar niet van zeggen. De metselaarsvrouw, de dochter van een rijke Amsterdamse ambachtsman, en die in haar jeugd lang genoeg op een Amsterdamse Franse school²⁸⁰ in haar buurt gegaan was om er een half dozijn Franse woorden geleerd te hebben, was machtig vereerd met zich naast juffrouw M. geplaatst te vinden! Voortdurend sprak zij haar aan, met die een lagere komaf aanduidende glimlach die zo duidelijk is voor hen die weten op te merken. Zij knikte en wenkte haar toe, telkens wanneer zij dacht dat een van de boeren, of de schoolmeester, iets *impolits*²⁸¹ zei of deed. Maar toen de laatste een schotel, waarvan hij geloofde dat Cees Ceesen hem die voordiende, aangenomen had en daaruit geschept wat hem het best beviel, kon zij zich niet langer inhouden; temeer omdat hij die dicht bij hem op een leeg plekje neerzette. Zij rees overeind, reikte over vele schotels heen en vroeg: ‘Meester denkt gij dat die schotel voor u alleen is?’ Tegelijk stootte zij juffrouw M. aan, alsof zij zeggen wilde: ‘Zo moet men een lomperd beschaamd maken als men *ons* onbeleefd behandelt.’ De ogen van juffrouw M. zeiden: ‘*Ons*? Wat verbeeldt zich die metselaarsvrouw? *Ons* – terwijl ik een koopmansdochter ben!’ Coosje en ik vermaakten ons zeer met te bekijken hoe deze vrouw telkens het nichtje haar hof maakte, en hoe juffrouw M. alles deed wat zij kon om dat niet eens te merken, en haar noch aanzag noch met enig woord antwoordde.

Wij konden nauwelijks onze ogen geloven wanneer wij zagen hoe verbazend veel dit ziekelijke meisje at. Alle spijzen waren behoorlijk voedzaam, echt geschikt voor onverzwakte oudvaderlandse magen. De boeren en hun vrouwen, alsmede de schout en zijn vrouw maakten er een slagveld van. Mijn moeder, een hoen hebbend voorgesneden, bood daarvan aan het juffertje een vleugel. Het zieke vogeltje antwoordde: 'Mevrouw, ik zal nog een beetje wachten' maar zei tegen Coosje 'Ei lieve, geef mij een sneetje van dat patervlees,²⁸² het ziet er schilderachtig uit; met wat bloemkool.' Coosje deed dit. Het was terstond binnen! 'Zou ik niet eens mogen proeven van dat hammetje. Ei, neef, geef mij een dun flintertje zo dun als papier.' Neef gaf haar een flinke mooie snede. Kort gezegd: nictje bunkerde alsof zij uitgehongerd was, uit alle schotels, en bij het dessert sloeg zij niets over. Wat beklaagde ik die ongelukkige maag die met geen mogelijkheid zo'n massa voedsel zou kunnen verteren! En hoe blij was ik dat mijn gezonde trek mij voor overdaad bewaarde.

Op *zulke* maaltijden wordt het spreekwoord bewaarheid: als de katjes muizen, mauwen zij niet. Maar nadat de eerste honger gestild was en de wijn het bloed verwarmde, werd ieder spraakzaam. Cees Ceesen begon aldus: 't Is toch jammer dat zo'n jong rijk meisje niet gezond is. Er komt een brave jongen bij te kort. Hij zou u nuttiger zijn dan alle voden uit de apotheek. Mijn wijf heeft menig jong kind dat er uitzag of het van het kerkhof gevluucht was uit Amsterdam gehad en het zo gezond gemaakt als een kool. O, in een half jaar zou zij u dat ook klaren, maar dan moest je ook leven als wij; dat is de boodschap. Ik zeg dikwijls tegen onze dokter dat hij geen droog brood zou verdienen als de lui wilden leven als de boeren en hij zei dat ik gelijk had.'

JUFFROUW M. (*spijtig*) O ik ben geen boerin. Ik ben niet sterk. Mijn maag kan zo alles niet verdragen en ik heb geen werken geleerd.

DE METSELAARSVROUW. Wel Juffertje, als gij bij baas Ceesen waart zou ik wel eens een duifje uit mijn hok zenden, u dikwijls bezoeken en op de thee vragen en u alle plaisir aan doen; en gij zoudt gauw gezond zijn.

Dit vond juffrouw M. zo onverdraaglijk gemeenzaam dat zij zonder haar aan te zien antwoordde: 'Ik hou niet van buiten. Ik moet mensen zien; dat ben ik gewoon.'

DE METSELAARSVROUW. (*geraakt*) Benne wij dan ook geen mensen, juffertje?

JUFFROUW M. (*trots*) Er is onderscheid tussen mensen en mensen. In de wereld blijft elk bij *zijn soort* (Nu werd het gesprek persoonlijk en ik luis-terde als een vink).

DE METSELAARSVROUW. (*spijtig*) Pardonner mij *juffertje*. Zo ik groots²⁸³ waar dan zou ik mij bij mevrouw N. (beleefd voor mijn moeder buigend) gevoegd hebben, of bij deze twee lieve vriendelijke jongedames; die konden mij eer aan doen; dat is te begrijpen.

CEES CEESSEN. Dat zal katjesspul worden.²⁸⁴ Hoor: heren en dames ik eet dikkels met onze Neeltje bij grote lui in de stad bij onze heerschippen;

maar zulk gek gesnap heb ik nog nooit gehoord. Als hij mij, gelijk een groot heer, aan zijn tafel noodt, dan toont hij dat hij mij voor die tijd als zijns gelijk denkt, en ik ben zo wel een vrij man als hij. Als ik hem op het stadhuis ga spreken, dan is het wat anders. Dan heeft hij *de grote pruik*²⁸⁵ op (dit deed mij lachen). 't Is zo, juffrouw Mietje. En dan ben ik wel zo wijs dat ik hem heel aers toespreek. Ik zeg altijd teugens onze jongens; 'Jongens je mot beleefd zijn op uwe wijs aers zouwe de stadslui je uitlachen, en als je met mij verzocht werd, mot jelui niet snappen of jij met je makkers waard, en alleen taal en antwoord geven. Wat jij dominee?'

DOMINEE. Gij spreekt wel en ik denk dat ieder u gelijk moet geven.

KLAAS KRIJNEN. Zie dominee, nou ben jij, wil ik spreken, erbij, maar als jij met ons eet en drinkt dan praat ik anders dan als jij het befje²⁸⁶ om hebt, en ons uit de Schrift onderwijst of huisbezoek doet. Want dan ben jij, wil ik spreken, onze dominee.

DE METSELAARSVROUW. Ik geef je allebei gelijk.

JUFFROUW M. Uw man is zeker in dienst bij deze lieden.

DE METSELAARSVROUW. Dat maakt niets uit; maar zouden wij niet opstaan, de jonge juffrouw zal haar middagslaapje nodig hebben.

JUFFROUW M. Heden *vrouw* Flos, ik heb geen haast.

DE SCHOUTSE. Tuttemetut! Kom wij moeten nog wat tafelen en eens zingen.²⁸⁷ Toe meester, jij hebt zo'n mooie stem en kent zulke zoete liedjes waar geen kwaad in steekt; en dan moest ieder een liedje zingen; dat is wel aardig.

Alle gasten, het nichtje uitgezonderd, vonden dit goed en voerden het uit. Ik weet nog dat mijn vader zong

Toen onze Grietje dat aartige Dier
Was getrouwt met Jan Palier enz.²⁸⁸

tot overgroot genoeg van het hele gezelschap. Zijn talent lag daar niet, maar de aardigheid waarmee hij zong, behaagde allen. Mijn moeder verzocht dominee om met Coosje en mij een fraai trio²⁸⁹ te zingen, toen in de mode. De aandacht van de gasten toonde hoe hun dit voldeed. Cees Ceesen zei wel: 'Ik geloof warempel dat dit *voor ons* veel te mooi is. (Tegen vrouw Flos) Kom vrouwtje, bedien jij ons eens naar onze stand.'

Dit smaakte juffrouw Flos niet in 't minste. Haar hoogmoed leed, maar wat te doen? Zij zei dat zij verkouden was; dat zij slecht zong; dat zij alles wat zij op de Franse school geleerd had *helemaal* vergeten was enzovoorts. Maar de schoutse viel haar in de rede: 'Abah! Franse school! Zing jij maar zoals ik die nooit een Franse school gezien heb. Kom aan: 'Toen ik laats mijn Geitjes weidde.'²⁹⁰ Dat is wel een mooi liedje. Ik hoor het graag.'

Na wat gekucht te hebben begon zij in miserabel Frans aldus:

'Beau Sardijn a mabel soulitide'²⁹¹

Ik beken dat ik de ogen van mijn moeder hoognodig had om niet in lachen uit te barsten; en om mijn opvoeding geen schande aan te doen mijzelf in mijn arm kneep. Toen mijn moeder mij 's avonds prees omdat ik mij zo goed gehouden had, zei zij 'Ik ben des te meer over u voldaan omdat ik begreep wat *u* dit moest kosten.' Want, zei zij, 'Ikzelf had het, zolang dit gezang duurde, allemachtig ongemakkelijk.'

Toen mijn moeder aan Coosje en mij vroeg of wij ons wat vermaakt hadden, antwoordde ik (die altijd de loffelijke gewoonte had om eerst te spreken): Ja en nee. Ja wegens het nieuwe; nee omdat het gezelschap niet naar mijn smaak was.

MOEDER. Ik begrijp u. Wij verkiezen dit ook niet. Maar men moet tegenover het goed menende lieden altijd beleefd zijn. Door ons deelnemen moet men tonen dat wij ons niet wijzer noch beter achten. 't Zijn grote kinderen – hun vermogens sluimeren nog. Geestvolle gesprekken of gesprekken over belangrijke onderwerpen zijn hun te *vreemd* om daarin genoeg te vinden. Zulke mensen stellen geen prijs op nuttige onderwerpen; maar in hun natuurstaat wenden zij ook niet voor dat geest en vernuft hun ten deel viel.

IK. Juffrouw Flos is dan wel uit haar natuurstaat verplaatst.

MOEDER. Gij doet mij lachen, Mietje.

IK. Heden maatje, ik kan het niet helpen, maar de komedie van het nichtje en de metselaarsvrouw heeft mij heel verbaasd.

MOEDER. Hebt gij ook ontdekt dat de allerkinderschuldigste hoogmoed daar de oorzaak van was?

IK. Ja moeder, en dit stootte mij.

JUFFROUW WARIN. Ik kan onmogelijk zulke gezelschappen verkiezen; maar deze zijn bij lange na de lastigste niet. Als gij, mijn lieve, in de wereld komt, zult gij mij gelijk geven. Voor mij is niets ondraaglijker dan het geklets van semi-intellectuelen en zo *genaamde* vernuften. Men zegt dat de gesprekken der vrouwen doorgaans weinig beduiden. Misschien is daar iets van waar. Maar ik voor mij kan met deelneming luisteren naar gewone vrouwen, wanneer die ons over haar kinderen en menselijke omstandigheden onderhouden.

**Graag wist ik of de lezer in dit hoofdstuk
de eerste schakel
van voor mij gewichtige lotgevallen
vinden zal**

Nogmaals herhaal ik het: mijn doel is geenszins alle *lessen* van mijn moeder over te schrijven. Ik heb alleen willen aantonen *hoe* mijn ouders mij in de godsdienst onderwezen: in die godsdienst die ons in staat stelt zijn moeilijkste

wetten met ijver en standvastigheid uit te voeren, en zonder wie de beschaafde opvoeding heel onvolkomen is.

Eer wij ons buiten voor een paar maanden verlieten, waren de lessen over de christelijke godsdienst beëindigd. De duisterheden die bedachtzame lezers in de brieven der apostelen vinden, waren voor mij voldoende opgelost, of ik had de overtuiging dat zulke duisterheden die men niet begreep, ook geen invloed hadden op een godvruchtig leven; en dat de godsdienst zelf onmogelijk dáárdoor in waarde kon verkleind worden. Ik was dus uit volle overtuiging een christen.

In de maand november vertrokken wij naar de stad. Niet omdat mijn ouders liever daar dan buiten de winter doorbrachten, maar om mij gelegenheid te geven meer mensen te zien; iets wat zij volstrekt voor mij nodig achtten. Hiervan wist, vermoedde ik niets. Mijn moeder wist mij dat vertrek zo aangenaam te maken, dat ik zonder tegenzin naar de stad ging. Zij had mij ook van terzijde gesproken over een ernstige plechtigheid die komende winter zou plaatsvinden, maar zei mij niet welke.²⁹²

Ik was jong, heel gevoelvol, en had nu vriendinnen. Allen zou ik terugzien! Wat dat zegt als men bijna zestien jaar is en mijn aandoenlijk hart heeft, zullen mijn jeugdige lezeressen beter weten dan ik kan beschrijven.

Ceetje, wetend dat wij in de stad kwamen, kwam de tweede dag 's ochtends bij ons thuis. Zij omhelsde mijn moeder met zo veel liefde, dat die zelf daar door geroerd was: 'Ik kom, mevrouw,' zei zij, 'u bedanken voor de eer mij aangedaan door uw brief. U zult mij geen ondankbare vinden.'

Zodra ik in de kamer kwam, rees Ceetje op, verwelkomde en kuste mij met heel haar hart. Ik bleef haar niets schuldig. Zij zag wel dat ik haar liefhad, al liet ik dat niet zo openlijk merken. In gesprek komend zei zij: 'Het zit zo, Mietje. Ik hoop, mevrouw, dat gij een plan dat Julie²⁹³ en ik ontworpen hebben, zult goedkeuren. Het bestaat hierin. Wij zouden graag een jongeliedengezelschap oprichten; en de drie vriendinnen van Mietje verzoeken dat met ons te vormen. Mogelijk zullen wij nog een paar jongedames erbij uitnodigen, maar niet meer dan nodig is om ons de tijd aangenaam te helpen doorbrengen.' Juist toen mijn moeder wilde antwoorden, kwam mijn geliefde Jansje de zaal in. Dit bezoek was zo geweldig voor me, dat ik geen woorden kon vinden haar iets te zeggen: ik bleef aan haar hals gehecht en voelde mijn ogen steken. Zelden was ik zo aangedaan: zij was zo helemaal beminlijk! Zo helemaal engel, hoe zal ik mij het beste uitdrukken? Terwijl ik dit schrijf voel ik een traan in mijn ogen komen. Geen verloop van vijftig jaar – juist zo lang is het geleden dat ik haar toen terugzag – heeft dit gevoel van liefde in 't geringste doen afnemen. Zij ging in de bloei van haar leven naar haar eeuwig huis; maar haar overlijden zag ik altijd in het licht van iemand die ons enige tijd is vóórgereisd, en die wij heel zeker, hoogst gelukkig, zullen terugvinden.

Mijn moeder liet de jongedames met elkaar kennismaken en zei dat zij hoopte, dat het plan van Ceetje om een jongeliedengezelschap op te richten,

door hun ouders zou worden goedgekeurd.²⁹⁴ Wij spraken onderling elkaar daarover. Ik zelf liet mijn Jansje uit. ‘Nooit, Mietje’, zei zij, ‘zou ik Ceetje uit wat men van haar zegt gekend hebben! O wat behaagt zij mij! Mijn ouders zullen met genoegen zien dat ik op zo’n jongeliedengezelschap ga. Julie zal zeker daar ook komen? Ik leerde haar al door Coosje kennen.’

Toen Ceetje, die zo lang mogelijk bij ons bleef, vertrokken was, vroeg ik aan mijn moeder of zij haar niet zeer in haar voordeel veranderd vond en of haar conversatie haar niet goed beviel.

MOEDER. Hieraan, mijn kind, kunt gij niet twifelen; maar gij bemint Ceetje zozeer dat uw hart er vermaak in vindt dit door uw moeder te horen bevestigen. Zij was altijd een deugdzaam, verstandig meisje. Haar optreden bij onze kennismaking was echter niet geschikt om heel gunstig over haar te denken. Zij is een beminlijke geestige, verstandige jonge vrouw, die grote talenten heeft. Ik wens u geluk met haar vriendschap.

IK. O moeder! Ik kan u niet zeggen hoe zij mij nu behaagt. Haar vernuft zelf is, lijkt mij, nu alleen positief. Men hoeft er niet bang voor te zijn.

MOEDER. Ceetje heeft al haar geest behouden, maar die is thans van een beter soort. Ontken het niet: gij vindt thans heel veel in haar van uzelf, en wel van dat wat u, in uzelf, héél behaagt.

IK. O maatje, denkt gij dat ik mij bij haar vergelijk?

MOEDER. Ja, zonder het zelf te weten en niet opzettelijk. Gij ziet, ’t is waar, dat Ceetje u in vele dingen ver vooruit is. Dat stelt gij met recht op rekening van haar oudere leeftijd. Gij weet niet dat jongelui, even bekwaam en met dezelfde meesters, in twee of drie jaar enorm kunnen vorderen. Gij vergelijkt u dus niet met haar zoals gij thans zijt, maar zoals gij zijn zult als gij twintig jaar oud zijt.

IK. Zodat voldaanheid over haar dus is: voldaanheid over mijzelf? Daar had ik niet aan gedacht.

Terwijl mijn moeder zo sprak, kwamen Coosje en haar zus bij ons binnen-vallen. Dit kwam ons heel goed uit. Onze ouders, juffrouw Warin en wij drieën, hadden zo lang elkaar niet gezien, en zo veel te bepraten. Wij hoorden dat Coosjes moeder erin toegestemd had Coosje op de jongeliedenpartij te laten gaan, en niet twijfelde dat ook mijn moeder dit zou toestaan. Mijn moeder stemde toe, onder voorwaarde ‘dat dit gezelschap bestaan zou uit Ceetje, Julie, Jansje, Coosje, haar zus die wel veel jonger was dan wij maar al in staat om zo’n gezelschap met voordeel bij te wonen; en mij.’ Maar zij vond voor mij niet goed mij te laten vinden in nog een ander gezelschap van vele en heel anders opgevoede meisjes, waarvan de nicht van Ceetje, Julie en Jansje leden waren; en waarvan Ceetjes moeder graag zag dat dit ook door haar bezocht werd. De reden die mijn moeder daarvoor had, wist ik toen niet. Zij waren gegrond in *mijn karakter*. Dat had nog geen vastheid genoeg om de dwaasheden der grote wereld altijd te vermijden. Mijn eerbied voor mijn moeder was te groot om deze schikking niet goed te keuren.

Ik had zelf nog andere redenen om het daarmee eens te zijn: beschroomdheid om veel mensen te zien, en trotsheid die mij deed vrezen dat ik de vereiste bekwaamheden niet bezat die ik dacht nodig te hebben onder briljante jongelieden! Deze beschroomdheid was het gevolg van mijn afgezonderde opvoeding.

Wij brachten onze winteravonden doorgaans alleen door, tenzij de heer Berk ons bezocht. Wij besteedden die aangenaam, werkzaam, en allerrustigst. Eens op zo'n stille avond bij elkaar zittend, zei mijn moeder: 'Mijn lieve kind, ik hoop dat gij nu binnenkort ons de uitkomst van ons onderwijs zult meedelen. Gij hebt tijd gehad om alles bedaard te overdenken. Wij zouden uw gedachten over dit gewichtig onderwerp graag zien, op een heldere manier voorgesteld. Wat gelooft gij nu eigenlijk?'

Ik voelde het ernstige en grote van deze vraag. Ik verlangde zelf bijzonder om mijn ouders en onze vrienden te laten weten wat de lessen over de Heilige Schriften, en de christelijke godsdienst, bij mij hadden uitgewerkt. Ik verzocht haar vraag niet mondeling maar schriftelijk te mogen beantwoorden. Dit werd goedgekeurd. Na een paar dagen gaf ik mijn moeder een geschrift over, met de titel

Mijn geloofsbelijdenis

Ik ben er ten volle van overtuigd, dat er een wijs, geestelijk, heilig, goeder-tieren, rechtvaardig Wezen bestaat en van eeuwigheid heeft moeten bestaan.

Ik belijd dat de hoogste volkomenheid waartoe de mens het brengen kan, ligt in zijn gelijkheid aan de Schepper, en zijn hoogste gelukzaligheid in de goedkeuring van die God die ons tot ons eigen geluk wetten gaf.

Ik ben ervan overtuigd dat de mens, zal hij zijn vrijheid en dus zijn aansprakelijkheid behouden, de mogelijkheid moet hebben om zedelijk kwaad te kunnen doen. De rede maakt de mens tot een redelijk wezen; als zodanig is hij hier verheven boven de dieren. Daar het voor een vrij wezen mogelijk moet blijven te zondigen, is het, als men over zijn aard, en de betrekkingen waarin hij staat, en over de voorwerpen die hem omringen, aandachtig denkt, wel te voorzien dat hij dwalen zal. Naar gelang hij zich aan zijn overtredingen, door die te herhalen, steeds meer went, moet zijn wroeging daarover verflauwen, het berouw verzwakken, de pogingen om zich te verbeteren minder worden. Zodra de mens met gerustheid zondigt luistert hij niet meer naar de rede of naar zijn geweten. Wie met genoeg zondigt, misbruikt zijn verstand.

De geschiedenis, de waarneming en de ondervinding, verzekeren dat dit de toestand is waar in het hele mensdom zich bevond zodra het deze aarde

bewoonde. Hier heb ik zo ernstig over gedacht als in mijn vermogen ligt. Ik besloot: of dat het mensdom, gedurig verergerend, ten slotte tot de rang van de dieren moest afdalen; of dat God een middel ter verbetering moest schenken. Dit brengt mij natuurlijk tot het nuttige en voor het grootste deel van de mensen noodzakelijke, van de Goddelijke Openbaring die de verduisterde rede moet te hulp komen. Ik geloof, dat een Goddelijke Openbaring noodzakelijk zijn kan, zonder dat zij algemeen hoeft te zijn.

Nadat ik het leven en de lessen van Jezus bedaard overdacht heb, en vergeleken met de beste zedelijke leerstelsels mij tot nu toe bekend, moest ik toegeven dat Hij de grote gezant van God is, en dat niemand ooit gesproken heeft zoals Hij.²⁹⁵ Hij wil niet dat wij slechts onze daden zullen verbeteren maar ook onze beginsels. Ons hart moet de bron zijn van onze deugd-beoefening. Onze eerbied voor God, niet de vrees voor mensen, moet nuttige leden der maatschappij maken. De opvolging van zijn wetten maakt ons zedelijk beter. Zij volmaken onze samengestelde natuur en bereiden ons voor op de hoogste gelukzaligheid. Onze goddelijke leermeester neemt geen andere boetedoening aan dan die de bekering uitwerkt. Zij is het die de mens waarlijk verbetert.

De volgende bijzonderheid heeft mij ten sterkste overtuigd van de goddelijkheid van deze leer. Zij belet de mens hoogmoedig te zijn; geeft hem moed om zichzelf te overwinnen omdat zij hem wijst op de beloning. Alles komt minder aan op de *grootheid van zijn vorderingen* dan wel op de oprechtheid en standvastigheid van zijn pogingen. Alle wetgevers eisen grote, in 't oog lopende daden, maar ieder heeft daartoe geen krachten of krijgt geen gelegenheid om deze krachten te beproeven. Maar tot die reinheid van het hart kan ieder welgezind mens raken, wáár ook geplaatst, of met welk zielsvermogen bedeed. Kan er nu iets troostrijker zijn dan de God van alles te mogen aanbidden met de naam van *Vader*? Wat een denkbeeld! *God heeft zich door Jezus aan ons bekendgemaakt als de Vader der mensen. Hij neemt het berouw aan, en versterkt ons in ons pogen, naar zijn wil te wandelen.*

De overtuiging van Gods rechtvaardigheid en de ondervinding, dat de deugd hier niet altijd haar loon of de misdaad haar straf ontvangt, moest, lijkt mij, denkende mensen doen *vermoeden* dat ons lot niet met dit leven is afgelopen. De natuur van onze geest voorzover hij door zijn werkzaamheden gekend wordt, zijn durende wensen, zijn volmaakbaarheid, maken het bijna zeker dat hij zal voortbestaan. Maar! Wijze mannen twijfelen nog of de rede dit zonder enige twijfel mag aannemen; en voorzover ik daarover durf oordelen, komt dat mij ook zo voor. Hoe goedertieren is het dus, in God, dat hij ons door zijn zoon heeft laten verzekeren van onze onsterfelijkheid! Een leerstuk waarbij al wat mens kan genoemd worden, het aller-grootst belang heeft! Alle godsdiensten, door menselijke wijsheid uitge-

dacht, *lieten dit in het onzekere*. Hoe dierbaar moet ons dus de godsdienst zijn die ons dit *verzekert!*

Over het karakter van mijn leermeester heb ik vaak mijn gedachten gezegd. Niemand heeft zo voor ons gesproken, of zo geleefd als hij sprak en leefde. Al had Jezus geen enkel wonder gedaan, toch zou ik met heel mijn hart, met heel mijn verstand, ervan overtuigd zijn dat hij de grote gezant, de zoon van God is, in de wereld gekomen om de mensen te onderwijzen, te hervormen en weer te brengen tot dat geluk waarvan zij zo rampzalig zijn afgedwaald.

Nu verklaar ik van harte te geloven dat Jezus is de Christus. Ik omhels zijn leer. Ik neem mij ernstig voor zijn bevelen te volgen. Ik wens met elk die liefde voor Hem voelt, de gedachtenis te vieren van zijn verzoenende dood!

Ik houd mij niet op met de zo van elkaar afwijkende gevoelens van die christenen die heel anders denken en oordelen. Ik ben er zeker van dat ondeugd ketterij is, en liefde en verdraagzaamheid gepaard aan deugdzaam weldadig gedrag: rechtzinnigheid; dat alle leerstellingen die onze heiligmaking niet bevorderen mij niet aangaan; dat ik niets te doen heb met *voor mij* duistere plaatsen; en dat ik aan niemand het recht om voor mijzelf te oordelen *mag* overgeven, als ik geen afstand doen wil van die vrijheid die mij aansprekelijk maakt voor mijn daden!

Indien ik in een land waarin vrijheid van godsdienst mij toelaat met zulke begrippen van mijn God en zaligmaker openlijk met anderen die met mij min of meer in denken overeenkomen, avondmaal te houden, dan zou ik in mijn huis de gedachtenis vieren van het lijden en sterven van mijn gezegende zaligmaker. Maar, omdat ik openlijk aan die plicht voldoen *kan*, meen ik dat ik die ook openlijk *moet* volbrengen! Ik wens dus in die gemeente aangenomen en gedoopt te worden, waar men deze mijn belijdenis voldoende acht om mij een christen te noemen.

Ik geloof dat de kinderdoop heel stichtelijk en met het beste doel verricht kan worden; maar ik zie niet dat hij door Jezus is ingesteld, of voldoet aan de reden waarom Jezus beval te dopen.

Het is mij niet mogelijk uit te drukken met hoeveel ernst, aandacht en vreugd ik deze geloofsbelijdenis schreef. Ik voldeed aan een dwingende behoefte van mijn hart, en mijn verstand had een voldoening die alles overtrof. Hoe vaak wenste ik later, die zalige gewaarwordingen nog éénmaal in alle uitgebreidheid te smaken!

Deze overdenkingen brengen mij nog eens terug tot de kinderdoop. Al kon die met meer bewijzen gestaafd worden, ook dan nog zou ik mij voor de ouderendoop verklaren. Zie hier waarom. Geen inlijving in de christe-

lijke kerk maakt zo'n sterke indruk op het hart van de belijder. Niets zegt hem zo levendig *wat* hij nu eigenlijk onderneemt. Ik hield de doop door indompeling voor de eigenlijke christelijke waterdoop. Nooit had ik, toen ik koos voor die doop, zien dopen. Nooit hadden mijn ouders mij hun mening daarover gezegd. Mijn oordeel was dus vrij.

Hoezeer kunnen de uitwendige godwelgevallige eerdiensten van elkaar verwijderd zijn!

De indrukken die ik onder het schrijven van mijn geloofsbelijdenis kreeg, waren zo sterk dat zij mijn ouders niet ontgingen. Mijn ziel was geheel vervuld van dit onderwerp. Zij vonden daarom goed mij langzaam in mijn natuurlijke doen te laten komen. Er viel iets voor dat daarbij goed te pas kwam.

Een paar dagen nadat ik mijn moeder mijn belijdenis had gegeven, ontving zij 's ochtends om acht uur dit volgende voor mij zonderlinge briefje, geschreven door hun mystieke nicht Machteld.²⁹⁶

Lieve neef en nicht!

Het is thans zuster en mij zo, dat wij ter gelegenheid dat mijn oudste dochtertje Heintje verjaart, een klein dankfeest voor de Heer wensen te houden in christelijke vrolijkheid. Gij weet, nichtje, onze dagelijkse levenswijze is zo op zichzelf, dat ik mijn dochtertje eens wat stichtelijke afleiding wens te geven, en aan haar verlangen voldoen om met nichtje Mietje enige uurtjes door te brengen. Ei lieve, wees gij nu eens Martha;²⁹⁷ laat ons deze middag een bete broods bij u eten!

Wij met onze kinderen zullen om twaalf uur bij u zijn, en uw huis aanmerken als een pleisterplaats op ons pelgrimswegje, en u, neef en nicht, beschouwen als mensen die vermoeide wandelaars enige rust en verkwikking willen geven; om dan weer onze schreden te verhaasten en naar ons ware vaderland heen te reizen; om uit te rusten in de schoot van onze Heiland; en met hem in de oceaan van de algenoegzame God de Vader stil en vreedzaam in te vloeien, zoals een stroom in de zee; amen. Uw liefhebende nicht Machteld en haar zuster.

In, mag ik het zo eens noemen? in mijn *natuurstaat*, zou het mij moeilijk gevallen zijn over dit briefje geen spotachtige opmerkingen gemaakt te hebben. Mijn moeder las het in mijn bijzijn vóór. Ik hoorde het met verwondering aan, maar kon er geen gekheid over maken. Mijn geestgesteldheid ver-

taalde het voor mij, terwijl mijn moeder nog voorlas, in de spraak van het gezond mensenverstand en van doorleefde vroomheid. Ik *voelde* wat de schrijfster had willen zeggen. Ik stemde meer met haar in dan oppervlakkige lezers zullen kunnen geloven. Mijn *hart* vond nu meer behagen in dergelijke lieden.

Ik nam mij voor om bij gelegenheid te zien of ik niet enige waarnemingen van zulke in waarheid 'fijne', vrome mensen zou kunnen doen. Zie hier, jonge lezers, wat ik gevonden heb. Zulke mensen gaan niet naar gezelschappen waar ze niets te maken hebben, geen nut doen kunnen en zeker niet verlangd worden. Maar komen zij toevallig in zulke voor hen vreemde vergaderingen, dan weten zij mee te doen aan de gesprekken; zó, dat zelfs lieden van de wereld bescheiden toeluisteren. Daar zeggen zij, 't is waar, wel eens dingen die, getoetst aan het gezond oordeel, niet helemaal zinnig zijn, maar zij zijn zo doordrongen van wat zij zeggen, dat ook wel eens lichtzinnige of ruwe mensen, hoe onbekend met de godsdienst ook, als zij geen spotters zijn, zwijgen.

Terug naar het briefje. Mijn moeder verzocht mij het te beantwoorden. Ziehier mijn antwoord.

Waarde, geliefde nichten!

Wij allen verwachten u en de nichtjes met verlangen. Wij beloven ons enkele zowel stichtelijke als aangename uren in uw gezelschap. Mijn ouders willen hier graag de verjaardag van nichtje vieren.

Wij bereidden ons voor op dat bezoek. Het zou helemaal verkeerd geweest zijn, deze vrienden een prachtig middagmaal op te dissen. Een jong lammetje, een schotel duiven, een stuk kalfsvlees; groenten en bessensap met een eenvoudig dessert: daaruit bestond de maaltijd. Dit herinner ik me nog goed.

Wat verlangde ik deze mijn nichten wat beter te leren kennen! Eindelijk sloeg het twaalf uur. Zij belden aan, ik ontving ze in de zijkamer en wenste allen geluk met nichtjes verjaardag. De moeder drukte mij de hand. Nichtje zuchtte heel diep. Dit verwonderde mij niet: het scheen mij natuurlijk, dat een zo strikt opgevoed jong meisje op haar verjaardag wegens de ernst, wegens de dankbaarheid voor haar Schepper zuchtte. Haar Moeder zei: 'Ik heb volle ruimte van de Heer ontvangen, om een bete broods met mijn vrienden, buiten mijn huis te eten'. Hoe goed was het nu voor mij dat ik aan deze uitdrukkingen gewoon was en hun betekenis begreep!

NICHT ALIDA. Er is, mijn hartje, maar één wegje ten hemel. 't Is de Here Heiland die zegt, ik ben de weg, de waarheid en het leven; maar de goede hemelse Vader leidt zijne kindertjes, langs verschillende wegen; zo komen zij allen aan op dat wegje waarop zij vorderingen maken; min of meer opge-

ruimd wandelen, terwijl liefde, geloof, weldadigheid en verdraagzaamheid allen besturen, en verenigen. Kindje, komt het u wat vreemd voor dat ik uw moeder lastigviel, omdat ik toch zelf door mijn dienstmeisjes het mij gemakkelijk kon maken?

IK. Vreemd, mijne lieve nicht? Helemaal niet.

NICHT GEERTRUI. Ik zal u vertellen hoe dit komt. Vorig jaar vierden wij Heintjes verjaardag onder ons, met onze twee godzalige dienstmeisjes. Ik kan u niet zeggen hoe ver wij op die dag van ons hart en van de Heer zijn afgedwaald. De een regelde dit, de andere dat. Maar de toebereide spijzen waren heel slecht gelukt. Wij konden er bijna niets van gebruiken. Niemand wilde zijn fout en onkunde belijden. Ons wederzijds misnoegen en verwijt was groot! De dienstmaagden zeiden dat Heintje alles bedorven had, en die, dat Grietje en Jacomijntje niets wisten klaar te maken. Wat zal ik u zeggen? De vrede week van ons en wij konden ons noch in de Heer verheugen noch hem danken of bidden! O nichtje! De oude mens der zonde van wie wij geloofden dat hij al aan het kruis zieltoogde, zat voor, en vierde aan tafel het hoogste woord... o, wat heeft dat dagje ons tranen en zuchten gekost! Wij moeten allen de steile berg weer van beneden af beklimmen. Nog kunnen wij aan die dag niet denken dan met vrezen en beven. Toen nu deze keer die verjaardag naderde, riepen wij onder elkaar een verbondsdag uit, een dag waarop wij ons bedrieglijk hart zouden onderzoeken. 'Heden, kind', zei ik tegen zuster, 'Waarom zouden wij ons nogmaals in verzoeking geven? Onze nicht is een ware christinne vol van goede werken; geheiligd door het geloof. Zij zal graag Heintjes verjaardag willen vieren.' Ik hoop niet dat neef en nicht dit te vrij van ons zullen vinden.

Toen ik niet wilde antwoorden, kwam mijn moeder binnen en leidde allen naar de grote zaal. Daar presenteerde juffrouw Warin malagawijn met beschuitjes. Zij waren nooit gewoon wijn te gebruiken in gezonde dagen,²⁹⁸ maar zij namen die aan met beleefdheid en dankbaarheid. Nicht Geertrui werd heel opgewonden na het gebruik van een paar glaasjes. Haar zus die nooit veel zei, werd spraakzaam in de Heer en weidde uit over zijn goedertierenheid. Zij verhaalde ons zelfs haar dierbaar geheim, namelijk langs welk wegje de Heer haar geleid had. Het oudste jonge nichtje, dat tot nu geen woord gesproken had, werd helemaal vertrouwelijk met me, vertelde mij de historie van haar bekering en vroeg mij naar mijn situatie. Zij zei: 'Ik kan, lief nichtje, niet begrijpen dat gij verlof hebt om zo gekleed te gaan; op gezelschappen te gaan; ja zelfs te dansen.' Maar: dat ieder zijn eigen wegje had; zij had geleerd niet te veroordelen; dat zij graag eens van hart tot hart met mij zou spreken.

Ik vond er veel genoegen in haar, met een zacht lief kamerstemmetje, te horen spreken. Ik zag dat dit lief meisje de behoefte had om eens uit te praten. Zij ging, zacht sprekend voort: 'Ik zou soms ook wel eens iets moois willen hebben, eens jonge mensen zien, maar ik vrees dat dit ijdele begeerten zijn, gevaarlijke ingevingen van het vernuft.' Zij beleed dat de tijd haar

wel eens droevig lang viel; dat, als zij haar toevlucht nam tot lezen en bidden, zij zo verstrooid was; dat zij erg met hoofdpijn en onpasselijkheden bezocht was; en dat het haar als werd ingegeven dat zij, als zij leefde als Mietje (andere meisjes kende zij niet), gezonder en gelukkiger zou zijn; maar dat zij zich daarover meteen bezwaard voelde; enzovoorts. Ik maakte uit dit alles op dat mijn nicht Heintje geen geringe strijd had in zichzelf.

Ik omhelsde haar vurig en zei dat ik haar liefhad, en haar vriendin was. ‘Ach’, zei zij, ‘Nu ben ik gelukkig – ik bemin, en word bemind!’ O, hoe begreep ik dat, hoe voelde ik dat! Zo opgewonden bleef zij echter niet lang. De kleine vreugde verdween, en zij viel terug in haar eigen *zondige nietigheid*. Zij haalde zachtjes haar handje uit de mijne; keek mij verlegen aan, zuchtte; niet omdat zij mij wantrouwde, maar omdat ik te veel van haar zwak hartje gezien had. Dit alles zag ik, maar liet het niet merken.

Mijn vader kwam binnen. Wij gingen aan tafel. Hij stond op, en deed een kort krachtig gebed, tot grote stichting der vrome vrouwen. Nooit had ik matiger mensen aan een tafel gezien. Er werd meer door haar geproefd dan gegeten. Toen ik mijn jongste nichtje wat bessensap gaf, zei de moeder: ‘Heintje, pas op dat gij uw eerstgeboorterecht niet verkoopt voor een schotel moes? Herinner u hoe de onbekeerde Esau zich over deze daad beklaagde; o dat willen slurpen van dat rode der wereldse ijdelheden hebben velen na hem nog duur betaald’, enzovoorts.²⁹⁹ Mijn vader, die zo te zeggen nooit met de nichten sprak, dit overlatend aan mijn moeder die geduld genoeg had en altijd het goede zag, keek met wat verwondering en als iemand die dacht: ‘Welke onzin kan onberedeneerde vroomheid opleveren!’ naar nu eens de nichten, dan juffrouw Warin, dan mijn moeder.

Hij zweeg echter, hoe veel moeite het hem ook kostte. Zij gingen onderwijl voortdurend in die toon door; de taal des Bijbels op alles toepassend, en overbrengend in een geestelijke zin. De beide jongelieden aten het meest van het dessert, dat hen goed smaakte; vermoedelijk omdat dit lichtere voedsel paste bij hun zwakke magen. Na de maaltijd gingen wij in een andere kamer bij elkaar zitten. Mijn vader bleef erbij en bracht heel slim een onderwerp in discussie, waardoor ook mijn moeder en juffrouw Warin aan het gesprek konden deelnemen. Zij hadden wegens de woordenrijkheid der verheugde zussen nog bijna niets gezegd.

NICHT MACHTELD. Wel, lieve neef en nichtje, wat is dit voor ons een aangename dag! Wij zijn u van ganser harte dankbaar.

VADER. ’t Zal ons, waarde nichten, en nichtjes, altijd lief zijn u aan onze tafel te zien. Wij moesten de vriendschap maar beter onderhouden door zo nu en dan eens eenvoudig, en vergenoegd met elkaar te eten; de vriendschap...

NICHT ALIDA. Vergeef mij, neef, dat ik u in de rede val! Maar de vriendschap is zoals het koninkrijk van God: noch spijs noch drank, maar rechtvaardigheid, vrede en blijdschap door de Heilige Geest.³⁰⁰

VADER. Nicht, deze woorden van Paulus bewijzen mijn punt. Juist omdat de ziel van de godsdienst niet bestaat in spijs en drank maar in het beoefenen van weldadige godzaligheid, moest gij u meer vrijheid geven om gebruik te maken van die goede gaven.

NICHT MACHTELD. Neef, wij hechten er toch niet de minste waarde aan. Wij zijn zwakke zielen, de zonde omringt ons zo gemakkelijk! De apostel zegt, al wat uit het geloof niet is, is zonde; in zijn tijd waren er ook kinderen in het geloof; voor die had hij evenals onze Heiland alle toegevendheid. Zodat hij zegt: 'Als mijn vlees eten mijn zwakke broeders ergert, zal ik het nooit eten.'³⁰¹

VADER. Mag ik u zeggen, lieve nicht, dat, naar mijn inzien, uw begrip van christelijke volmaaktheid niet erg overeenkomen met die, die het evangelie ons geeft? Eist die volmaaktheid dat wij ons onthouden van het matig gebruik der goddelijke gaven? Bevordert men zijn zedelijke gezondheid door het dragen van droevige kleuren; door zijn gelaat, zijn lichaam te ontsieren 't zij door daar droefheid op te plaatsen of door het een slechte houding te geven? Door zich geheel af te zonderen van beschaafd gezelschap, door altijd bezig te zijn met bespiegelingen en door niet te werken? Ongetwijfeld is de matigheid een christelijke deugd; maar dit veronderstelt de vrijheid om van Gods goede gaven gebruik te mogen maken. Onze grote leermeester was geen vijand van het sociale leven.

NICHT MACHTELD. Het vernuft kan zeker berusten in wat gij daar zegt, maar het hart vindt het zo niet. Wij zijn bang voor redeneren. Want daaruit ontstaat disputeren, en zo komt er twist en tweedracht, en haat, en allerlei boosheid. Zo is de wijsheid niet die van boven is; maar dit is aards, duivels.

IK. Waarde nicht, gij zult mij toestaan uw onderrichting te vragen over iets duisters voor mij. Hoe kon Paulus door het verstand (waarvan hij zegt dat hij wil dat het zijn prediking beoordeelt) het door de genade verlicht verstand bedoelen? Mij dunkt, dan kwam er geen beoordeling aan te pas. Een door de genade verlicht verstand kan niet meer twijfelen.³⁰²

NICHT HEINTJE. Maar nichtje, moeder en tante disputeren nooit over het *hoe*, zij nemen het Woord aan zoals het daar ligt!

JUFFROUW WARIN. Het zal mogelijk niet onnut zijn dat ik omringd van mijn brave gemoedelijke vrienden (zoals ik u, mejuffrouwen, durf noemen) eens, tegen mijn gewoonte in, wat onverstandig over mijzelf spreek; en dat wel over *mijn bevindingen*. Ik weet wel dat dit woord velen bespottelijk toeschijnt; en dikwijls misbruikt is.

NICHT MACHTELD. Niets, brave juffrouw, zal mij en ook denk ik het overige gezelschap aangenamer zijn.

Mijn moeder gaf het consigne aan het personeel dat men 'niet thuis' was. Juffrouw Warin deelde ons het volgende ongestoord mee.³⁰³

Nog vóór zij was uitgesproken, was ik al in haar armen. Mijn tranen vloeiden als stille overvloeiende beken. Ik keek haar aan, maar mijn hart was te vol om het te kunnen ontladen: ik zei niets. Het was onnodig, mijn hele ziel lag voor haar die mij zo goed kende, geheel bloot. Ieder was aangedaan. Nooit was een verhaal met zo veel eerbiedig stilzwijgen gehoord. Mijn vader hield onbewegelijk zijn ogen op haar gevestigd. De vrome vrouwen waren innerlijk aangedaan. Nicht Machteld drukte met levendigheid de hand van Juffrouw Warin en zei: 'Vriendin, uw woorden zijn echt gezalfd, gij hebt als een vrouwelijke Ananias de schillen van mijn geestelijke ogen gelicht.'³⁰⁴ Het verlangen om in dit huis de verjaardag van mijn dochter te vieren, is als een openbaring van God, opdat wij zouden horen woorden der zaligheid.

NICHT ALIDA. Ik moet u zeggen, de Heer is op deze plaats en mijn ziel heeft het niet verwacht. Wij zijn hier gevoed naar het vlees en de geest, en zullen veel zielevoedsel met ons dragen als teerkost op onze weg. Ik ben zo gesticht en verheugd dat ik verlang de vrienden ook bij ons te onthalen in eenvoudigheid des harten!

Het oudste nichtje, dat nooit iets van die aard gehoord had, stond op, en bedankte Juffrouw Warin met zo veel aandoening dat die, ziende hoe het meisje haar niet durfde omhelzen, haar vóór was en zei: 'Denk eens, mijn lief, aan wat gij met zo veel aandacht hoorde. Als gij overtuigd blijft dat ik goed gesproken heb, maak er dan voor uzelf gebruik van.' Hierdoor aangeemoedigd beleed zij dat zij dikwijls zo gedacht had, maar dat zij gebeefd had voor zulke gedachten

Het overig deel van de middag werd stichtelijk, aangenaam en verstandig doorgebracht en de indrukken die dit alles op deze vrome vrouwen maakte, waren zo grondig dat zij in veel opzichten wat anders begonnen te *denken*, niet te *doen*: hun hele leven was niets dan liefde tot God en hun naasten.

Het gevolg van het door mij ontvangen godsdienstig onderwijs

Mij te bewaren voor vóóroordelen, was een der voornaamste doelen die mijn ouders en vrome vrienden met mijn opvoeding bedoelden. Zij noemden de vooroordelen wel eens: 'uitingen van de *gewoonte*.' En hieruit verklaarden zij de moeilijkheid die men ontmoet als men die wil uitroeien. Hij die zich hierover verwondert, bedenkt niet dat men tegen de natuur strijdt. Men hield mij dus altijd vóór, hoe nodig bedaard onderzoek was. Men leerde mij *hoe* ik moest onderzoeken. Mijn opvattingen waren dus mijn eigen; ikzelf had die gevonden, of, wil men, gevormd.

Men had mij de gevoelens van de heel verschillend denkende christenen getrouw en eenvoudig opgegeven; en mij hun redenen (opdat ik die zou kunnen onderzoeken) meegedeeld. Ziehier welk gevolg dit bij mij had.

Ik kon mij uit overtuiging bij geen van die gezindheden ten volle aansluiten; niet met die oprechtheid die men van mij eiste. Ik koos dus wat mij het best met het evangelie scheen overeen te komen. Ik voorzag wél dat ik alleen lidmaat van de kerk worden zou door mij te laten opnemen bij die gezindheid die de grootste christelijke verdraagzaamheid kende. In mijn jeugd konden die alleen vinden bij de Rijnsburgers of Collegianten.³⁰⁵ Zij die oprecht beleeden dat Jezus de zoon, de gezant van God, onze zaligmaker, ons groot voorbeeld ter heiligmaking is, werden dáár aangenomen om te delen in alle geestelijke voorrechten van de christelijke godsdienst. Mijn verlangen om bij die niet gekende en zo gelasterde gemeente te worden aangenomen, was des te groter naarmate ik de daar geleerde evangelische zedenleer nader leerde kennen. Ik vond in de geschriften van hun beroemde mannen³⁰⁶ de oordeelkundigste uitleggingen van de Schrift. Naderhand vond ik daar de natuurlijke reden van; naderhand, zeg ik, toen ik hun sprekers zelf hoorde. Ziehier die reden. Deze lieden studeerden uit belangstelling, uit verkiezing; en hun vrijheid van denken werd nooit belemmerd. Zulke lieden, begaafd met natuurlijke vermogens tot denken, moesten de beste godgeleerden zijn. Er was geen tirannie gezegd, dat niets dan slaven eist en met de onbeschaamdste stoutheid de lijn van het 'Niet verder!' trekt.

De uitwendige godsdienstoefening van de Collegianten en hun manier van stichten kwamen het best overeen met mijn begrippen van christelijke vrijheid, en met de gebruiken van de kerk ten tijde van de apostelen.

In deze gemeente was nog een gebruik dat ten volle aan mijn smaak voldeed. Iedere broeder had de vrijheid om voorgestelde gevoelens, wanneer die anders waren dan de zijne, bedaard tegen te spreken; of te vragen naar meer bewijzen. Men zong psalmen en liederen; men bad nooit formuliergebeden.³⁰⁷ Daar verzocht men, dat hij die zich het meest opgewekt voelde om te bidden en te danken, dit uit aller naam verrichtte. Dit is de oorzaak van dat ernstig, krachtig bidden en danken, van de sterke indrukken die de christelijke toehoorders van hun plichten ontvingen.

Voor ik mij bij deze gemeente voegde, had ik al de overtuiging dat de doop door indompeling de ware christelijke oorspronkelijke doop is. Of Jezus nu al dan niet die doop aan de joden ontleend heeft, doet niets ter zake. De zwarigheden samenhangend met ons klimaat, verdwijnen als men doopt in het gepaste seizoen, en met enige voorzorg.

De Heer Berk had dikwijls over deze doop met mijn ouders gesproken; en mij nu en dan meegenomen naar de vergadering der Collegianten. Alles wat ik daar hoorde, gaf alle aanleiding om mijn aandacht op hen te richten; hoewel ik niet verzuimde om ook in andere christelijke gemeenten geleerd en gesticht te worden.

Vroeg in 't voorjaar gingen wij weer naar buiten. De vrijdag vóór Pinksteren vertrokken mijn ouders, de heer Berk, Coosje en ik naar Rijnsburg om daar de doop door indompeling te zien verrichten.³⁰⁸ Nooit was mijn ziel zo sterk

aangedaan! Ik deed mijn belijdenis en werd tot onuitsprekelijk genoegen van mijn ouders gedoopt. De dag daarop hield ik met het gezelschap de gedachtenis van de verzoenende dood van mijn zaligmaker.³⁰⁹

Hoe sterk, hoe driftloos, hoe heilig waren al mijn aandoeningen! Ik zag niets dan mijn zaligmaker. Ik wenste niets anders dan door de opvolging van zijn geboden mijn God te behagen. Alles wat daar niet mee te maken had, scheen mijn aandacht weinig waard. Ik dacht een voorsmaak te hebben van die zaligheid die ons in een beter leven beloofd is. De verkering met deugdzame en ervaren christenen beviel mij. Het was mij zo aangenaam nog een paar dagen hier te blijven, voor ik in de wereld terugkeerde nadat ik de twee grote christelijke plechtigheden meegemaakt had. Mijn ziel kreeg dus de gelegenheid om zonder schokken naar de dagelijkse gang van zaken terug te keren. Matige maaltijden, fraaie wandelingen, het beschouwen van de schone natuur, alles gaf aanleiding mijn goede voornemens kracht bij te zetten. Een hartroerende afscheidsrede, een vriendelijk vaarwel, drukte het zegel op mijn besluiten.

Mijn jonge vriendin die altijd veel gehoorzamer was aan de rede dan ik, beleed dat zij nooit in een godsdienstige vergadering zó gesticht was. Zij nam zich voor deze bijeenkomst dikwijls bij te wonen. Maar zij berustte in die doop die zij als kind ontvangen had. Zo dacht een jonge, nog niet achttienjarige juffrouw, en zo bleef zij op gevorderde leeftijd voortdenken. Zij ging nog verder. Zij was ervan overtuigd dat doop en avondmaal niet meer verbindend waren voor mensen in een christenland geboren, en onderwezen in de christelijke godsdienst. Nooit heeft zij zich bij een gemeente gevoegd. Wel hield zij het avondmaal bij en met de verdraagzaamste christenen.

**Zou het nog wel de tijd zijn
om dit hoofdstuk
in dit geschrift te leggen
als het doel is dat uit te geven?***

Nu was ik niet altijd meer een slechts luisterend, vragend lid van onze huiselijke bijeenkomsten. Ik waagde het nu en dan ook, hoewel met alle bescheidenheid, mijn gedachten te zeggen; een vrijheid die werd aangemoedigd. Het toonde mijn ouders hoe ver mijn rede vorderde. Ik zal een van de gesprekken, in mijn papieren bewaard, uitschrijven, waarin ik van deze vrijheid gebruikgemaakt heb. Ik was toen zeventien jaar oud.

Bij gelegenheid dat mijn moeder verjaarde, was mijn vader erop gezet om een ongewoon fraaie middag- en avondmaaltijd aan zijn huisgezin te

* De dappere Fransen hebben de vrijheid om dit hoofdstuk in 't licht te geven. De uitgeefsters.³¹⁰

geven. Daarop werden niemand anders gevraagd dan zijn enige vriend, de heer Berk; de heer en mevrouw R. met hun dochter Julie, en mijn vriendinnen. Deze maaltijd zou de lezers even onverschillig zijn moeten, als die mij zou geweest zijn; maar hij was bedoeld om de verjaardag van mijn moeder dankbaar en vrolijk te vieren; en toonde ten sterkste dat de huiselijke liefde van mijn ouders berustte op de tederste vriendschap, door de jaren versterkt en verdiept. Deze dag viel op Sint-Jansdag.³¹¹ Die was oorzaak dat wij een grote menigte welgekleed landvolk naar de roomse kerk zagen voorbij wandelen. Dit gezicht trof mijn vader. Hij gaf zijn genoegen te kennen, 'dat hij in een land geboren was en woonde, waar vrijheid van godsdienst gevonden werd, en waar elk God openbaar kon dienen naar zijn welgevallen.' Het gesprek dat tengevolge van die opmerking ontstond, vond ik opmerkelijk genoeg om het, voor het mijn geheugen ontsnapte, op te tekenen. Dit gesprek is het enige, dat ik van alle gesprekken die dag gehouden, ga meedelen. 'Wat is het voor mij aandoenlijk', ging vader voort, 'te zien dat iedere gezindheid zo gerust haar geweten volgen mag! Hoe onderscheidt dit ons vaderland van de meeste Europese landen.'

DE HEER BERK. (*mijn vader aanziende*) Is dit, mijn vriend, helemaal waar? Is die vrijheid wel zo volmaakt?

VADER. Mij lijkt dit niet te ontkennen.

DE HEER BERK. Zelden verschil ik met u van mening. Maar nu komt mij de zaak heel anders voor.

VADER. Gij zult ongetwijfeld mij daarvan de reden meedelen.

DE HEER BERK. (*glimplachend*) Zou het niet wat vreemd lijken, als wij een dag, bedoeld om op de aangenaamste manier gezamenlijk door te brengen, gebruikten om te spreken over een zo zinnig onderwerp?

MOEDER. Waarom zouden vrienden zoals wij zijn, zich bedwingen om onze gedachten ongestoord hun loop te laten? Onze jongelieden willen zo'n gesprek met genoegen horen.

IK. Daarvan kan de heer Berk verzekerd zijn.

DE HEER BERK. Omdat ik de toestemming van u allen heb, zal ik niet weigeren over dit onderwerp (waarover ik dikwijls dacht) u mijn gedachten mee te delen.

Deze vrijheid is allesbehalve volmaakt. Onder alle inbreuken die men gemaakt heeft en steeds maar blijft maken op de rechten van een vrij volk, is niet de minste dat men in onze republiek één heersende kerk heeft.

MOEDER. Ik beken dat mij dit altijd ook zo voorkwam.

DE HEER BERK. Ik vraag: hebben dan alleen de volgers van Calvijn³¹² alléén hun goed, hun bloed, hun schatten, ja hun leven, opgeofferd ter verkrijging en handhaving van de vrijheid van geweten? Waren de Verbonden Edelen en zo vele duizenden voorstanders van die vrijheid *calvinistisch*?³¹³ Zijn de innemers van Den Briel allen protestanten? Is Leiden alleen ontzet door de Gereformeerde Partij? Waren zij het alleen die met zulke onbezweken moed Haarlem verdedigden, en Alkmaar tegen de Spaanse vijand

beveiligden? Het gezelschap waarin ik mij bevind maakt het onnodig dit te bewijzen. Het kent de historie van ons vaderland. Of waren die stoute Zeeuwse bonken³¹⁴ die in weerwil van alle mogelijke beletsels tot voor het beangstigd Leiden doorzeilden en ondanks de Spaanse legers die stad verlost en voedden, ook misschien allen uitverkoren geliefden, naar de verkiezing der genade?³¹⁵ Wie deze zeebonken, deze woeste ruwe matrozen, zo meesterlijk door de pen van onze grootste historieschrijvers beschreven, ooit gekend heeft, zal, dunkt mij, dit niet op hen durven toepassen. Hebben dus de roomse burgers in die rampzalige tijd niet eigenlijk (want hun aantal was verreweg het grootste) het grootste aandeel erin gehad, godsdienstige en burgerlijke vrijheid op vaste fundamenten te vestigen? Hebben hun nakomelingen dus ook geen onbestrijdbaar recht op *alle* voordelen van die vrijheid? En toch worden die voordelen hun geweigerd! Zij zijn intussen inschikkelijk genoeg om de vrijheid van godsdienst (*in een heel beperkte zin*) als gunst te genieten van hen wie zij die vrijheid hielpen winnen. Nauwelijks konden de regenten van die tijd vrij bijeenkomen, of zij sloten (door welke middelen, bespreek ik nu niet) alle roomse burgers buiten het land- en stadsbestuur. Zij overwogen, (met een merkwaardige koelbloedigheid) of zij deze roomse medeburgers die met de overige ingezetenen zo dapper alle tirannie en gewetensdwang bevochten en nog bleven bevechten, zouden dulden; of het waar belang van de staat niet eiste, hun niet al hun kerken en eigendommen te ontnemen, of toch nog in het vrij bezit daarvan te laten.

MOEDER. Bedenk wel, mijn vriend, over welke tijden gij spreekt; en ook over welke mensen. Kon men in die staatsorkanen wel verwachten dat de rede, dat zuivere godsdienstige en zedelijke beginselen zouden standhouden? Moesten wrede driften niet de overhand krijgen?

DE HEER BERK. Goed, ik wil mij niet langer bij deze ongelukkige tijden ophouden. Maar waarom in onze meer bedaarde tijd, waarom in ons land deze vrijheid geweigerd? Nu zouden toch alle gezindten, als de bittere geest van bijna alle geestelijke voorgangers dat niet belet had, geleerd moeten hebben zich onderling als vrienden en als burgers te beschouwen. Waarom niet in een land waar men voorgeeft vrijheid van geweten te kennen, het vrij geweten in zijn rechten gehandhaafd? O, als het grootste aantal van de dienaars van een godsdienst die vrede en liefde beveelt, zich niet hardnekkig kante tegen alles wat de ware filosofie heeft in 't licht gesteld; dan zou deze christelijke verdraagzaamheid bij onze natie allang algemeen geweest zijn! Ik vraag dus nog eens, waarom heeft men in onze republiek een heersende kerk? Zal ik het u zeggen? Omdat onze republiek van een republiek volstrekt niets meer heeft dan een het volk misleidende schijn, en ontaard is in een zo wonderlijk staatsbestel dat men daarvan een vreemdeling geen goed denkbeeld geven kan; en omdat de aristocratisch-prinselijke regering ons nog net niet belet geld te verdienen. Om niet al te veel te zeggen bepaal ik mij maar weer tot de roomse ingezetenen; want ik betwijfel of de overige

gezindten die van de heersende kerk verschillen, het verdienen dat ik voor hun vrijheid ijver. Die beweren immers, ondanks hun heimelijke klachten, in het openbaar: 'Wij hebben vrijheid van godsdienst'; hoewel zij slechts – *geduld* worden.

Geduld! Hoe dit samen kan gaan met vrijheid, begrijp ik niet. Zodra het handelen naar *mijn* geweten, mij wettige, mij billijk toekomstige voordelen kost, kan ik niet zeggen: ik heb vrijheid van geweten. Ik moet tot de heersende kerk horen of ik moet afstand doen van zaken waarop ik als burger een natuurlijk recht heb!

Maar ik wilde alleen van de roomse burgers spreken! Waarom zijn hun godshuizen als enige niet vrij van belasting? Waarom mogen zij niet in 't openbaar hun bisschoppen hebben? Waarom zijn zij in vele plaatsen verstoken van het recht om kerken te bouwen? Waarom mogen zij hun processies niet buiten hun kerken houden, hun priesters niet in hun kerkelijk gewaad verschijnen terwijl dit zelfs de joden (en dit behaagt mij bijzonder) vrijstaat? Waarom laat men toe dat zij, om een nieuwe priester te mogen aanstellen, schout en baljuws de handen moeten vullen? Als zij vrijheid van godsdienst hebben, waarom zijn zij dan genoodzaakt, als zij het laatste sacrament aan stervenden brengen, *hun lieve Heer* alsof het smokkelwaar was, zorgvuldig te verbergen?

Wij hadden allen met veel aandacht naar de heer Berk geluisterd. Ik voor mij vond zo veel waarheid in wat hij zei, dat ik met verlangen het antwoord van mijn vader afwachtte. Om de waarheid te zeggen, ik voor mij was nog te onkundig om te kunnen weten dat daar veel tegenin te brengen zijn zou. Ziehier het antwoord van mijn:

VADER. Uw ijver, mijn vriend, is zo groot dat gij, vergeef mij dit, niet zo goed geredeneerd hebt zoals gij gewoon zijt over allerlei gewichtige onderwerpen te redeneren.

DE HEER BERK. (*glimlachend*) 't Is niet onmogelijk dat gij min of meer gelijk hebt. Mogelijk heeft mij mijn oordeel niet vrij genoeg gelaten. Ik zal met genoegen horen waarom ik naar uw inzien dwaal.

VADER. Laten wij eens zien of ik in staat zijn zal u tot mijn mening over te halen, want ik betuig u dat ik dit onderwerp uit een geheel ander gezichtspunt zie. Ik zal mij op uw voorbeeld tot die kerk beperken, die het meest reden tot misnoegen heeft; en dat de overige nogal tevreden behoorden te zijn omdat het niet nog erger gaat. Als wij dit stuk eens bedaard onderzoeken, zullen wij mogelijk meer voldaan zijn over die schikkingen van de Hoge Regering die u zo mishagen. Eerst zal ik mij een ogenblik ophouden bij het vrij uitoefenen van de godsdienst; die de roomsen bij het *Twaalfjarig Bestand* in 1609 geweigerd werd. Deze weigering moet, oppervlakkig gezien, iemand vreemd voorkomen. Maar, als men overweegt in welke zwakke toestand de republiek zich toen bevond; met hoeveel moeite men haar onafhankelijkheid, nog uitgedrukt in heel dubbelzinnige bewoordingen, de Spaanse macht had moeten *afpersen*; zou dit dan niet wat min-

der vreemd zijn? Onze bestuurders kenden de predikanten en de roomse geestelijken dóór en dóór. Zij kenden de diep gewortelde en door deze mannen zorgvuldig aangewakkerde haat, ten minste afkeer der strijdende partijen. De roomse burgers waren ontegenzeggelijk het grootst in aantal, en hun godsdienst, dit wisten zij ook, was vervolgziek, uit – *daar let men niet genoeg op* – uit *principe*. Hierbij kwam nog, dat zij heel veel te wreken hadden. Men had hen duizend mishandelingen aangedaan, hun kerken verwoest, hun beelden verbrijzeld, hun priesters en monniken verjaagd, en alle zo geheten geestelijke goederen verbeurd verklaard ten voordele van de republiek. Zouden zij nu het verkrijgen van vrije godsdienstuitoefening aan de Spanjaarden te danken hebben, dan was het natuurlijk te verwachten, dat zij hun weldoeners dankbaar zijn zouden, al was het ook ten bederve van hun eigen vaderland. En zou de republiek zijn ijverigste burgers, die te veel in opvattingen van de roomsen verschilden, en te veel van hun partij geleden hadden om heel verdraagzaam te kunnen zijn, niet door zo veel vrijheid aan hun vijanden te geven, niet van zich – in dat gevaarlijk tijdperk – vervreemd hebben?

Heeft de republiek ook niet kort daarna zelf gegeven, wat zij zich om gewichtige redenen niet kon maar ook niet behoorde te laten afdwingen? Hebben de roomse ingezetenen deze vrijheid van godsdienst niet onverminderd genoten? Een vrijheid die zij, als zijzelf de macht gehad hadden, op basis van hun principes nooit konden en mochten geven aan de gezindten die met hen verschilden? Dat ik niet te veel veronderstel, zal mij ieder moeten toestaan die weet hoe het altijd gegaan is, en nog blijft gaan, in die landen en rijken waar de roomse godsdienst die van de staat is.

Maar dit kan ik niet ontkennen: ‘Een republiek gegrond op gelijkheid en rechten, sluit een heersende kerk uit’, tenminste zodra de voorzichtigheid dit niet eist om haar in stand te houden; zodra men in meer bedaarde en meer verlichte tijden gekomen is. Alle voorgangers van alle gezindten moeten dezelfde voorrechten, dezelfde vrijheden genieten. De Republiek moet of geen, of alle leraars uit ’s lands schatkist betalen. Hierin, mijn waarde Berk, zijn alle mensen, bekwaam over dit probleem te denken, het volstrekt eens.

Mijn vader zweeg. Mijn moeder zei het volgende: ‘De grote vraag waarvan alles, lijkt mij, afhangt, blijft dan toch: kan een republiek samengaan met vrije uitoefening van de roomse godsdienst? Kan men, als men het hoogste gezag *over alles* toeschrijft aan de bisschop van Rome, trouw zijn aan de wetten van een vrije republiek?’

VADER. Nog moeilijker. Kan een kerk, die tot geloofsartikel heeft: *Buiten de roomse kerk geen zaligheid*, ooit in vrede leven met allen die zij als verdoemden beschouwt? *Moeten* haar belijders niet volgens hun eigen beginsels de verlichte wijsgeren, zo gevaarlijk voor de kerk! niet haten, en – zoveel hun macht dit toelaat – vervolgen? Is het geen gewetenszaak voor de pries-

ters die vervolging te wettigen? Ontstaat die geest der vervolging bij hen alleen uit temperament? uit drift, uit haat? Voorzover ik zie, is het zelfs bij de zachtaardigsten, de menslievendsten, een gewetenszaak. Kunnen zij ooit verdere trouw aan hun vaderland beloven dan voorzover hun geweten dit toelaat? De overheid, zegt men, moet en kan hen vrijheid geven tot het verkondigen van hun gevoelens, tot het verrichten van hun plechtigheden. Mits zij de godsdienstuitoefening van andere gezindten niet storen en hen geen aanstoot geven. Maar een van de gewichtigste leerstukken van de roomse kerk beveelt juist het verdelen van alle godsdiensten die strijdig zijn met haar stellingen.

Geen republiek kan in stand blijven zonder deugd en goede zeden. Wat men ook zegt, de burgerlijke deugden, de heilige plichten van de maatschappij zijn nooit veilig, tenzij men de oorspronkelijke christelijke godsdienst te hulp roept.

Bij deze stand van zaken blijven er, zo schijnt mij toe, maar twee middelen voor de bestuurders van een democratische republiek over. Zij moeten de macht van de roomse kerk zo verstandig beperken, dat zij daarvan niets hebben te duchten. Zij moeten haar belijders verplichten om 's lands wetten als de hoogste te eerbiedigen; en, voor het geval dat zij door hun daden tonen dat zij andere of hogere wetten volgen, hen straffen als slechte burgers die de bedoeling hebben hun vaderland te bederven. Dit is geen vervolgen. Dit is de wetten handhaven. Het tweede middel bestaat hierin: zij moeten hen die er zich op toelaggen het volk te leren en te verlichten, met vererende onderscheiding behandelen. Omdat nu de waardigste protestanten bijna twee eeuwen aan de verlichting van het verstand gearbeid hebben, en aan het onderwijzen van de evangelische plichten, is het te vermoeden dat zij zich hierdoor achting en genegenheid bij hun roomse medeburgers zullen verkregen hebben. Het is dus niet onmogelijk dat sommigen enige invloed krijgen op de denkwijze van welmenende maar helaas nog onkundige roomsen. Welke aangename gevolgen moet dit voortbrengen en hoeveel zal de staat daardoor winnen? Men begint zich te zien als een gehéél. Men ontdekt wederzijds deugden die men niet vermoedde; bekwaamheden die men niet verwachtte. Men bewijst en ontvangt liefde. Ik herhaal het, door dit alles ontvangt de staat voordeel. Zij beoordelen elkaar meer naar hun *hart*, dan naar hun *leerstelsels*.

Ik heb aan heel veel roomsen, wanneer ik met hen bedaard sprak, gevraagd: 'Geloof gij echt, dat die-en-die' (die ik dan noemde), 'als zij kwamen te sterven, eeuwig verdoemd zijn zullen?' Ik kreeg altijd ten antwoord: 'God beware mij daarvoor! Zouden deze *brave* mensen niet *zalig* worden, dan komt er niemand in de hemel.' Als ik dan zei: 'In dit opzicht zijt gij niet rooms.' – 'Ik niet rooms, niet rooms-katholiek? Wel, ik hoop in deze leer te leven en te sterven.'

MOEDER. Het leerstuk 'Buiten de kerk geen zaligheid' is nu bij veel roomsgezinden gelijk aan een paar van onze wetten die men nu wel niet

afschafft, maar die geen bindende kracht meer hebben. Het leerstuk, even ongegrond en onnuttig, van de calvijnsse kerk, 'Onvoorwaardelijke verkiezing en verwerping', staat daaraan gelijk. Het menselijk *hart* verwerpt het, welke spitsvondige bewijzen het *vernuft* daarvoor ook weet te vinden.

VADER. Indien ooit ons vaderland zijn vrijheid terugkrijgt, dan zou ik, als mijn stem gevraagd werd, stemmen: geen heersende kerk. Ik zou ook eisen dat iedere burger verkiesbaar moest zijn voor alle posten, als zij daartoe de nodige hoedanigheden hadden; en dat allen alleen aan de wetten die *zij zelf hadden gemaakt*, moesten gehoorzaam zijn. Ik zou echter niet toestaan, dat onder de naam van vrijheid van godsdienst, het bijgeloof door dwaze processies het volk zou verblinden en de aandacht afleiden van de eenvoudige godsdienst in het evangelie geleerd, omdat het gezonde verstand zulke ongerijmde vertoningen verwerpt en zelfs door vele roomsgezinden verworpen wordt. Geestelijken in hun geestelijk gewaad moeten buiten hun kerken niet geduld worden. Dit gebod geldt voor alle leraars van alle gezindten.

Maar, mijn vriend, ik vrees dat dit aangename dromen zijn... Omdat echter de koophandel en de zeevaart niet bloeien kunnen zonder de vrijheid, zou het kunnen gebeuren dat van de zijde van onze kooplieden eens een omwenteling begint.

Hier zweeg mijn vader. Wij allen hadden met onbezweken aandacht geluisterd. De heer Berk (me dunkt, nog hoor ik dit hem zeggen; nog zie ik hoe hij zijn ogen ophief) zei: 'Ach, wie zal leven als God dit doen zal!'

Juffrouw Warin, die de zeldzame gave bezat om tegelijk met aandacht toe te luisteren en bedaard voort te blijven denken over wat haar gedachten bezighield, nam aldus het woord. 'Mijn verblijf in Frankrijk heeft lang genoeg geduurd om te kunnen zien dat daar, binnen niet veel jaar, een gunstige omwenteling zal gebeuren. Ik heb daar zoveel goede degelijke mensen gekend, dat het onvergeeflijk zijn zou als ik niet met mijn geheel hart deelnam in de belangen van dat groot, en thans zo ongelukkig volk. Ik zal geen woord zeggen van zijn financiën. 't Is bekend dat de schulden onberekenbaar groot zijn en door een slecht bestuur dagelijks toenemen. Geen vreemdeling kan zich voorstellen hoezeer weelde, wellust en eigenbelang, naast het onbeperkt gezag van de clerus, tot aan de troon zijn doorgedrongen en het hele lichaam van de staat aangetast hebben; niet voorstellen hoe ongelijk het bezit verdeeld is. De aanzienlijken leven in epicurische dardelheid, en het volk, in slavernij en verdrukking, leeft allerongelukkigst, of vergeet zijn ellenden in luidruchtige gemakelijkheden. Een geest van lichtzinnigheid, onbekend bij alle andere Europese volken, heerst daar en belet de gevaren te zien die van alle kanten dreigen. Het is mij onmogelijk naar waarheid af te schilderen de gierigheid en trotsheid van de adel; de hoogmoed en tomeloze losbandigheid van de hoge geestelijken; hun ongelooflijk grote inkomsten; de tirannie waarmee zij alles onderdrukken; hun god-

verzaking, hun huichelarij; de beestachtigste onkunde van de gewone priesters; het schandelijk gedrag van de monniken; de afzichtelijkste armoede van de werkende landlieden; de barbaarse kloosterdwang die zoveel duizenden jongelieden ongelukkig maakt.

Zo erg is het goedaardigste, het beminlijkste volk, het tot alle vriendelijke deugden door de natuur gevormde volk vernederd! Wijsgeren, die naam waard, zeggen: het kwaad is bijna op zijn hoogste peil; de maat is bijna vol. Zodra die maat vol is, moet er een omwenteling gebeuren die Europa zal verbazen, en tot aan haar uiterste grenzen zal zij de weerslag van die ijsselijke schok voelen. Het trots ongeloof is het ijzeren juk van het verachtelijkst bijgeloof moe; het is beschaamd omdat het nog een scepter schijnt te eerbiedigen die het vervloekt. Het pleit voor godsdienstige en burgerlijke vrijheid. Het voorziet wel dat deze vrijheid door een woeste, uit zijn ketens losgebroken onkundige menigte zal misbruikt worden. Hiervan verwacht het die macht die het schijnt te duchten, en waartegen het bedrieglijk waarschuwt. De deïst die zijn eer, zijn goed, zijn leven even onzeker ziet in de handen van de godverzaker als in die van de geestdrijver, predikt deugd, orde, natuurlijke godsdienst, de onsterfelijkheid van de ziel! Maar de christelijke godsdienst die de deïst óf niet kent óf verwacht met de roomse godsdienst, ziet zich door het ongeloof, en door de drift evenzeer bespot en bestreden. *Philosophie moderne* is nu *en vogue*. Intussen is het zeker dat niets zo met alle beginsels van de ware wijsbegeerte strijdt, als de godsdienst in Frankrijk. Zijn leerstellingen, zijn ceremoniën, geven de spotters en zogenaamde vrijdenkers de mooiste gelegenheid om hun vernuft te tonen; een vernuft dat aanbeden wordt in alle *bonnes sociétés*;³¹⁶ en bij een volk dat, lichtzinnig van aard, het denken veel te lastig vindt. Een volk dat niets leest dan geestige beuzelingen, vol spot. Zulke net gedrukte werkjes zijn de enige lectuur voor hen die niet tot het gepeupel horen. Daarin vinden de *honnête gens*³¹⁷ de leerstellingen van hun kerk belachelijk voorgesteld. Dit heeft tot gevolg dat men openlijk zegt: ‘De godsdienst is voor het gepeupel, niet voor ons’; zij noemen het de opera voor het dienstvolk. Enige lieden die men noch een goed verstand, noch een goed oogmerk kan betwisten, oordelen over de staat van het volk geheel verkeerd. Zij zien dat het bijgeloof miljoenen van zijn slaven verloren heeft. Daaruit maken zij op dat de rede begint te ontwakken. Niets is meer in strijd met de waarheid. Zij geloven dat, omdat er een paar denkende mensen in Frankrijk zijn, vijftientig miljoen anderen zijn voorbereid op het genot van godsdienstige en burgerlijke vrijheid. Zij vleien zich dat de wijzen in Frankrijk macht genoeg hebben om een volksvergadering op te roepen, waarin men met oordeel en rede zal spreken over de ware belangen en rechten van het volk; dat de lessen van die wijze mannen de despotische vorsten zullen omvormen tot burgerkoningen; dat zij de adel zullen overtuigen van de dwaasheid van hun titels, en het schandelijke van hun misbruikte voorrechten; dat zij de hoge geestelijkheid zullen bewegen om hun onmetelijke schatten aan het algemeen welzijn terug te geven; dat

zij het meest aan zijn zinnen overgegeven volk uit geheel Europa, tot eenvoud, ja tot Spartaanse strengheid zullen overhalen; dat zij, ten slotte, het hele volk zullen brengen tot het opvatten van de wapens tegen hun onderdrukkers, zonder die van hun eigendommen te beroven of wraak te nemen. Ware wijsgeren, die de mens grondiger kennen, zien in dit alles niets dan een *hersenschim*! Zij voorzien het tegendeel. De rijpheid, de geschiktheid die vereist wordt in het volk zal deze omwenteling zulke gelukkige gevolgen kunnen hebben, bekennen zij niet te zien. Zij geloven dat een volkomen vrijheid van godsdienst, zonder het uitroeien van de roomse godsdienst, bij zo'n volk de ergste gevolgen hebben moet; dat het bijna onmogelijk is een zo onkundig volk zijn oude godsdienst te doen verlaten, omdat het niet het minste denkbeeld heeft van die, die op het evangelie gegrond is.

Wanneer ik dit en nog veel meer hoorde, werd ik droefgeestig. Ik nam mij voor eens een plan te ontwerpen dat, als men het volgde, dit onderdrukt volk in zijn rechten zou herstellen, zonder dat het de schrik van Europa zou worden.

Frankrijk moet, mijns inziens, deze komende omwenteling niet met geweld, maar in 't verborgen en met bedaardheid voorbereiden. Nu is de vraag: is dit mogelijk? Zij die het nationale karakter kennen, geloven dat dit een *onmogelijkheid* is. Dit is niet bewezen. Laat men eens beginnen met op het levendig, vurig temperament van het volk te werken. Men moet strijden tegen zijn ongelooflijk grote lichtzinnigheid; tegen zijn kinderlijke ongestadigheid. Men moet beginnen met het andere zeden te leren. Ik versta hier met het woord 'zeden': de gewoonten, de gebruiken; zulke zeden die grote invloed hebben op de denkwijze, het gevoel, de werkzaamheid van een geheel volk. Men moet dit volk wennen aan wikken en wegen; meer prijs te stellen op gezond oordeel dan op dartelend vernuft. Het moet zijn modes verruilen met die van de Hollanders: geduld, bedaardheid, moed. Het moet zich de koelbloedige kunst van het volhouden eigen maken, waardoor onze voorvaders in staat waren een tachtigjarige oorlog te voeren en roemrijk te beëindigen. Ik zie de onbeschrijflijke moeilijkheid, maar niet zo duidelijk: de onmogelijkheid.

DE HEER R. Mejuffrouw Warin, gij toont dat gij de Franse natie kent. Ik ben verlangend te horen welke middelen gij om dit doel te bereiken voor de beste houdt.

JUFFROUW WARIN. Het schijnt mij toe, dat men dit grote werk aldus moet beginnen. Bedachtzame mensenvrienden, met geoeffend verstand en grote talenten, zullen zich moeten toeleggen op de verlichting van het volk; opdat het zijn wil *kan* onderwerpen. Deze verlichting kan geen vrucht zijn van geleerde abstracte verhandelingen over de oorsprong en aard van de maatschappij, de vrijheid, de natuurlijke rechten. Men zou dus doende snel vervelen, *want* men zou niet begrepen worden. Zulke geschriften kunnen alleen voor al geoeffende mensen nuttig zijn. Bedenk dat van de vijfentwintig miljoen Fransen er vierentwintig in 't geheel niet lezen kunnen. Nogmaals, men moet beginnen met het volk zelf te verlichten!

Dit grote werk zal ondernomen moeten worden niet door schrijvers van de hoogste vlucht, maar door hen die de gave hebben zich voor het volk verstaanbaar te maken. Verstandige vrouwen, die zo veel geduld en begrip hebben zoals men van geen man kan verwachten, zouden denk ik hier het best slagen. De hele natie zingt. Al wat zang is, behaagt haar. Liedjes leert zij in weinige ogenblikken. Die blijven in het geheugen, die roeren de verbeelding, die werken op het hart. Zulke schilderijen trekken de aandacht. Zie daar de eerste schrede. Vervolgens moest men genootschappen oprichten om lieden op te leiden die kinderen leren lezen en schrijven. Daarna zou men kleine zedenkundige boekjes moeten opstellen, die deze kinderen van buiten kunnen leren. Die moet men met een vleiende plechtigheid die kinderen ten geschenke geven, en ook aan die land- en ambachtslieden die lezen kunnen. Maar met hoeveel omzichtigheid zouden zulke boekjes geschreven moeten worden! Geen voorbarige ijver door het onbesuisd aantasten van godsdienstige vooroordelen; geen satires, vooral geen satires op de geestelijkheid! De zedenlessen moesten alle te vinden zijn in het evangelie, en alleen meer verstaanbaar gemaakt worden voor het onkundig volk. Men moest daarin spreken over God als de barmhartige Vader van alle mensen, over Jezus Christus als de beste van alle mensen. Men moest daarin zeggen: dit leert de *heilige Paulus*, dit zegt de *heilige Petrus*, dit schreef de *heilige Augustinus* enzovoorts. Dit beval Jezus zijn apostelen. Zo gedroegen de heiligen van de eerste christelijke kerk zich. Men zou met veel voordeel bij gepaste gelegenheden, kleine eenvoudige vrolijke maaltijden met elkaar kunnen houden en daar gezangen ter ere van God zingen, en zulke deugden toejuichen die geschikt zijn om mensengeluk te vestigen, en groter te maken.

Zulke middelen zouden het volk ongemerkt aanleiding geven na te denken over zijn toestand. Het zou beginnen een vergelijking te maken tussen deugd en plechtigheden; tussen de lessen van het evangelie en de voorschriften van de priesters; tussen het luisteren naar gebeden in een vreemde taal en dankzegging volgens de smaak van het land. Het zou weldra gezag tegen gezag leren stellen, Christus en zijn apostelen tegen de pausen, bisschoppen, priesters en monniken. Het volk zou moed krijgen om de grondleer van de kerk te onderzoeken. Jezus Christus zou gehoor krijgen.

Zo zou het volk tot de oorspronkelijke zuiverheid van de christelijke godsdienst terugkeren en zien dat die rust op vrijheid en gelijkheid. De religiehaat zou uitgeroeid worden en het groot gebod – heb elkander lief – die plaats innemen. Dit zou bij dit volk heel gemakkelijk gaan, want het heeft de natuurlijke behoefte om lief te hebben in groter mate dan misschien een ander ons bekend volk. Wat een vooruitzicht om hen eens tot patriotten te vormen! De Fransen zijn het enige volk dat losbandige zeden heeft zonder dat het hart daardoor bedorven word. De deugden van de Fransen hebben weinig vastheid, maar hun ondeugden schieten ook geen wortel. Zij hebben al de goede hoedanigheden en al de gebreken van geestvolle, vrolijke en altijd onbezorgde kinderen.

Als deze verlichting begonnen is, dan – en niet eerder – kunnen wijzen en *genieën* hun stem verheffen en voor het hele volk van de vorst vrijheid en verdraagzaamheid eisen. Hij kan immers weten dat de macht oorspronkelijk bij het volk berust. Bedriegt hij het volk? Dat bedrog kan de eerste stoot geven om de troon omver te werpen en een machtige republiek te vestigen. Dit alles is voor ons nog verborgen maar niet onwaarschijnlijk! Over zo'n revolutie zouden alle vrienden der mensheid zich verheugen; en Frankrijk, dat zo vele eeuwen onderdrukt werd; Frankrijk zou het zijn, dat de vrijheid nog eens in Europa ten troon verhief?

Hier zweeg juffrouw Warin. Het hele gezelschap bedankte haar. Het plan viel zo in de smaak van mijn moeder, dat zij nog eens het woord nam.

'Ik zie, mijne vriendin, dat gij uw plan hebt ingericht naar het plan dat onze gezegende zaligmaker zelf gevolgd heeft. Hij kantte zich niet tegen de vaderlijke godsdienst der joden. Hij begon zijn onderwijs niet met uit te varen tegen hun godsdienstige vooroordelen en plechtigheden. Hij stelde hen alleen God voor, als de goedertieren God van alle mensen. Zodra het volk zulke denkbeelden van het Hoogste Wezen ontvangen had, moesten alle harde joodse gevoelens met betrekking tot dat Wezen verdwijnen.

Burgerlijke en godsdienstige vrijheid kenden nooit listiger vijanden dan in de geestelijken. De adel zelf is alleen geducht als zij die in bescherming nemen. Een priester die met duivel en hel dreigt, ter verschrikking van een dom, bijgelovig volk, heeft onbepaalde macht over zo'n volk. Mijne vriendin heeft dus gelijk, men moet beginnen met het volk te verlichten. Dan zal het zijn leidlieden leren kennen, dan zal het met eigen ogen zien wie deze leidlieden zijn. Als deze verlichting zo ver is gekomen, dan – en niet eerder – zal de Franse natie voorbereid of *rijp* zijn voor godsdienstige en burgerlijke vrijheid. Dan zullen de geestelijken, uit zichzelf, een land verlaten waar zij veracht worden; want zij hebben te doen met een verlicht volk.'

DE HEER BERK. Dit is echt de droom van een mensenvriend! Het nationale karakter doet mij vermoeden dat een revolutie zoals Frankrijk die nodig heeft, niet anders kan plaatsgrijpen dan door een zo geweldige schok, dat de gevolgen voor ons onberekenbaar zijn. Vrijheid en gelijkheid *in rechten* (er is, er kan geen andere zijn) zullen, als in een onweer, moeten geëist en bezworen worden. Verder. Omdat de grondslagen van een republiek en die van de christelijke godsdienst, vrijheid en gelijkheid zijn, zal de republiek ook dezelfde vijanden hebben als de christelijke godsdienst. De oprichters zullen eveneens moeten zeggen: wij zijn gekomen niet om vrede te brengen maar het zwaard!³¹⁸ De ware republikeinen zullen, evenals de eerste christenen, moeten strijden tegen hoogmoed, heerszucht, gierigheid en het leger vooroordelen. In het begin zullen ook onder hen niet vele edelen, niet vele rijken, niet vele machtigen gevonden worden.³¹⁹ En het bederf zal zich even snel door de republiek als door de eerste christenkerk verspreiden.

Er zullen ook schoonschijnende volksleiders tevoorschijn komen, om het te bedriegen!

MEVROUW R. Terwijl mijn aandacht blijft bij wat over dit gewichtig onderwerp gezegd is, denk ik: wat maakt onze planeet in deze oneindige ruimte, wat maken wij, haar bewoners, onder de redelijke aanbidders van de Schepper, een geringe vertoning!

MOEDER. Vaak had ik gelegenheid om na te denken over iets wat mij altijd verwonderde. Het is dit. De mens verwoest dikwijls niet slechts het werk van zijn Schepper, maar hij bederft ook zijn eigen werk. Dit is nog niet alles. Hij wordt heel koel en onverschillig voor juist dat wat hij met de grootste drift wenste. Wat heeft toch meer schatten, meer bloed gekost dan het strijden voor godsdienstige en burgerlijke vrijheid? En waarvoor wordt als men die bezit, het minste gezorgd? Het is deze zo duur gekochte vrijheid. Datzelfde volk dat zoveel daarvoor heeft opgeofferd, wij, Nederlanders, die eens geheel Europa verbaasden door onze moed, schamen ons niet om bij het Hof te gaan kruipen; om ons hof te maken bij hen die op de puinhopen van de vrijheid een familieregering gebouwd hebben.³²⁰

MIJN VADER. Ik weet niet, lieve, of uw prijzenswaardige ijver u niet te streng doet oordelen.

Zou de oorzaak van die onverschilligheid niet eerder te zoeken zijn in onze natuurlijke traagheid, die ons belet, zaken te verrichten, voordelen te gebruiken die binnen ons bereik zijn en blijven? Waarom zouden wij dus lieden die zelden ter kerk gaan, tenzij er iets heel bijzonders aan de hand is, verdenken? In tijden van vervolging, of in landen waar de godsdienst die wij belijden, niet geduld wordt, ontwaakt onze drift omdat die tegenstand vindt. Dat geeft ons dan de moed om met levensgevaar onze godsdienst te beoefenen. Is er ook iets méér bewezen dan dit: 'De mens haakt naar het verbodene.' Wie weet niet, dat zeker oud man die nooit buiten Parijs geweest was, toen men hem wijsmaakte dat de koning hem onder doodstraf verbood, ooit buiten Parijs te gaan, hij zo'n sterke begeerte daartoe in zich voelde opkomen dat hij die – er mocht van komen wat wou – ging opvolgen?³²¹ Zolang het predikambt een beroep is – moet ik zeggen een kostwinning? zal de godsdienstige ijver onder ons niet heel groot zijn.

MOEDER. Voor het overige geloof ik dat wij reden hebben om onze opperste macht te danken, omdat die ons zo veel vrijheid vergunt.

DE HEER BERK. (*driftig en verwonderd*) Onze opperste macht! Onze overheid...

MOEDER. (*heel bedaard*) Onze opperste macht, onze overheid... Ik zie dat het gezelschap zowel als gij, mijn vriend, u hierover verwondert. Laat ik mij verklaren. Om ons niets van die vrijheid die ons toekomt af te nemen, moet zijzelf volkomen vrij zijn. Hoewel nu bij ons de kerk geen staat in de staat is; hoewel onze dominees zelf gehoorzaamheid aan de soeverein schuldig zijn; hebben zij echter toch te veel invloed op het volk, om de overheid niet soms voorzichtigheidshalve te verplichten wat halfwind met

hen te zeilen. Zij, omdat de staat de heersende godsdienst bepaalt, heeft daardoor getoond dat zij die godsdienst voor de hare verklaard heeft en zal handhaven; en de heterodoxen moeten zich vergenoegen met de gunsten die men hen laat behouden. Als nu de heersende kerk deze gunsten aan de ketters zoekt te ontnemen, dan heeft de opperste macht meermalen het *niet verder* bevolen. De rechtzinnige gelovigen ontvangen ongetwijfeld verreweg de meeste bewijzen van vaderlijke genegenheid. 't Is nu alsof de overheid zegt tegen de ketterse inwoners: 'Gij zijt de oudste, wees ook de wijste; gij zegt gematigder te zijn dan uw broeders, zie daar, wij geven u de gelegenheid om te tonen dat, al geven wij hen meer toe, wij van u meer verwachten.'

MIJN VADER. Als men dit goed inziet, komt het mij voor dat de getolereerde gezindten, als zij verstandig oordelen, hun lot niet zwaarder maar zelfs aangenamer moeten vinden dan dat der heersende kerk – onder één voorwaarde. De leden der getolereerde kerken moeten *wijs genoeg zijn, te begrijpen, dat men zonder ambten en staatsbetrekkingen heel gelukkig, en heel nuttig voor anderen leven kan* (Het gezelschap glimlachte).³²²

DE HEER BERK. Gij hebt volkomen gelijk. Maar zo bevestigt gij mij in mijn gevoelen: in een republiek moet niemand gedwongen worden iets te verkondigen wat hij zelf niet gelooft. Althans, als hij niets leert dat strijdig is met goede zeden en de orde van de maatschappij. Zo lang men deze vrijheid niet heeft, is het louter zwetserij te roemen op godsdienstige vrijheid.

Hier eindigde dit gesprek. Mijn moeder stelde voor een wandeling te doen. Dit was wel meer haar gewoonte, wanneer zij zag dat de Heer Berk wat al te sterk ijverde voor zaken die toch niet, schijnt het, te veranderen zijn.

Gesprek met mijn ouders

Een zo gevoelig en liefderijk hart als het mijne kon van zo vele lieve vriendinnen niet scheiden, zonder dat het waarlijk bedroefd was. Maar mijn gewoonte om alles van de mooiste kant te zien, toonde mij spoedig, in mijn verbeelding op geen verre afstand, het bekoorlijke buitenverblijf van mijn ouders. Hier kwam nog bij dat mijnheer en mevrouw R. een plaats dicht bij de onze liggend gekocht hadden, en met Julie weldra volgen zouden.

Zo was het niet toen ik van Rijsburg kwam. Dat gezelschap had de sterkste indrukken op mij gemaakt. Ik dacht dat ik daarmee altijd zou hebben kunnen verkeren. Gedurende de eerste dagen na onze terugkomst was ik heel stil, niet werkzaam. Ik was een beetje zwaarmoedig – dat beviel mij buitengewoon. Ik verraste ook eens een paar zachte tranen, die vrij rijkelijk langs mijn wangen vloeiden op het uur dat wij tot voor onze godsdienst-oefening bij elkaar kwamen. Altijd waren mijn gedachten in Rijsburg, maar ik sprak niet over Rijsburg. Mijn ouders namen mij te goed wáár om

dit niet heel goed te zien. Verschillende dagen achtereen maakten ze daarover geen aanmerkingen. Zij wachtten wijselijk af en gaven mij de tijd om tot mijzelf te komen. Maar toen zij zagen dat ik in 't geheel geen pogingen deed om opnieuw mijn gewone plichten uit te oefenen; dat ik toegaf aan dat duistere introverte; dat ik overhelde tot lege mijmerijen, oordeelden zij zich daarmee te moeten bemoeien.

Op een mooie namiddag stelde mijn moeder voor om, zoals wij dikwijls deden, naar het bos te wandelen. Een boek mee te nemen, om aan ons die onze handwerken bij ons hadden iets voor te lezen, was dikwijls de gewoonte. Nu zag ik tot mijn grote blijdschap, dat er van een boek geen sprake was. Dit zou mij in mijn verbeelding het Rijnsburgse bos en het gezelschap des te levendiger in herinnering brengen. Zij die bekend zijn met de bijeenkomsten daar, zullen mij heel goed begrijpen. Wij deden eerst een goede wandeling en plaatsten ons toen voor mijn lindenhuysje op gemakkelijke grasbanken. Aldus begon mijn:

VADER. Mietje, wij vinden u sinds een paar dagen niet in uw voordeel veranderd. Gij werkt niet, praat niet, gij sluit u als 't ware in uzelf op, vertoont nergens belangstelling voor zoals voor u normaal is. Gij die nooit iets te verbergen had; die de behoefte had om aan ons alles wat gij dacht en uitprobeerde, nogal omslachtig mee te delen! Wat, mijn kind, is daar de reden van?

IK. 't Is zo, lieve vader. Ik ben niet zo druk, zo bezig, ik laat alles waar ik het vind, spreek weinig. 't Is echt of ik wat zwaarmoedig ben. Ik hoop dat ik toch niet last gaf?

VADER. Ik moet u iets vragen en wil een precies antwoord; want gij kunt dit beantwoorden.

IK. Hiervan, lieve vader, kunt gij zeker zijn. Waarop moet ik antwoorden?

VADER. Hierop: is het erg beleefd zo weinig deel te nemen aan onze huiselijke gesprekken? Is het beleefd onze vragen zo afwezig en laconiek met alleen een ja of nee te beantwoorden?

IK. Nee vader, dit is onbeleefd.

VADER. Is het beschaafd door uw gelaatstrekken (die wij zo duidelijk kennen) te tonen dat men niet graag in de eigen mijmeringen gestoord wordt door vragen van het personeel; vragen die gij altijd zo vriendelijk, in uw moeders toon, beantwoordde? Nog gisteren ging gij zonder een woord te zeggen onze goede Heinbaas voorbij. Hij wilde u een heel mooie plant tonen die gij nog niet gezien had, met alle ijver van een goede dienstman.

IK. Wat kan ik als verontschuldiging inbrengen? Niets! Mag ik echter zeggen dat mijn hart zo getroffen blijft door de ernstige gesprekken die ik in Rijnsburg hoorde, dat mij sindsdien alles zo onbenullig voorkomt wat daarmee niet in verband staat. Overigens, de bedienden weten wat zij doen moeten, en Heinbaas kan immers een uur achter elkaar doorzeuren over wat hij met drie woorden zeggen kan.

MOEDER. (*mij ernstig en lang aanzierend*) Is het Mietje, mijn vrolijk, minzaam, voorkomend meisje, is het Mietje met zoveel gezond verstand

bedeeld, die dit zegt! Spreekt zij, die zich zo onlangs heel bewust aan de beste godsdienst toewijdde, deze afstotende taal van kribbigheid, onverstandige eigenliefde? O hoe weinig kent gij dan nog de aard van onze liefde ademende godsdienst; en van Hem die ons leert: dat geen dorre mijmerij maar een werkend leven tot nut van de maatschappij, voor de mens en de christen bedoeld is. Wat verbaast dit mij.

IK. Lieve moeder, ik blijf zo diep getroffen door mijn *godsdienstige plichten*, dat ik mijn aandacht nergens anders bij kan houden. Daarom span ik mijn geheugen in om mij alles te herinneren wat ik te Rijnsburg gezien en gehoord heb.

VADER. Ik berisp dat niet. Maar een jong mens, opgevoed als gij, hoorde bij het toepassen daarvan niet te dwalen. Gij moet uw aandacht bij uw plichten houden. Gij hebt er heel veel verzuimd. Ik zal die niet opnoemen. Gij moet die zelf kennen. Wat doet hij die zich onttrekt aan die taken die voor hem in 't bijzonder gelden?

IK. Hij doet verkeerdt.

VADER. Ja! Hij doet niet slechts verkeerd, maar hij *doet* ten aanzien van God ondankbaar. Noem de bezigheden van deze wereld gering – in zekere zin zijn zij het ook. Maar 't is God die u opgelegd heeft zulk taken die bijzonder voor uw rekening komen, uit te voeren. Als gij door een mystieke moeder was opgevoed, was u het meditatief leven als het ware leven voorgehouden. Dan zou gij te verontschuldigen zijn. Maar haar voorbeeld zowel als haar lessen gaven u van uw plichten heel andere denkbeelden. Als al die mensen met wie wij een paar dagen omgingen, nu zij weer in hun huizen terug zijn, al hun uren als in Rijnsburg wilden besteden, wat werd er dan van de maatschappij waarvan zij zulke nuttige leden zijn?

Vervolgens merkte mijne moeder nog op: dat zij, die tussen wat men plichten tegenover God en plichten tegenover onze medemensen gelieft te noemen, een enorm onderscheid maken, ja de eerste ver de voorrang geven boven de laatste, de ongeoeffende een slechte dienst doen. Dit begreep ik toen niet helemaal. Maar naarmate ik de aard van de christelijke godsdienst en het hele stelsel der plichten leerde kennen en overzien, kwam het mij voor dat deze verstandige vrouw een grote waarheid gezegd had.

Dit gesprek deed mij veel voordeel, zodra mijn verbeelding afgekoeld was. Toen ik mijzelf ernstig onderzocht, bevond ik dat mijn ingekehrtheid, mijn traagheid, mijn vochtige ogen, mijn met moeite ingehouden zuchten, er niets toe hadden bijgedragen om mij zedelijk beter te maken. Ik leerde op mijn hoede te zijn voor alles wat mij noch wijzer, noch beter, noch nuttiger, noch beminlijker, noch gelukkiger kon maken. Ik trad met nieuwe lust weer in de kring van mijn werkzaamheden waaruit een verwarde menigte van mijmeringen mij gerukt hadden.

Enige woelige onaangename tonelen in ons vreedzaam huis

De lezer zal zich misschien nog herinneren dat de proponent die, hoewel niet echt rechtzinnig, vlak bij ons beroepen was,³²³ hoewel mijn vader niet vóór hem gestemd had. Deze jongeman was nauwelijks tweeëntwintig jaar oud. Wij hoorden hem allen met nut en genoegen. Zijn kleine gemeente luisterde aandachtig naar hem. Hij sprak, zeiden de mensen, zo duidelijk. Zij zagen in dat hij hen ten beste raadde. En omdat de meesten heel onervaren waren in de oude en hedendaagse kettertheologie, wisten zij echt niet veel van recht- en onrechtzinnigheid. Zijn wandel was zo in overeenstemming met zijn ambt, zijn deugden waren zo evangelisch. En hij was zo menslievend, dat zij die meer leerstellig dachten, of de rechtzinnigen hadden leren napraten, na de eerste en tweede preek de moed niet hadden om hem te beschuldigen.

Nu had hij een paar jaar het evangelie gepredikt zonder lastiggevallen te zijn. Hij had onder het volk een hoger zedelijk peil aangebracht, een beter burgerlijk gedrag veroorzaakt. De herbergen werden wel niet afgebroken, maar losbandigheid, en daaruit voortkomende vechtpartijen kwamen minder voor. Nu trok er echter een onweer boven zijn hoofd samen dat weldra losbarstte en ook min of meer mijn vader trof.

Ziehier het geval. Een reeds bejaard heer die te Amsterdam meer keer diaken³²⁴ was geweest, verkocht zijn zaak, kocht een buiten een uur van ons dorp en betrok het met zijn vrouw, twee zoons en drie dochters. Men noemde hen *fijntjes*.³²⁵ Mijn ouders zochten geen uitgebreid contact, maar wilden wel de familie gaan verwelkomen. Men ontving ons beleefd. De huisheer had iets in zijn slap gespierd, bol, bleek gelaat, dat een man nog veel kwalijker staat dan een vrouw. De vrouw was een mengsel van domheid en nieuwsgierigheid. Geen van de jongelui had manieren, eigen aan de betere gezelschappen. Over hun kleding zal ik niets zeggen; de smaak is min of meer vrij. Onder het theedrinken spraken de beide heren over het weer, het buitenleven en een paar veranderingen die de heer W. wilde maken op zijn buiten. De jonge heren gaven met veel aplomb hun raad. Men kon zien dat zij hun vader voor gelukkig zouden houden als hij die raad stipt volgde. Tussen de jonge juffrouwen en mij was niets dat aangaf, dat wij elkaar lagen. Met een minachtende houding bekeken zij mijn kapsel, mijn kleding, mijn hele persoonsje. Men trok gezichten en maakte afkeurende gebaren. De jongste scheen nog het meest natuurlijk, zei dat ik heel goed gekleed was, en toonde tegelijk dat zij aanleg had tot vernuft. De oudste zuster zeide dan: 'Betje, wat *bent* gij weer een ijdel schepsel.'

Na het theedrinken zagen wij het huis en de plaats. De jonge heren zeiden waar zij hun studeerkamer hebben wilden. Zij lieten vermoeden dat zij op rijm schreven. Ik vroeg: 'Zijn de heren soms poëten?' De oudste zuster nam het woord en zei (om de bescheidenheid van de broers te hulp te

komen, denk ik): ‘Jacobus (niet: Co) heeft een bewerking in verzen gemaakt over het *Lied der Liederen* dat van Salomon is;³²⁶ ook het *Berouw van Petrus* in vierentwintig gezangen,³²⁷ en een paar lijdgedichten op overleden predikanten.’

De lezer gelieve te weten dat ik niets wist van dat *Lied der Liederen* dat van Salomon is. Ik kon ook niet begrijpen dat men in vierentwintig gezangen het berouw van Petrus kon bezingen, dat zo mooi, zo krachtig en ziel-treffend uitgedrukt is in: ‘en Petrus, naar buiten gaande, weende bitter.’³²⁸ Maar dit dacht ik bij mijzelf.

Toen wij in een grote ouderwetse kamer kwamen, zei de oude heer: ‘Deze kamer was vroeger de *toneelzaal*. Ik zal die gaan gebruiken voor mijn wekelijkse godsdienstoefening.’³²⁹ De jonge heer, een deur openstotend, voegde erbij: ‘En dit, mama, moet uw bidkamertje worden.’ Het was het boudoir. ‘Papa, ’t is immers voor mijn *boekerij* veel te bekrompen.’ De oudste zoon vroeg zijn oudste zus Wilhelma: ‘Welk vertrekje kiest gij voor uw lectuur, in afzondering?’

Hoe vreemd scheen het mij toe, dat men in ’t bijzijn van onbekenden, zo spraakrijk was over de schikkingen die zij in hun huis wilden maken en waarin wij geen belang hadden. Was het onkunde over wat hoort? Mijn ouders luisterden beleefd toe.

Weer in de gezelschapskamer komend vonden wij daar de dingen die horen bij een bezoek buiten. Hoewel mijn vader nooit rookte, nam hij een pijp om iets om handen te hebben. Onder het dampen vroeg de oude heer: ‘Hebt gij, mijnheer, op dat dorp (hij wees ernaartoe) een *cocciaans* of een *voetiaans* predikant?’³³⁰ ‘Mijnheer, een *van de ernst*’, was het antwoord. Dit deed mij glimlachen. Als men niet wist dat het ware niet altijd waarschijnlijk is, dan zou ik de vraag die de oudste broer mij durfde stellen, niet opschrijven; nu zal ik het wagen die hier te schrijven: *Heeft de jonge juffrouw geen godsdienst?* Ik was van verbaasdheid stom. Helaas wist ik, nog zo jong, niet dat er mensen zijn die geen *godsdienst* hebben. De oudste zus antwoordde zo *onbeschaafd* letterlijk: ‘Gek weet je niet dat de *vrienden*’³³¹ gereformeerd zijn?’ Ik keek mijn moeder aan en ik begreep dat zij mijn zwijgen goedkeurde.

DE OUDE HEER. Van de ernst, van de ernst is wat dubbelzinnig, mijnheer. Vele dwaalgeesten zouden minder gevaarlijk zijn als zij zo ernstig niet waren. Saulus³³² was zeer ernstig toen hij Gods lievelingen vervolgde.

MIJN VADER. Ik verzeker u mijnheer, dat er geen groter vijand van vervolging zijn kan dan deze brave kundige man (De jongens zeiden zacht sprekend: ’t Is zoals wij gehoord hebben... Hij is een deïst³³³).

HUN VADER. Was hij dit maar! Hij is veel erger. Hij is een Sociniaan...³³⁴ Ik zal hem nazitten. Zijn rijk zal binnenkort uit zijn.

De heer W. pakte de hand van mijn vader, hem ondraaglijk vriendelijk aanzien. Mijn vader trok die haastig en huiverend terug. Ik zag het, maar...

DE HEER W. *Vriendje*, laten wij niet met woorden spelen. Is dominee orthodox gereformeerd?

DE OUDSTE DOCHTER. Dat is op de man af! Dat is je ware.

DE JONGSTE ZOON. Nu zit de *snaak* in de *konkels*.

Ik kan niet beschrijven hoe mij dat *vriendje*, die *snaak*, en die *konkels*³³⁵ tegenstonden! Te gewoon om op een fatsoenlijke toon en in beschaafde woorden te horen spreken, stond er op mijn gezicht (dit zei naderhand mijn moeder) zowel verwondering als afkeuring te lezen. Ik kon het haast niet uithouden. Niemand buiten mijn moeder lette op mij.

MIJN VADER. Ik kan op deze vraag antwoorden wat de ouders van de door Jezus genezen blinde antwoordde tegen de nieuwsgierige met hatelijke oogmerken vervulde joodse leraars: 'Hij heeft zijn ouderdom; vraagt het zelf.'³³⁶

Dit antwoord elektriseerde het hele gezelschap. Ik zou niet kunnen zeggen wie het meest verwonderd opkeek. Ik zag grote ogen, open monden, schouderophalen, betekenisvol knikken, onbescheiden fluisteren. Alleen de moeder zuchtte.

DE HEER W. Ben jij, mijnheer, dan niet gereformeerd?

MIJN VADER. (*kort en ernstig*) Ik kwam, mijnheer, om uw familie te verwelkomen en niet om mijn geloofsbelijdenis af te leggen. De partij van een afwezige op te nemen is de plicht van een eerlijk man, en mijn gewoonte. Een aanklager van mijn broeders te zijn laat ik aan de duivel over en aan zulken die tonen dat zij daar in behagen vinden.

Nooit sprak mijn vader met zo veel gezag. Zijn hele gelaat was getekend door verontwaardiging. De dochters smeekten met haar ogen dat hun vader toch zou zwijgen. De moeder, een nog minder dan gewone vrouw en die door haar man bekeerd was, plukte aan haar halsdoek en keek angstig in 't rond. Hij behield zijn bloemzoete hatelijke rechtersglimlach. '*Vriend*, gij doet mij hopen dat de geruchten die wij gehoord hebben, vals zijn. Dit verheugt mij in mijn binnenste. Gij, een broeder in Christus, zou immers in uw huis geen ketter ontvangen, maar dat boze uit het midden van u wegdoen?'³³⁷ Mijn vader voelde dat hij zwijgen moest; hij was te veel in vlam geraakt. Mijn moeder, die tot nu toe geen woord gezegd had, zei: 'Als men zich meer bevljigtige om evangelische deugden te betrachten dan om zijn naaste te ziften als de tarwe,³³⁸ dan zou men een waarlijk vrome, kundige en nog jonge leraar om enige ideeën niet veroordelen. En als wij eigenwaan van heiligheid beteugelden, wij zouden ijzen om iemand te veroordelen die mischien bij zijn God aangenamer is, dan velen die de stoutheid hebben zich lievelingen Gods te noemen.'

DE HEER W. (*nog even afstotend beminnelijk*) 't Is echt of de vrienden niet vriendelijk willen handelen over een zaak waarvan het welzijn van de

kerk afhangt... Nu, wij zullen nader kennismaken als wij een tegenbezoek geven; en, (hij hief zijn ogen ten hemel) misschien heeft de Heer het zo beschikt dat ik hier een buiten kopen moest om aan de kerk van nut te kunnen zijn, en valse broeders te weren.

MIJN VADER. Weldenkende mensen zijn ons altijd welkom. Wij kennen hun waarde.

Na een paar minuten namen wij afscheid. De huisheer wilde mijn moeder de afscheidskus geven. Zij hield zonder dat het opviel, haar afstand. De vrouw was beleefd, mijn moeder omhelsde haar en in de koets zittend groette zij haar nogmaals. Onder het rijden zei mijn vader: 'Ik voorzie dat de heer W. hier problemen gaat maken!'

MOEDER. Wanneer het tegenbezoek is afgelegd, zal de verkering vanzelf ophouden. Wij staan erbuiten, maar ik vrees het ergste voor dominee. Is het onze plicht niet hem te waarschuwen? Hem te zeggen dat hij deze lieden moet gaan verwelkomen? Misschien zal hij in de smaak vallen bij een van de jonge juffrouwen, die dan haar vader gaat bepraten (hij is, weet men, wat wij Amsterdammers een *schone partij*³³⁹ noemen) om zich met deze zaak niet te bemoeien.

VADER. 't Komt mij zelf wat vreemd voor dat een man die zo wel weet te leven, dit bezoek zo lang uitstelde. Maar ja, hij is zo openhartig; kan hij veinzen, zich verbergen? En wat zal *dan* het gevolg zijn?

IK. Mijn ervaring is nog gering en ik zou alleen als mijn ouders mij de vrijheid gaven, hier wat ik denk, durven zeggen.

MOEDER. Gij zijt, mijn kind, nu in die jaren waarin jonge lieden met bescheidenheid hun ouders alles wat zij denken, mogen meedelen. Wat wilde gij zeggen?

IK. Ik kon niet denken dat er zulke onaardige afstotende jonge lieden zijn konden in die kring; toch een milieu waarin men een beschaafde opvoeding mag veronderstellen. *Voelen* zij dan zelfs niet hun platte manier van zich uit te drukken, en dat autoritair spreken? Een te ver gevoerde beleefdheid misstaat, lijkt mij, minder dan wat onze lieve Warin noemt, die verwaten betweterij, die jonge lieden zo nadelig onderscheidt. Het lijkt me dat het gezonde verstand hun dat duidelijk moest laten zien.

MOEDER. Gij veronderstelt, dat deze jongelieden gezond verstand hebben. Waaruit gij dit opmaakt, begrijp ik niet. Ik voor mij heb er niets van ontdekt.

IK. Moeder, als men zulke vreselijke jongelieden ontmoet, mag men dan niet zeggen – of denken tenminste – dat hun ouders hen geen goed voorbeeld gaven? Want gij zegt dikwijls dat de kinderen al heel lang de gave hebben van het na-apen. 't Is dus de *schuld* van de ouders; nietwaar?

MOEDER. Onder één voorwaarde.

IK. Ach heden! Welke?

MOEDER. Deze: dat zijzelf in staat zijn het voorbeeld te geven. Ik kan u niets leren waarvan ik zelf niets weet. Bijvoorbeeld het dansen.

IK. Dat is waar. Maar ik dacht dat mensen in de burgerlijke kring niet onkundig zijn kunnen van de beschaafdheid. Nu zie ik het tegendeel.

MOEDER. Dit *ik dacht* enzovoorts, toont mij hoe weinig gij nog van de wereld en de mensen kent. Als gij ouder wordt, zal ook dit voor u te begrijpen zijn. In grote koopsteden komen verbazende en snelle veranderingen van de fortuin (zoals men het noemt) voor. Waardoor binnen een paar jaar hardwerkende en vaak handige kooplieden, uit donkere straatjes naar de mooiste wijken van de stad, als tijdens een onweer, geplaatst worden. De alles eisende drift om geld te maken belet velen van die mensen om aan iets anders te denken. Dit is nog wel te begrijpen; vooral als zij kinderen hebben. Intussen verwaarlozen zij alles waardoor kinderen die geld te verwachten hebben, toch nuttige leden van de maatschappij zouden kunnen worden... Genoeg; ik zou u over zulke ouders nog zo het een en ander kunnen zeggen. Maar gij kunt deze kennis missen. Als gij in de wereld komt, zal uw opletendheid u wel verder helpen.

VADER. 't Was wel te voorzien dat Mietje deze jongedames niet tot haar gezelschap zou verkiezen. Nu, zij zullen u ook niet zoeken. Zij zullen u beschouwen als een 'wereldling' en men heeft hun geleerd die te verachten. Horen zij nu dat gij van de leer van uw vaders zijt afgeweken, dan zal hun afkeer in bitterheid omslaan.

IK. (*levendig*) Dat mogen zij! Ik lach om hun bitterheid. Wat kunnen zij mij doen? Ik vind zulke wezens onverdraaglijk.

VADER. Zij zouden het zijn, als hun macht om te benadelen even groot was als hun wil.

MOEDER. Nu, de wereld blijft zulke mensen niets schuldig. Ook zij die anders zeer toegeeflijk zijn, vergeten dan wel eens hun eigen beginselen. Als echter de heer W. zich tegenover dominee verklaarde; hem ervan kon overtuigen dat de staat geen salaris geeft dan aan hen die de rechtzinnigheid verkondigen; en dat dominee dus niets doen kon dan zijn afscheid te nemen; dan zou ik de heer W. niet beschuldigen. Maar hij probeert hem heimelijk te bederven. En dit is verfoeilijk.

Onder het houden van dergelijke gesprekken kwamen wij thuis. We vonden daar zoals dikwijls gebeurde onze dominee, die bij ons de avond kwam doorbrengen. Mijn vader zei waar wij geweest waren. Hij zei verwonderd te zijn dat dominee, die verschillende keren sinds die familie zich daar bevond, in de buurt bezoeken had afgelegd, verzuimd had ook daar te gaan. Dominee antwoordde: 'Het is mijn voornemen, maar zie niet dat dit zoveel haast heeft.' Hij voegde erbij: 'Ik ken die heer van heel nabij, hoewel hij denklijk dit niet weet.'

VADER. Nu, als gij uw denkwijze wilt veranderen, dan zult gij misschien beloofd worden met één van de dochters.

IK. En de keus hebben uit drie bevalligheden. (Dominee lachte, boog, maar zei niets.)

VADER. Zou gij niet, ik zeg niet, *eerlijker* doen, want gij beschouwt deze zaak anders dan ik, maar ik zeg voorzichtiger, als gij deze storm uit de weg ging en uw talenten op een andere manier gebruikte? 't Is mijn vriendschap voor u, die u dit nogmaals voorstelt.

DOMINEE. Daarvan ben ik zo overtuigd, dat ik u het volgende zal antwoorden. Nooit weersprak ik de leerstukken van de orthodoxen, overtuigd dat mijn toehoorders daar niets mee zouden opschieten. Gewichtige waarheden stel ik hen altijd klaar en duidelijk voor. Ik poog hen ervan te overtuigen dat onze plichten, volbracht uit liefde tot God, ons de genadige vergeving van onze zonden om Jezus' wil zullen verwerven. Velen begrijpen dit heel goed. Ik leer hen nauwkeurig te letten op de inspraak van hun geweten. Niemand van hen doet onrecht, velen zijn liefdadiger dan zij die schatten bezitten, en hun gedrag is goed en voorbeeldig voor hun kinderen. Omdat ik niets verzuim wat in staat is de mensen tot nuttige, arbeidzame, gehoorzame ingezetenen te maken, denk ik dat ik mijn salaris net zo goed verdien als zij die altijd spreken over leerstellingen; die afkerig zijn van wat men minachtend 'zedenpreken' noemt. Zal ik mijn gemeente, door van haar te scheiden, overgeven aan een driftig voorstander van de rechtzinnigheid – die voor de gewone man geen enkel nut heeft? Zal ik er oorzaak van worden, dat er (net als bij mijn voorganger) twist en tweedracht ontstaan? Wat aangaat de wet voor de leraars van de publieke kerk gemaakt, 't is ermee als met veel wetten. De wet doodt, maar de geest maakt levend.³⁴⁰ Wij weten toch in welke treurige tijden al die wetten gemaakt zijn. Zij zijn onder dwang van de omstandigheden gemaakt. Moeten die dan altijd hun bindende kracht houden? Zij die in die tijd de macht in handen hadden, waren minder verlicht dan hun opvolgers thans zijn. Het menselijk verstand heeft in die tussentijd grote vorderingen gemaakt. Wijsbegeerte en oordeelkunde, toen bijna onbekend (bij een paar stille burgers uitgezonderd), hebben vele ongerijmde uitleggingen en dwaze vooroordelen weggeworpen. En ook toen wilde de regering dat men op de predikstoel *spaarzaam* over leerstellige verschillen zou spreken. Zelfs in de steden waar men mag hopen meer kundige toehoorders dan op het land te vinden. Vissers en boeren hebben een te arbeidzaam leven om veel te kunnen denken aan abstracte geloofspunten. Daarbij komt dat al die wetten met de politiek te maken hadden. Ik ben nog jong, ik kan verkeerd denken. Maar ik geloof voorlopig dat, als alle leraars, vooral op de dorpen, eenvoudig, klaar en ernstig het zalig evangelie preekten, er meer overtuigde christenen zijn zouden die zich hielden aan de leer der godzaligheid. Maar genoeg. Om voor mij voldoende redenen heb ik vast besloten niet te bedanken, maar hier mijn werk te verrichten totdat niet slechts classis³⁴¹ en synode,³⁴² maar de staat zelf mij afzet of tenminste die afzetting bekrachtigt. 't Is de staat die mij betaalt, niet classis of synode. Ik ben als een goed burger verplicht te wijken wanneer de staat mijn dienst wil beëindigen. Dan, en niet eerder. Maar dan zal ik ook inderdaad wijken.

Nu deden mijn ouders geen pogingen meer om hun vriend tot het neerleggen van zijn ambt te bewegen. Maar omdat ik alleen van deze zaak melding maak, voorzover het invloed had op ons huiselijk leven, voeg ik er nog dit alleen bij. De heer W. wist te bewerken dat dominee door de classis veroordeeld werd. Omdat het grootste deel van de gemeente hem trouw bleef, vreesde dominee echter voor partijschappen. En omdat een groot man, groter door zijn deugden dan door zijn hoge plaats in de politiek, hem ondershands had laten verzoeken voor de overmacht te bukken, bedankte hij. Hij wist dat dit beleefd verzoek een beleefd gebod was.

Nu dacht de heer W. dat hij alles gewonnen had; en juist nu verloor hij alles. Zijn neef, die hij probeerde op deze plaats te krijgen, kreeg niet één stem. Men koos een jongeman die zich op de universiteit noch door jeugdige dwaasheden noch door talent had bekendgemaakt. Het bleek weldra dat hij meer uit domheid onverschillig was, dan wel gematigd. Dit was zeer tegen de zin van de heer W. Noch hij, noch iemand van zijn huisgezin was in de kerk bij de bevestiging. De meeste gemeenteleden, al gewend aan stichtelijke predikanten en begrijpelijke preken, kwamen misnoegd thuis. Men zal over het gezond mensenverstand van deze leraar kunnen oordelen, als ik de tekst opschrijf die hij bij zijn intrede gebruikte. 't Is deze: 'Mijne vriendinne, ik vergelijk u bij de wagens en peerden van PHARAO.'³⁴³

De heer W., zijn doel gemist hebbend, bedacht nu iets om zich te wreken. Hij, zijn twee geleerde zoons en de andere dochter staken hun wijze hoofden bijeen. Men zei: 'Hij is blank papier, een *domme hals*.' Men moest bij hem te kerk gaan; hem veel uitnodigen; hem vleien. Vleierij zou hem te sterk zijn. Hierdoor hoopten zij hem zozeer op hun kant te krijgen, dat hij mijn ouders als onrechtzinnig zou censureren.³⁴⁴ Deze smaad, naast hun afkeer van twist en haat, zou mijn ouders wel bewegen hun buiten te verkopen en elders te gaan wonen. Daardoor zouden hun deugden, die hen hier zoveel vrienden verworven hadden, vergeten worden. De oudste zoon zou enkele preken maken voor dominee, *die enorm zouden inslaan*; en de gemeente ervan overtuigen hoeveel zij bij deze nieuwe leraar gewonnen had. Hij zou mijn ouders daarin *steken* geven die treffen zouden; hoewel niemand daarover met zekerheid niets zou kunnen zeggen.

Ziehier hoe wij aan deze wetenschap kwamen. In het huis van de heer W. was een jongen die de boodschappen deed en de tafel bediende. Hij was de zoon van een arme weduwe in het dorp, aan wie dominee veel bijstand gaf. Zij had een dochter, die als tweede meisje bij dominee diende. Deze jongen was op een avond zijn zus komen bezoeken. Omdat de keuken naast de eetkamer was, kon dominee (die in de eetkamer zat) het luidruchtige gesprek van deze jonge lieden heel goed horen. Het schijnt dat de jongen, die zijn zus wilde laten lachen, onze familie als onderwerp had gekozen. Hij vertelde haar niet alleen *wat* hij gehoord had, maar sprak zelfs met verschillende stemmen en gebaren; zodat dominee bij zichzelf

moest lachen. Zijn zus, een heel fatsoenlijk meisje naar het schijnt, zei hierop: 'Toe Jan, wiens brood dat je eet, wiens woord dat je spreekt. 't Is goed dat moeder er niet bij is, die zou u verbieden ooit of ooit uit het huis van je heer te praten; ik zal het wel niet doorvertellen maar dat doet er niet toe.' 'Tut tut', was zijn antwoord. 'Waarom zijn zij zo idioot om kwaad te spreken als er bedienden in de kamer zijn? En ook ik wil weg, geen mens kan het daar uithouden.' Het meisje hield haar woord. Zij zei er tegen dominee niets van. En die was te welopgevoed om zich met zulke praatjes te bemoeien. Maar toen hij de week daarna bij ons soupeerde, vertelde hij ons dit. Mijn moeder zweeg, vader en ik lachten over deze onbenullige maar tegelijk kwaadaardige machinaties. Dominee merkte op dat er geen slechter bureu zijn dan domme, verwaande, niets omhanden hebbende rijke lieden.

Maar om alle verdriet dat uit het slagen van hun opzet beslist zou ontstaan, vóór te zijn, besloten mijn ouders voor het lidmaatschap te bedanken. Hierover hadden zij meermalen ernstig gedacht. Mijn vader ging dus naar de nieuwe predikant, hem verzoekend de volgende dag, een zondag, van de preekstoel voor te lezen dat de heer N., en ook zijn vrouw, en mejuffrouw Charlotte Warin, voor de kerkgemeenschap bedankten. Dit klonk dominee zeer onaangenaam in de oren. Hij was wel, 't is waar, te lui om een ketterjager te kunnen zijn. Hij was zelfs een redelijk soort mens. Hij was er ook nooit afkerig van om bij ons het goede te genieten. Hij begreep heel goed *waarom* mijn ouders deze stap deden, en dat hij voortaan een huis waar hij met genoeg verkeerde, zou moeten mijden indien hij niet bij de heer W. in ongunst wilde vallen. Hij was hierover zo verdrietig, dat hij aan mijn vader vroeg: 'Of hier niets aan te doen was.' 's Mans eigen woorden! Hij voegde erbij: 'Ik heb niet de minste neiging een inquisiteur te worden', en dat hij de reden niet zag die hem ambtshalve zou verplichten aan leden van de kerk (laat staan leden als mijn ouders) naar hun geloofsbelijdenis te vragen. Mijn vader antwoordde hierop: 'Dominee. Liederen als wij doen zo'n stap niet dan na ernstig overdenken. Het voornemen blijft onveranderd.' Voor hij afscheid nam, zei hij nog: 'Gij kunt, als u dat aangenaam is, als vroeger ons bezoeken, en ervan verzekerd zijn naar gewoonte te zullen ontvangen worden.' Dit zou dominee best aangenaam gevonden hebben – maar hij moest eraan denken dat zijn bezoek van een ketters gezin hem door de heer W. beslist kwalijk genomen zou zijn. Toen mijn vader ons dit aan het dessert vertelde, zei mijn:

MOEDER. Ik beklaag de man. Hij heeft niets van een christen. En als de heer W. merkt dat hij ons bezoekt, zal hij hem verbieden bij ons te komen. Wij weten dat hij op een beurs studeerde en dat zijn ouders niet in staat zijn hem iets toe te stoppen. Die mensen, die heel geschikt zijn, zullen erdoor lijden. Nu, wij moeten eens overleggen of wij niets nuttigs voor hem kunnen doen, zonder daarvan verdacht te worden.

Hieraan werd ook, met alle mogelijke voorzichtigheid, voldaan. En dominee, welke pogingen hij ook in het werk stelde, kon het nooit verder brengen dan gissen en vermoeden. Wanneer hij ons bezocht – wat hij, sinds mijn ouders voor het lidmaatschap bedankt hadden, spaarzaam deed; niet uit vrees voor de Joden,³⁴⁵ maar uit vrees voor de familie W. – ontving men hem beleefd. Doch toen de Heer W. dit hoorde, moest hij een keuze doen tussen het huis van mijn ouders en het zijne. Het was wel te voorzien wat de man doen zou. Hij bleef helemaal weg. Dit hele voorval, hoe weinig betekenend ook, veroorzaakte ons vele onaangenaamheden. 't Is waar, wij lieten onze rust nu juist wel niet verstoren. Mijn ouders waren dan ook méér getroffen door de lage bedoelingen van de familie W., dan door het verdriet dat zij ons kon veroorzaken. Zij zagen zo graag de mens van zijn beste zijde. Zij leefden altijd zo in vrede en wederzijdse welwillendheid met alle lieden die, als zij op hun buitens waren, met ons verkeerden. Zij vonden het dan ook buitengewoon vervelend dat dit afscheid nemen zoveel stof tot gesprekken en beoordelingen gegeven had.

‘Zij hadden dit vooruit moeten zien’, zal men misschien zeggen. Dat is maar de vraag. Moet men niet heel veel eigenliefde hebben om te kunnen geloven dat wij, en dat wat ons aangaat, de *aandacht* van anderen kunnen trekken? Hoe velen wanen zich beledigd in geschriften, van wie de opstellers nooit wisten dat zij bestonden! Ik zeg dit niet om de kortzichtigheid van mijn ouders te verbergen. Mijn kiese moeder vooral vond het gruwelijk, wanneer zij zich voorstelde hoe haar naam in alle gezelschappen genoemd zou worden. Zij had altijd geloofd dat men de vrouwen geen groter eer kon aandoen dan wanneer men hen niet noemde. De deugden der vrouwen zijn van een zo stille aard: zij worden in 't verborgen tot grote hoogte gebracht. Zij werken alleen in de kleine huiselijke kring. Hoe zouden zij in 't oog kunnen vallen? ‘Ik spreek’, zei zij dan, ‘van de *vrouw* als *vrouw*; niet van de met grote talenten uitgeruste vrouw. Niet van een juffrouw Van Merken³⁴⁶ of de Neufville³⁴⁷ (die toen als jonge veelbelovende dichters zich begonnen bekend te maken). Als men van zulke vrouwen niets zegt, haar noch prijst noch laakt (want dat is zo ongeveer hetzelfde), dan kan men gerust zijn dat zij zich niet boven het in de kunsten onverdraaglijk middelmatige weten te verheffen.’

De oordelen over dat afscheid liepen des te verder uit elkaar naar gelang de rechters mijn ouders al minder en minder kenden. Sommigen, nadat zij het zedelijk karakter, het verstand en de talenten van mijn moeder met de meest overdrevenste lof bedeed hadden, gaven voor zich te verwonderen dat zo'n *vrouw* het de moeite waardig geacht had deze stap te doen. 't Was immers bekend dat mevrouw N. het hele christelijke leerstelsel bijna beperkte tot het rechtsgebied van de rede.' Niets week méér af van de waarheid. De lezer van dit boek zal daarvan, hoop ik, overtuigd zijn. Anderen zeiden graag gezien te hebben dat mijn ouders, in weerwil van hun voorneemen, gebleven waren in die kerk waarbij zij zo lang zich gehouden hadden. Dat zij de censuur hadden afgewacht en zich daarover op die plaats waar

zulks hoorde, beklaagd hadden; wel verzekerd dat geen predikant, geen kerkeraad de macht had op die grond te censureren.

Maar dit alles streed zo met de denkwijze van mijn ouders, dat zij verkozen zelf te bedanken en daardoor duizend onaangenaamheden te voorkomen, die de ware christen moesten bedroeven en het ongeloof in de hand werken: wanneer dat daarvan gebruik wilde maken om de christelijke eensgezindheid te bespotten.

Brieven aan en door mij, voor ik twintig jaar was, geschreven

Mijn papieren doorzoekend vond ik een pakje, netjes en zorgvuldig toegemaakt en met mijn zegel verzegeld. ‘Wat’, zei ik (want ik was het vergeten) ‘mag dit toch bevatten?’ Het opschrift was zo fijn geschreven, de letters waren zo verbleekt, dat ik er niets van lezen kon, vóór ik mijn bril had opgezet. Toen las ik wat ik boven dit hoofdstuk geplaatst heb. Niet veel bijzonders te doen hebbend zei ik bij mijzelf: ‘Wel, mij dunkt, ik moest dit pakje maar openen. Het zal mij benieuwen hoe of ik, hoe of mijn jonge vriendinnen op die leeftijd dachten. Het zal geen onaangename uitspanning zijn.’ Zo gezegd, zo gedaan! Ik weet niet of de eigenliefde, die ons toch altijd te slim af is en zich onder duizend gedaantes weet te verbergen, mij misleidt. Maar ik vond onder het lezen een paar goede opmerkingen, een paar niet helemaal verwerpelijke gedachten. Ik besloot om enkele van die brieven aan mij geschreven met de antwoorden daarop bij dit *Geschrift* te leggen; misschien zal iemand die dit in handen zal vallen, oordelen dat zij daarin goed passen. De eerste brief die ik heb uitgekozen, is geschreven door mijn nog levende vriendin (die nu in het buitenland is) mejuffrouw Cornelia T...³⁴⁸ en luidt woordelijk zoals ik hem hier bijvoeg.

Mejuffrouw Cornelia T. aan haar vriendin Maria...

Het vallen van een appel gaf Newton aanleiding tot zijn zowel bekend als door kundigen bewonderd systeem.³⁴⁹ Ik vertel u dit niet omdat gij zulks niet weet, maar om er het volgende te kunnen bijvoegen. Zouden wij de schoonste werken van vernuft, in alle vakken, niet eigenlijk te danken kunnen hebben aan voorvallen waarbij de makers en denkers helemaal passief waren?

Gij ligt misschien wel in uw bed, want gij zegt dat gij weinig slaap behoeft maar daar wel menig uur wakker besteedt met denken, omdat gij overdag daar geen tijd toe hebt, en stilte en duisterheid voor u nodig zijn om uw denkbeelden bijeen te houden, omdat gij afgeleid wordt door alles wat anderen nauwelijks horen of zien. Ik beken dat gij heel economisch zijt en het kunstje gevonden hebt om geen ogenblik ledig door te brengen...

Wat een enorm lange zinnen zijn dit! Nu, ik ga ze niet overschrijven. Terwijl gij dus bezig zijt, zal ik u een inval meedelen waaraan ik even onverhoeds kom als Newton, die van het zien vallen van die appel zoveel ideeën kreeg. Mij viel, alleen in mijn kamer en bij mijn vuurtje zittend, het volgende in. Omdat onze natuur zo samengesteld is dat wij aan de ene kant verwant zijn aan de engelen en aan de andere kant wat aan de dieren: waarom kunnen wij niet zowel ons een beetje onderhouden met cherubijnen en serafijnen³⁵⁰ als met onze huisdieren? Die laatste zijn toch zo ongeveer ons gezelschap zodra wij ons alleen bevinden.

De oude Joden die veel minder ontwikkeld waren dan wij, hadden wel eens de eer om door engelen bezocht te worden. Vader Abraham ontving zo'n bezoek en onthaalde zijn hemelse gasten op meelbloem en kalfsvlees met melk en boter gebraden.³⁵¹ Zij lieten zich zelfs als vermoeide reizigers door de vriendelijke aartsvader de voeten wassen. 't Is waar, Abraham wist niet dat hij hemels gezelschap aan zijn tafel had, maar dat maakte hem niet uit.

Onze geleerde uitleggers en dominees verzekeren ons dat onder deze engelen, indien al niet de eerste, dan toch de tweede persoon van de Heilige Drie-eenheid geweest is. Hoe zij dit verdedigen, zal u verwonderen (of niet verwonderen, naarmate gij hun uitleggingen kent). Dit blijkt, zeggen zij, hieruit. In het volgende vers leest men: 'Daarna verscheen hem de Heer.'³⁵² Maar zonder veel theologische kundigheden te bezitten zou ik echter kunnen zeggen: ik lees in de Bijbel dat het bekendmaken van een waarheid door de profeten, een goddelijke verschijning genoemd wordt. Zo dikwijls de Allerhoogste zichtbare bliken gaf van zijn bijzondere tegenwoordigheid, werd Hij gezegd daar te *verschijnen*. Onnodig meer plaatsen aan te roeren. Ik weet dat gij de Bijbel met aandacht hebt leren lezen. Al wat ik wil zeggen, bestaat hierin: dat de heel lichamelijke Joden dikwijls bezoeken van de engelen kregen. Ja, zelfs een heidens officier, Cornelius, had deze eer omdat hij vele aalmoezen gegeven en veel gebeden had; en dat nog vóór hij het christendom omhelsde.³⁵³ Als ik over dit alles nadenk, dan vind ik het wat vreemd dat de christenen, die zo'n nauwe betrekking hadden met de hemelse wezens, nooit zo'n broederbezoek ontvingen; tenminste niet in de eerste eeuw van het christendom. Naast het vermogen om wonderen te doen kunnen, bliken ook deze bezoeken te zijn opgehouden; wij moeten het doen met de dienstbare geesten³⁵⁴ van deze onze wereld. Maar die zijn noch in kunde, noch in goedwillendheid, noch in ijver, vergelijkbaar met de engelen, profeten en apostelen. Mogelijk zal men zeggen, dat wij, christenen die nu geen vervolgingen te duchten hebben, zulke troostende en aanmoedigende verschijning niet nodig hebben om trouw te blijven aan onze roeping. Maar dit voldoet mij niet. Wie zal niet toegeven dat voorspoed en rust, gemak en vermaak, er vaak de oorzaak van zijn dat onze ijver te verflauwt; en dus voor deugd en godsvrucht veel gevaarlijker zijn dan tegenspoed en verdrukking. Wij hebben zulke hemelse bezoeken best wel nodig.

't Is waar, er zijn vrome zielen die ons te goeder trouw verzekeren dat zij begunstigd zijn met het bezoek van engelen. Ik voor mij zie er het onmogelijke niet van in. Ik vertel u een voorval. Het is wel uiterst vreemd en ik kan het nog niet geloven. De twee vrouwen over wie het gaat, vonden ook slechts geloof bij haar mystieke vrienden en vriendinnen.

Vorige week ontvingen wij het bezoek van een Franse dame, die bij mijn tante op 't Singel met haar man een paar dagen logeert. Zij was heel voldaan over de levenswijze van de protestanten, hoewel zij hun opvattingen afkeurde. Zij stelde die levenswijze zelfs boven die van haar medekatholieken. Dit meende zij ernstig. Ik vond niet nodig haar te vragen of zij beide genoeg kende om zo te mogen oordelen. Zij was zuiver orthodox oudrooms, maar geen vriendin van de geestelijkheid. Zij ging bij mij zitten en vertelde mij met een zachte stem: 'Ik heb verschillende pastoors, kanunniken, ja enkele bisschoppen in het vagevuur gezien, wanneer ik 's nachts alléén in mijn kamer bad.' Toen ik mijn verwondering – maar heel beleefd – te kennen gaf, zei zij dat zij van heel velen wist of zij verdoemd dan wel zalig zouden worden. Zij had ook enige zaken voorzegd, lang voordat men dat met enige mogelijkheid kon weten. Er verliep zelden een dag dat zij haar zalige moeder, en vele geesten die zij niet kende, zag. Dit laatste hoorde mijn moeder; die zich ondanks al haar beschaving niet kon bedwingen hartelijk te lachen. De dame maakte daar geen bezwaar tegen. En ik bleef opletten, met het doel nog meer te horen en er mijn voordeel mee te doen. Maar zij zweeg. Ik ben sindsdien bijna dagelijks in haar gezelschap geweest en moet zeggen dat zij veel verstand en kundigheden bezit, een beminlijk karakter en een goed hart heeft. Zij spreekt over alle zaken met oordeel; mits het niet over de geestelijken gaat, want dan schijnt het dat haar verbeelding ontvlamt en tot buitensporigheden overslaat. Zij spreekt uit overtuiging met ernst en nadruk. Het smart maar stoort haar niet, als men haar niet gelooft. Haar man is één van die mensen. Gistermorgen bezocht ik haar. Zij houdt veel van mij; ik denk, omdat ik het meest naar haar luister en omdat zij met mij het best praten kan. Ik leidde het gesprek ongemerkt naar de geestelijken. Haar grote zwarte ogen, die doorgaans wat verstrooid staan, helderden op. Zij keek mij doordringend aan. Na enige stilte zei zij: 'Ma chère amie, ik heb uw grootmoeder in het paradijs gezien.' Ik was een beetje ontsteld. Ik vroeg haar, hoe mijn grootmoeder eruit zag. Zij zei: 'Als een engel. Ik wilde haar, door vreugde vervoerd, aanraken; maar ik greep in de lucht.' 'Hoe weet gij, mevrouw, dat dit mijn grootmoeder was?' 'Dat heeft mijn beschermengel, die ook de hare was, gezegd. Het is al twee jaar geleden dat ik haar zag. Mijn engel zei mij dat ik haar kleindochter zou leren kennen in een land waar ik naartoe zou gaan. Ik zie', ging zij voort, 'in mijn herinnering, dat gij veel op haar lijkt; zoveel als een stoffelijke gedaante op een verheerlijkte geest kan lijken.' Gij weet Mietje dat zij, die mijn grootmoeder gekend hebben, dikwijls zeggen: zo was juffrouw T. in haar jeugd. Alles wat ik uit zulke verhalen kan

opmaken, is dit: dat men volkomen overtuigd kan zijn van iets wat helemaal zo niet is. Dat wij dus op onze hoede moeten zijn om onze verbeelding in toom te houden, want zij is het toch die alle deze rariteiten uitvindt en te goeder trouw voor waarheid uitvent.*

Om op mijn onderwerp terug te komen. Het spijt mij altijd dat de engelen ons, stervelingen, niet meer bezoeken. Ik zou ze nooit de deur wijzen. Hoeveel vragen zou ik niet voor ze hebben! Die zouden allemaal gaan over onze aanstaande staat, verrichtingen en verblijfplaats. Hoewel, ik denk ineens dat kennis over onze toekomstige staat voor ons misschien van geen nut is; omdat Jezus aan zijn geliefde Johannes daar niets concreets over gezegd heeft.³⁵⁵ 't Is, zegt hij, nog niet geopenbaard wat wij zijn zullen. 't Is waar dat Paulus daarover iets meer geweten schijnt te hebben,³⁵⁶ maar hij vond niet goed daar iets van te zeggen. Dus, Mietje, wij zullen ons met gissen moeten vergenoegen; voor 't overige wetend dat wij de engelen zullen gelijk zijn.³⁵⁷ Jammer.

En nu kom ik echt bij mijn onderwerp. Uw vader zei onlangs dat *jonge lieden* van uw natuurlijk goed karakter, opgevoed zoals gij zijt opgevoed, en in omstandigheden geplaatst die u bijna buiten alle verzoeking houden, tot onze zedelijke adel behoren. Om deze reden wil hij niet dat gij gewoon omgaat met zulke mensen die al deze voordelen missen, en wiens gezelschap voor u nadelig worden kan. Mag ik, behoudens de eerbied hem verschuldigd, u eens vragen of het billijk is de wereld te beroven van een zo goed voorbeeld? Ik vraag nog meer: waarom wil hij niet dat gij op datzelfde gezelschap komt waar uw Coosje met toestemming van haar ouders eens per week is, en met achting en genegenheid ontvangen word? Zou zo'n gezelschap voor u gevaarlijk zijn kunnen, terwijl uw vriendin daar toch veel nuttigs doet? Dat is vreemd voor mij. Is het kaartspel iets dat niet past bij uw zedelijke volmaaktheid? Maar gij zelf speelt bij gelegenheid, zelfs onder

* De uitgeefsters van dit Geschrift zijn jaren achtereen omgegaan met een bejaarde dame, in dezelfde voorstad te Trévoux woonachtig; die, toen zij met hun vertrouwelijk werd, hun vertelde dat zij heel dikwijls in het gezelschap van geesten was. Daarover vertelde zij bijzonderheden die al te vreemd zijn om opgeschreven te worden. Dikwijls had zij een gezicht van het vagevuur, en zag daar pijnigingen die alles overtreffen wat de wreedheid van de ergste dwingelanden ooit had uitgedacht. In zo'n geval was zij ook een paar dagen echt ziek, zoveel had zij geleden. Zij had een afgrijzen van de kerkelijken. Toen wij eens bij haar waren, in 't gezelschap van een curé, keek zij hem indringend sterk aan en zei, hem bij zijn naam noemend: 'Curé de Saint Bernard, gij zijt of een heel vroom man of de grootste huichelaar; leg uw hand op uw hart.' De uitkomst heeft getoont *wat* hij was. Zij wist precies wie verdoemd, wie zalig zijn zouden. Maar als men haar naar de personen vroeg, zweeg zij en bad in zichzelf. 'Ik heb', zei zij eens tegen één van ons, 'uw vader gezien in een staat van voorbereiding op de hoogste gelukzaligheid.' 'Maar gij kende hem niet; gij zijt nooit buiten Frankrijk geweest.' 't Is mijn engel die mij gezegd heeft wie hij was.'

Zulke hersenschimmen kunnen soms nuttig zijn. Deze vrome katholieke vrouw geloofde tenminste dat er buiten haar kerk zaligheid zijn kon. Waarlijk, de mensieliefde zou wensen dat sommige protestanten, er ook zo verstandig over zouden denken.

het oog van uw lieve moeder. Dit begrijp ik dus niet. Het kan immers bij uw vader niet uit, hoe zal ik het noemen, uit een soort zedelijke hovaardigheid ontstaan, dat hij zijn dochter niet toelaat allerlei soort fatsoenlijk gezelschap te zien.

Ik houd zo van de meisjes in mijn gezelschap, ik vind zoveel goeds, menselijks, zoveel liefs in hen allen, dat ik hartelijk verlang u met haar bekend te maken. Dit, en mijn verlangen u vaker te zien, zijn de redenen van al dit vragen.

Vergun mij u nog het volgende te schrijven. Het zal uw eigenliefde niet vleien, maar u mijn vriendschap laten zien. Uw vader zal zeker toegeven dat hij die lang gewichtige diensten bewijst aan zijn vaderland, waarlijk edel is en ver uitsteekt boven diegene die zijn adel alleen aantoonde door geslachtsbomen die teruggaan tot in Genesis; ook al gedraagt zo iemand zich waardig, volgens zijn geboorte. Is het zo onmogelijk dat er in dat gezelschap meisjes zijn, die meer gewerkt, meer hinderpalen overwonnen hebben dan gij mijn vriendin, dan gij die altijd buiten verzoeking levend, nog misschien niet weet wat uw hoofddrift is? Het kan dus heel goed zo zijn dat gij zedelijk rijker zijt dan zij; maar hebt gij u die rijkdom zelf verworven? Hoe dit zij; mag men ooit de gelegenheid verzuimen waarin men nuttig zijn kan voor – anderen? Zijt gij hier ook niet geplaatst om het uwe tot het geluk van anderen toe te brengen? Mag men zijn licht onder de korenmaat verbergen?³⁵⁸ Of moet men dat laten schijnen voor hen die in huis, in de maatschappij, zijn? Moet men niet door eigen voorbeeld tonen hoe gelukkig men is in de dienst van de deugd onder het geleide van de rede, en als men leeft naar de voorschriften van de allerbeste godsdienst?

Is uw vader misschien bang dat gij de gebreken en de dwaasheden van anderen zult overnemen? Dit, lijkt mij, is even ongegrond als of de brave man niet wilde dat gij met uw tuinlieden en uw boeren nu en dan omging, uit angst dat gij de houdingen van deze lieden zou aannemen – zoals met uw ellebogen op tafel eten; een grote mond openzetten om des te harder te lachen; uw armen om uw lijf te laten slingeren en uw voeten binnenwaarts zetten wanneer gij wandelde; of meer schreeuwen dan op fatsoenlijke conversatietoon spreken.

Ik heb dagelijks gelegenheid op te merken dat jonge lieden, verwaarloosd opgevoed, toch best te leiden zijn; mits men door inschikkelijkheid, door minzaamheid, door vrolijkheid, zich meester weet te maken van hun hart. Velen vinden het zelfs wel mooi in de gunst te staan van jonge juffrouwen die (ik gebruik hun manier van spreken) zulke geleerde boeken lezen en zo verbazend veel weten, en toch helemaal niet eigenwijs maar wel vrij en vrolijk zijn.

Als ik er zeker van was dat deze weigering uit uzelf voortkwam, zou ik u deze passende regels adresseren:

Zijt gij minder mens dan engel
Minder stof dan zuivre geest?
Hoe kan het dan mogelijk wezen
Dat gij voor besmetting vreest?
Ziet gij met te veel versmading,
Rijk bevoorrecht sterfling, neer
Uit uw zedelijke hoogheid:
Waar blijft dan uw zedenleer?
Elk van ons, die zonde en dwaasheid
Wederstaat uit alle kracht,
Doet waar hij zich ook bevinde,
Eer aan 't menselijk geslacht.
De adeldom, die u natuur ook
Onverdiend, uit gunste gaf,
Staat de deugd aan haar' heldinnen *
Willig ter beloning af.
Kom dus gauw in ons gezelschap,
Volg de sterke vriendschapsdwang;
Kom, verhef ons door uw voorbeeld
Tot uw reeds verheven rang.
Maar, als 't oordeel van uw vader
Strijdt met dat van uw vriendin:
Hij bedenke dan hoe teder,
Hoe oprecht ik u bemin.
O vergeef dan aan de vriendschap
Mijn misschien te stout bestaan.
Onderwerp u aan uw ouders.
Heb mij lief en, 'k ben voldaan.

C.T.

Antwoord van mijn vader op de vorige brief

Mejuffrouw, zeer geëerde vriendin.

Uw geliefde Mietje heeft mij het genoegen gedaan mij uw brief te laten lezen. Ik verzoek u die zelf te mogen beantwoorden. Te meer, omdat gij haar verzocht mij enkele vragen te stellen.

Uw brief, mejuffrouw, kon nooit op een gunstiger uur gekomen zijn. Mietje begon, in beslag genomen door de omgang en gesprekken met buitengewoon consciëntieuze mensen, te veel neiging te krijgen tot eenzaam-

* Mijn te vermetele uitnodiging.

heid en bespiegelingen, niet geschikt voor haar leeftijd en niet gegrond (zover ik haar ken) in haar karakter. Een ernstig gesprek met haar daarover heeft haar nader bij haar eigen beginselen gebracht. Zij is weer de vreugd van ons huis.

Gij weet, mejuffrouw, ik ben geen man van de mode. Geloof mij dus eenvoudig als ik zeg, dat gij weer een proef geeft hoe gelukkig gij erin slaagt in uzelf op te voeden. Mag ik echter zeggen dat gij mij niet goed schijnt begrepen te hebben over wat ik onlangs zei, over de zedelijke adel en het zuiveren der rangen. De schuld kan wel bij mij liggen. Denkelijk heb ik mij niet helder uitgedrukt. Ik zal zien dit te verbeteren. Eerst de volgende opmerking, die, lijkt mij, wel te pas komt.

Als men anderen, of ook zichzelf, en vooral als men jonge lieden onderhoudt over hun talenten, om hen daardoor des te ijveriger te maken in de dienst van de deugd, dan loopt men altijd een beetje gevaar om tot trotsheid te vervallen. Toch zie ik dat Jezus en zijn apostelen hun leerlingen dikwijls en met datzelfde doel wijzen op de voorrechten die wij in zo grote mate ontvingen. Gij kent het evangelie zo goed, dat ik geen voorbeelden hoef aan te halen. Weet gij waar onze fout ligt? Wij dringen niet genoeg aan op ootmoed. Wij moesten er meer op wijzen dat al deze voorrechten onverdiende gunsten zijn van de goedertieren *God*, die eenieder bedeeft zoals Hij (ongetwijfeld om diepe redenen) wil.

Door het verwarren van de zedelijke rangen, door volgens zedelijke adel onwaardig gedrag, versta ik niet, het verkeren met onbenullige, onnutte leden van de maatschappij; zelfs niet eens met bedorven mensen. Ik ben er zozeer als gij van overtuigd dat, naarmate onze zedelijke gezondheid groter is, er des te minder gevaar van besmetting is. Maar ik oordeel dat Mietje geen vrijheid heeft om elke week een hele avond door te brengen met kaartspelen en over wissewasjes en modes te praten. Dit kan voor *haar* geen uitspanning zijn, zonder dat haar *smaak* daardoor lijdt. Het spel, zolang het maar spel is, kan een afleiding zijn voor denkende mannen als zij daar iets aangenaams in vinden. Zulke denkers hebben ontspanning nodig.

Maar wat heeft mijn dochter met dit alles te maken? Haar zedelijke adel bestaat er niet in een geleerde te zijn en Homerus³⁵⁹ en Vergilius³⁶⁰ in hun taal te lezen. Zij heeft niets te doen met tijdrekenkundige waarnemingen. Zij moet zelfs niet, omdat de natuur daarvoor zorgde, een dichteresje worden. Zij moet verstandig en gelukkig worden. Zij moet meer haar oordeel dan haar geheugen gebruiken. Zij moet haar Schepper leren kennen in het rijk van de natuur, en de mensen en hun bedrijven door het lezen van geschiedverhalen. Zij moet haar talenten oefenen. Zij moet zich door en om zichzelf bemind maken, en pogen de achting van goede mensen waard te zijn. Zij moet de aard van Jezus' godsdienst leren kennen, en tot regel voor haar gedrag maken. Waartoe heeft Mietje dus uitspanningen nodig als die, die u haar aanraadt? Zij is zo gezond, zo vrolijk, zij werkt zo gemakkelijk! Zij doet zo veel, en kent geen uitputting, geen vermoeidheid. Het beoefenen

van haar talenten is haar uitspanning. Een gezonde slaap, een aangename maaltijd, een goede wandeling, een vrolijk gesprek: meer heeft zij voor haar gestel niet nodig. Zorgen! die kent zij zo weinig als toen zij aan de borst van haar moeder in slaap viel. Mietje heeft een ander voorrecht. Alles wat zij onderneemt, gaat zo gemakkelijk, haar vorderingen kosten haar zo weinig dat zij geen gevaar loopt trots te worden; ook wanneer zij ziet dat zij het verder brengt dan anderen. Wij zagen haar aanleg. Wij hebben in onze opvoeding daarvan op de best mogelijke wijze gebruikgemaakt.

Wat nu betreft het gezelschap waarin gij mijn dochter zo graag zou willen zien verschijnen. Het kan wel zijn dat de jonge lieden die daarvan lid zijn, naar hun omstandigheden en talenten, verdienstelijker zijn dan zij. Maar wat de geliefdste bezigheid is van dit gezelschap, kan geen uitspanning voor haar zijn. Haar tijd is ook te kostbaar. Zij heeft te veel omhanden om, ik herhaal het, elke week een hele avond zonder nut door te brengen.

Uzelf, net als Coosje, hebt ongetwijfeld een goede reden om deel te nemen aan dit gezelschap. Maar voor Mietje ligt dat anders.

Ziedaar, mejuffrouw, uw vragen, naar ik hoop, voldoende beantwoord. Voldoe ik u niet, laten wij er eens gewoon over spreken en zien, of gij in de gedachten berusten kunt van uw hoogachtenden vriend.

C.

Mijn antwoord

Waardste vriendin.

Uw invallen smaken mij zozeer dat ik die wel voor mij alleen zou willen hebben. Draag toch altijd een zakboekje bij u, om zodra er één bij u opkomt, die te noteren en naderhand op uw gemak uit te werken. Stuur die mij dan!

Ik zag er nogal tegen op om uw brief te beantwoorden. Uw redenen kwamen mij om de waarheid te zeggen vrij sterk voor. Ik wenste heimelijk dat zij minder gewichtig waren. Ik voelde mijn verplichting om in de wereld te leven, en tegelijk mijn ongeschiktheid daartoe. Het gezelschap waarin ik mij onlangs bevond, had dat gevoel van ongeschiktheid nog vergroot. Het kwam mij zo lastig voor, mijn smaak, mijn voorkeuren, mijn tijd op te offeren aan bezigheden die evenmin mijn hart als mijn verstand voldoen. Ik ben eerlijk tegenover u: zulke gezelschappen waar men niets doet dan spelen of zonder zin te babbelen, kunnen mij geen ogenblik vermaken. Als ik jonge vrolijke kinderen zo met hun hele hart zie spelen, heb ik daar wél belangstelling voor. Ik zie daar de natuur, die zich ontwikkelt en haar lievelingen voorbereidt tot hun bestemming. Alles wat zulke kinderen zeggen en doen, trekt mijn aandacht. En ik acht het niet beneden mij, wordt mij zulks gegund, soms een beetje mee te doen. Zo is het niet als ik

lieden van onze leeftijd de tijd zie kapotslaan. Daar is iets mis, zeg ik dan bij mijzelf.

Ik voor mij geloof dat een verstandig mens al zijn geduld zou nodig hebben, als men hem een hele avond opsloot in een vertrek waarin zich een paar dozijn kletsende papegaaien bevinden. Maar zou dit voor hem niet verkieslijker zijn, dan te moeten blijven in een gezelschap waar men niets dan nonsens hoort en verplicht is daarop te antwoorden? Die papegaaien hoeft hij tenminste niet te antwoorden; *zij* zijn dan niet beledigd. Bedenk nu eens, lieve vriendin, hoe moeilijk ik het had toen ik mij realiseerde, dat de plicht eist dat ik me af en toe met de wereld moet bemoeien.

Zie hier het plan dat ik mij onlangs voornam. Ik wilde, voorzover ik daarover zeggenschap had, alleen omgaan met mijn ouders, met juffrouw Warin, met de vriendinnen van mijn jeugd, met u en met onze lieve Julie. En met zulken die ik, als ik hen nader leerde kennen, mij lieten zien dat zij zo ongeveer als wij gestemd waren. Dit plan gaf mij duizend aangename vooruitzichten, zonder het minste inmensel van verdriet. Maar daar komt gij; en probeert mij aan te geven dat dit plan met mijn plicht niet strookt.

Beschuldig mij toch niet van hoogmoed (die ik niet ken), noch van zedelijke traagheid (die tegen mijn aard strijdt). Denk niet dat ik wil oogsten, en niet zaaien; en hier op aarde geplaatst de beloningen van de deugd op gemakkelijker voorwaarden wil ontvangen als het grootste deel van onze natuurgelovenden. Het is misschien nog niet beslist wie gelukkiger is, de geschapen inwoners van de hemel of de deugdzame strijdende burgers van deze wereld. Als een weldenkend mens liever iets verdient dan uit gunst ontvangt, de beloning verkiest boven de gift, dan zeker heeft de mens geen reden om de engel te benijden; en ik – al volgde ik mijn plan – geen reden tot zelfverheffing. Het komt er nu maar op aan te onderzoeken wat ik volgens de bedoeling van mijn Schepper in mijn geval verplicht ben te doen.

Onze vriendin Warin komt het vreemd voor dat mijn vader, die geen geleerd maar wel een verstandig man is, mij alle verkering met de grote wereld verbiedt; omdat die toch, zegt zij, grotendeels bestaat uit mensen, meer door de opvoeding verwaarloosd dan ongeschikt om wijzer en beter te worden. Zij ziet dat dit eens mijn voorland en milieu zijn kan. Zij zou daarom liever hebben dat mijn vader mij die verkering toestond.

Voor het overige wil ik u wel geloven dat het bedoelde gezelschap bestaat uit lieve onberispelijke jonge meisjes. Maar omdat gij en onze Coosje hun de gelegenheid geeft om hun aandacht nu en dan eens te richten op iets, nuttiger en wezenlijker dan waarmee zij zich doorgaans bezighouden, daarom denk ik, mag ik daarvan wel ontslagen blijven.

Er is nog iets dat mij weerhoudt. Dat kan ik maar alleen aan een vriendin toevertrouwen. Ik vraag mij af of ik, die zoals gij weet nogal beïnvloedbaar ben en heel vatbaar voor vermaken, wel geestkracht genoeg zou hebben om niet te worden meegeslept door jonge lieden die mij ongetwijfeld zouden behagen; ik begin mijn eigen hart meer en meer te kennen. Als het bemint,

laat het mijn oordeel niet onzijdig. Het nieuwe maakt op levendige jonge lieden zo'n indruk!... Nu ziet gij, hoop ik, dat het niet uit laakbare trotsheid is, maar veel meer uit voorzichtigheid, dat ik berust in de keuze van mijn vader. – Ik bemin en acht u, en noem mij met mijn hele hart uw vriendin

M-.

Een vertrouwelijk gesprek tussen jongelieden

Julie kwam eens op een regenachtige dag in mijn kamer. Coosje en ik (het was nog vroeg) zaten ongekleed te praten. Terstond stonden wij op, omhelsden haar en zetten haar tussen ons beiden op de canapé. Nauwelijks zaten wij of Julie zei: 'Wilt gij wel geloven, mijn vriendinnen, dat ik mij daar iets in 't hoofd gehaald heb dat mij verdriet doet?'

IK. (*lachend*) Waarom haalt gij zo *iets* in uw hoofd? Volg mijn raad; jaag het er meteen uit.

COOSJE. Gij geeft raad; maar zou het niet vriendelijk zijn, als wij naar dat *iets* onderzoek deden en Julie eventueel hielpen? Zeg ons Julie, wat is het?

JULIE. Dit. Ik ben bang dat ik u beiden het genoeg ontnem van eens helemaal ongestoord alleen te zijn. Ik ken dat genoeg uit eigen ervaring. Ik weet dat gij mij nog te weinig kent om u niet te veel te zijn. Ik vond u beiden druk in gesprek. Ik was te dicht bij u om nog terug te kunnen gaan. Geef mij een boek, ik zal mij in mijn kamer gaan bezighouden. Ik lees graag. En hoewel ik houd van vrolijkheid, ik weet er toch grenzen aan te stellen.

IK. Voor ik aan uw verzoek voldoe, moet ik u ook iets vragen; maar beloof mij openhartig te antwoorden.

JULIE. Wees daar gerust op!

IK. Goed! Als mijn ouders de uwe, met een geliefde vriendin, bezochten; zoudt gij mij dan, als ik u om een boek vroeg, dat geven, als gij wist dat ik het om diezelfde reden vroeg als gij dit nu vraagt? Zou uw goede opvoeding u dat niet beletten?

JULIE. Rechttuit gezegd: neen, ik zou het u weigeren. Maar ik zie niet dat gij zo hoort te doen, nu. Ik geloof, (*zij lachte*) dat mijn vriendschap niet ernstig genoeg is om mij lang bezig te houden. Ik heb meer de behoefte om vertrouwelijk te kunnen praten; zo ben ik!

IK. Gij had het over opoffering. Maar dat is hier niet relevant; weet gij wat ik te doen heb?

JULIE. Neen; tenminste niet meteen.

IK. Ik moet *wegen*; dat is van twee genoegens het bestendigste, dus het beste kiezen.

JULIE. Wel, hoe lost gij dat op?

IK. Met succes! als gij maar geduld hebt mij aan te horen. Stel eens dat ik de verkeerde smaak had, van een paar uur met mijn vriendin alleen te wil-

len zijn; en mij het vermaak te ontnemen om u, die ik al liefheb, nader te leren kennen; dan moest ik mijzelf beschuldigen. Dit, weet gij, is niet plezierig. Ik zou ook, op het gezicht van mijn nogal morele vriendin, afkeuring lezen en haar berisping niet ontgaan; en dus die uren waarvan ik mij zoveel beloofd had, al ruziënd doorbrengen. Ook zou ik ten slotte moeten toegeven dat Coosje (zoals doorgaans het geval is!) beslist gelijk heeft.

JULIE. Wel zo, Coosje! springt gij zo met uw vriendinnen om? Dan val ik blijkbaar nog niet zo bij u in de smaak als ik zou willen zijn.

COOSJE. Ik beken, Julie, dat ik u niet begrijp.

JULIE. Nog niet één keer hebt gij mij berispt. Toch ben ik ervan overtuigd dat ik, met zo'n gebrekkig karakter, niet zoveel dagen met u omgegaan kan zijn zonder dat ik uw berispingen verdiend heb.

COOSJE. En wanneer hebt gijzelf mij dan wel die *liefdedienst*³⁶¹ bewezen? Gij zijt nota bene twee jaar ouder dan ik!

JULIE. Al was ik honderd jaar ouder, wat doet dat ertoe? Gij gaf mij geen reden daartoe, en ik heb ook geen verstand van berispen of vermanen. Ieder heeft zijn talent. Het mijne ligt daar niet.

COOSJE. (*glimlachend*) Heb ik geen gebreken? Hebt gij die nog niet gezien? Hoe zit dat?

JULIE. Gij hebt gebreken. En ik zag die wel degelijk. Was het anders, dan stond gij niet op de lijst van mijn vriendinnen. Ik mag het graag zien dat mijn vriendinnen ook eens iets verkeerd doen; eens wat driftig, eens wat uit balans zijn. Dit is zo troostend voor zo'n zwak schepseltje als ik: men ontdekt dan een soort gelijkheid, die moed geeft om beter te worden.

COOSJE. Julie! Gij zijt toch wat stout! Handelt gij zo wel liefderijk?

JULIE. Liefderijk? O, ik geloof heel liefderijk!

IK. Nu dat is nog erger!

JULIE. 't Is niets, Mietje! Niemand is volmaakt. Hij die dit ontkent, is een leugenaar of een zot. Laten wij het eens alleen over onszelf hebben. Als zulke jonge nufjes die net om het hoekje van de morele wereld komen kijken, wel durven kritiseren; maar omdat zij slechtgehumeurd of dom zijn, nooit eens kunnen lachen over iets onbenulligs; die, in plaats van hun lichtgeraaktheid wat lucht te geven, alles van binnen gaan oppotten en zich dan gaan verbeelden beter te zijn dan vele ouderen; als hun eigenliefde absoluut niet kan genezen worden – dan, ik beken het, bemin ik ze niet.

IK. Ik heb hier maar één ding tegen.

COOSJE. En dat is?

IK. Is dit allemaal zo, dan, zo vraag ik, zijn dan onze vrienden, onze ouders, onze leermeesters, van enig nut? Er is dus om wijzer te worden, geen weg dan die van de ervaring. Welk voordeel geeft ons dan een goede opvoeding?

JULIE. *Un moment* (zeggen wij Fransjes;) zo was het niet bedoeld. Als dit mijn stelling was, dan smeed ik die als slecht en gevaarlijk in een hoek. Onze gebreken zijn juist de reden dat een goede opvoeding en wijze vrienden voor ons onontbeerlijk zijn. Zij bevestigen het gezag van onze ouders, ja

geven het in onze ogen iets dat op onfeilbaarheid lijkt; waardoor wij ze bijna blindelings vertrouwen. Onze *gebreken* beschouw ik als de legitimering van hun taak.

COOSJE. Zozo! Ga eens verder.

JULIE. Dat was mijn opzet... maar de vraag is hier niet 'of het niet beter zou zijn hun waarschuwingen te geloven', maar 'of de jeugd (gebonden aan de dwaasheid) wel anders wijs worden kan dan door zelf de gevolgen van haar dwaasheid te ondervinden?' Ik ben nog niet uitgepraat! Als ik mijzelf betrap op dwaasheden die uit mijn temperament voortvloeien, berisp ik mij zo ongenadig, dat ik er niet aan denken kan anderen de les te lezen. Ik ben bang dat, als ik de splinter uit het oog van mijn vriendin halen wilde, zij haar neus zou stoten tegen de balk die in mijn oog is.³⁶²

COOSJE. Ik moet lachen om uw uitdrukking! Maar, lieve Julie, gelooft gij dan dat goede vrienden verkeerd doen wanneer zij elkaar hun gebreken tonen, en proberen te verbeteren?

JULIE. Voor zo dwaas kunt gij mij niet houden! Ik zeg alleen dat dit *mijn zaak* niet is. Ik heb daar geen slag van. En al kon ik precies de kwaal aanduiden en het beste geneesmiddel aanreiken, dan nog zou er iets aan mankeren.

IK. Wat dan?

JULIE. Ik zei niet, hoe ik mijn patiënten vertrouwen zou kunnen inboezemen. 't Is immers zo... Bekijk mij eens goed! Misschien heb ik mis, maar, als jonge meisjes zich er zo toe zetten om elkaar te onderwijzen en onze gebreken op te tellen, dan zie ik nog altijd voor mij mijn broer Victor die, toen hij net in de broek was, altijd doktertje en chirurgijntje speelde, en niet alleen mijn zieke poppen maar ook onze kleine speelmakkertjes de pols voelde, raad gaf, en recepten krabbelde. Terwijl ik als ziekenverpleegster de zogenaamde medicijnen maakte en probeerde die de zieken aan te praten.

IK. Gij kunt de dingen zo grappig voorstellen, dat men zich bijna schaamt met u van mening te verschillen!

JULIE. Gij hebt ongelijk. Waarom zou *gij* de dingen zo moeten zien als zij *mij* toeschijnen?

IK. Gij weet wel, dat ik uit mijn aard spotlustig ben. *Stel* er kwam hier een onnozel, onkundig en wat gek uitzierend meisje; en ik maakte haar het voorwerp van mijn spotternij: wat zoudt gij zeggen?

JULIE. Ik? Niets! Ik zou u het vermaak laten van over uw eigen grappen te lachen. Ik zou het *weerloos* meisje bij mij nemen en op de beleefdste wijs behandelen. En als ik u genoeg beminde om belangstelling voor u te hebben, tot haar zeggen: 'Wilt gij wel geloven, dat als wij gekleed waren als jij, wij zouden uitgelachen worden door jonge lieden die meer prijs schijnen te stellen op geestige invallen, dan op oordeel en minzaamheid.'

IK. En, Julie, dit zoudt gij weigeren te noemen: iemand zijn fouten aantonen?... Ik zou dit opvatten als een forse berisping.

JULIE. Ik zei u echter niets; ik deed slechts het tegendeel van wat gij deed. Ik troostte dit meisje en zei haar alleen een onbetwistbare waarheid. 't Kan

zijn dat ik dwaal, maar ik zie niet graag meisjes die nauwelijks de kinderjurk hebben uitgetrokken, de plichten van ouders en bejaarder mensen na-apen. 't Is mij te eigenwijs.

COOSJE. Dit Julie, zijn misbruiken; die nemen het gebruik niet weg. Mag ik ook niet opmerken dat vele kleine gebreken alleen tevoorschijn komen bij aanwezigheid van jonge vriendinnen? Dat moeders daar bijna nooit van weten? Maar die zogenaamde kleine gebreken kunnen in heel zorgelijke ondeugden ontaarden. Wij hebben soms gebreken waar wijzelf van onkundig zijn. En wie anders dan een ons beminnende vriendin zal die aanwijzen? Als zo'n vriendin dat doet, gebeurt het niet uit hoogmoed, maar uit liefde en achting voor de vriendin. Zij ontvangt die ook dankbaar.

IK. En ik weet bij ervaring dat ik mijn Coosje nooit zo hartelijk liefheb, dan als wij zien hoeveel wij elkaar te danken hebben, voor onze toenemende morele volmaaktheid.

JULIE. Dit alles bestrijd ik helemaal niet. Ik zeg maar dat het mij onmogelijk zijn zou, u te berispen. De woorden zouden niet komen, ik zou hakelen als een kind dat zijn les vergeten heeft, terwijl die het nu juist moet opzeggen. Stel, ik bracht het zo ver dat ik mij hiertoe zette, dan zou mijn fantasie mij aan 't lachen brengen, wanneer die mij ingaf hoe nufjesmoederachtig ik eruit zag. Dan was alle inspanning vergeefs. Wees gerust dat, als gij mij die liefdedienst bewijst, ik u daarvoor dankbaar zijn zal. De natuur gaf u deze verheven taak. Ja, ja, dat meen ik, dat is zo!

COOSJE. Indien gij, Mietje, dit zei, dan bracht gij mij in gevaar om op de kleine gouvernante van Julie te gaan lijken.

JULIE. Dit zou mij spijten! Toch ben ik daar niet bang voor. Maar omdat het de behoefte van vele jonge lieden schijnt te zijn, het gebrekkige te ontdekken in anderen dan zij zelf, is het de behoefte van mijn hart om overal het goede, het brave, het veelbelovende, op te merken; en aan een vriendin te zeggen *waarom* ik haar acht en bemin. Denk eens! Het is mij onmogelijk niet tegen Mietje te zeggen dat ik op haar verzot ben. En dat niet om haar talenten, geest of vrolijk karakter – dit alles vindt men ook elders – maar om haar goed hart... Maar ik ben moegepraat, zullen wij wat musiceren?

IK. (*het klavier openend*) Vooruit, lieve Julie, speel ons eens voor.

JULIE. Dat zou ik graag doen, maar Coosje weet dat ik maar heel middelmatig speel.

IK. Nu, dit is vast een compliment!

JULIE. 't Is een bekende waarheid; vraag het Coosje.

COOSJE. Gij zingt beslist oneindig beter.

JULIE. Ik ben niet verkouden en zing graag. Als één van jullie spelen wilt, zal ik zingen.

Coosje begon. Julie zong met zo'n mooi muzikale stem, dat mijn moeder en juffrouw Warin bij ons kwamen. Na ons zo geruime tijd vermaakt te hebben scheidden wij ermee uit. De twee dames lieten ons alleen.

IK. Julie, gij kent zoveel jonge juffrouwen. Kent gij Ceetje B. ook?

JULIE. Ik denk dat ik haar vrij goed ken. Maar zij leeft in zo'n heel andere kring dan gij, dat ik niet begrijp hoe gij haar kent.

IK. Wel, hoe vindt gij haar?

JULIE. Maar welk belang kunt gij daarbij hebben, dit te weten? Ik ken ook haar nicht Brechtje.

IK. Kort geleden is die familie hier bij ons geweest. Hierdoor ken ik beide dames. Maar wat heeft dat Brechtje mij ijselijk verveeld!

JULIE. (*lachend*) Dat geloof ik graag! Zij zal u zeker lessen gegeven hebben in de kunst van zich te kleden, en in de mode? Hoe graag had ik u toen gezien, toen gij gedwongen was haar gekkenpraatjes aan te horen. Hoor, Mietje, 't is een goed meisje maar zo dom, dat zij niet kan begrijpen hoe zij u moest vervelen.

IK. Wel, als ik haar goede bedoelingen met mij niet in 't oog gehouden had, dan zou ik vergaan zijn van verveling. Juffrouw Ceetje heeft veel dat aangenaam is. Maar ik was wat bang voor haar. Anders, geloof ik, dat ik haar heel liefgehad zou hebben. Zij heeft mij een brief gestuurd en die heb ik al beantwoord. Mijn moeder was zo voldaan over haar brief, dat zijzelf aan Ceetje geschreven heeft.

JULIE. Juffrouw Ceetje verdient uw achting en vriendschap. Zij is een allerbraafst meisje. Zij heeft grote talenten en goede beginsels. Haar hart is zoals het zijn moet. Dikwijls denk ik: wat moet dit jonge mens voor geestkracht hebben om, in haar milieu en zo omringd door figuren die haar in geen enkel opzicht waardig zijn, het nog voor haar twintigste jaar zo verbazend ver te brengen. 't Is waar, zij is wat ironisch. Dikwijls heeft men ons samen geplaatst, in dezelfde partij. Dit behaagt ons beiden. Wij begrijpen elkaar heel goed. Wij zouden nader kennis willen maken, maar geen van ons wil de eerste stap doen. Wanneer zij in de stad logeerde waar mijn vader preekte, kwam zij altijd in de kerk en wij gingen zo dicht mogelijk bij elkaar zitten. Onze ogen ontmoetten elkaar dikwijls, als mijn vader iets heel goeds zei. Ik hoop bij de eerstvolgende gelegenheid nader vriendschap te maken en mijn schade in te halen. Als wij dan gescheiden zijn, zal ik veel aan haar schrijven; zoals ik van plan ben aan u te doen.

COOSJE. Julie, is dit nu een gebrek ontdekken en het onze vriendin aanwijzen?

JULIE. Ik begrijp u heel goed! Ja, gij betrapt mij daar op een bekwaamheid die ik niet wist te bezitten. Maar zouden mijn woorden niet eerder aangeven dat ik wat te gevoelig en wat jaloers ben; omdat Mietje met u veel vrijer is dan met mij? Ik denk dat dit die bekwaamheid naar boven heeft gebracht.

IK. Dat hoeven wij niet te onderzoeken. Julie, ik bemin u, maar ik kan met u niet zo vrij zijn als met Coosje!

JULIE. Wij verschillen dan veel. Gij weet, ik ken u niet langer dan gij mij, maar ik ben al zo vrij met u als ik met al mijn vriendinnen ben.

COOSJE. Maar gij zijt niet vrij met juffrouw Ceetje.

JULIE. O! Die is mijn vriendin nog niet!

COOSJE. Gij hebt boven Mietje en mij een groot voordeel.

JULIE. Welk voordeel?

COOSJE. Gij hebt al veel mensen gezien en gij zijt een *Française*.

JULIE. Nu zeg ik met Mietje: gij hebt veel goedheid.

IK. Als mijn ouders deze winter naar de stad gaan, dan beloof ik mij een nog heel nieuw vermaak. Nog nooit was ik in een gezelschap van jongelieden. Daartoe zal ik door u beiden en door Ceetje wel gelegenheid krijgen.

Hier werden wij gestoord. De knecht zei dat er gedekt was. De overige dagen die dit gezelschap bij ons bleef, waren even aangenaam en nuttig. Wij scheidden zeer voldaan over elkaar en beloofden door briefwisseling onze vriendschap te onderhouden tot wij in de stad kwamen om daar, naar gewoonte, in de winter een paar weken door te brengen.

Vorbereiding tot mijn langwinterverblijf in de stad

Op een mooie morgen, in het laatst van oktober, in de hof wandelend verlustigde ik mij met voor mijn verbeelding te schilderen, het heerlijk verschiep, de bijna niet door mijn ogen te overziene ruimte die zich aan mij zou vertonen wanneer alle bomen van ons bos en hof, van hun bladeren beroofd, geen belemmering aan het vrije uitzicht zouden bieden. Het was of mijn ogen al staarden naar de met sneeuw luchtig beklede takken, door de vorst tot vaste lichamen bevroren, schitterend door zonnestrallen. Ik was een te grote vriendin van de schone eenvoudige natuur, om het rijden met de ijslee, door de brede lange lanen van ons bos, niet veel aangenamer te vinden dan het stapvoets rollen in een prachtige koets door volkrijke steden. Ik vloog in mijn verbeelding met Coosje in de slee zo haastig door het bos, dat ik werktuiglijk van vermoeidheid naar adem snakte en hard begon te lachen omdat ik mijn bedaarde vriendin meende te zien ombuitelen, met de slee over de stronk van een afgehakte boom, zonder zich te bezeren.

Nu ging ik er eens goed voor zitten, in mijn prieeltje, om alle aangename tonelen van mijn winter-buitenleven af te schilderen,³⁶³ toen ik mijn lieve moeder zag naderen. Ik vloog haar in de armen en leidde haar naar mijn geliefd verblijf.

MIJN MOEDER. Mijn kind, ik kom om u een plan mee te delen dat uw vader, Mejuffrouw Warin en ik gemaakt hebben.

IK. Wel moeder, dan zal dat plan wel goed zijn.

MIJN MOEDER. Dat hopen wij allemaal, want het is alleen bedoeld voor u en voor uw voordeel. Het zal ons wat opoffering kosten.

IK. Och mama, laat mij niet langer in het onzekere. Wat is dat toch voor plan?

MIJN MOEDER. Wij hebben het voornemen al eind deze maand, met u, ons huis in de stad te betrekken en aldaar het begin van de lieve lente af te wachten

IK. Wel moeder, wat mag u toch daar toe bewegen? Is er een bende rovers op weg hiernaartoe, zodat het op het land niet veilig is? Zal een van de dochters van onze nichten, of zal Coosje trouwen? Zal vader burgemeester worden of komt de prins in de stad? Er moet zeker iets gewichtigs te doen zijn om drie zulke wijze mensen zo'n besluit te laten nemen. Ik stond op het punt om u voor te stellen de hele winter buiten te blijven en hier, in de winter, zo veel zedelijke provisie voor de zomer op te doen, als gij gewoon zijt in de herfst lichamelijke proviand voor de winter in te slaan. Op zo'n teleurstelling was ik echt niet voorbereid.

MIJN MOEDER. Ik denk dat het, in de ophanden herfst en winter zo veilig op het land zal zijn als ooit; mogelijk veiliger dan in de stad. Ik heb niets van een aanstaand huwelijk van onze jonge nichten of van Coosje vernomen. Zo'n vrolijk feest zou ons ook geen hele winter in de stad houden. Uw vader is en was nooit eer- of heerszuchtig en kan burgervader zijn zonder burgemeester te worden. De komst van de prins te Amsterdam zou, mochten wij twifelen de winter in de stad of buiten door te brengen, zeker ten gunste van buiten uitvallen.³⁶⁴ Dat wij iets gewichtigs op het oog hebben, kunt gij gemakkelijk vooronderstellen, omdat wij voor ons plan iets heel gewichtigs opofferen. Omdat wij ervan overtuigd zijn dat gij binnenkort het grootste deel van uw leven in de stad zult moeten doorbrengen en aldaar vele, u nog onbekende plichten in maatschappij en familie zult moeten vervullen, achten wij het nodig u gelegenheid te geven om u daarin te oefenen. Hiertoe is de winter het best geschikt; omdat men dan in de steden gewoon is de meeste gezelschappen te zien. Gij hebt er, mijn kind, een groot, een eeuwig belang bij om u van zo'n ruime voorraad zedelijk voedsel te voorzien als gij, hoogstwaarschijnlijk, eens nodig zult hebben, om in de ongezonder atmosfeer van de steden, zedelijk gezond en vrolijk te kunnen leven.

IK. Maar, lieve moeder, wie ter wereld zou mij toch kunnen dwingen om te trouwen en in de rook van stadsschoorstenen te verstikken?

MIJN MOEDER. Ik hoop niet dat mijn dochter, opgevoed zoals niet velen te beurt kan vallen, tot iets wat plicht is, ooit zal hoeven *gedwongen* te worden. Maar wilt gij weten wie u tot het huwelijk verplichten kan, dan antwoord ik: de natuur, de maatschappij en de godsdienst. En was ik van gedachten dat gij door de rook der schoorstenen in de stad verstikken zou, dan had gij geen lessen nodig over hoe gij u in de stad, overeenkomstig uw plicht, zou hebben te gedragen. Ik hoop echter niet dat gij zulke soort grapjes bij uw zedelijke zomerprovisie zult voegen.

IK. Nee mama, dat zou veel te slap voedsel voor de zedelijke mens zijn. Zij kunnen hoogstens als dessert of als snoeperij dienen. Maar in ernst, zijn alle mensen die niet trouwen, aan de natuur, de maatschappij en de godsdienst ongehoorzaam?

MIJN MOEDER. Gebiedt u de natuur, de mensieliefde en godsdienst niet, verdienstelijke armen in uw kring naar vermogen door giften te ondersteunen en te vertroosten?

IK. Beslist.

MIJN MOEDER. Is Stijntje, de dochter van onze schoonmaakster, hiertoe ook verplicht?

IK. Wel, helemaal niet. Voor dit schaap is het beter te ontvangen dan te geven. Met dankbaarheid genieten is zaliger dan wegschenken.

MIJN MOEDER. Gij ziet dus dat er uitzonderingen op algemene regels kunnen zijn; dat individuele mensen van algemene plichten worden uitgezonderd. Maar die uitzondering legt hun vaak andere plichten op, niet minder belangrijk dan die waarvan zij zich bevrijd zien. Een gezond, welgemaakt meisje dat genoeg middelen bezit om een huisgezin te onderhouden; dat zich geoefend heeft, plichten kent; dat in staat is niet alleen burgers voor de maatschappij maar ook voor het rijk der geesten te vormen – zo'n meisje hoort te trouwen. Maar een meisje dat uit zucht tot gemak; uit gehechtheid aan wat zij een vrij leven noemt; uit kinderachtige angst voor gevaren die zij alleen door onberedeneerde vrees tot gevaren maakt; uit afkeer van moeilijkheden die haar bedorven verbeelding haar voorschildert; uit lome gehechtheid aan een manier van leven waaraan zij gewoon is; als zo'n meisje de gelegenheid tot het doen van een goed huwelijk verzuimt of weigert aan haar bestemming (de post van vrouw en moeder) te voldoen, dan verwaarloost zij haar gezondheid, ondermijnt haar fysiek gestel, doet op de lafste manier afstand van haar verheven rang en besteelt de maatschappij. Zij heeft schuld, niet alleen aan haar tijdgenoten maar ook aan alle volgende geslachten, tot aan het einde der eeuwen. Gelukkig heeft onze wijze Schepper het zo geregeld dat de natuur, om wanorde voor te zijn, haar rechten voortdurend laat gelden; in weerwil van de grootste losbandigheid van een verbasterde eeuw.

IK. Maar moeder, als men eens bedenkt wat voor misselijke, lastige, heerszuchtige, driftige meubels de mannen zijn, dan wordt een nadenkend meisje niet erg aangemoedigd om zich onder hun heerschappij, die zoals alle heerschappij spoedig in tirannie verandert, te begeven. Men had, lijkt mij, veel reden om een proefjaar voor het huwelijk in te stellen, net als voor het kloosterleven.

MIJN MOEDER. Is dan uw vader zo'n misselijk, lastig, heerszuchtig, driftig meubel, zo'n tiran in huis? Ik weet niet of gij, buiten hem, met zoveel mannen en jongemannen zo goed bekend bent dat gij met zoveel autoriteit over hun aard, humeur en karakter kunt oordelen.

IK. Maar moeder, heb ik de heer Berk niet wel eens horen beweren, dat het veel is wanneer er in een hele eeuw, één genie, bijvoorbeeld een Newton, een Pope³⁶⁵ en dergelijke zedelijke zeldzaamheden verschijnt? Kan er, zo gedacht, wel gedurende een eeuw één echtgenoot zoals vader zijn? Hoe gelukkig zou voor ons het huiselijk huwelijksleven *kunnen* zijn als alle man-

nen wijs waren. Gij weet, moeder, één kan er maar het hoogste lot trekken, en dat hebt gij gedaan.

MIJN MOEDER. Ik heb zeker de beste, waardigste man die ik voor mij zou kunnen wensen. Al was ons huwelijk in de hemel gesloten, het zou niet volmaakter kunnen zijn. Maar er zijn, de hemel zij dank, meer zulke brave veelbelovende jongemannen als uw vader was; veel zulke waardige deugd-zame beminnelijke echtgenoten als uw vader is. Hun getal zou nog onberekenbaar groter zijn, als de meisjes hen wisten te onderscheiden van die hersenloze modefiguren, die laffe zogenaamd geestigen, die inhoudsloze populaire jongens, bij wie alle verdiensten zijn: een goede losse houding, kleding naar de mode, een brutaal voorkomen. Als de vrouwen de vlijtige, huiselijke, bekwame, verstandige man wisten te waarderen boven de charmante kletskaus, populair in alle gezelschappen en uitgaansgelegenheden. Met een man, zoals uw oordeel en hart alleen verkiezen *kan* en die uw ouders zich als zoon wensen, moet gij, wanneer er met uzelf niets mis is, even gelukkig zijn als ik het ben met uw vader.

IK. Moeder, gij pleit zo ernstig voor de gehuwde staat. Hoe denkt gij dan over uw dierbare vriendin, mejuffrouw Warin?

MIJN MOEDER. Die uitmuntende vrouw heeft de moeilijkste, belangrijkste plichten van zo vele moeders op zich genomen en met standvastigheid gelukkig volbracht: zoveel kinderen eigenlijk tot mensen gevormd, in zo velen de kiemen van zedelijkheid ontwikkeld, de wasdom van het verstand bevorderd, de driften tot hun ware bedoelingen geleid; hen bruikbaar voor de maatschappij gemaakt! Mogelijk heeft geen kwart van onze Nederlandse moeders zoveel verdiensten voor de opvoeding als zij. Aan zulke vrouwen zijn de moeders, die aan haar hun plichten en rechten voor een groot deel hebben afgestaan, eerbied verplicht. Aan zulke vrouwen is de maatschappij meer dankbaarheid verschuldigd dan aan vele ouders. Zulke vrouwen voldoen aan de meest belangrijke doelen waartoe het huwelijk is ingesteld. En, om mij eens van de figuurlijke stijl van de gewijde schrijvers te bedienen, hoeveel ouders zullen bij het laatste oordeel, hun verantwoordelijkheid voor hun kinderen, zoals die dáár zullen staan, durven staande houden? Terwijl onze Warin en die haar gelijken in het midden van de door hen gevormden zullen staan en zullen betuigen: 'Zie hier, Heer! zijn wij, en de kinderen die gij ons gegeven hebt!'³⁶⁶

Ik was diep ontroerd, viel mijn moeder om de hals en uitte de volgende woorden, met een waar gevoel van mijn hart: 'Gij en mijn vader zullen er met blijdschap kunnen bijvoegen 'Heer! Die gij ons gegeven hebt, hebben wij bewaard tot het eind toe.' Hoezeer dit antwoord mijn moeder trof, laat zich niet beschrijven. Nog, dunkt mij, voel ik de kus der liefde in het vurige verlangen dat dit woord van haar kind waarheid mocht worden, die zij mij, met hete tranen, op de lippen drukte.

Nadat de aandoeningen wat bedaard waren en ik, door de ernstige wen-

ding die het gesprek genomen had, meer voorbereid was tot het berusten in alles wat mijn ouders goed vonden, hernam mijn moeder het woord.

‘Mijn kind, gij zult u nu zeker, met een jaar of wat, als de wens van uw ouders en vriendin uitkomt, met een waardig jong mens verbinden, en het belangrijkste tijdvak van uw leven ingaan. Een jong man zal er niet voor kiezen (en al deed hij dat wel, dan zal hij het niet als blijk van plichtsbesef beschouwen) om niet in de koophandel te gaan of geen eerlijk nuttig beroep te vinden; om zo de maatschappij zijn dienst te weigeren en buiten, op het land, zich aan een gemakkelijk, bespiegelend leven te wijden. Het landleven kan voor diegene die niet met zijn handen werkt en voor wie de landbouw geen eigenlijk beroep is, altijd slechts de beloning zijn voor een werkzaam, voor de maatschappij nuttig besteed leven. Hij moet, door vlijt en eerlijkheid, door zelf- en wereldkennis, door zijn sociaal gedrag de vreugde van zijn stadgenoten geweest zijn. Hij moet verzoeken weerstaan, zwaarigheden overwonnen, raad en troost uitgedeeld, nuttige plannen ontworpen en naar vermogen uitgevoerd hebben, aan al zijn betrekkingen trouw geweest zijn, voordat hij aan rust en aan het genoegen van alleen voor zijn huisgezin en zichzelf te leven, denken mag. Een leuke wijngaard te maken, een fijne vruchtboom te snoeien, een rozenboompje op te binden, een dag of twee per maand zijn inkomsten en uitgaven te noteren, het werkvolk in vrijetijdskleren te controleren, is voor een jongeman niet veel verdienstelijker dan het klooster- en monnikleven. Maar pas dan, wanneer hij door het overgeven van zijn post aan anderen en door het oefenen van zijn geest, voor de wereld en zijn huisgezin méér kan betekenen, en zichzelf beter dan in het woelige stadsleven kan voorbereiden voor de bezigheden van die wereld waartoe hij straks zal overgaan, pas dan staat het hem vrij zijn buitengoed vast te bewonen. De juiste tijd hiervoor is niet aan te geven. Die hangt meestal af van de vermindering van zijn fysieke krachten, de aard van zijn talenten en zijn bruikbaarheid voor de maatschappij.

Gij zult dus in de stad moeten wonen, gezelschap moeten houden met de familie van uw man, soms wel eens met beurs- en handelsrelaties; misschien wel Engelsen, Duitsers en Noren heel onverwachts aan uw tafel zien. Die mensen met beleefdheid en hartelijkheid te ontvangen hoort tot uw huwelijksplichten. Diners en soupers bij te wonen en te geven, omdat u man daarop gesteld is en het betamelijk of nuttig vindt, zult gij, wegens het oogmerk waarmee en het beginsel waaruit gij u hieraan onderwerpt, hoe vreemd dit luiden mag, haast als godsdienstplichten moeten beschouwen. Dit zal u zeker moeilijker vallen, vooral in het begin, dan het lezen van een goed boek in uw prieltje; meer opofferingen kosten dan het luisteren naar een goed opgestelde preek van onze vriend. Zonder voorbereiding zult gij ondanks de beste voornemens hierin maar gebrekkig slagen.

Om deze en soortgelijke redenen hebben wij het volstrekt nodig geoordeeld, u wat meer van de zeden en gewoonten van de *grote*, niet van de

bedorven wereld te laten zien; om u, in uw nieuwe staat, niet helemaal als een vreemdelinge te doen verschijnen, maar u de bijbehorende plichten trouw, maar ook ongemeekt en met bevalligheid te leren vervullen. Want in het blijmoedig volbrengen van deze, net als al uw andere plichten, zult gij ondervinden dat deugd geluk is.’

Ik begreep duidelijk dat alles wat mijn lieve moeder gezegd had, wijsheid en waarheid was. Toch, om oprecht te zijn, moet ik verklaren dat ik, om in haar plan met enige tevredenheid te berusten, meer mijn aandacht bepaalde en mijn verbeelding vulde met de gedachten: ‘Ik zal mijn lieve Coosje en mijn andere vriendinnen nu meer zien. Ik zal de gelegenheid hebben tweemaal de bediening van de doop in de doopsgezinde kerk bij te wonen. Ik zal naar het college van de Rijnsburgers, elke zondag, kunnen gaan en daar avondmaal houden. Ik zal, misschien, méér aangename jonge liederen leren kennen. Ik blijf, met dat al, in het gezelschap van mijn lieve ouders en van mejuffrouw Warin, ondanks die oefening in de plichten die mij ooit in een nieuwe staat te wachten staan.’ Hoewel ik hoegenaamd niets tegen het huwelijk had, stelde ik de gedachte daaraan uit: de dag van de voltrekking daarvan leek als een boze dag, nog heel ver weg.

De dag van ons vertrek was eindelijk daar. Ik nam afscheid van mijn geliefd buiten, ongeveer zoals ik gewoon was van mijn geliefde Coosje afscheid te nemen, versterkt door de hoop op weerzien; op een manier – verder kon ik het niet brengen – dat mijn moeder over mij voldaan was. Maar ik moest al mijn krachten inspannen om te vergeten wat achter mij lag, en om te denken aan wat voor mij lag.

Wij kwamen gezond en vrolijk in de stad; waren al onze vrienden hartelijk welkom; en hadden het vooralsnog veel te druk om aan de dorre winter op het land te denken.

Mijn winter-stadsvermakelijkheden

Nauwelijks waren wij een dag of vier in de stad geweest, of mijn ouders ontvingen een onverwacht bezoek. Onder de koopmansvrienden die mijn vader door bijzondere achting onderscheidde, was ook de heer Blond geweest, een man door zijn nauwgezette eerlijkheid beroemd, om zijn vriendelijke omgang gezocht, om zijn weldadigheid bemind. Hij was door geslaagde handel en door verschillende aanzienlijke erfenissen onmetelijk rijk, leefde in de grootste smaak, maakte door zijn bestedingen niet minder mensen gelukkig dan door zijn milddadigheid; maar kon met dit alles onmogelijk zijn geld verteren.

Hij verloor zijn vrouw in haar kraambed van zijn eerste kind, een zoon-tje. Nooit kon hij haar vergeten. Hij hertrouwde niet. Dit zoontje dat hij heel lief had, liet hij wegens zijn kwijnende gezondheid, met zijn veertiende

jaar, onder toezicht van een verstandig gouverneur, een reis door Engeland, Frankrijk en Italië doen. Te Rome ontving de jonge reiziger het ijselijk bericht van het overlijden van zijn beminde vader. Hij spoedde zich naar Holland, gaf zich geheel aan zijn droefheid over en zou daaronder bezwelen zijn, als zijn voogden hem niet hadden weten over te halen, nog een reisje, met zijn geliefde gouverneur, door het noorden van Europa te doen. Van deze reis gezond teruggekomen in zijn vaderstad, was hij getrouwd. Hij had zijn vader in de handel opgevolgd en had, door zijn reizen, zijn handelsrelaties uitgebreid. Hij had nu een belangrijk kantoor. Deze jongeman bezocht, onverwachts, ons huis.

Het zien van een oude vriend van zijn vader ontroerde hem tot tranen toe. Hij smeekte, met zo'n waar gevoel, om het toezicht en de vriendschap van mijn vader, dat deze hem met vaderliefde aan zijn hart drukte. Ik geloof dat mijn moeder, als hij niet al getrouwd was geweest, hem als haar schoonzoon zou gewild hebben. Na een uurtje echt hartelijk met mijn ouders gesproken te hebben wist hij hen te laten beloven de volgende dinsdag de verjaardag van zijn vrouw, met mejuffrouw Warin en mij, te komen vereren (zoals hij zich geliefde uit te drukken). Dat zou hem, geloof ik, niet gelukt zijn – het dinergezelschap zou namelijk zeer talrijk zijn – als zij deze gelegenheid niet vonden passen bij hun doel, mij enigszins met het leven van de grote wereld bekend te maken, en mij daartoe voor te bereiden. Omdat deze jonge vriend mij niet kwalijk beviel, had ik gunstige gedachten van een gezelschap door hem uitgekozen en zag er niet tegen op.

De dag kwam. Ik was volgens de laatste mode, zoals die door alle fatsoenlijke lieden van mijn staat gevolgd werd, gekleed. Ik had een goede natuurlijke vrije houding, want ik was gezond, vrolijk, naar de schone eenvoudige natuur opgevoed en ik had dansen geleerd. Een mens, in welk kleed hij ook voor mij verscheen, was voor mij gewoon een mens. De vreemde pracht boezemde mij niet echt schroom in. Ik trad dus, binnengeleid wordend, met zedige vrijmoedigheid de zaal in, maakte mijn compliment aan degenen die reeds daar waren en aan de nog binnenkomenden. Ik zag mensen, prachtig en minder prachtig dan ik. Ik sprak met ieder, zoals de gelegenheid en welvoeglijkheid gebod. Ik wist dat ik hier eigenlijk kwam om te leren en was dus buitengewoon oplettend. Maar ik zag eigenlijk hier slechts in 't groot, wat ik bij mijn ouders dagelijks in het klein gezien had: orde, en niet de minste vertoning van moeite of opoffering; een goed en met smaak toe bereide tafel. In het algemeen zagen wij geen dienstvolk dan alleen de knechts aan tafel; hoewel alles in het huis zelf was toebereid. Het gezelschap bestond uit mensen met wie men heel goed een paar uur, met genoegen, omgaan kan; en die, als zij al een zwakke zijde hadden, die bij een vrolijke maaltijd niet toonden. Ieder sprak over waar hij verstand van had, en alles wat gezegd werd, was ergens wel nuttig voor. De jonge vrouw des huizes zag er bekoorlijk uit, was geestig en vrolijk. En toen haar echtgenoot bij het dessert een vers, door hem gemaakt uit de volheid van zijn hart bij gelegenheid

van dit feest, voorlas, was zij zo aangedaan dat de minst sentimentele van de aanwezigen wel voelen kon dat deze jonge lieden heel gelukkig waren.

Kortom, ik bracht de dag vergenoegd door en vond niet de minste zwa-
righeid om wanneer mijn plicht dat eisen zou, zo'n groot aantal gasten aan
mijn tafel te zien en hen met heusheid en hartelijkheid te onthalen. Mijn
ouders waren over mij tevreden. Zij gaven mij nog vele keren deze winter de
gelegenheid om met lieden van allerlei smaak, in de kring waar ik hoorde,
op een betamelijke, beleefde en vriendelijke wijze te verkeren.

De ouders van mijn vriendinnen hadden met de mijne overlegd, dat wij
jonge lieden deze winter een kransje mochten hebben. Op een ochtend eens
allemaal bij elkaar, om te beraadslagen wat wij in ons klein gezelschap op
zulke lange winterse avonden het best zouden uitvoeren, staken wij onze
wijze hoofdjes bij elkaar. Jansje meende dat wij tenminste om de veertien
dagen, een uur of twee moesten kaartspelen; dat wij nog wel wat lessen van
Julie nodig hadden om met glans in de wereld te kunnen verschijnen, omdat
het spel toch een behoefte voor de meeste gezelschappen geworden was.

Coosje en ik keken elkaar aan. Wij dachten hetzelfde over de toegeeflijk-
heid van onze lieve Jansje, zo gestemd tot zachte stille ernst als maar weinig
jonge lieden. Zij wist zich altijd aan te passen aan de omstandigheden.

CEETJE. Wel Jansje, welke boze geest gaf u dit voorstel in? Ik ben die
kaarten zo moe dat ik er niet van kan horen; ik kan die lelijke, scheve, mis-
kleurde³⁶⁷ smoelen niet meer uitstaan. Als ik die malle sleepjurken van
koninginnen al zie! Al dragen zij bloemen in hun handen, zij zijn toch voor
mij heel naar gezelschap. Mijn hemel, die zotte kaarten zijn net als familie;
al mijn vrienden zijn er zo verrukt van, dat ik niet durf tegenspreken als
men voorstelt daarmee de avond door te brengen. Men zou mij verdenken
van eigenzinnigheid, ja misschien van gebrek aan achting en vriendschap.
Als de meeste stemmen zich voor het kaartspel verklaren, dan stem ik voor
het *ganzenbord*.

JULIE. Moet gij niet wat zeil minderen? Kijk, Ceetje, omdat gij al moe
gespeeld zijt, zoudt gij ons willen beletten aan de beurt te komen? Bedenk
dat wanneer wij als vrouwen en moeders in de gezelschappen toegelaten
worden, het spel zo broodnodig hebben als een beetje conversatiekunde.
Dan heeft men geen recht op een stoel,³⁶⁸ tenzij men wat ervaren in het
omberen³⁶⁹ is. Laten wij dus soms spelen om geld, maar als de winter om is,
de winst aan de armen geven.

CEETJE. Als ik mijn geld daarvoor moet gebruiken, dan wordt mijn ver-
zoek nog dringender. Ik verzoek dat het kaartspel wordt afgestreept.

IK. En waarom dat?

CEETJE. O waarom? waarom? – Omdat ik altijd alles win, en als ik nu
moet spelen met u allen die pas komen kijken bij dit fraaie tijdverdrijf, dan
hoef ik mijn beurs niet mee te brengen. Nee, nee: het ganzenbord! Dan kunt
gij mij, met u allen samen, nog in het gevangenhuis brengen, of in de put.

COOSJE. Voor 't hasard spelen³⁷⁰ zal ik nooit stemmen. Bovendien, dat is (niet dat het helpt) terecht verboden.

CEETJE. Nu, gij zijt gewaarschuwd. Fiat, kaartspelen! Gij, Coosje, zult, met Julie, de beurs houden.

COOSJE. Ik verzoek, als men taken uitdeelt, niet te hoeven in aanmerking te komen. Julie heeft net zo min ambities.

IK. Laten wij nog niets vaststellen. Maar gij beiden zijt grote liefhebbers van goede werken. Daarom bewaar ik mijn stem voor u beiden.

JULIE. Ik neem het voor ons beiden aan, omdat de keus van het gezelschap onze inschikkelijkheid verdient.

COOSJE. Goed, onder twee voorwaarden.

IK. Welke voorwaarden?

COOSJE. Deze: dat Ceetje ons onderwijst in de geheimen van deze gewichtige kunst en een beslissende stem heeft in gevallen van onenigheid.

CEETJE. Een beslissende stem? Kent gij dan de mens nog zo weinig dat gij het recht van te beslissen zomaar overgeeft? Het lijkt me, Coosje, dat uw voorzichtigheid nu niet thuis is.

COOSJE. Uw eerlijkheid, *grote kundigheid* in de wetten van het spel, stellen ons gerust. Gij zult, gij kunt dus geen misbruik maken van het recht dat wij u geven.

CEETJE. Wel, om de waarheid te zeggen, ik durf voor mijzelf instaan. Als ik mijn macht misbruik, dan staat het nog altijd aan u, mij die te ontnemen, temeer omdat gij die niet *erfelijk* hebt gemaakt in de mannelijke en vrouwelijke linie;³⁷¹ anders zou ik u nog ooit flink in de puree helpen.

IK. Ik heb nog een reden om u, Ceetje, dit recht te geven. Het is geen geringe reden, verzeker ik u.

ALLEN. Laat horen.

IK. De grote kundigheden die Ceetje bezit in het spel, stellen haar in staat om haar aandacht te verdelen. Zij kan dus letten op de driften die door onze voor- en tegenspoed worden opgeroepen, en zij moet een dubbele boete vragen aan die van ons, die niet kunnen winnen zonder dat erg leuk te vinden, noch verliezen zonder knorrig te worden.

CEETJE. Omdat ik heel bescheiden geloof daarvoor wel geschikt te zijn, neem ik die taak op mij. Ik zou ook kunnen zeggen: omdat ik onder al deze *kleuters*, de oudste ben. Hoewel – ik weet niet of leeftijd mij geschikt maakt voor deze waardigheid. Ik geloof dat ik ergens gelezen heb dat men tachtig jaar oud kan zijn zonder een haar wijzer of beter geworden te zijn dan anderen.

IK. Zullen wij nu en dan een hele avond, of op elke bijeenkomst een uur of twee, spelen?

COOSJE. Wat zeggen de vriendinnen?

JULIE. Ik ben voor: om de veertien dagen een hele avond. Dat is het gemakkelijkst. Elke keer tafeltjes zetten en kaarten zoeken, is voor vier of twee uur alleen maar lastig. Verder: Ceetje is rechtvaardig, volgens de nei-

ging van haar natuur. Ik onderwerp mij gerust aan haar uitspraken, ook als ik dubbel zal moeten betalen. Ja, ik zie er veel voordeel in.

IK. In dubbel te betalen?

JULIE. (*mij op mijn wang tikkend*) In de mogelijkheid die ik krijg om mijzelf beter te leren kennen, en dus beter te weten van welk gehalte mijn deugden en gebreken zijn.

JANSJE. (*beleefd voor Julie buigend*) Het is verstandige lieden eigen met alles hun voordeel te doen. Het kaartspel is voor hen onderwijs in zelfkennis.

JULIE. Onze Jansje heeft altijd iets aardigs tegen haar vriendinnen te zeggen.

IK. (*haar invallend*) En dat, hoewel zij te oprecht is om ooit te vleien.

CEETJE. O hoeveel gelegenheden zullen er voor mij in dit gezelschap zijn om veel te leren en veel goede gedachten te verzamelen!

COOSJE. Hoewel, niemand van ons houdt van monnikenwerk.

CEETJE. (*ernstig grappig*) Denkt gij dan dat ik, zo'n echte dame, niet te verbeteren ben?

COOSJE. Dat is plagen. Het is mij lief dat niemand dit beantwoordt.

IK. En ik geloof dat wij elkaar in zedelijke waarde en kundigheid niet ontlopen. Daarbij in 't oog houdende dat gij, Ceetje, de oudste bent.

COOSJE. Zullen wij niet een avond musiceren? Wij zouden, met ons allen, een klein concert kunnen maken.

IK. Mijn ouders hebben een mooie verzameling prenten en tekeningen. Die moeten wij, als het gezelschap bij ons is, eens samen met mijn moeder bekijken.

CEETJE. Wij kunnen het allebei doen. Maar ik verklaar mij voor het maken van fraaie handwerkjes; terwijl ieder, op zijn beurt, als wij eens niets te praten hebben, aan de *Werkende Leden* onze beste auteurs voorleest.

JANSJE. O! Dat is goed als wij met onze ouders en hun vrienden in gezelschap zijn; dit heeft hun liefde.

CEETJE. Dat kan, als onze ouders die smaak hebben. Maar er zijn veel liefhebbende moeders wiens hele lectuur bestaat uit een half dozijn stichtelijke boekjes uit de oude tijd, en nieuwe almanakken.³⁷² Zij zijn uit de tijd van Salomon. Zij zeggen ook 'Veel lezens is vermoeiing des geestes.'³⁷³

IK. Ik hou van vrijheid. Laten wij niets vaststellen, en onze avonden besteden aan lezen, praten, spelen, musiceren, prenten zien; al naar gelang wij gehumeurd zijn.

Dit werd goed gekeurd.

COOSJE. Maar moet ons gezelschapje niet een spreuk of zoiets hebben? Dat hoort toch zo?

IK. Kijk, daar dacht ik niet aan! Heden ja, wij moeten zoiets bedenken.

JULIE. Ik heb gehoord dat Coosje en Mietje puur hele dichtersessen zijn, en ik heb ook gehoord dat het poëtische genie erg goed is in lange uitweidingen. Als we ons kransje eens noemden: het *Anti-Pythagorees* gezelschapje.

schap?³⁷⁴ Zij die onder het spel meest praat, mag die avond een *fauteuil* hebben, omdat zij onze sekse de grootste eer aandoet. Kijk mij zo verwonderd niet aan, Mietje. De Faam heeft het dichtkundig talent van u beiden uitgebazuind.

IK. Dan is die Faam een leugenachtig schepsel.

JANSJE. Men zegt ook dat zij in geen grote vriendschap leeft met de Waarheid.

COOSJE. Ik spreek niet van Mietje; maar ik voor mij kan nog minder goed dichten dan kaartspelen. Daarvan heeft men geprobeerd mij enig begrip te geven, zonder veel resultaat.

JANSJE. Wij moesten het maar *Het vriendinnen gezelschap* noemen. Dat geeft het precies aan en het heeft niets geleerds.

JULIE. Jansje, gij laat u totaal door uw hart besturen.

IK. Ja, maar Jansjes hart staat altijd onder het bevel van de rede. Het kan dus niet dwalen.

JANSJE. (*blozend*) Ik weet niet waaraan ik zulke gunstige gedachten moet toeschrijven!

IK. Aan uw lief hart en aan onze kennis van dat hart.

COOSJE. Wat vinden de vriendinnen van deze? 'Zo voorbereid, is de wereld niet gevaarlijk'?

CEETJE. Eerst een woordje over Jansjes zinspreuk.

JULIE. Ik verzoek gehoord te worden! Jansje schijnt te vergeten dat men, vrij algemeen, gelooft: *vrouwen*, en nog veel minder *meisjes*, kunnen vriendinnen zijn! Als wij het eens noemden: 'Het Nachthutje in de Komkommerhof'?³⁷⁵

COOSJE. Julie heeft zeker geest genoeg om van dit Nachthutje iets bezienswaardigs te maken, en toepasbaar op ons gezelschap. En als Mietje haar een handje hielp, zouden wij met een vrolijke lach haar hierover kunnen horen. Maar ik weet het niet, dit Nachthutje is mij te oosters en veel te geleerd ook. Laten wij ons gezelschap, gewoongewoon, 'Ons Kransje' noemen.

IK. Niet gek, 'Ons Kransje'; en des te meer, omdat Julie en Ceetje, als zulke bijzondere vriendinnen, er veel toe zullen bijdragen om ons kransje in stand te houden.

Beiden voelden die zet. Hun ogen ontmoetten elkaar. Zij waren tevreden dat ik de eerste stap deed die zij nog niet gedaan hadden, hoezeer zij ook berekend waren voor elkaar. Zij omhelsden elkander hartelijk en legden de grondslag voor een zuivere en onveranderlijke vriendschap.

CEETJE. Omdat Julie de zinspreuk van Jansje beoordeeld heeft, ga ik, Coosje, eens naar die van u zien. Ik verzoek u vriendelijk: geloof nu eens niet mijn vernuft, (dat verkoopt wel eens knollen voor citroenen) maar mijn oordeel. Nu, dat oordeel is tegen uw spreuk. Het is alsof gij zei: *Geen onbekend vijand is gevaarlijk*. De wereld is wel mal, maar ook nogal listig. Zij

zou u, en *Mietje* en *Jansje* te gauw af kunnen zijn, juist omdat gij haar streken niet kent.

COOSJE. Wel Ceetje, wij danken u voor uw nuttig onderwijs.

CEETJE. Van harte tot uw dienst.

COOSJE. Hé! Daar heb ik nog een mooie! 'Wijsheid en vrolijkheid zijn kinderen der Natuur.'

IK. Maar Jansje, gij zit hier óók om te oordelen. Wat zegt gij daarvan?

JANSJE. Tegen de spreuk zelf is niet veel meer in te brengen dan dat zij te vaag is. Zij kan wel op ons gezelschap worden toegepast, omdat ons doel is: een verstandig vermaak. Wij willen graag kinderen van de beschaafde natuur blijven. Maar begunstigen wij inderdaad, door onze regelingen, dat doel? Is het bijvoorbeeld echt zo dat kaarten dit doel bevordert? Het leert ons slimheid, handigheid. Maar veel Wijsheid zie ik er toch echt niet in.

JULIE. Hoewel mijn Nachhutje is afgekeurd, zal ik er nog één van mij voorstellen: 'Door zulke gezelschappen bereidt men zich voor, nuttig en aangenaam te worden.'

IK. (*lachend*) O, dat is wel erg moralistisch!

CEETJE. En ik twijfel erg of het wel waar is!

COOSJE. Nu, deze dan: 'Eendracht maakt macht.'

CEETJE. Dat ziet er te staatkundig uit. Het staat beter op onze munten.

JANSJE. Nu denk ik toch: waarom breken wij nu nog langer ons hoofd met het uitdenken van zinspreuken? Wij zijn het toch allang eens om ons gezelschap gewoon eenvoudig 'Ons Kransje' te noemen?

CEETJE. Nu, nu Jansje, ik dacht niet dat jij zo egoïstisch was en alleen maar voor ons poppengenootschapje wilde zorgen. Kijk kind, er zijn of komen bijvoorbeeld andere, gewichtige genootschappen in ons landje, *Letter- en dichtkundige genootschappen*. *Genootschappen* waarin men zich in de *kritiek* zal oefenen, en in het *censureren*³⁷⁶ zal *exerceren*, en nog veel interessantere die ik uit liefde voor de vrede niet noemen zal. Moeten deze mensen geen zinspreuken hebben? Moeten zij hun kostelijke tijd verspillen met die op te zoeken? In de uren die zij daarvoor nodig hebben, kunnen zij een heel katern vol taalfouten opschrijven, een bundel gedichten maken en wat al niet. Als wij nu de vriendelijkheid hadden om onze zinspreuken te laten drukken, hoefden zij alleen maar voor de vuist weg toe te grijpen. Het betekent toch alleen maar, wat zij willen dat het betekenen zal.

IK. Zijn wij wel ver van de waarheid af, wanneer wij op onze lieve Jansjes vraag waarom dat wij, na al een zinspreuk te hebben vastgesteld, ons toch nog met het uitdenken van andere bezighielden, eenvoudig antwoordden: om ons vernuft te oefenen en daarmee te schitteren?

Een kleine blos op de wangen van Julie en Ceetje en het slaan van het kloppertje in mijn eigen boezem, overtuigde mij dat ik gelijk had.

Toen dachten wij aan het maken van wetten. Zij bestonden zoals alle goede dingen slechts in drieën:

Op klokslag van vijven, moesten wij bij elkaar zijn, op straf van een gulden.

Er mocht niets aangeboden worden dan een kopje slemp³⁷⁷ (aan theedrinken dacht niemand van ons), op straf van een gulden.

Wij mochten onderling alleen spreken in zuiver Nederlands, op straf van een halve gulden.

Maar tegen dat laatste protesteerde Julie. Zij beloofde echter nooit Frans te zullen spreken, als zij in staat zou zijn zich in onze taal even verstaanbaar uit te drukken. Dit vonden wij billijk.

Onze zaken dus beredderd hebbend werd het tijd om te dineren. Mijn lieve vriendinnen namen afscheid en gingen ieder naar hun ouders' huis.

Nooit had ik gedacht dat er zo veel vermaken, voor het verstand en vernuft, voor de geest en het hart, 's winters, in een stad, zo groot en volkrijk als Amsterdam, te beleven waren. Maar de ondervinding heeft mij naderhand geleerd, dat men met minder zielsgevaar, althans als men goed is opgevoed en goede beginsels heeft, in grote volkrijke steden dan in kleine stadjes en grote dorpen kan leven.

In grote steden is men meer zijn eigen meester in het vormen van een plan van leven naar eigen smaak. Men wordt daar minder opgemerkt, heeft meer bezigheden dan in kleine steden en stedelijke dorpen. Men is er dus natuurlijker, minder bemoeiziek en kwaadsprekend, minder met zijn tijd verlegen en zeurderig, minder heerszuchtig en trots want men kan elkaar, wat de goederen van de Fortuin en de gaven des geestes betreft, niet zo nauwkeurig taxeren. Er zijn te veel lieden die wat van elkaar weg hebben. De aantallen mensen in de hoge en lage klassen zijn zo talrijk dat alles elkaar in balans houdt. Omdat er zo veel belangrijke lieden zijn, is er niemand die zich gedraagt zoals in kleine steden of aanzienlijke dorpen, waar dikwijls twee à drie rijke winkeliers of zichzelf vervelende rijken, de toon zetten voor de hele plaats, en denken dat zij ieder eer aandoen wie zij komen vervelen. Zij maken een probleem van een halfrijpe meloen of gaan de nijvere schraalbeloonde dominee van zijn tijd en thee beroven.

Hoe het zij, de winter viel mij heel kort. Ik woonde verschillende en dikwijls nogal woelige partijen bij. Ik leerde vele, mij nog onbekende, maatschappelijke plichten. Ik luisterde naar vele uiteenzettingen die, hoewel niet eigenlijk stichtelijk, heel belangrijke onderwerpen tot heil van het mensdom behandelden. Ik leerde andere naties kennen; ik kon met ze spreken, met al het plezier dat nieuwsgierigheid geeft, over hun gewoonten, staatsinrichtingen, koophandel, schoolwezen, godsdienst, de vooruitgang of vertragung van de kunsten en wetenschappen. Mijn vaderland werd uitgebreider, mijn hart ruimer. Zo vormden mij mijn dierbare ouders, nadat zij mij in de dierbare godsdienst van de Verlosser zo verstandig en ernstig onderwezen hadden. Zodat ik, nadat ik die uit volle overtuiging omhelsd had, dat krachtdadig geloof bezat dat in staat is om in alle beproevingen de wereld te overwinnen. Zo vormden zij mij voor de wereld. Mijn blijvende neiging

voor het huislijk leven, de omgang met mijn vriendinnen; het luisteren naar een christelijke leerrede; het voeren van een godsdienstig gesprek; vooral mijn blijvende smaak voor en verlangen naar het buitenleven, waren voor mij borg dat ik, wanneer het mijn lot zou worden in de stad te moeten wonen, onder het geleide van de voorzienigheid, de wereld zou gebruiken als niet gebruikend,³⁷⁸ en mij zelf onbesmet houden.

De lieve lente naderde. Ik nam met mijn ouders en vriendin afscheid van al die goede mensen die mij door hun omgang en gastvrijheid verplicht hadden; meer hartelijk van mijn jonge vriendinnen; met onbeschrijflijk veel aandoening van mijn beste Coosje, die ik nu bijna alle dagen gezien had. Haar aanwezigheid was een ware behoefte voor mijn hart geworden. Hoe vrolijk klopte nu mijn hart, dat verlangde naar ons dorp, onze hof, ons bos, onze lieve vrienden, onze goede burens, onze eerlijke landlieden! Meteen ging ik al mijn bomen en bloemen bekijken. Hun knopjes ontwikkelden zich, ik zag levenswerking in ieder takje, ieder spruitje, ieder scheutje. Alles was voor mijn ogen: ontwikkeling. Ik verloor mij in ernstige bespiegelingen over de dag van de opstanding. Nooit heb ik, met zo veel aandoening, met zo veel gevoel van waarheid het 15e hoofdstuk van Paulus' eerste brief aan die van Corinthe gelezen,³⁷⁹ dan in deze zalige lente en op het gezicht van deze vernieuwde schepping.

Zo verruimd van geest, zo verwijd van hart, zo helemaal tot zachtheid en mensenzelfde gestemd, ontvingen wij de hartelijke welkomstgroeten van onze buitenvrienden, de vrolijke verwelcoming van onze dorpingen, de lieve handkussen van de boerenknaapjes en meisjes, de ruwe maar welgemeende handdruk van de tuinman en zijn vrouw. Nu beperkten wij ons weer geheel tot ons vorig stil, geordend, stichtelijk, vrolijk, huiselijk leven, waarin gedurende twee volle jaren niets bijzonders voorviel. Maar toen kwamen een paar jongemannen ons gerust leven wat verstoren; zoals de lezer, in het volgende hoofdstuk zien zal.

Enige jongemannen komen mijn rust verstoren

Omdat ik nu niet zo veel uren meer nodig had om bijzondere lessen te leren en de maatschappij nu mijn echte school geworden was, zagen wij natuurlijk meer mensen en werden wij, dankzij de vele wandelingen en van ons dorp meer verwijderde ritjes met ons rijtuig, ook door meer mensen gezien. Dit werd weldra opgemerkt en zoals alles wat nieuw is of lijkt, in de gezelschappen besproken. Het kwam ook ter ore van die jonge heren van wie de ouders in de omgeving van ons verblijf buitenplaatsen hadden. Hun familie en bekenden hoorden het ook.

Omdat mijn vader, wegens zijn nadenkend, ernstig gelaat en bekende nauwgezette zeden, nogal imponeerde; en omdat het bekend was dat wij

zelden en dan nog maar een uitgekozen aantal mensen zagen; omdat onze familie klein was en daarin geen neven voorkwamen die anders dikwijls onder het voorwendsel 'Een vriend mag altijd een goede vriend meebrengen' de meisjes komen plagen; daarom was nog nooit een van deze hommels aan mijn oren komen gonzen. Mijn ouders, hoewel ervan overtuigd dat een vrije verkering van de twee seksen, onder het oog van de ouders, de beste voorbereiding was voor een beredeneerde keuze van het hart en daaropvolgend gelukkig huwelijk, waren er desondanks niet minder zeker van dat men, gezien de ontwikkelingen in de grote wereld, te veel waagde wanneer men zijn kinderen, en vooral de meisjes, te vroeg en te onvoorbereid in allerlei gezelschap toeliet. Buiten zaten wij nog geen drie keer per jaar in die kamers die uitzicht op de weg hadden; daarentegen altijd aan de tuinkant. Vergeefs was dus de nieuwsgierigheid van onze jonkertjes naar haar, van wie zij niets bijzonders wisten dan dat zij een rijke partij zou zijn en heel *bizar* werd opgevoed. Tevergeefs drentelden zij langs de buitenramen van onze hofstede heen en weer. Tevergeefs tuurden zij met uitgerekte halzen door de ruiten. Omdat wij onze wandelingen meestal deden op afgelegen stille plaatsen, en ik mij altijd in het gezelschap van mijn ouders of mijn oude vriendin bevond, was een vluchtige blik, aangevuld door een beleefde buiging, al het voordeel dat het lot hen vergunde, wanneer het hen ons deed ontmoeten. Een enkele oogopslag van mijn vader zou zelfs de stoutmoedigste jongeling de moed ontnomen hebben van zich onder welk voorwendsel ook aan ons op te dringen. Bescheiden en deugdzaam jongemannen werden door de eerbied voor mijn ouders teruggehouden om kennis met ons te maken. Wildzangen stelden te weinig prijs op schatten dan dat hun begeerte om een meisje te zien van wie men vertelde dat ze eens heel rijk zou zijn, hun schadeloosstelling beloofde voor al die ogenblikken waarin zij zich, in het gezelschap van zo'n ingetogen deftige familie zouden moeten vervelen.

Inhoever ik de aandacht trok van een paar lichtmissen die zich 's zomers, nu en dan, in onze kerk vertoonden, kan ik, omdat mijn opmerkzaamheid altijd op de leerrede van mijn vriend gericht was, onmogelijk bepalen. Hoogstwaarschijnlijk zal de eigenliefde van dit trots geslacht wel gauw gekwetst geweest zijn, toen het merkte dat ik niet meer aandacht voor hen had, dan zijzelf voor de preek; te meer omdat er meisjes genoeg op de omliggende plaatsen gevonden werden die, hoewel even onschuldig, veel beter bij hen pasten. Kortom, niemand had het nog gewaagd, zijn hof, om mijn persoonlijke, bij mijn ouders te maken. Niemand had ons dienstvolk of werklieden genoeg vertrouwd, om hun het kleinste onschuldigste briefje aan mij te laten brengen. Niemand van onze puikdichtertjes en dichtgenootschapjongetjes had nog ooit een onnozel sonnetje of zoet naamversje aangeboden.

Wat mijzelf betreft, de natuur had mij goed genoeg gebouwd. Ik was verstandig genoeg opgevoed om in het huwelijk mijn bestemming te vinden. Maar nooit waren gewaarwordingen, door wufte gesprekken, het lezen van zotte overdreven sentimentele romans of liederen der liefde, in mij verwekt.

Zij kwamen niet tevoorschijn vóór de tijd, door de wijze natuur zelf tot hun ontwikkeling vastgesteld. Vaste bezigheden, een vrolijke humeur, deugd-zame vriendschap verhinderde de liefde te ontijdig mijn rustverstoorster te worden. Maar – er bestaat die trotse, baldadige sekse, die alleen door de zedelijk edelen van hun eigen geslacht in toom gehouden kan worden; bij wie de vrouw *niets* is; bij wie hun zelfingenomenheid hen doet wanen dat zij de verstandigste en achtenswaardigste matrones eer aandoen wanneer zij zich verwaardigen hun dochters zich tot vrouwen te verzoeken. Die sekse voelt zich in zijn eigenliefde beledigd, wanneer een moeder weigert haar dierbaar kind aan de macht van een waanwijs pedant of losbandige spotter met onze redelijke godsdienst toe te vertrouwen. Die sekse beschuldigt een voorzichtige vader ervan zijn rechten te misbruiken wanneer hij, door zijn gezag, de list en het geweld van een zogenaamde bekeerde lichtmis belet de onnozelheid te verleiden, de zwakheid te overheersen. Deze stoute sekse had nauwelijks gehoord of gezien dat mij, zoals men het noemde, meer vrijheid verleend werd; dat ik meer mensen zag; meer onvergezeld door strenge wachters en oppasters wandelen ging; of zij vormde het plan mij eens terdege te bekijken; en, als mijn gezicht, mijn houding, mijn manieren, en humeur hun beviel, en evenredig was aan de goederen in het bezit waarvan ik eens moest komen, mij te *trouwen*!

Wat toch zou hun beletten zwarigheden te overwinnen, moeder en vriendin te betoveren, mijn vader voor hen in te nemen en mijn hart te overheersen? 't Is waar, mijn opvoeding; mijn smaak; het belachelijke van een vrouw-savante,³⁸⁰ die las – niet eens romans en toneelstukken maar des te meer historiën, natuur- en zedenkundige werken, theologische schriften, en zelfs nog (zoals hun verteld was) nadat zij al haar belijdenis afgelegd had, de *Bijbel* –; die een afkeer had van grote woelige gezelschappen; die een eeuw achterliep in de grote wereld; die liever bomen dan mensen zag; liever met een boek dan met een schoothondje door de lanen van het bos wandelde; eeuwenlange zomerse dagen en nog oneindig meer vervelende winterse avonden zonder het kaartspel wist door te brengen; meer gesticht werd in een kerk niet groter dan een eetzaal, waarin men woorden van waarheid, van gezond verstand, van zuiver evangelische godsdienst predikte, dan in een aanzienlijke tempel waar men voor een grote menigte, onverstand, wartaal en bittere veroordelingen van allen die hun autoritaire uitspraken verachtten, hoorde exclameren.

Dit alles deed iedere wijsneus en domkop, iedere kwezelaar en windbuil, ieder orthodox heertje en ieder modern filosoofje, een beetje aarzelen en zichzelf afvragen (zoals mij verteld werd): 'Zijn dan dat geld en die mischien wat stijve schoonheid al die opofferingen waard die men zich voor zo'n wonderlijk wijfe zou moeten getroosten? Zou men het, gedurende de tijd van het hofmaken, wel kunnen uithouden om zich met een strak gezicht en met gratie naar al deze kuren te schikken?' Maar, hun hoogmoed wist raad voor al deze zwarigheden. 'Wel!' zo kletsten zij voort, 'Wel! is de

man niet het hoofd van de vrouw?³⁸¹ moet de wil van de vrouw niet altijd aan de wil van de man onderworpen zijn? zijn alle vrouwen geen mengsel van zwak-, ijdel-, en wispelturigheid?’

Och heden! Na twee maanden huwelijk zou één van deze babbelaars mij alle werken van *Voltaire*³⁸² doen verslinden; een andere mij de preken van *Smytegelt*³⁸³’s avonds voor mijn gezin met veel ontroering horen voorlezen. Een derde zou mij met gretigheid doen grijpen naar die lieve, in *duodecimo*³⁸⁴ netjes ingebonden boekjes, die om hun fijn vergif en schandelijke inhoud door baatzuchtige en het zedenbederf op een onverantwoordelijk wijze in de hand werkende boekverkopers, onder de roos en toonbank verkocht worden. Een vierde zou mij doen hongeren en dorsten naar die bevindelijke, balsemrijke boekjes, waarin de onmiddellijke en door een wonder bewerkte bekering van een vermetele atheïst of lichtmis, of het voorbeeldig gelovig en zalig sterven van een voorheen zwak, ziek en zuchtend kind van zeven, vijf of nog minder jaar, in de taal van de methodisten³⁸⁵ verteld wordt. Kortom, men had verbeelding van zichzelf genoeg om voor zeker te houden dat *ik*, die door één van de meest wijze, verstandigste, oordeelkundigste, van het ware christendom doordrongenste vrouw was opgevoed, die zelf de schoonheid en waarheid van deze godsdienst niet alleen *kende* maar *voelde*: dat ik in hun handen als was zou zijn, een muziekinstrument waarop men alles kon spelen wat men wilde. Die trotse verbeelding kon ik ook terugvinden in hun zogenaamde liefdesverklaringen. Ik zal slechts een of twee van de zotte brieven die ik kreeg, aan mijn lezers meedelen. Zij kunnen er om lachen of huilen. De zogenaamde religieuze brieven zal ik weglaten, omdat ik het niet nodig vind zwakke of welmenende vrouwen te ergeren, en omdat het zelfs in de eeuw van de Verlichting nog hoogst gevaarlijk is huichelaars te ontmaskeren.

De tweede brief die ik kreeg was van één van onze zogenaamde fraaie vernuften en sterke geesten;³⁸⁶ een volmaakt contrast met de eerste, die ik u niet geef. Ziehier dit kostelijk stuk.

‘Lief juffertje! Engelachtig kloosterzusje! Hoewel gij veel beschermers om u heen hebt scharrelen; hoewel men u niet eens door een traliehek begluren kan, nog veel minder zijn snoet erdoor kan steken om een zacht lekker kusje op uw blozend wangetje te drukken; was ik toch altijd een door de schalkse *Cupido* te begunstigd troetelkindje, dan dat hij mij, die u met geweld of list zien *wilde*, lelijk in de pekel zou laten zitten. Ik heb u overal gevolgd, daar waar gij met uw kleine, lichte voetjes zweefde. Wanneer de grote weg met uw gebenedijde tegenwoordigheid verwaardigd werd, heb ik voor u menige diepe en nederige buiging gemaakt. Ik zou u, met al mijn hart, mijn arm geboden hebben, was gij niet door uw twee beschermengelen³⁸⁷ vergezeld, omringd, ingesloten geweest. Hun verdomd zwarte grote ogen bliksemde mij achteruit. Daar stond ik dan als een gek en dacht, verdorie zit het nu; omdat Satan zich soms handig weet te veranderen in een engel van het licht,

moeten daarom deze originele engelen apen van de duivel worden, en zich herscheppen in satans der duisternis? En dan mijnheer uw vader nog, die, als hij u vergezelt en niemand van ons soort bespeurt, daar wandelt met de majesteit van de aartsengel Michaël! Die weet, zodra hij mij maar in de verte bemerkt, het stuurs, strak, dreigend gelaat van de baarlijke duivel te tonen. Ik deins op al deze verschijningen, als een voor spoken bevreesd oud wijf op een kerkhof in de maneschijn, achteruit; gluur nog eens van terzij, zie dezelfde man, in zijn natuurlijke vriendelijkheid; zie uw moeder, zie uw vriendin zoals Adams eerste dochters eruit zouden gezien hebben; zie u, helemaal naar haar gevormd! Dan word ik hels kwaad op mijzelf over de diepe eerbied, het ontzag waarmee ik voor deze wezens mij tot de lompe leugenaar in mijn eigen ogen maak. Wat donder, zei ik dan in mijzelf, ben ik dan behekst? Waarom spreek ik niet, als een welopgevoede jongeling, deze vrouwen aan? waarom ontwijk ik de statige *Mentor*?³⁸⁸ Maar wanneer ik u, met uw matrones en uw beschermengel zag, had ik geen van mijn spieren in mijn macht, geen gelaatstrek gehoorzaamde me. Mijn hart sloeg als dat van een gejaagd hert wanneer ik maar eens gluurde. En mijn hand beefde alsof een geweldige koorts door mijn aderen joeg, wanneer ik slechts de hand aan mijn hoed bracht om te groeten. Het was of er dan iemand in mijn binnenste zei: 'Deze onthutsheid, ventje, is het *vermogen der deugd*!' (Zoiets, geloof ik, noemt gijlieden het *geweten*, maar dat woord vind ik volks.)

Uiteindelijk *wilde* ik u zien, bekijken, opnemen; ondanks engel, duivel, uw bewaaksters, uw heer en soeverein hoofd, ja ondanks uzelf. En nu ik *wilde*, wie zou mijn wil dwarsbomen? Ik dacht: 'Hoe dikwijls heb ik niet, in de kerk, als kind, mij geweldig vermaakt met een prentenboek, terwijl een dikke vette dominee met drie onderkinnen stond te bulderen – en zou dan staren, van heel nabij staren naar een jong, lief, mooi, blozend meisje, mij niet schadeloos stellen voor het lastig gegons van zo'n zwarte hommel?' Naar de kerk dus, en mij vlak voor u neergezet. Leefde ik een eeuw of twee vroeger, of liever, had ik een eeuw of twee met u in dezelfde omstandigheden geleefd, ik zou u, bij mijn ziel, als toverheks hebben aangeklaagd. Ik zag u daar, met een door niets af te leiden aandacht, naar die zwarte man³⁸⁹ staren. Een verborgen kracht, iets dat ik niet noemen en niet weerstaan kon, trok mijn ogen van u af en vestigde ze op die persoon die heel uw opmerkzaamheid had. Gij voerde mijn geest met u. Ik moest luisteren, luisterde graag. Datzelfde zotte lastige iets dat mij over het vermogen der deugd had voorgekwezel, dreunde nu, met niet minder sterkte, in mijn oren: *Dit is het vermogen der waarheid!*

Ik dacht in mijzelf: Loop naar de galg met al je vermogen van dit en dat. Ik besloot dat ik, om niet volkomen gek te worden, *nooit* of, tenminste *elke zondag, driemaal* naar de kerk zou gaan. Ga ik er, zo prevelde ik voort, ga ik er zo nu en dan binnen, met het doel mij voor God te plaatsen (waarom anders?), dan zal zij u zo zeker naar de hemel trekken als de magneet het ijzer; en dan ben je in een kwartjaar *fijn* en *gek*. Je moet er dus maar vaak

heen gaan, dan zal het nieuwtje er wel spoedig afgaan en gij zult, op het laatst, bij het gepraat van die dominee niets zien dan uw schoon kind. Ik ging dus nog een keer of drie, *onder het gehoor*. Maar de drommel – nee dit zeg ik niet goed, die kerel is niet erg kerks – ’t was of de engel Gabriël er de hand in had. In plaats van me te vervelen beviel die tovenaar me hoe langer hoe meer. Ik meende razend op de vent te worden, omdat hij niet enkel declameerde, maar het hart had van, op den preekstoel, te *redeneren*. Want zodra de vrome christenen aan het redeneren gaan, leggen wij filosofen het haasje. Eindelijk dacht ik tuttemetut, ’t is allemaal moeilijkdoenerij, wie houdt wie voor het lapje? Dat kerkgaan brengt mijn hoofd op hol. Ik ga er om mijn meisje te zien in natura en ik zie haar nota bene als iets geestelijks. Verdomme! Ik dacht mijn hart door de min te laten ontvonken, en niet om door een zedenmeester kunstjes met dit hart te laten uithalen. Had gij er nog maar wat *mystiek* of *devoot* uitgezien, dan had mijn oog zich nog heel goed aan u kunnen verzadigen: zo’n lekker Mariabakkesje, zo’n geestelijk-sentimenteel, lonkend oogje, zo’n biddende heilige van uw sekse! Kijk, daar kun je iets mee of aan doen! Wanneer wij zulke meisjes gaan bevechten, dan is het een echt gevecht. En wij zeggen, de borst vooruit: *De zege is ons!* De uitslag geeft ons gelijk.

Maar – dat verstandige, dat eerbied oproepende, dat ontzag opwekkende maakt ons zo bedeesd als een geleerde die van tussen zijn boeken en uit zijn studeerkamer voor de eerste maal aan het hof verschijnt. Dus heb ik mijn opzet, lieve godes! om u een beetje het hof te maken in de kerk, helemaal opgegeven en, om niet langer in het pijnlijke onzekere te leven, besloten de koninklijke weg te gaan, en maar brutaalweg met de deur in huis te vallen. Stuur jij, Jan, zei ik tot mijzelf, je brief maar flink weg, met de post. Is je schone zo bliksems zot om, juist als het kind dat net uit school thuis gekomen haar eerste schrift aan papa en mama vertoont, met deze brief naar vader en moeder en tante Warin en ome Berg en dominee te lopen, dan: Bon Vojagie! Misschien zal ik nooit, in mijn hele leven, de eer hebben door zulke wijzen en heiligen beoordeeld en aangeklaagd te worden.

Zoals ik besloot, deed ik. Dit gebeurt mij zelden. Ik ging zagezegd recht op de man af – of, wilt gij, op het meisje.

Denk echter niet, schattig kind, dat gij, omdat gij mij hebt kunnen betoveren, gij mij ook bedriegen kunt! Een meisje met uw verstand dat zo almachtig veel gelezen heeft als ik hoor dat het geval is, en zelfs nog meer dan de *Schone Helena*, de *Vier Heemskinderen* en dat soort boekjes,³⁹⁰ die zo’n gezond wijsgerig oordeel heeft; zo’n meisje zou geloven aan al die ouwewijvenfabels die te vinden zijn in dat boek, dat gij de Bijbel noemt? Gij zoudt geloven dat Onze Lieve Heer zijn heilige profeet op *mensendrek trakteerde*,³⁹¹ en de lieve Johannes gebod *een heel boek op te slokken?*³⁹² Ik heb geen zin om nog meer van die sprookjes op te noemen. Uw aandacht in de kerk bewijst voor mij *niets*; ook ik had aandacht. Maar de wijsgeer gebruikt zijn eigen ogen, bekijkt het probleem aan alle kanten, ontdekt alle duistere

zijden, ziet het bedrog en lacht om zijn eigen dwaasheid. Ik zou zelfs wel een weddenschap willen aangaan dat mevrouw uw *moeder* van de onzen was.* Die vrouw is helemaal een filosofe! Dat zij haar oude vriendin, de sibylle³⁹⁴ *Warin*, geen ergernis wil geven, is heel wijsgerig van haar. – *Vader!* – Wel? O, de man weet goed dat hij een *christin* veel gemakkelijker onder de plak krijgt, dan een vrouw van de wereld. Alle mannen hebben bloemzoete, sentimentele, devote vrouwtjes bijzonder lief. Geen wonder dat vader zelf zich de schijn van vroomheid ten nutte weet te maken, en het niet waagt om zijn eigen vrije gevoelens openbaar te maken. – En de heer *Berg* – wat raakt mij het, wat de heer Berg al of niet gelooft? Het interesseert mij niet, al was hij ook de biechtvader van het gezin.

Hoe dat allemaal zij, gij zijt geen deïste. Gij *verdient* het te zijn. Een enkele blik van uw scherpsziend oog in mijn uitgelezen bibliotheek, een half uurtje discussiëren met mijn dóór en dóór schrandere vriend H., en alle vooroordelen zijn uitgeroeid, en gij verklaart u openlijk voor de godsdienst van een *Eerlijk Man*.³⁹⁵ Daarna bied ik u mijn hand en hart. Zijt gij erop gesteld, uw vriend de tovenaer kan ons verenigen. Dan leid ik u de wereld in en gij zult, gehuwd, even vrij leven alsof gij aan geen man gebonden was; een vrijheid die ik echter ook voor mijzelf eis. Gij begrijpt, olijk meisje, dat, als ik niet zo volkomen zeker was als mijn bestaan van onze overeenstemming in principes, ik zo rondborstig niet schrijven zou.

Zie daar mijn verstandige leefregel. Ons leven is te kort om onszelf te kwellen en ons iets te onthouden, waarom onze driften vragen. – En hierna? Wel, mijn mooie kind, zijn wij hiernamaals aansprakelijk voor de harlekijnsrol die wij hier gespeeld hebben? Zou de oneindig Algenoegezame zich echt met ons kinderspel bemoeien?

* Als wij aan de zielsverhuizing geloofden, zouden wij veel reden hebben om te vooronderstellen dat de zielen van deze ellendige spotter en van zijn vrienden, in sommigen van onze hedendaagse zogenaamde *recensenten* is overgegaan. Evenals onze lichtzinnige jongeling, bezitten zij *loosheid* genoeg om de ijverigste voorstanders en verdedigers van het echte oorspronkelijke christendom als verloochenaars van Christus en zijn godsdienst tentoon te stellen, *boosheid* van hart genoeg om de schranderste en welmenendste weerleggers van de tegenwerpingen van het eeuwig vittend *ongeloof*, voor instemmers, ja uitvinders van die zwarigheden te verklaren – *trotsheid* van ziel genoeg, om allen die met andere wapens dan die door hen gesmeed zijn en die de *deïsterij* bestrijden, als voorvechters van het deïsme te honen. Wij hopen, uit eerbied voor de protestantse leer, uit hoogachting voor vele van hun rechtzinnige, verstandige, gemoedelijke, gematigde predikanten en voorstanders, en wegens de hoge prijs die wij stellen op het eenvoudig onbedorven christendom, dat deze, zich noemende, *beoordelaars*, horen tot die valse broeders over wie de oprechte aanhangers der Dortse leer zich met zo veel reden beklagen; die eigenlijk *niets* geloven; voor wie het dus hetzelfde is voor *wie* en *wat* zij schrijven; die in het geheim en onder hun vrienden spotten met zaken die zij in het openbaar verdedigen; van wie uitwendige godsdienstoefeningen louter *staatkunde* zijn; die, zich onder de Turken bevindend, voor de *Koran* ijveren zouden. Zijn het echter overtuigde belijders van de zachtmoedige godsdienst van Jezus, dan! Vader van Barmhartigheid, vergeef hen hun onbezonnen oordelen, want zij weten, door vooroordeel en drift vervoerd, zij weten niet wat zij doen!³⁹³

Ik zou intussen een verduiveld slecht mensen- en gelaatskenner moeten wezen, als het niet waar is dat mijn getoonde vrijpostigheid niet bij u in mijn voordeel pleiten zal. Geheel de uwe, - *Jan*.’

Ik liet dit brutaal stukje aan mijn ouders lezen en gaf, met hun goedkeuring, het volgende antwoord.

Mijn Heer!

Als gij niet wilt, dat mijn ouders een verzoekschrift indienen bij het gouvernement, om u, hoe eerder hoe liever, in een *dolhuis* te plaatsen, verstout u dan nooit meer aan mij te schrijven. Ik heb geen verdere getuigenis van uw krankzinnigheid door geneesheren nodig. De van u ontvangen brief zou in de hele republiek gelden als certificaat van uw gestoordheid. Als ik u niet zou beklagen, dan zou ik u *diep, allerdiepst verachten*.

De jongeman van mijn keuze

Ik kan mij niet indenken dat er een jong meisje bestaat dat, tot haar huwbare jaren gekomen, zich niet een ideaalbeeld scheidt van de jongeman die zij als echtgenoot zou willen hebben. Ik deed het tenminste. Mijn vriendinnetjes hebben mij, in vertrouwen, gezegd, in hetzelfde geval verkeerd te hebben.

Ik schetste mij eigenlijk meer een *schone*, dan een *mooie* man. Een volwassen postuur, sterk gespierd. Van zijn gebruid gezicht kon men gezondheid en onbedorven zeden aflezen. Donkere wenkbrauwen, zwarte ogen waarin ernst en vrolijkheid zich toonden. Een gezagvolle en toch vlugge gang! Hij bezat vastheid van geest, genoeg om zelfs zijn vrouw te durven tegenspreken en zijn op rede gegronde, *Ik denk dat het zó moet*, te laten gelden. Hij had een krachtig lichaam, een moedige geest. Hij was wijzer en vooral kundiger dan ik. Ik kon van hem leren; hij kon en wilde mij als vriend raad geven en begeleiden. Hij bezat wereld- en mensenkennis. Hij was werkzaam, begreep anderen. Hij was een vriend van orde en schoonheid maar hield zich liever niet op met die bezigheden waartoe de natuur de vrouw bestemd heeft. Hij was een zorgvuldig organisator, maar niet bemoei- of bedilzuchtig. Bovenal was hij een overtuigd, hartelijk christen. Kortom, hij was een soort combinatie van de heer Berk en mijn vader. Ik wenste in mijn aanstaande man volkomen overeenstemming met mij wat de hoofdkenbeelden van de godsdienst betrof, en wat kleine verschillen bij de minder belangrijke kenbeelden. Hij was gevoelig, als mens; maar geen zotte sentimentele dweper.

Wat de kleinigheden betreft die ik van hem verlangde: het staat mij nog duidelijk bij dat ik vond dat hij moest roken. Dit was misschien een zwakte van me. Maar ik dacht daarvoor een goede reden te hebben (zoals wij altijd een reden weten te vinden, bij een zwak punt). Ik dacht namelijk dat een werkzaam man minder aan grillen en een lastig humeur onderworpen is

wanneer hij rookt, iets in zijn handen heeft. Er zijn zoveel momenten, al was het maar bij het ontbijt en het theedrinken, waarop een man met zijn lege handen geen raad weet en knorrig is, omdat hij niets te doen heeft dan met zijn agenda of papieren te spelen. Hij zoekt naar dingen waarmee hij iets kan knutselen. Een pijp in de hand geeft hem wat te doen en maakt hem aanspreekbaar voor zijn vrouw en kinderen.

Hoe het zat met zijn geldelijke positie: dat vond ik niet belangrijk. Mijn ouders hadden mij al vroeg geleerd, dat dat slechts van belang was voorzover dat een beschaafde opvoeding mogelijk maakte, het benutten van talenten, het beoefenen van liefdadigheid.

Ik had tot dan toe onder de mannen die mij min of meer openlijk hun genegenheid verklaard hadden, niemand gevonden die genoeg leek op de man zoals hij naar mijn idee *hoorde* te zijn; zodat ik ze allemaal, of met verontwaardiging afgewezen, of met beleefdheid bedankt had. Maar toen, midden in de maand juni, kwam de heer Berk naar ons buiten. Hij kwam het rijtuig uit, samen met een jongeman. Dit bevreesdde mij helemaal niet; wél dat zij beiden veertien dagen lang in mijn ouders huis zouden logeren. Dit was nooit gebeurd. Dat bij mij de vraag opkwam of dit bezoek wel zo eenvoudig en zonder bijbedoelingen was, zal niemand verwonderen. Ik vroeg mij af of *mijn persoonsje* ook paste in die bijbedoelingen; dat was zeker niet onnatuurlijk. Dat ik daarom vanzelfsprekend mijn aandacht op deze jongeman vestigde, zal men al begrijpen nog vóór ik het vertel. Zij die aan een bepaalde aantrekkingskracht tussen zielen geloven, zullen het zeker niet tegenspreken dat deze vreemdeling mij bijna op het eerste gezicht beviel, omdat hij, wat zijn gestalte en uitwendig voorkomen betrof, zoveel bezat van wat ik in de man die ik eens mijn hart zou kunnen schenken wenste. Onze ogen ontmoetten elkaar, bij het eerste diner, heel dikwijls; en wij verstonden, wederzijds, hun taal.

Ik luisterde naar alles wat hem betrof, met zo'n belangstelling dat ik, toen ik mijzelf voor het eerst hierop betrapte, ervan schrok. Ik hoorde dat zijn ouders redelijk gegoed waren en dat zijn vader koopman te *Bern* was; dat zijn zoon voor de koophandel was opgeleid. Ik geloof niet dat ooit het noemen van het armste en onbenulligste dorpje in ons vaderland, bij mij zoveel verontrustende en akelige emoties veroorzaakte, als het horen uitspreken van de woorden *Bern in Zwitserland*, bij het verblijf van deze onze jonge gast. Juffrouw Warin heeft mij naderhand gezegd dat ik verbleekte. Zou ik ooit kunnen besluiten zonder mijn ouders te *Bern in Zwitserland* te gaan wonen? En zouden mijn ouders mij dáár ooit vergezellen?

Ik luisterde dus met beide oren en met kloppend hart tot ik het volgende vernam. De jonge Selser (zo heette hij)³⁹⁶ had wat onaangenaamheden gehad met een edelman in zijn woonplaats. Zijn goede opvattingen van vrijheid, van de rechten en waardigheid van de mens, zijn ongeschiktheid om voor geboorte, rang en rijkdom te kruipen; het feit dat zijn vaderland, waarin de deugdzame naar vrijheid snakkende Zwitser onder de dwingelandij van de adel en de aristocratie zuchtte, voor hem tot een land van

vreemdelingschap³⁹⁷ gemaakt was, hadden hem doen besluiten om zich in Amsterdam te vestigen, zodra zijn vriend Berg gelegenheid gevonden had om voor hem een firma over te nemen. Dit was nu gelukt. Berg zou een klein aandeel in het bedrijf nemen om zijn vriend van nut te zijn. Wanneer alles geregeld was zou de Zwitser zijn huis en kantoor te Amsterdam betrekken.

Dit nieuws gaf mij de vrijheid om mijn jonge gast zo helemaal voor mij berekend te vinden, als dat aan mijn groeiende genegenheid behaagde. Mijn innerlijke overtuiging dat dit hele bezoek een vooraf overlegd plannetje was van mijn ouders en hun vriend, om te zien welke gevoelens wij voor elkaar zouden kunnen hebben, deed mij, zonder schroom en onbelemmerd, mijzelf overgeven aan de indruk die de heer Selser op mijn hart maakte. Ik waagde niets. Ik zag, ik voelde dat de jongeman mij zonder twijfel vurig beminde; ik had al de goedkeuring van mijn ouders. Ik moest veronderstellen dat zij hem in zijn echte waarde beter kenden dan ik. Ik merkte dat onze wederzijdse genegenheid door mijn ouders, door hun vriend en vriendin, met een waar genoegen werd opgemerkt. De heer Selser was even onkundig van het plan van zijn vriend als ik. Wij waren dus beiden geheel onvoorbereid en vrij.

De liefde moet al die eerste dag dat wij elkaar ontmoetten, verbazende voortgang in onze harten gemaakt hebben. Hij behandelde mij met zoveel eerbied (zelfs met een nogal bescheiden terughoudendheid) als nodig was om mijn achting voor hem van uur tot uur te doen groeien. Ik had nog nooit zo'n onrustige, koortsachtige nacht beleefd als die eerste nacht dat Selser op onze buitenplaats verbleef. Ik zag de morgen met verlangen tegemoet, stond nog vroeger op dan mijn gewoonte was en zag, het raam opschuivend, dat onze jonge gast al in het bos wandelde en met zijn vaderlijke vriend in gesprek was.

Ik brandde van verlangen om mijn jonge vriend nader te leren kennen, ook wat betreft zijn verstand, zijn geestvermogen, zijn opvattingen over moraal en godsdienst, zijn hart. Ik moest, 't is waar, al vooringenomen zijn in zijn voordeel, omdat deze jongeman de vriendschap van onze vriend Berg verworven had, en mijn ouders hem zonder enig probleem logement vergunden. Maar het zou heel goed kunnen zijn dat onze opvattingen en gevoelens te ver van elkaar verwijderd waren om ons met elkaar door de nauwste van alle verbintenissen te verenigen.

Ik zag diezelfde dag nog mijn wens vervuld. Mijn ouders, altijd gewoon met hun bijzondere vrienden en vriendinnen over iets nuttigs te spreken, hadden die middag, bij elkaar gezeten, een heel belangrijk gesprek, waarin de jonge Selser, hoe weinig en bescheiden hij ook sprak, zich erg in zijn voordeel vertoonde. Het kwam mijn ouders en ook mejuffrouw Warin voor, dat hij over de zedenkunde en de godsdienst minder gelezen, als wel gedacht had; zijn gevoelens hierover waren helemaal van hemzelf. God, voorzienigheid, deugd, onsterfelijkheid, waren hem hoogst dierbare waarheden. Maar zijn bewijzen daarvoor waren niet abstract, niet zo duister of moeilijk. Hij kon daarover helder en verstaanbaar spreken. Hij *voelde* intuïtief waar de waar-

heid lag. Hij beweerde dat alle mensen uit de handen van hun Schepper dit overtuigend gevoel gekregen hadden; dat de noodzaak van beredeneerde bewijzen van de grote natuurlijke waarheden hoogstens een aanduiding was van de verbastering van onze oorspronkelijke natuur; dat deze verbastering, algemeen geworden, de komst van onze Goddelijke Hervormer, Jezus Christus, noodzakelijk maakte. Zijn begrippen van deugd waren zo zuiver, zo vriendelijk, zo helemaal afgestemd op de mens, zo waar evangelisch!

Omdat mijn ouders het volkomenst vertrouwen stelden in de heer Berg, die zijn jonge vriend al zoveel jaren in zijn hele bestaan gekend had; en omdat het ieder die Selser en mij gadesloeg in 't oog moest vallen hoezeer wij elkaar behaagden, moest onze gast spoedig aan mijn ouders de vrijheid vragen, om zijn gevoelens voor mij, aan mijzelf te verklaren. Heel spoedig maakte hij van deze vrijheid gebruik.

Wetend dat ik gewoon was, bij mooi weer, 's morgens nog voor het ontbijt in ons bosje te wandelen, had hij mij al in een van de lanen opgewacht. Hij zag mij spoedig; bood mij zijn arm aan. Hij leidde het gesprek heel handig naar zijn doel. Terwijl ik hem aan de arm hield, legde hij zijn vrije hand hartelijk op de mijne en zei, met een ernst die ik nooit vergeten zal: 'Mijn dierbaarste! Het is met toestemming van uw ouders, van uw vriendin en van mijn vriend, dat ik de vrijheid neem u te betuigen, dat ik u genoeg acht, waardeer en bemin, om vurig te wensen, en als de zegen van de Godheid af te smeken, dat ik in de allernauwste vereniging met u voortaan de levensreis, wat mij daarop ook wacht, mag afleggen. *Kunt* gij mij deze wens vergunnen? *Kunt* gij mij zo onuitsprekelijk gelukkig maken? Ik bemin u meer dan ik machtig ben uit te drukken. *Kunt* gij mijn liefde beantwoorden?'

Nadat ik, door een paar ogenblikken te zwijgen, mijn aandoeningen in mijn macht had, antwoordde ik met veel bedaardheid en gevoel.

'Selser! In de omstandigheden waarin wij ons bevinden; met de kennis waarvan ik weet dat mijn ouders van u, en de achting die zij voor u hebben, zou dralen en ontkennen, geen betamelijke zedigheit, maar belachelijke gemaaktheid zijn. Ik zeg u dan dat het mij kost aan de wens van mijn ouders, vrienden en van u te voldoen, maar dat ik naar mijn gevoelen er rijkelijk bij zal winnen, wegens het voorrecht in u een leidsman, beschermer en vriend, voor de tijd van mijn inwoning in deze wereld, te zullen vinden. Oordeel nu zelf, met welke achting en vriendschap een persoon die dit vertrouwen in u stelt, u *beminnen* moet?'

Verrukt van blijdschap liet hij mij een paar ogenblikken los, greep toen mijn beide handen, kuste ze met eerbied en vuur, en barstte uit: 'Nu zijt gij de mijne, de mijne voor eeuwig. Dit te weten is als de zaligheid van het paradijs. Maar de wijze waarop gij u aan mij gegeven hebt, is mij een eeuwig onderpand van uw oprechtheid. Hiervoor alleen al ben ik u eeuwig dankbaarheid en liefde schuldig.'

Wij wandelde beiden, diep aangedaan en daarom zwijgend, naar de eetzaal om te ontbijten. Onze ontroering was zo zichtbaar dat mijn ouders,

hun vriend en vriendin niet onkundig konden blijven van wat er tussen ons voorgevallen was. De ogen van mijn vader en van zijn vriend blonken van zacht genoegen; die van mijn moeder en haar vriendin liepen over van tederheid, blijdschap en dankbaarheid aan de wijze bestuurder van onze lotgevallen.

Selser was zo opgewonden, zo druk, zijn ogen waren zo welsprekend; zijn gezicht vertelde zo duidelijk aan het gezelschap dat zijn liefste wens vervuld was; dat het gezelschap geen twijfel kon hebben over wat er gebeurd was. Ik, die altijd 's morgens een goede eetlust had en met smaak een vrij dikke boterham nam, at niets maar dronk verschillende glazen water, met een beetje koude melk. Nadat ik, door het vervullen van mijn gewone huiselijke taken een beetje bedaard was, ging ik naar gewoonte mijn moeders kamer binnen, vond haar daar met onze lieve Warin, viel beiden schreiend om de hals en vertelde hun alles wat tussen Selser en mij, vóór het ontbijt, was voorgevallen!

‘Nu, mijne lieve dochter’, zei mijn moeder, terwijl zij met onbeschrijflijke tederheid mijn hand in de hare geklemd hield, ‘nu zijn de vurigste wensen van uw ouders en uw vriendin vervuld. Nu zijt gij, onder het geleide van de voorzienigheid, veilig naar lichaam en geest. Gij hebt een werkzaam, kundig, maar wat nog oneindig meer zegt, een *wijs* dat wil zeggen een *godvruchtig* jongeman tot uw leidsman en vriend op de weg des levens gekozen; een jongeman die ons een waardige geliefde zoon zal zijn. Een jongeman die ons borg is, dat gij, wanneer het God behaagt u met kinderen te zegenen, die zult *kunnen* en *mogen* opvoeden volgens dat plan, dat wij als het beste voor u uitdachten en naar ons zwak vermogen trouw gevolgd hebben. De kennis die wij, door onze beproefde vriend, van Selser hadden, deden ons die schikkingen maken waarvan wij nu met blijdschap de gelukkige gevolgen zien. Had de jongeman niets bijzonders voor u gevoeld, dan was er, door zijn verblijf hier van een paar dagen, onder ons oog en wegens zijn deugd, voor u geen gevaar geweest. Had hij u bemind zoals hij u nu echt doet en had hij zijn liefde onbeantwoord gevonden, uw ouders en uw vrienden haten dwang; en hijzelf zou uw hand nooit zonder uw hart begeerd hebben. Maar uw ouders zouden zich in uw smaak en keuze heel erg bedrogen hebben, als zij wat er nu gebeurd is niet met grond hadden voorzien en verwacht. Eén situatie was denkbaar geweest die uw toestand wat zorgelijk had kunnen maken. De liefde, vooral de huwelijksliefde, is volkomen vrij. ’t Had kunnen gebeuren, dat gij voor Selser niet de vrouw van zijn keuze geweest was, terwijl gij te veel welgevallen in hem zou hebben gevonden. Dan hadden wij geen grond om te verwachten dat uw rede en vooral uw godsvrucht, geholpen door de raad van uw ouders en vriendin, u deze opkomende hartstocht zouden hebben doen overwinnen. Maar gij zijt hiervoor bewaard. Het voorwerp van uw liefde bemint u; bemint u, met goedkeuring van zijn en uw ouders en vrienden. Het is nu uw heiligste plicht, uw hele aandacht te richten op die gewichtige plichten waartoe u uw nieuwe staat en stand in de wereld binden. Gij zult u

nu opofferingen troosten moeten, die tot nu toe niet van u gevegd zijn. Herinner u dus nu al die gewichtige gesprekken die gij met uw vader, met mejuffrouw Warin en met mij over het huwelijk gehad hebt. Wij intussen zullen niet ophouden dagelijks Gods helpende geest voor u af te smeken, opdat gij altijd en in alles trouw moogt bevonden worden tot het einde toe.*

Ik viel voor mijn dierbare moeder op mijn knieën, legde mijn hoofd in haar schoot, dankte haar met innig gevoel van het hart voor al de moeite aan mijn opvoeding besteed, voor alle opofferingen die zij zich om mij tot een mens, tot een christen, tot deugd en geluk te vormen, zich getroost had. Ik beloofde haar plechtig, om alle vermogens van mijn lichaam en geest te zullen inspannen, om aan de zorgen van mijn dierbare vader, mijn onvolprezen vriendin te beantwoorden. Ik vroeg haar om haar voorbede en om haar moederlijke zegen. Van haar voorbede verzekerde zij mij. Zij legde haar handen op mijn hoofd. Haar zegen was zo ernstig, zo roerend, dat zij mij nu nog te heilig is om ze aan een lichtzinnige eeuw, waarin de opvoeding met betrekking tot de godsdienst zo deerlijk verwaarloosd wordt en alles wat naar ernst zweemt voor dweperij wordt uitgekreten, toe te vertrouwen. De manier toch waarop ik ben opgevoed, steekt sterk af bij die, aan andere kinderen gegeven.

't Kan zijn dat deze opmerking gegrond is in de zwaarmoedigheid van een bejaarde vrouw. Maar dit is bij mij een vaste waarheid: lichtzinnigheid is nog gevaarlijker dan onwetendheid. Het vertrouwen dat mijn, nu tot mijn huwelijk toe voltooid opvoeding, voor een paar nadenkenden van nut zal zijn, moedigt mij aan die aan de wereld mee te delen.

Nu Selser en ik met instemming van ouders en vrienden aan elkaar verbonden waren, vonden die geen reden om de voltrekking van ons huwelijk lang uit te stellen. De tussentijd tussen verloving en huwelijk, merkte mijn vader op, is die tijd in het menselijk leven die in het algemeen het minst nuttig wordt doorgebracht. De minnaar schijnt aan zijn beminnend hart niet te kunnen voldoen, als hij het voorwerp van zijn liefde niet voortdurend door wandelingen, kleine reisjes en dergelijke ontspanningen nieuwe proeven van zijn trouw geeft.

Het onverwacht overlijden van mijn vader

Een soort duister maar sterk voorgevoel van binnenkort ophanden beproevingen kan soms de oplettende christen die het ernstig meent met zijn zedelijke volmaaktheid, naar zijn binnenkamer leiden, om bedaard te overwe-

* Zou men kunnen geloven, dat deze verstandige vrouw, deze godvruchtige moeder, deze christin uit overtuiging, aan de wereld is voorgesteld als een oude *babbelaarster*, *zonder godsdienstige beginselen*, als een *spotster met het dierbaar evangelie*? Tot zulke onbeschaamde lasteringen kunnen hoogmoed, gekwetste eigenliefde en lage wraakzucht, de mens voeren. Ach, lezer! laat ons waken over onze driften! Opmerking van de uitgeefsters.

gen wat de kracht van zijn geest zal zijn in het uur der verzoeking. Waaruit dit voorgevoel, deze duistere gewaarwording voortkomt, is misschien niet te ontdekken. Mij past het niet dit te onderzoeken.

Dit is zeker, dat geen jongelieden zo'n verbeeldingskracht hadden als ik, ongeacht de moeiten die mijn ouders en vrienden aangewend hadden om mijn verstand zuiver en vast te laten oordelen. Men oefende mijn denkvermogen, leerde mij wikken en wegen. Maar met dit alles heeft de verbeelding weinig te maken. De zucht om poëzie te maken (waarmee bijna altijd de ontwikkeling van de geestvermogens bij alle beschaafde lieden begint) werd bij mij nooit gestimuleerd. Het helderste maanlicht kon in het dichtste bos door takken en bladeren glinsteren zonder dat een sombere gedachte mij verontrustte. In een dichtbegroeid preeeltje kon ik een helder beekje horen ruisen zonder dat een sentimentele aandoening een enkele traan in mijn oog deed glinsteren. Alle nachtegalen bij elkaar konden het niet halen bij de harmonie in mijn geest en vreugde in mijn hart. De schoonheid van de natuur was meer geschikt om mijn geest vol eerbied tot zijn Maker te verheffen, dan om haar in weke krachteloosheid te dompelen. Mijn liefde tot mijn Schepper en Verlosser was van dezelfde aard als die voor mijn vader, maar had niets van die gewaarwordingen die ik later voor mijn minnaar had. Ik bezat alle zachte aandoeningen van mijn sekse, zonder de kinderachtige oppervlakkige voor- en afkeuren. Mijn vriendschap verbrandde door de wildheid van haar vlam zichzelf niet.

't Is waar, na mijn thuiskomst uit Rijnsburg, nadat ik mij daar door de christelijke doop aan de dienst van de Allerhoogste had gewijd, scheen er een opvallende verandering in mijn fysiek gestel te zijn voorgevallen. Maar, dit was meer het gevolg van een overspannen aandacht (door het luisteren naar zoveel opeenvolgende ernstige debatten, en door het voeren van godsdienstige gesprekken met zoveel mensen), dan het gevolg van een somber karakter. Zodra was ik niet uitgerust en in mijn gewone levenskring teruggekeerd, of ik was weer volmaakt gezond en wandelde opnieuw op de zedelijke levensweg aan de hand van de rede. Alles was weer bedaard en kalm.

De aandrang dus die ik voelde en bijna niet weerstaan kon, om mij af te zonderen met het doel om aan mijzelf alle mogelijke lotgevallen die in mijn hele volgende leven een nadelige invloed op mijn zedelijkheid konden hebben af te schetsen, kon niet voortkomen uit verzwakking of bederf van mijn verbeeldingskracht. Wanneer deze opgewonden en verhit is, redeneert men niet zo bedaard als ik gedaan heb. Toch viel er bijna meteen nadat ik deze aandrang van mijn hart gevolgd had een gebeurtenis voor, die ik, zonder de kalmte waarin ik mij door mijn kort daaraan voorafgaande bezinning bevond, niet met die gelatenheid en onderwerping aan de Voorzienigheid had kunnen verduren, als waarmee ik die nu heb doorstaan.

Wat was toch natuurlijker dan dat ik, die wist dat wij allen sterfelijk zijn, mij, in het bedaard opzoeken van alle mogelijke klippen waarop mijn deugd of plichten schipbreuk konden leiden, de enige volstrekt zekere, tenminste

waarschijnlijke klip kon voorbijzien? Hoe is het mogelijk dat ik niet aan het verlies van mejuffrouw Warin, aan het nog treffender verlies van mijn ouders dacht? Helaas, die boze dag was niet eens in mijn gedachten opgekomen. Het is waar; meer dan eens had ik na een hartelijk gesprek met mijn lieve ouders wel eens gedacht en gezucht: 'Als ik deze dierbare panden eens verlies!' Maar bij deze gedachte bleef ik nooit een ogenblik stilstaan. Hoe onvoorbereid moest dus het lot mij treffen. Zeker zou ik bezweken zijn, als die zedelijke kracht, die ik tijdens die andere oefening verzameld had, mij nu niet van pas was.

Ik keer getroost en vrolijk naar de kamer van mijn lieve moeder terug. Ik vind haar, aan haar gewone bezigheden met haar vriendin Warin. Ik vlieg beiden in de armen. Zo opgeruimd ga ik bij mijn moeder en vriendin aan mijn naaldwerk. Wij spreken intussen over een nuttig onderwerp en blijven aan onze bezigheden tot twaalf uur; doen dan, naar gewoonte bij redelijk weer, nog een wandelingetje. De klok luidt en nodigt ons aan het diner. Ik vlieg naar de eetzaal, vol verlangen om mijn vader te omhelzen. Wij vinden allen hem een beetje aangelopen en buitengewoon rood; maar schrijven dit, in onze gedachten, toe aan moeheid door 't schrijven; temeer omdat mijn vader door het min of meer voorovergebogen zitten aan zijn lessenaar er wel eens wat opgezet uitzag. Nadat wij onze gebeden gezegd hadden, zegt mijn vader heel bedaard, 'Ik zou graag willen dat gij uw diner nog een beetje uitstelde, ik voel mij heel onpasselijk; een zware druk op mijn hersens, duizeligheid, onduidelijkheid in wat ik zie, doen mij een beroerte verwachten. Dit weet ik: dat er vandaag ontroering en droefheid zijn zal. Zulke gemoedsaandoeningen zijn heel gevaarlijk, met een volle maag. Stuur Jan meteen naar de stad en laat onze dokters en chirurgijn³⁹⁸ halen. Wacht bedaard het gevolg af.'

De knecht kwam hierop binnen. Mijn vader zweeg een paar ogenblikken. Mijn moeder gaf order onmiddellijk het rijtuig in te spannen, om aan mijn vaders bevel te voldoen. Ik zat geknield voor hem, zijn handen in de mijne drukkend, bitter schreiend. Mejuffrouw Warin bood hem een glas water aan, dat hij haastig uitdronk. Hij scheen wat kalmer; en zei daarop: 'Mijn lieve vriendinnen, weinig stervelingen viel het zo gemakkelijk hun lot met bedaarde blijmoedigheid over te geven in de handen van de hoogste wijsheid en goedheid, als aan mij. Ik heb heel weinig van de rampen van dit leven, en van de zwakheden waaraan het lichaam onderworpen is, ervaren. Mijn hele leven ben ik daarvoor dankbaar geweest. Ik heb het dus ook helemaal aan de zorg van de voorzienigheid overgelaten, mij in de kracht van mijn leven op te eisen, een hoge ouderdom te laten bereiken, mij een lang en pijnlijk ziekbed te geven, of mij heel onverwacht tot zich te nemen. Nooit heb ik hierover wensen gevoed. De bouw van mijn lichaam, mijn bloedrijk gestel, hebben mij het waarschijnlijk doen voorkomen dat ik aan een beroerte sterven zou, en deze manier van weggaan was mij niet onaange-

naam. 't Is waar, zij zal mij snel wegrukken van die naaste personen waarmee ik door het bloed en de overeenstemming van het gemoed de nauwste betrekkingen heb. Gij (mijn moeder sterk de hand drukkend) hebt alles van God ontvangen wat voor dit leven en de godzaligheid nodig is; gij hebt door de opvoeding en het voorbeeld aan ons enig kind gegeven, getoond dat gij de genade van God niet tevergeefs ontvangen hebt. Gij en dit kind zijn de dierbaarste zegeningen van mijn Vader in mijn hele gezegende leven. Hoe veel onze vriendin Warin aan ons tijdelijk en zedelijk geluk heeft bijgedragen, wordt door u beiden beter gevoeld dan ik het kan uitdrukken. Zou onze dochter, zo voorbeeldig opgevoed, door haar ontvangen talenten, door haar lichaams- en geestvermogens, door haar helemaal tot het godsdienstige neigende geestesgesteldheid, niet veilig zijn onder het oog en toezicht van zo'n moeder, van zo'n vriendin, en de eeuwige zorg van de in waarheid leidende Heilige Geest? Vaarwel, vaar eeuwig wel, mijn dierbare vriendinnen; ik ga heen tot de Vader, nog een kleine tijd'. – Hier werd de stervende heilige gestuit, zijn spraak belemmerd; en hij zonk wezenloos en zonder bewustzijn neer. Geen enkele schreeuw van schrik werd gehoord, niet de minste verwarring had plaats, nooit vertoonde de diepste droefheid zo veel tegenwoordigheid van geest. De stille onderwerping aan de wil van de hemel werd onverwacht beproefd, maar verraste ons niet. Mijn moeder liet de knecht en tuinman binnenkomen, verkreeg door aanduiden bedaarde hulp. Mijn lieve vader werd op het bed geholpen. Zijn rechterzij was geheel verlamd. Toch scheen een tevreden blik van het linkeroog aan te geven dat hij bewust was van wat er omging, en dat hij voldaan was over de stilte en bedaartheit. De knecht, die zijn meester boven alles achtte en zijn leven voor hem gegeven zou hebben, werd echter wat ongeduldig over het wegblijven van de geneesheren en wilde de dorpschirurgijn gaan halen. Maar mijn moeder hield dit tegen; en legde hem uit dat het onmogelijk was dat men al uit de stad hier kon zijn. Het is veel beter en veiliger, zei mijn moeder, de lijder aan de zorg van de wijze natuur over te laten dan hem aan een onkundig mens toe te vertrouwen. Het is een beetje onze eigen schuld. Wij hadden het vermogen om hier een kundige dokter te onderhouden. Onze blijvende gezondheid heeft ons onachtzaam gemaakt op het heil van onze medeburgers.

Intussen kwam onze lieve vriend, de dominee, met de dorpschirurgijn in de kamer. De eerste, die ook nog wat medicijnen gestudeerd had, achtte een spoedige aderlating volstrekt nodig en stond voor de gevolgen in. Die werd verricht en had tot gevolg, dat mijn vader weer tot bewustzijn kwam en zelfs, hoewel met grote moeite, een paar woorden uitte; waarvan wij niets verstonden dan 'Lieve dominee ik ga heen tot de Vader'. Juffrouw Warin zat diep in gedachten. Mijn oren en ogen waren onverdeeld gericht naar die kant van het huis waar het rijtuig moest aankomen. Mijn moeder zat voor het ledikant; zij had haar hand zachtjes op die van mijn vader gelegd. De dominee stond zó, dat hij elke verandering op het gezicht en in de gezichts-

trekken van zijn dierbare vriend kon zien. De knecht stond op de grote weg en deed met angstig ongeduld enige voetstappen voor- en achteruit, om zo mogelijk, door een reikhalzend kijken en door die aanhoudende achter- en voorwaartse beweging, het rijtuig naar zich toe te halen, tegemoet te ijlen en tegelijk de eerste te zijn die de blijde boodschap kon brengen: 'Daar komt de dokter aan.' Slechts het opengaan van de kamerdeur kon de vrouwelijke bedienden van hun verschillende vensters wegtrekken, om nieuwsgierig en bedrukt te vragen: 'Hoe is het nu met mijnheer?' En daarop stond ieder weer op wacht voor zijn raam, met betraande ogen te turen naar dokter en de sjees. Buiten hield ook onze tuinbaas, een eerwaardig en bedaard man, de wacht en gaf alle burens, die, van dit toeval gehoord hebbend, door achting en liefde voor hun vriend naar ons huis gedreven werden, een vriendelijk bericht; en vroeg hen wegens al hun ijver geen drukte te veroorzaken.

Eindelijk kwam de sjees terug. Alle dienstboden renden naar het voorplein om zo mogelijk uit de mond van de geneesheren iets te horen of aan hun gezicht iets af te lezen, nog voordat die mijn vader gezien hadden. Mijn kinderlijk hart werd zo bestormd door blijdschap en angst tegelijk, dat de hoop mij bijna in hun armen deed vliegen, terwijl de vrees hen als het ware terugstootte, in de benauwende verwachting dat hun uitspraak het hoogste gevaar zou aankondigen en zij voor mij boden van de dood zijn zouden.

Niet lang hadden zij de mij zo dierbare patiënt beschouwd of ik merkte duidelijk uit hun gelaat, hun bewegingen, een paar onduidelijke woorden, dat mijn angst volkomen gegrond was. Zij keurden de aderlating goed, schreven wat medicijnen voor. 'Is er', vroeg ik met diepe droefheid maar veel bedaardheid, 'is er in het geheel geen hoop meer dokter?' 'Als alles helemaal hopeloos was, zouden wij geen middelen beproeven, mejuffrouw', was het antwoord van de kundige trouwe vriend van mijn ouders, maar nu voor mij een Koning der verschrikkingen.³⁹⁹ De hulpmiddelen werden met de grootste spoed gebruikt. De dokter was van oordeel, dat er niet meer dan ten hoogste twee personen in de kamer mochten blijven. Mejuffrouw Warin en ik hielden beurtelings in de kamer van de zieke mijn moeder of de heren gezelschap. Die waren zo goed om tot de avond te blijven, om het uitwissel van hun geneesmiddelen te zien. De eerste twee uur slikte mijn vader nog iets naar binnen van het drankje dat men met een theepeeltje in zijn mond bracht, maar dit werd steeds minder. Vermogen en bewustzijn werden zichtbaar zwakker en toen men om vijf uur hem zijn drankje weer ingaf, liep het beetje vocht geheel verloren.

Kort daarna trok hij wat met het linkerbeen. Wij riepen de dokter binnen. Deze stond nauwelijks voor het bed of hij zag een nieuwe beroerte in werking die, in een paar ogenblikken, de dood volgde en de heilige verheerlijkte.

'Zó, met zo weinig smarten en benauwdheden', zei mijn eeuwig geliefde moeder, 'sterft dikwijls zowel de ongelovige als de godsvereerder. Maar zo zalig, voor de omstanders, sterft alleen de christen.' Mejuffrouw Warin leidde mij bij de dierbare overledene en sprak tot mij, terwijl zachte tranen

langs haar aangezicht vloeiden: 'Mijn vriend, uw vader slaapt. Zalig zijn de doden die in de Heer sterven. Van nu aan zijn zij zalig, zegt de Geest, want zij rusten van hun arbeid; en hun werken volgen hen na.'⁴⁰⁰ Ik, zo gewoon bij alle nieuwe onderwerpen, blijde of treurige, te *denken*, was, zodra ons lot beslist was, zo verslonden in de innerlijke beschouwing van het weerzien met onze afgescheiden vrienden, dat ik in mijn verbeelding de eeuwen in de toekomst al als voorbijvloog en mijn pas gestorven vader, in de woningen van het licht, in het gezelschap van mijn lieve moeder, verheerlijkt voor mij plaatste. Het was dit ingespannen denken aan mijn vader, dit zien van hem en zijn verheerlijkte toestand, deze nieuwe onafscheidelijke vereniging met hem in de voelbare nabijheid van de Eeuwige, die mij die rustige bedaardheid schonk die niets geweldigs aan mijn droefheid gaf maar alleen zachte, oprechte, weemoedige tranen tot gevolg had.

Ja, mijn moeder schreide, want onuitsprekelijk lief had zij haar echtgenoot gehad; maar zoals de deugd weent en zoals de engelen in de hemel vreugdetranen storten over de oprechte bekering van een zondaar;⁴⁰¹ zo schreide, zo zalig schreide mijn moeder bij het ontzielde lichaam van haar beminde. Zoals Jezus weende bij het graf van Lazarus,⁴⁰² weende zij bij het dierbaar lijk van hem, die volgens zijn verzekering heengegaan was tot de Vader.

In ons hele huis, onder alle omstanders, bij alle bedienden werd niets ontdekt dat een zweem vertoonde van luidruchtig gehuil of woest misbaar. En mejuffouw Warin, voor wie nimmer iets verloren ging; wier mensenkennis uit alle omstandigheden onderwijs en lering trok, merkte 's avonds, toen wij met onze deelnemende bedroefde vrienden in stille weemoed aan tafel zaten, op dat zij vaak had ervaren dat werklieden en dienstboden altijd stiller en eerbiediger waren in het tonen van hun droefheid, wanneer zij er zeker van waren dat het voorwerp van hun hun achting en liefde echt naar de hemel was overgaan en bij Onze Lieve Heer was. 'In huisgezinnen', zei de lieve opmerkster, 'waar geen echte band is tussen de heren, vrouwen en dienstboden, en waar die laatsten slechts tot het huisgezin schijnen te horen in zover zij kost en loon ontvangen, daar veroorzaakt een sterfgeval (vooral wanneer het onverwacht is) van een meester of meesteres eerder schrik, ontsteltenis, en angst dan leedwezen en droefheid. De uitwerkselen van deze schok zijn bijna altijd misbaar, handwringen, luid gehuil. Zodra die hartschock uitgewoed is, wordt de overledene vergeten. Vreugde volgt niet zelden op die hevige uitbarsting. Hoe dat zij, mijn eigen vader werd door al zijn gediensdigen met eerbied en uit liefde gediend. Zij werden behandeld als samen met ons één dierbaar geloof hebbend. Zij waren, zo zeker als wij allen, ervan overtuigd dat zij de brave man terug zouden zien; dus, waren zij bedroefd, maar met waardigheid. Diezelfde achting was ook de reden dat velen in het dorp zijn dierbaar lijk nog eens wensten te zien. Men kon dit niet weigeren. Zij naderden allen de doodkist, met de stille heilige aandacht van een eerlijke roomsgezinde die neergeknield ligt voor het beeld van zijn heilige. Zo bezochten de eerste christenen de graven van hun gestorven

broeders en zusters, in die schone dagen van het christendom, toen de eerbied voor het verlichte woonhuis van de Onsterfelijke, door het verachtelijk bijgeloof nog niet tot afgoderij verlaagd was.’

De dag van de begrafenis van mijn dierbare vader werd voor ons hele huisgezin een dag van jubel, een van de zaligste feestdagen die ik ooit beleefd heb. Mijn vader werd volgens zijn uitdrukkelijke wil op het kerkhof achter de kerk begraven;⁴⁰³ gedragen door enkelen van de armste dorpelingen, niet door onze bedienden. Mijn moeder wilde het zo; omdat dit een dienst was die alleen kon verricht worden door zulke gediensstigen, die uitsluitend om loon gediend hadden en bij wie slechts geld en kost, werk en dienst, de betrekking uitmaakten die er tussen meester en dienaars gevonden wordt. Zoiets van onze bedienden te vergen zou wreed geweest zijn.

Onze leraar en de heer B. gingen voorop, daarop volgden de leraar van de publieke kerk en de gewezen leraar van onze vriend, die, nadat hij gewetenshalve voor het predikambt bedankt had, op een nabijgelegen dorp een plaats gekocht had en bewoonde; over wie ik eerder geschreven heb. Toen volgden onze bedienden, van de oudste af. Ten slotte onze naaste burens en een paar bekende dorpelingen. Men zag niets van dat onbetamelijk geloof van nieuwsgierigen en verwaarloosde jeugd. Alle huizen waren gesloten. Slechts achting en liefde staarden, schreiend en met beklemd hart, door een enkele vensterruit, het lijk van hun waardige vriend na. Zij zouden de man die zij zo hoog waardeerden, niet weerzien, niet weer groeten. Hij zou de arbeid van de zwoegende boer niet meer door een vriendelijke opmerking verlichten; hen geen achting, geen vertrouwen op henzelf en hun talenten meer inboezemen, door hen te leren terwijl hij hen scheen te raadplegen over landbouw en veeteelt; en hen zo voorzichtiger en gelukkiger te maken dan verreweg de meeste andere lieden in hun beroep.

Toen de vrienden die het lijk van mijn vader gevolgd hadden, terugkeerden, kwamen zij even in huis en gaven door de tranen op hun wangen, door hun zuchten, door hun ingehouden snikken te kennen hoe innig zij in ons verlies deelnamen, en gingen stil, bedaard naar de hunnen terug. De leraar van de publieke kerk bleef enkele minuten, om lucht te geven aan zijn van dankbaarheid overlopend hart. Hij drukte mijn moeder met hartelijkheid de hand en barstte uit, terwijl grote tranen langs zijn wangen rolden: ‘Mijn ziele sterve de dood van deze uw oprechte, en mijn uiterste zij gelijk het zijne!’⁴⁰⁴ (O voorstanders, heethoofdige onverstandig ijverende voorstanders der Dortse leer, nader het sterfbed van de eerlijke, nauwgezette christen, en uw hart zal u verzekeren dat hij zalig stierf.)

Toen wij met onze bijzondere vrienden alleen, en door het drinken van thee, bedaard genoeg waren om ons met zachte vreugde te wijden aan de zalige verwisseling van de ontslapen vrome, werd aan het plan door mijn moeder, mejuffrouw Warin, onze vriend en leraar beraamd, voldaan.

Wij gingen allen in de grote zaal, wij en al onze bedienden. Daar brachten wij, in plaats van een zogenaamde begrafenismaaltijd te houden (die

om hun in 't oog lopende onbetamelijkheden door de hoge overheid verdienden afgeschapt te worden), de avondmaalstafel in gereedheid. Inderdaad, kan er iets voegzamer worden bedacht, dan bij de dood en begrafenissen van een deugdzaam godvruchtig christen te denken aan de dood van hem, die door zijn heilrijke dood teniet heeft gedaan alles wat het sterven voor akeligs en treurigs in zich bevat. Hij heeft de dood van haar prikkel beroofd,⁴⁰⁵ hij is de opstanding en het leven.⁴⁰⁶ En hij heeft allen die in hem geloven, hem pogen na te volgen, verzekerd dat zij zullen leven, zelfs hoewel zij gestorven zijn.⁴⁰⁷

O, nooit zal ik dit avondmaal vergeten. De leraar had als tekst voor zijn rede genomen de woorden van Jezus tot Martha en Maria: *'Lazarus, onze vriend, slaapt.'*⁴⁰⁸ Wij zaten allen aan één tafel. De prediker hield ons niet bezig met geleerdheid. Hij onderzocht niet of de ziel, gescheiden van het lichaam, bewustzijn of een zeker voorgevoel van haar toekomstige staat had, ofwel dat zij in eigenlijke zin sliep. Neen, hij liet ons staan bij die grote weldaad, door Jezus verkondigd, de verzekering van onze onsterfelijkheid. Hij liet ons het verband zien tussen tijd en eeuwigheid, waarin geen gaping was, de betrekking tussen deze wereld en de wereld der geesten, tussen de aardbewoners als huisgenoten Gods en medeburgers van de heiligen met de geesten der rechtvaardigen. Hij plaatste de betreurde lieveling van ons hart, hij plaatste mijn vader aan deze gedachtenismaaltijd van onze Verlosser; en hij hief onze harten naar boven, waar Jezus is. Hij stelde ons de tussentijd tussen het afscheid van onze dierbare vriend, en het zalig weerzien van hem in het troostrijk, voor als de snel en onmerkbaar voorbijvliegende uren van een stille nacht. Hij bracht, zalig ogenblik! de blijde morgengroet van onze beminde, als zeer nabij voor onze geest.

Zo werd onze geest langzaam afgeleid van het pijnlijke, het terneerslaande, dat in het denkbeeld 'Wij hebben de beste man, de geliefdste vader, de edelste vriend verloren; wij zullen hem aan deze zijde van het graf nooit weerzien, niet meer met hem wandelen, spreken, niet meer zijn onderwijs, zijn troost genieten' natuurlijk de hele ziel vervult. Wij konden nu elke dag met zachte weemoedigheid van onze verloren geliefde spreken. Wij leefden en verkeerden als 't ware aanhoudend in de geest met hem. Onze weemoedigheid ging weldra over in kalme tevredenheid en stille zalige vreugde.

Wij ontvingen deze zomer geen logeergasten. Onze waarde leraar bezocht ons naar gewoonte elke dag. Wij wenden ons eraan, onder elkaar, over mijn lieve vader en over onderwerpen die met hem en onze toestand verband hielden, te spreken. Deze stof was zo rijk, zo onderhoudend, zo aangenaam, dat onze uren, onder het genot der zuiverste genoegens voorbijgingen. Wij ondervonden dus, in volle kracht, de waarheid van de verzekering van de grote apostel, dat alle dingen ten goede meewerken voor diegenen die God liefhebben,⁴⁰⁹ en dat de godzaligheid voor alle dingen nuttig is: hebbend de beloften voor het tegenwoordige en het toekomstige leven.⁴¹⁰

NOTEN BIJ DE TEKST

1. De wisseling tussen het tijdelijke en het eeuwige leven.
2. Vermoedelijk een ‘vertaling’ van de term ‘philosophes’. Daarmee bedoelt men in de achttiende eeuw meer de intellectuelen in het algemeen. De schrijfsters hebben hier overigens het oog op die philosophes die neigen tot een standpunt waarbij alles, ook de mens, verklaard wordt als onveranderbaar gevolg van wetten in de natuur (*nature* tegenover *nurture*). In dat geval komt men te staan voor de vraag of er plaats is voor de vrijheid van de wil, en voor de mogelijkheid dat men morele keuzes kan maken.
3. Verwijzing naar het standpunt ingenomen door Julien Offray de La Mettrie (1709-1751). In zijn in 1747 te Leiden gepubliceerde *L’homme machine* leidde hij het denken af uit de lichamelijke functies van de hersenen. De mens was een zichzelf regelende machine. Dit werk leidde tot grote opschudding. In de Republiek werd het verboden. Zie hierover Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796)*. Nijmegen 2005.
4. Het publiceren van poëzie en proza in ‘fragmenten’ is aan het einde van de achttiende eeuw een rage, vermoedelijk als gevolg van het nieuwe, persoonlijker, beleven van de werkelijkheid. Het unieke van bepaalde ervaringen lijkt dan belangrijker dan het verkrijgen van overzicht. Dergelijke fragmenten vindt men ook in de in aantal toenemende egodocumenten en dagboeken.
5. Zetfout, voor: Trévoux. Zie de inleiding voor de biografie van de schrijfsters in dit jaar.
6. Overeenkomst in 1579 tussen vooral de noordelijke provinciën om een samenwerkingsverband aan te gaan. Bij deze Unie van Utrecht werd ook de positie van de stadhouder geregeld. De overeenkomst werd enige jaren later de grondslag voor de Republiek.
7. Zeestraat tussen Denemarken en Zweden, toegang tot de Oostzee. De schrijfsters spreken over middeleeuwse tijden, toen de handel vanuit de Nederlanden zich nog beperkte tot Europa.
8. Voor de rust van zijn ziel en voor die van zijn vrouw.
9. Goede kazen. De schrijfsters kiezen hier voor een Noord-Hollandse tongval. Zij beogen een karakter van Mietjes voorouders te schetsen dat oervaderlandse trekjes heeft.
10. Een van de vroege Nederlandse protestantse bijbels, gedrukt in 1561, zo genoemd omdat ergens een kanttekening voorkomt met een rijmpje dat ontleend is aan een dobbelspel, beginnend: ‘Deux-aes’.
11. Jean Cauvin (Calvin, Calvijn) (1509-1564), Frans protestants kerkhervormer. Hij verspreidde vanaf 1536 vanuit Genève zijn radicale, uitsluitend op de Bijbel gebaseerde leer. Deze variant van het protestantisme kreeg gaandeweg veel invloed in de Nederlanden. Het calvinisme werd de publieke kerk in de Republiek (Nederduitsch Gereformeerde Kerk). De schrijfsters laten Mietjes voorouders zich wel bij deze vaderlandse kerk aansluiten, maar zij behouden hun evenzeer vaderlandse afkeer van dogmatisme.
12. Een achternaam, mogelijk om hun groeiende status aan te duiden.
13. Verwijzing naar de eerste vraag van de in calvinistische kring gebruikte *Heidelbergse catechismus* (1563): ‘Wat is uw enige troost, beide in leven en sterven?’
14. Supralapsaristen: aanhangers van de (streng) calvinistische leer dat God al vóór de val van Adam besloten had welke mensen uitverkoren dan wel verworpen zullen zijn. In deze opvatting, in tegenstelling tot het infralapsarisme, doet het er niet toe dat de

mens zelf een bijdrage kan of moet leveren aan zijn zalig-worden, door zich voor het goede in te zetten. De met het infralapsarisme samenhangende opvattingen werden veroordeeld op de synode van Dordt (1618-1619). De aanhangers daarvan (remonstranten) werden vervolgens uit de Nederduitsch Gereformeerde Kerk gezet. Mietjes voorouders gaan wel mee met de leer van de publieke kerk, maar maken daar geen halszaak van.

15. Het is niet duidelijk of dit een citaat is, dan wel een algemene weergave van het standpunt van de remonstranten.
16. Gereformeerd jargon. De nichten behoren tot de meer piëtistische (*mistique*) kerkvleugel, waar de persoonlijke houding met God, de *vrome* levenshouding, belangrijker is dan leerstellige problematiek. Daarom zijn zij *bedorven*: fout, niet tot de uitverkorenen behorend. Hun positie wordt uitvoeriger beschreven in I, p. 109-112.
17. *Mattheüs* 6:3.
18. Kerkelijke functies.
19. Het bestuur van de stad.
20. Dit in tegenstelling tot de nieuwere achttiende-eeuwse idee van smaak: *goût*, distinctie, beschaafdheid.
21. Dominee.
22. Verlichte bijbelinterpretatie, afkomstig uit Duitsland, die eind achttiende eeuw populair geworden was, door toedoen van de 'neologen'. Bij hen werd de Bijbel niet letterlijk geïnterpreteerd. Men zocht naar de algemene morele waarheden in de Bijbel, verborgen achter de tijdsgebonden vormen.
23. Ijveren. In de Statenvertaling is 'ieveren' het ijveren van de ware gelovige.
24. In de achttiende eeuw was de trots van de Friezen op hun oude wetten en gebruiken spreekwoordelijk.
25. De goed tegen bederf bestendige Wormer beschuit was sinds ongeveer 1700 populair. Deze beschuit werd vaak op schepen gegeten.
26. De Bijbel.
27. Van borat (soort geweven stof bestaande uit zijde en wol), of van sajet.
28. Ooit begindatum van een nieuw seizoen, en dag voor nieuwe contracten, verhuizingen enzovoorts (eigenlijk 1 mei en 1 november; maar Allerheiligen en Allerzielen, begin november, zijn feestdagen).
29. Verwijst naar de tot in de twintigste eeuw gebruikelijke 'grote schoonmaak' in het voorjaar.
30. Een uit 1750 daterende Franse kostschool (nu bejaardenoord). Deze wordt ook genoemd in de *Historie van Sara Burgerhart*, brief 84. Jacob heeft op die school uitsluitend dingen geleerd die nodig zijn voor zijn latere werk in de koophandel: zie volgende alinea.
31. In *Gen.* 24 is Laban de broer van Rebecca. Later wordt hij de schoonvader van haar zoon Jakob, wanneer deze gevraagd heeft om de hand van Labans dochter Rachel. Laban heeft echter vóór het tot trouwen kan komen, ervoor gezorgd, met allerlei listen, dat Jakob hem eerst tweemaal zeven jaar heeft moeten dienen.
32. Bedoeld is: Jakob had een prachtige hand van schrijven.
33. Beheerste, of bedaarde, neigingen.
34. Een filosoof (*philosophe*) is in deze tijd niet slechts iemand die zich bezighoudt met filosofie in de huidige, verengde betekenis. Een filosoof is een intellectueel die zich met *alle* kennis bezighoudt en die zich tevens een brede mening vormt over maatschappelijke, morele, religieuze en andere problemen.
35. De schrijfsters gebruiken hier 'Noord-Hollands'.
36. Gevlochten kransen, die in de bruiloftszaal (soms boven de hoofden van het jonge paar), of aan het huis gehangen kunnen worden.

37. De Franse kunstenaar Bernard Picart (1673-1733) is wereldberoemd geworden door zijn graveerwerk. Hij werkte ook in de Republiek. In 1711 vestigde hij zich definitief in Amsterdam.
38. In de poëzie van die tijd worden nog, in tegenstelling tot het proza, conform het classicisme, de regels van de Oudheid gevolgd. Daarbij hoort, dat ook in de illustraties de Hollandse situatie vertaald wordt naar de klassieken. Als iemand een leidende positie heeft in de handel *moet* hij uitgebeeld worden als Helleens veldheer, en *moet* de god van de handel Mercurius er een plaatsje in krijgen (deze over de wereld vliegende god heeft vleugels aan hoofddeksel en voeten). Dit soort composities heeft vaak iets hybridisch, als gevolg van de onvermijdelijke vermenging met elementen uit de Hollandse realiteit. De schrijfsters laten dat straks ook merken in hun beschrijving. Hun oordeel over de door henzelf in deze trant in hun jeugd gemaakte bruiloftsverzen wordt ook duidelijk in hun *Brieven over verscheiden onderwerpen* III (1781), p. 94-96. Daar heet het: 'Er kwamen ook Goden en Godinnen by de ruimte in. En Diana ging aan als een malloot, om dat de looze Cupido, door zyne moeder tot dat werkje verleidt, de Bruid uit den rei harer Maagden gevoert hadt. Mercurius had het magtig op zyn lyf met den bruidegom.'
39. God van het huwelijk.
40. Op zijn Spartaans, naakt. In Sparta mochten de vrouwen naakt meedoen aan allerlei sporten.
41. Zeegodin of zeenimf. Verwijzing naar de handel en scheepvaart.
42. François de Salignac de la Mothe-Fénélon (1651-1715), bisschop van Kamerijk, legde zijn opvoedkundige ideeën neer in zijn *Télémaque* (1699). Hier is van minstens zo groot belang zijn *Traité de l'education des filles* (1689; er verschenen hiervan ook Franstalige edities in de Republiek). Daarin laat hij, in veel grotere mate dan gebruikelijk was, meisjes van jongs af aan allerlei zaken leren, maar zó dat het aansluit bij hun natuurlijke ontwikkeling en besef. Het gaat om brede vorming, zonder strengheid. Voor de pedagogische denkbeelden van de in dit hoofdstuk voorkomende personen, en hun invloed in de Republiek, zie Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw*. Hilversum 2005.
43. John Locke (1632-1704), Engels filosoof. Zijn ideeën over opvoeding verwoordde hij in zijn *Some Thoughts Concerning Education* (1693). De Franse vertaling van dat werk verscheen in de Republiek in verschillende edities, maar in 1698 verscheen ook een Nederlandse vertaling: *Verhandeling over de opvoeding der kinderen. Behelzende verscheydene nutte aenmerkingen die de ouders ten opzigt van 't lichaam, doch voornamentlijk van de ziel hunner kinderen in de opvoeding hebben waar te nemen*. De idee is het kind in het eigen specifieke, natuurlijke karakter te helpen ontwikkelen, met behulp van ervaringen.
44. Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), Frans schrijver. Wegens de onorthodoxe ideeën in zijn *Julie* (1758) moest hij Frankrijk ontvluchten. In zijn *Emile, ou de l'Education* (Amsterdam 1762) pleit hij voor een natuurlijke opvoeding, waarbij tot het twaalfde jaar nauwelijks ingegrepen wordt. Het kind moet als het ware zelf alles ontdekken. Later volgt een ietwat steviger duiden van de richting die het kind moet inslaan; maar die begeleiding bestaat meer in het tonen van de mogelijkheden. Voor de tijdgenoten, en eigenlijk voor iedereen tot op heden, is het duidelijk dat de vrijheid die Rousseau het kind bood, veel te groot was.
45. Allard Hulshoff (1734-1795), doopsgezind predikant te Amsterdam, correspondent van de schrijfsters. Hij won een bekroning (net als Formey) met zijn inzending op een prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen: *Verhandeling over de zedelyke opvoeding [...] ter beantwoording der Vraag: hoe moet men het verstand en het hart van een kind bestuuren, om het, te eeniger tyd, een gelukkig en nuttig mensch te doen worden?* (1766). Hulshoff neemt als uitgangspunt de positie in dat bij kinderen

‘rustende Geschiktheden’ zijn ‘die Opwekking noodig hebben’ (p. 3). Die opvoeding dient niet solitair te geschieden. Het kind moet daartoe in en door de maatschappij geholpen worden ‘zonder welke de Reden en het Zedelyke Gevoel in haare Zaaden sterven’ (p. 3). Hulshoff verzet zich tegen Rousseau, die deze geschiktheden loochent en die de samenleving en beschaving slechts verderfelijke invloed op het kind ziet hebben (p. 4, 39). Zie ook Willeke Los, ‘De predikant als pedagoog: de prijsverhandeling van Allard Hulshoff [...] over geestelijke en zedelijke vorming’ (verschijnt 2007 in: Ernestine van der Wall, Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*).

46. De Berlijnse filosoof Johann Samuel Formey (1711-1797) werd eveneens bekroond (zie voorgaande noot), voor zijn *Verhandeling wegens de opvoeding der kinderen*. Deze werd eveneens gedrukt (1766).
47. Zitstoof waarin een vuurkooltje gelegd kan worden, zodat vandaaruit de warmte door het lichaam opstijgt.
48. In Amsterdam vormden de buitensingels samen de stadsgrens. Tegenwoordig heten deze singels: Nassaukade, Stadhouderskade, Mauritskade. Daarbuiten begint het platteland. Bij dit buiten hoort ook een ‘bosch’ (I, p. 221).
49. Pierre Lyon(n)et (1707-1789), Nederlands zoöloog en natuurkundige. Zijn werk over de wilgenrups, *Traité de la chenille qui ronge les saules*, verscheen te Den Haag in 1760.
50. Albrecht von Haller (1708-1777). Deze Zwitserse fysioloog studeerde in Leiden bij Boerhaave. Hij publiceerde onder meer over erfelijkheidskwesties. De ‘voortgang des kuikens’ beschrijft Von Haller in zijn *Sur la formation du coeur dans le poulet [...]*. Lausanne 1758.
51. Verwijzing naar *le bon sauvage*: in de gehele achttiende eeuw de edele natuurmens zonder (naar men dacht) de lasten van een beschaafde en intellectuele opvoeding.
52. Jan Luiken (Luyken) (1649-1712), Nederlands dichter. Zijn werk ligt vaak in de mystiek-geestelijke sfeer. Hij maakte een groot aantal populaire emblemataboeken. Daaronder zijn *Voncken der Liefde Jesu* uit 1687. Met het *Kinderboekje* is vermoedelijk bedoeld het door Luiken voor zijn kleinzoon gemaakte, postuum verschenen *Des menschen begin, midden en einde. Vertoonende het kinderlyk bedryf en aanwas, in een en vyftig konstige figuren* (1712). Hierin wordt aan de hand van elke bezigheid, elk spelletje van het kind een les gegeven aan de oudere: die moet niet langer spelen maar zich geheel richten op de eeuwigheid.
53. De Amsterdamse diamantzetter Hendrik Graauwhart (1661-1732) maakte boekjes waarin prentjes door rijmpjes toegelicht werden; zoals *Leerzaame zinnebeelden. Bestaande in Christelyke bedenkingen door vergelykinge eeniger schepselen, als dieren, vogels, gewassen [...] in vaarzen en uitbreidingen*. Amsterdam 1704, en *Voorbeeldelyke zeede-lessen, genoomen uyt den eersten toestand des werelds, des menschen leven, amp-ten, staaten, konsten en neygingen des gemoeds [...] in vaarzen en uitbreidingen te zamen gesteld*. Amsterdam 1709. Zijn werk is, voor zover bekend, ten minste tot in 1764 herdrukt.
54. De *Metamorfosen* (of *Herscheppingen*) van Publius Ovidius Naso (43 v.C.-17 n.C.), Romeins dichter. De *Herscheppingen* en de *Klaag-brieven* van Ovidius kwamen respectievelijk als deel II en III uit, in 1700 en 1701, in een vertaling van het gehele oeuvre van Ovidius, door Abraham Valentyn en enkele anderen.
55. Jacob Cats (1577-1660), Nederlands dichter. Zijn werk is bestemd voor de Nederlandse burger. Over de blijvende populariteit van Cats, ook in de achttiende eeuw, in allerlei drukken, zie Joost Kloek, ‘Burgerdeugd of burgermansdeugd? Het beeld van Jacob Cats als nationaal zedenmeester’. In: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, p. 100-122.

56. De predikant Simon Molenaar (1682-1738) publiceerde 1723-1728 de eerste druk van zijn leerboekje, bedoeld om de calvinistische catechismus te begrijpen: *Bybel-merch, ofte kort begrip der ware godsgeleerdheid, vervattet in den Heidelbergischen Catechismus* (2 dln).
57. Athanasius (295-373), bisschop van Alexandrië, stelde ten behoeve van het concilie van Nicea (325) een geloofsbelijdenis op waarin de essentiële christelijke waarheden opgesomd worden. Daarentegen is de zogeheten geloofsbelijdenis van Athanasius (het 'Quicumque') pas in de vijfde eeuw ontstaan. Deze is wel opgenomen in de belijdenisgeschriften van de publieke kerk. 'Athanasius' wordt in teksten als deze doorgaans gebruikt als aanduiding van de leer van de godheid van Christus en de leer van de drie goddelijke personen, om een tegenstelling te scheppen met 'socinianen' en anderen die 'God' erkennen maar geen behoefte hebben aan verdere preciseringen omtrent de aard van God.
58. De dominee gebruikt hier allerlei uit geloofsleer en catechismus vertrouwde uitdrukkingen en begrippen.
59. Alles wat met het spel van de liefde te maken heeft.
60. De belangrijkste Griekse dichter, uit de achtste eeuw voor Christus.
61. Publius Vergilius Maro (7-22), Romeins dichter.
62. René Descartes (1596-1650), Frans filosoof, vanaf 1628 woonachtig in de Republiek.
63. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), Duits filosoof.
64. Isaac Newton (1643-1727), Engels filosoof.
65. Desiderius Erasmus (1466(?)-1536), in Holland geboren filosoof.
66. De mede door de schrijfsters zeer bewonderde Nederlandse Lucretia Wilhelmina van Merken (1721-1789) gold in de achttiende eeuw als bijzonder talentrijk. Zij schreef vooral heldendichten en leerdichten als *Het nut der tegenspoeden* (1762) en *De ware geluksbedeeling* (1792). Zij schreef tevens toneelstukken naar Frans-classicistisch model, die vaak het doel hadden het vaderlands republikaans model te steunen: *Beleg van Leyden* (1774) en *Jacob Simonszoon de Rijk* (1774).
67. Beroemde Italiaanse geleerde vrouwen waren bijvoorbeeld: Maria Gaetana Agnesi (1718-1799), Milanees wiskundige; Laura Bassi (1711-1778), natuurkundige te Bologna. Het is niet onmogelijk dat Wolff en Deken hier in gedachten hebben de door J.H. van Swinden gehouden aanspraak aan de vrouwen, bij de opening van *Felix Meritis* in 1788 (in zijn *Redenvoering en aanspraak, ter inwijding [...]*, 1789, p. 115 vv.). Daar noemt Van Swinden Agnesi en Bassi, alsmede de zusters Bianchi, sterrenkundigen te Bologna, als toonbeelden van Italiaanse wetenschap.
68. Waar Jacob zijn opleiding kreeg, zoals eerder al beschreven is.
69. Deze plaats is niet toevallig genoemd. Er was daar tot 1685 (zie volgende noot) een meerderheid van protestanten. Na 1685 bleef er een aanzienlijke minderheid over.
70. In Frankrijk was, na de herroeping in 1685 van het edict van Nantes, uitsluitend de katholieke eredienst toegestaan.
71. In de Amsterdamse bestuurlijke kringen van die tijd komen personen met die geslachtsnaam voor.
72. De opvoeding van meisjes vond vooral plaats in door nonnen gedreven kostscholen.
73. Pierre du Moulin (1601-1684), Frans calvinistisch predikant. In 1652 verscheen zijn *Vrede der zielen en gerustigheit des gemoets* (als vertaling van zijn *Traité de la paix de l'ame*, 1662) te Amsterdam. Dit meditatieve handboekje voor het geestelijk leven is vaak herdrukt, met ietwat gewijzigde titel.
74. Gebruikelijker is namelijk dat de huurder tevens 'kostganger' is. Dat kost uiteraard meer.
75. In de traditie loste de Griekse wijsgeer Pythagoras (ca. 582-ca. 507) in Egypte een zeer belangrijk mathematisch probleem op (de stelling van Pythagoras) met deze uitroep. Daarna offerde hij in dankbaarheid de goden de genoemde honderd stieren. De vroegste bronnen voor dit verhaal dateren overigens van vijf eeuwen na zijn dood.

76. Voor aandoeningen (echte gevoelens) vatbaar.
77. *Matth.* 6:4-5: 'Als gij aalmoes doet, zoo laat uwe linkerhand niet weten wat uwe rechter doet, opdat uwe aalmoes in 't verborgen zij: en uw Vader die in 't verborgen ziet, die zal het u in 't openbaar vergelden.'
78. Zeno van Krition (ca. 335-264), Grieks wijsgeer en leider van de stoa. De wijsbegeerte van de stoa legt een accent op een ethische houding waarbij het individu zich niet in beroering laat brengen door hartstochten, gevaren, liefde of leed.
79. Dit heeft betrekkelijk weinig te maken met mystiek. De tekst beschrijft straks uitvoeriger om welke varianten van persoonlijke beleving van geloof en God het hier gaat. De nichten zijn in het voorgaande al een keer kort aan de orde gesteld.
80. 'Fijnen' worden in de wandeling genoemd: die vromen, meestal uit de lagere klassen, die vooral vanuit de Bijbel leven en vaak wat wereldvreemd zijn. Zij leggen andere lieden graag hun normen op. Zij zijn in blijspelen en vaak een geliefkoosd onderwerp van satire.
81. De in de synode van Dordrecht (1618-1619) vastgestelde belijdenis of leerregels van het Nederlandse calvinisme volgend.
82. Afgestemd op het gemoed, de innerlijke geloofsbeleving.
83. Verkleinwoorden zijn gebruikelijk bij deze piëtistische bevindelijken. Alles is *klein*, overzichtelijk, hanteerbaar. Het is een geloof dat past bij de 'stillen in den lande' zoals de bijbelse uitdrukking is.
84. Onbegrijpelijk. Voor de betekenis van dit woord, zie A. Hanou, 'Van Cousheda tot Bliktri.' In: *MedJCW* 29 (2006) p. 57-59.
85. Een Nederlandse druk met die titel is onbekend. Vermoedelijk is een editie bedoeld van het in 1704 voor het eerst verschenen leven van de Bretonse dienstmaagd-mystica Armelle Nicolas (1606-1671): *L'Ecole du pur amour de Dieu, ouverte aux sçavans et aux ignorans, dans la vie merveilleuse d'une pauvre fille idiote paysanne [...], Armelle Nicolas*. Er verschenen in de loop van de achttiende eeuw verschillende Duitse vertalingen, getiteld *Die Schul der reinen Liebe Gottes*.
86. Zie een eerdere passage in de tekst. Het hier voorkomende *Jesus liefde vonken* wordt daar eveneens al genoemd.
87. Jakob Böhme (1575-1624), Duits mysticus. Hij had zeer lang grote invloed, ook in ons land, waar een belangrijk deel van zijn werken gedrukt werd.
88. Dirk Rafaelsz Camphuysen (1586-1627), remonstrants dichter. Zijn *Stichtelycke rymen* (1624) waren buitengewoon populair (ruim dertig keer herdrukt).
89. Onduidelijk boekje. Er zijn nogal wat boeken met hart, herte enzovoort in de titel (bijvoorbeeld door Luiken).
90. Dit werk van de Catalaan Miguel Comalada (zestiende eeuw) werd al in 1565 in het Nederlands vertaald. Er verschenen sindsdien heel wat drukken. In 1753 luidde de titel: *Schat der ziele. Alwaer den mensch geleert wordt, op wat manier hy door verstervinge der sonden en quaede begeerlykheden kan geraeken tot volmaecktheyd der liefde Gods*.
91. De drie volgende werken zijn van de hand van John Bunyan (1628-1688), welbekend Engels protestants auteur van spirituele allegorische handleidingen voor het leven van christenen. Zijn *The life and death of mr. Badman, presented to the world in a familar dialogue between mr. Wiseman, and mr. Attentive* (1680) komt al in 1683 voor als vertaling: *Het leven en sterven van Mr. Quaadt, ofte eens godloosens reyse na het eeuwige verderf*. Zijn *The Holy war, made by Shaddai upon Diabolus* (1682) werd al in 1685 vertaald als *Den heyligen oorlogh van El-Schaddai tegen Diabolus*. Zijn *Pilgrims Progress* (1672-1678) behandelt in het eerste deel de pelgrimstocht van Christian naar de heilige stad en in het tweede deel de tocht van Christians vrouw. Dit laatste verhaal kan men in vertaling vinden onder titels als *Eens christins reyse na de eeuwigheid* (1738).
92. De Tielse gereformeerde vrijetijdstheoloog Cornelis van Niel (ca. 1612-1670) publiceerde in 1660 *Den donder-slagh der godloosen, wegens het schrickelyck oordeel, ende de*

pyne der hellen. Met de hemelsche vreugde voor de geloovige zielen, een soort 'stichtelijk' volksboek zoals die al in de Middeleeuwen bestonden. In dit boek worden christelijke schrijvers uit anderhalf millennium bij elkaar gezet en hun mening over het onderwerp geciteerd.

93. Onduidelijke titel.
94. Het lichaam. De 'vleselijke lust', als tegengesteld aan de geestelijke neigingen van de ziel, wordt in de hiervóór genoemde literatuur soms afgebeeld als mannelijke figuur met ezelsoren. Zie bijvoorbeeld Luikens *Jezus en de ziel* (1678), afbeelding 7.
95. *Matth.* 6:19-20.
96. Bij de gelovigen bestaat aarzeling over de geoorloofdheid van het dansen. Toch behoort het leren dansen bij de opvoeding van kinderen uit de hogere burgerstand. Daartoe wordt een dansmeester uitgenodigd om aan huis les te komen geven. Eveneens in het eigen huis worden af en toe danspartijen of bals georganiseerd, als vermaak, maar tevens om de sociale contacten binnen de eigen stand te cultiveren. Het is bijvoorbeeld de mogelijkheid voor jongedochters om uit te zien naar een huwelijks-partner. Achttiende-eeuwse dansen zijn dus 'groepsgericht' en zijn niet bedoeld om individueel te excelleren.
97. Galabals.
98. Anna Maria van Schurman (1607-1678), calvinistische dichteres en talenwonder. Op zestienjarige leeftijd correspondeerde zij met Cats. In het laatste deel van haar leven was zij piëtiste.
99. Pieter Corneliszoon Hooft (1581-1647), Nederlands dichter. In 1639 werd hij bij besluit van de Franse koning geridderd.
100. Maria Tesselschade Visscher (1594-1649), Nederlands dichteres.
101. Anna Roemers Visscher (1584-1651), Nederlands dichteres.
102. Susanna van Baerle (1599-1637), echtgenote van Constantijn Huygens.
103. Georg Friedrich Händel (1685-1759), Brits componist van Duitse afkomst.
104. Jean-Jacques Rousseau (zie noot 44) heeft inderdaad rond 1745 een carrière gezocht als componist.
105. Jean-Baptiste Lully (1632-1687), Frans componist van Italiaanse afkomst, in dienst van Lodewijk XIV.
106. In de mythologie: oersterke held.
107. Onweer is een vast thema in de literatuur tussen 1750 en 1800. De gevoelige burger voelt zich aangeraakt door de grootsheid van dit natuurverschijnsel. Daarin herkent hij vaak de hand van de Schepper van de natuur (er bestaat zoiets als een 'onweers-theologie'). Voor de laagste standen blijft het eerder, in hun bijgeloof, een angstaanjagend en haast duivels verschijnsel. Wolff en Deken zelf vertaalden eerder het gedicht 'Het onweder' van de Duitse dichters Anna Louisa Karschin (in: *Brieven over verscheidene onderwerpen* 1781, II, p. 169-171). Vergelijk ook de beschrijving van het onweer hier, deel II, p. 223-224.
108. Een confrontatie tussen kind en lijk is niet ongebruikelijk in de didactische kinderliteratuur van deze periode. Zo vindt men bij Hieronymus van Alphen in diens *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* (1778) een 'Klagt van den kleinen Willem op de dood van zijn zusje', en in zijn *Tweede vervolg der kleine gedigten voor kinderen* (1782) het gedicht 'Het lijk'. Ik geef de eerste tekst, over het gestorven Mietje (!):
Ach, mijn zusjen is gestorven,
nog maar veertien maanden oud.
'k Zag haar dood in 't kisje liggen:
ach wat was mijn zusje koud!
'k Riep haar toe: mijn lieve Mietje!
Mietje! Mietje! maar voor niet.

Ach! haar oogjes zijn gesloten;
 schreien moet ik van verdriet.
 Altoos wil ik om haar treuren,
 bloempjes strooien op haar graf:
 Wenend aan de kusjes denken,
 die mij 't lieve meisje gaf.
 Morgen zal ik – maar voor mij ook
 is 't gevaar van sterven groot.
 Gistren liep zij met mij speelen;
 gistren nog! en nu – reeds dood!

109. Tot ver in de twintigste eeuw bestond de gewoonte dat 'aanzeggers' het overlijden van een bekende kwamen aanzeggen aan de voordeur. Er werden hiertoe standaardformuleringen gebruikt.
110. Voorbeeld, bewijs.
111. Schranderheid. In dit geval van intelligente bij-de-handheid, niet geleid door inzicht of goede smaak, en daarom niet blijk gevend van goede opvoeding. Zie voor meer informatie hierover de inleiding.
112. Hier aanduiding van oude vrouw in het algemeen; zoals daarnaast in breed-Amsterdams elke volwassenene met 'oom' of 'tante' aangeduid werd en elk (ongetrouwd) meisje met 'nichtje'.
113. Gewoonlijk zal iemand als Grootje zich vervoegen aan de dienstingang voor leveranciers en dergelijke bij het souterrain, *onder* de stoep. Mietje is in dit geval de bellenmeid vóór, omdat zij begrijpt dat Grootje de eigenaars-bewoners zelf wil spreken; de stoep/trap geeft toegang tot hun territoir. Dat neemt niet weg dat Mietje zelf, in het volgende, er inderdaad 'meids' gedrag uit de lagere standen op na blijkt te houden. Zij is niet fijngevoelig en toont geen respect. In dit hoofdstuk wordt voortdurend bij de lezer kennis bekend verondersteld van een groot aantal zaken over de leefwijze van de hogere Amsterdamse burgerstand: bijvoorbeeld de inrichting van een grachtenhuis, aantal en soort aanwezige gediensstigen. Bij de burgers van hogere stand is het toch, hoe welwillend moeder Grootje ook tegemoet treedt, vanzelfsprekend dat Grootje in het voorhuis blijft en niet wordt uitgenodigd in de privévertrekken. Beschaafde lieden behandelen anderen als gelijkwaardigen, maar daarom nog niet als sociaal gelijken.
114. Indicatie van de ongehuwde status van Mietje. Haar moeder is daarentegen *me(n)vrouw*. Wat vrouwen betreft: bij de lagere burgerklasse is de aanspraak uitsluitend: 'juffrouw'. Vrouwen uit de volksklasse heten 'Vrouw X.' of 'Lijjsje'.
115. Welk dialect Grootje hanteert is moeilijk uit te maken. Grootje heeft (p. 183) een kamertje bij Lijsjes zus, in de volkse Vinkenstraat (p. 181) bij de Haarlemmerdijk. Zij lijkt echter niet een echt Haarlemmerdijs, Jordanees of vergelijkbaar Amsterdams dialect te spreken; eerder een soort algemeen-Noord-Hollands. Waarschijnlijk bedoelden Wolff en Deken (zelf min of meer Noord-Hollanden) dit type uit de volksklasse een soort algemeen-herkenbaar en voor een romankarakter functioneel plat-Hollands mee te geven.
116. Baartje is te moe om de betrekkelijk korte afstand tussen de Vinkenstraat en de blijkens de context westelijke grachtengordel af te leggen. Waarschijnlijk is zij de avond tevoren uit Zwolle vertrokken en 's nachts de Zuiderzee overgestoken met een beurtschip, zonder echt te slapen. 's Ochtends heeft zij dan bovendien haar weg moeten vinden in het drukke Amsterdam.
117. Onduidelijk waarom (om nog een *boodschap* te bezorgen?), of waarom op die tijd dáár. De Binnen-Amstel (tussen Dam en Hogesluis/stadsgrens) is een bedrijvig stuk rivier, waar veel binnenschepen vracht lossen.

118. Bijbels gezien betekent dat, dat haar tijd 'vol' is (voorbeeld: na veertig jaren bereikt het Joodse volk het beloofde land). Dat sluit aan bij de door Grootje in deze passage gedemonstreerde gelovigheid en haar verlangen nu spoedig in de Heer te mogen gaan rusten. Haar taalgebruik, plots vol verkleinwoorden (*ik wagt mijn tijdje af*), is kenmerkend voor dat van de eenvoudige, piëtistische gereformeerde gelovigen, de kleine luyden. Met dit voorbeeld van *eenvoudig* en eerlijk, niet dogmatisch (vernuftig!) geloof, stellen de schrijfsters Mietje andermaal een les voor ogen.
119. Tot het eind van de achttiende eeuw was Haarlem inderdaad nog een centrum van de textielindustrie.
120. De economische bedrijvigheid.
121. Spaanse wijn. Medio deze eeuw een gebruikelijk opkikkertje in de loop van de dag. Wijn wordt meer dan nu gezien als versterkend middel.
122. Dit is een soort gastvrijheid die wij waarschijnlijk niet meer op prijs stellen. Men bedenke dat Baartje anders bij haar zus geen echte, laat staan verwarmde slaapstee gekregen zou hebben. De woonomstandigheden van het gewone volk waren daar niet naar.
123. Een zeer onbetamelijke zaak, bij alle klassen.
124. Zwaait (in hoog tempo). Misschien ook hier een voorbeeld van Mietjes onbarmhartige observaties?
125. Buitenshuis gedragen, over de door gediensdigen binnenshuis gedragen, de haren bijeen houdende ondermuts heen.
126. Mogelijk te lezen als, vanuit het standpunt van de schrijfster(s) op latere leeftijd: 'Geweten! Op dat moment al had ik moeten beseffen dat mijn moeders handelwijze ten opzichte van Grootje en Lijsje veel zuiverder was dan de mijne.'
127. Zie deel I, p. 173-180: 'Ik schrijf mijn ersten brief'.
128. Losmaakt van mijn situatie en gevoelens. Dat *verwijderen* kan ook slecht zijn voor een mens. Zo wordt hierna in de oorspronkelijke tekst gezegd (p. 231), betrekking hebbend op mensen die het geluk in zichzelf kunnen vinden: 'Alles wat hun hart verwijderd, vermindert de som van hun geluk.'
129. Pope publiceerde deze satire op de modezucht bij vrouwen in 1712-1714. Dit gedicht werd in ons taalgebied vertaald door Pieter Boddaert Junior in 1791 en nagevolgd door E.J.B. Schonck in 1792. De in deze alinea genoemde teksten behoren alle tot het genre van het spotheldendicht. Zie voor dit alles nader: *Nijmeegse mutsen. Een satire uit 1792. E.J.B. Schonck, De Bonheurs uit de mode. Heldendicht. Uitgegeven en toegelicht door André Hanou*. Leuth 2006.
130. Het komische gedicht *Ver-vert* (ook: *Vert-Vert*) *ou les voyages du perroquet de la Visitation de Nevers*, door de Franse dichter Jean-Baptiste-Louis Gresset (1707/9-1777) werd buiten zijn weten in 1734 uitgegeven. Er verschenen daarop een groot aantal edities te Amsterdam. De auteur, een jezuïet, werd wegens deze publicatie uit zijn orde gezet. In dit gedicht beschrijft de papegaai Vert-vert zijn belevenissen tussen zeelui en nonnen.
131. In zijn *Lutrin* (1674-1683) vertelt Boileau hoe diverse groepen ordegeestelijken slaags raken over bezit en plaats van een koorlessenaar ('lutrin').
132. Zie eerdere noot.
133. Nicolaas Simon van Winter (1718-1795), echtgenoot van Lucretia van Merken, Nederlands dichter en toneelschrijver. In zijn treurspel *Monzongo, of de koningklyke slaaf* (1774) neemt hij het op voor in slavernij levende indianen in de Berbice. In het treurspel *Menzikoff* (1786) beschrijft hij het lot van de minister van Peter de Grote, Alexander Menzikoff, als balling in Siberië, nadat hij betrokken raakte bij een ruzie tussen Peter en diens vrouw.
134. De Franse dichter en toneelschrijver Alexis Piron (1689-1773) schreef in 1736 zijn *Le*

- métromanie, ou, Le poète* (eerste opvoering en druk: 1738). In deze komedie is de hoofdpersoon Damis geobsedeerd door het maken van verzen, te pas en te onpas. Nog in 1801 maakte A.L. Barbaz een bewerking: *De poëet, of de rymdrift*.
135. Over de programmering van een avond in de Amsterdamse schouwburg, de opeenvolging van serieus spel, dans en klucht en het repertoire, zie Anna de Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland, 1700-1772*. Hilversum 1998; idem, *Het repertoire van de Amsterdamse schouwburg 1700-1772*. Maastricht 2001; Hans de Leeuwe, *De Amsterdamse schouwburg in 1795 [...]*. Zutphen 2003.
 136. Deel I, p. 132: 'Alle deugdzaame menschen verfoeijen de wulpsche tooneeldanssen.'
 137. In een armoedige woning. Een bezoek daaraan wordt hieronder beschreven.
 138. Straat tussen Prinsengracht en Marnixstraat, noordelijk van het Raamplein.
 139. In deze tijd had toneelbezoek nog niet veel van een eerbiedvol bezoek aan een kunstmanifestatie. Over het lawaai, zie A. Hanou, '26 Januari 1720. Burgemeesters en Wethouders van Amsterdam verscherpen met een "Handhaving der Ordre" de sancties tegen misdragingen van publiek en acteurs in de Schouwburg. Iets over de sfeer in de Schouwburg.' In: R.L. Erenstein (hoofddred.), *Een theatergeschiedenis der Nederlanden. Tien eeuwen drama en theater in Nederland en Vlaanderen*. Amsterdam 1996, p. 306-311.
 140. Mogelijk een vertaling van het eerder in de achttiende eeuw gebruikelijker *petit maître* (dandy).
 141. De verschillende standen (zoals: dominees, advocaten, dokters) dragen een bij die stand behorende pruik. Vermoedelijk is deze pruik er één zoals die gedragen werd door beurslieden (de beurs bezoekende kooplui en financiers). Het jongmens komt dus uit een familie met geld, maar in dit geval zonder 'fatsoen'.
 142. Ofwel Hendrik Chalon (1715-1789), muziek- en orkestmeester van de schouwburg vanaf ongeveer 1742; ofwel diens zoon Henri-Louis Chalon (1744-?) die deze functie had ongeveer in de periode 1765-1772.
 143. *De malle wedding, of gierige Geeraardt*: een blijspel (1671) door Joan Blasius (1639-1672) dat uiteindelijk gebaseerd is op *El mayor imposible* door Lope de Vega (1562-1635). Het stuk handelt over de liefde van Karel voor Izabelle. De gierigheid van haar broer Geerard (*Gerrit*) werpt daarbij allerlei obstakels op. Het was buitengewoon populair en werd in ieder geval tot in 1768 regelmatig opgevoerd: A. de Haas, *Repertorium van de Amsterdamse schouwburg, 1700-1772*. Maastricht 2001, p. 222.
 144. Er worden zelden of nooit nieuwe decors gemaakt bij een nieuw stuk. Er is een vaste set mogelijkheden, bijvoorbeeld: de vrije natuur, het hof en daarbij ook de decors in deze passage genoemd. De vaste bezoeker weet dus goed welke artiest het decor dat hij op dat moment ziet, gemaakt heeft.
 145. Zeuxis (werkzaam in de vijfde eeuw voor Christus) schilderde volgens de traditie de schone Helena. Daartoe verzamelde hij de schoonste aspecten, lichaamsdelen, van een aantal andere vrouwen.
 146. Een kluchtspel uit 1684, door de Amsterdamse toneelschrijver Thomas Asselyn (circa 1620-1701). De dienstbode-moffin Machteld trouwt met Jochem. Vanaf dat moment mishandelt zij Klaartje, het kind van Jochem uit diens eerste huwelijk; en bevoordeelt zij haar eigen kind Katrijntje. Haar gedrag komt aan het licht en zij moet om vergeving vragen. De herinnering van de schrijfsters aan dit stuk lijkt verward. Zij spreken over een *Catrijn* (en later over een *Oom*) die Klaartje in bescherming neemt. In feite komt in het stuk slechts een tante van Klaartje voor als haar beschermster: Aaltje.
 147. Kind uit een eerder huwelijk.
 148. De erotiserende balletten tussen de bedrijven, of vooral: tussen het eerste, ernstige stuk en het daarna volgende blijspel of klucht.

149. Dat valt nogal mee: de schrijfsters lijken hier even te vergeten dat Mietje voornamelijk de historie van Jozef vertelt, min of meer zoals haar moeder die al neergeschreven had.
150. De historie van Jozef is te vinden *Genesis* 37-50.
151. De in de Bijbel voorkomende naam voor het latere land Israël.
152. *Joh.* 1:18.
153. Edward Pocock (1604-1691), Engels theoloog en oriëntalist te Oxford. Het is niet duidelijk welk werk Mietje gelezen heeft. Misschien het werk dat met een inleiding van Pocock in het Nederlands verscheen: de in de oosterse wereld spelende, mystiek-pantheïstische wijsheidsvertelling *Het leven van Hai Ebn Yokdhan* (Amsterdam 1672).
154. *Joh.* 7:17.
155. Een werk van La Pluche. Zie over deze de inleiding, en bijbehorende noot..
156. *Matth.* 11:28.
157. Toen hij door Johannes de Doper in de Jordaan gedoopt werd; *Matth.* 3:16; *Luk.* 3:22.
158. Compilatie van verschillende Jezus-uitspraken.
159. Dus: alles wat men kan weten van God, Schepper, op basis van het leerboek der natuur; maar zonder de specifieke kennis van God, de meerwaarde aan godskennis, die alleen een bijzondere openbaring (de leer van Christus, in de Bijbel) kan opleveren.
160. *Luk.* 6:28-29.
161. Dit is een vrij algemeen denkbeeld bij de tijdgenoten. Zie bijvoorbeeld *Het Land, in brieven* (1788) van Elisabeth Maria Post (1755-1812). In hun eigen werk is het bij Wolff en Deken eveneens een geliefd thema. Toch is het decor van hun romans meestal de grote stad: dáár moet de slag om beschaving en verlichting gewonnen worden, wil de maatschappij zich in de goede richting ontwikkelen. De schrijfsters hebben geen last van escapisme.
162. Voor Van Merken, zie noot 66. Indien men deze passage biografisch wil duiden, kan slechts opgemerkt worden dat van een ontmoeting van de schrijfsters met Van Merken niets bekend is. Wel poogde Wolff een briefwisseling te beginnen met Van Merken, maar deze toonde daarbij een gedrag dat nogal lijkt op dat wat iets eerder, deel II, p. 23, beschreven wordt: het genie wil zich niet op gewone wijze met gewone mensen onderhouden. Opmerkelijk is wel dat in die correspondentie ook even gelegenheidsgedichten ter sprake komen (vgl. *lof-verzen* hier). Wolff schrijft 2 januari 1777 aan de door haar bewonderde Van Merken: 'ik die de courage had, om een Bruiloftsvaers voor u te maken [...] ik had het hart niet om het U te zenden' (*Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, ed. P.J. Buijnsters. Utrecht 1987, dl. I, p. 301).
163. Van Merken publiceerde inderdaad heel veel gelegenheidsverzen. Vele daarvan worden opgesomd bij J. Wille, *Literair-historische opstellen*. Zwolle 1962, p. 202-249. Misschien heeft één van die gedichten de bijzondere aandacht van de schrijfsters getrokken: een gedicht gemaakt op het neerleggen van zijn ambt door de Middelburgse burgemeester Willem van Citters, *Middelburg vertroost door de godsvrucht* (1749).
164. Dit is de basispositie van het protestantisme. Iedere mens moet zelf de Bijbel (kunnen) lezen, zonder richtlijnen van kerkelijke autoriteiten. De bekering tot het geloof, in een rechtstreekse confrontatie met de tekst, is daarom eigen verantwoordelijkheid en mag niet het gevolg zijn van tradities. Mietje plaatst misschien niet vraagtekens bij dat precieze standpunt, maar wel bij de zogenaamde helderheid van de tekst.
165. De formulering is mogelijk ontleend aan de tekst van de *Nederlandsche geloofsbelijdenis* van 1561 (artikel 20), een van de belijdenisgeschriften van de publieke kerk. De begrippen afzonderlijk genomen zijn 'normaal' bijbels .
166. Bedoeld: de rede heeft het vermogen te concluderen tot een God-Schepper. Meer niet.
167. God kan niet iets doen dat ingaat tegen de door hem geschapen rede. Het geloof vult dus de rede aan en kan niet strijdig zijn met de uitkomsten van de rede. Rede en geloof kunnen niet contradictorisch zijn.

168. Half-legendarische Griekse wijsgeer (469-399), door Plato beroemd gemaakt om zijn volhardend onderzoek naar de essentie van het schone, goede en ware. Omdat Socrates in een van de achttiende-eeuwse wereldbeschouwelijke debatten door Nederlandse orthodoxen beschimpt werd als heidens gespuis en sodomiet, werd hij door de verlichte vrijzinnigen in deze 'Socratische oorlog' verdedigd. Aan dit debat nam ook Wolff hartstochtelijk deel. Zie haar *De onveranderlyke Santhorstische Geloofsbelijdenis* van 1772 (Ed. A. Hanou, Leiden 2000), en Ernestine van der Wall, *Socrates in de hemel!* [...]. Hilversum 2000. – Het is overigens niet vast te stellen welke 'biografie' van Socrates Mietje (voor)gelezen heeft.
169. Volgens de beschrijving door Plato in zijn *Phaedo* van de gesprekken rond het sterfbed van Socrates, verklaarde Socrates toen te geloven in de onsterfelijkheid van de ziel.
170. *Psalms* 23:4.
171. De volgende passage is volgens de schrijfsters ontleend aan het in 1748 voor het eerst verschenen *De l'Esprit des Loix*, door Charles Louis de Secondat, baron de Montesquieu (1689-1755). Tijdens de achttiende eeuw verschenen hiervan verschillende Nederlandse vertalingen. In boek 24 en 25 van dit werk behandelt Montesquieu de verhouding tussen staat en religie. De schrijfsters lijken het oog te hebben op de passage in boek 24, hfdst. 6: 'De grondslagen van het christendom [...] zouden een veel en veel krachtiger effect hebben dan het gekunstelde eergevoel van de monarchie, de menselijke deugden van de republiek en de slaafse angst van de despotie.'
172. De dominee. Deze wordt zo geschilderd dat hij exemplarisch is voor een herder die in niets meer verwant is aan Jezus en aan het eerste christendom. Hij is eerder een sektariër, van alle werkelijkheidszin ontbloot. Hij spreekt enerzijds technisch-theologisch jargon dat door een normaal mens niet begrepen kan worden, anderzijds de 'tale Kanaäns' vol bijbelse uitdrukkingen en jargon, zoals gebruikt in de kleine 'bevindelijke' kring van conventikels en mensen die zich bekeerd weten (vgl. *vrienden*). Hij is daarnaast dogmatisch en eerder gericht op het verdoemen van ketterse stellingen dan op liefdevol overtuigen. Zijn beperkte uitzicht wordt nog benadrukt door gedrag dat behoort bij lieden die niet weten hoe het er in beschaafde kringen aan toegaat: hij verschijnt op *moulen* en in *japon* (kamerjas). In deel I, p. 120 blijkt dat hij dominee is van de plattelandsgemeente waar het buitenhuis onder valt. Dominee is dus niet beschaafd-Amsterdams en lijkt te behoren tot die calvinistische kringen uit een lager milieu die als het ware een eigen klein afgesloten wereldje vormen. De lezer moet denken: dit soort lieden heeft geen idee meer van de oorspronkelijke boodschap van de evangeliën.
173. Volgens de karakterleer van die dagen een kenmerk van de cholericus: het zwartgallige temperament.
174. De Franse schilder Charles le Brun (1619-1690) vervaardigde een serie voorbeelden om aan te geven hoe in schilderijen emoties en karakters met hun specifieke eigenaardigheden moesten worden afgebeeld: *Méthode pour apprendre à dessiner les passions* (in 1698 postuum uitgegeven). In 1703 verscheen te Amsterdam een Nederlandse bewerking van François de Kaarsgieter onder de titel *Afbeelding der hertstogten of middelen om dezelve volkomen te leeren afteekenen*. Er komen daarin diverse afbeeldingen met karakterbeschrijving voor die de schrijfsters op het oog gehad kunnen hebben: 'Le Mépris of de Verachting', 'La Jalousie of de Afgunst', 'La Haine of de Haat'.
175. Dominees dragen een heel aparte pruik die bij hun stand hoort. Deze dominee draagt blijkbaar een bijzonder fors exemplaar: teken dat hij het nogal met zichzelf getroffen heeft, en meent dat hij alle wijsheid in pacht heeft.
176. Niet echt chic soort textiel.
177. Het was in die dagen niet ongebruikelijk in een kamerjas (*japon*) ook op straat rond te lopen. Maar men gaat, als men weet hoe het hoort, *nooit* in dit kledingstuk op bezoek bij onbekenden, zeker niet als men een visite aflegt in hogere kringen.

178. Buiten de stad. Dit laat vermoeden dat hij, op het platteland, deze kledij altijd draagt bij zijn bezoeken. Zijn plattelandsschaapjes hebben duidelijk geen benul van etiquette.
179. Schamen.
180. De man 'preekt' dus altijd.
181. De medegelovigen.
182. Bij deze en andere uitdrukkingen klinkt een bijbelse achtergrond mee, maar die is niet altijd precies aan te geven. Het is een algemeen-piëtistisch jargon.
183. 2 Kor. 4:7.
184. Opgenomen (en dus uitverkoren). Bijv. *Matth.* 9:38.
185. Liederen van stand, zoals u. Overigens ook een bijbels begrip.
186. *Jes.* 49:23.
187. *Matth.* 25:21.
188. Bijv. 2 Kor. 11:26.
189. Vgl. *Matth.* 7:13.
190. Alle kennis die niet op de Openbaring gebaseerd is.
191. Pelagius is een Brits christelijk prediker rond 400. Hij bestreed de idee dat de mens in zonde geboren is (hetgeen juist in het calvinisme uitgangspunt van de leer is). In het hiernavolgende gaat het om begrippen en termen die alleen van belang zijn voor theologische scherpelijvers. Met de schrijfsters deel ik de mening dat alle Mietjes en Pietjes hier niet het fijne van behoeven te weten.
192. Geen verschil van mening veroorzaken.
193. Uiteraard een bijbelse naam: de uitverkoren leerling van de apostel Paulus. De dominee doelt hier op een 'geestelijke' zoon, een proponent (een afgestudeerde in de theologie, die nu solliciteert naar het domineesambt) die komt preken. Deze Timotheüs zal weinig op blijken te hebben met zijn geestelijke vader.
194. Lid van een aparte groep, aan Jahweh gewijd door een speciale belofte. De dominee bedoelt dat zijn zoon bestemd is voor het predikambt. In deel II, p. 120 blijkt de zoon *proponent*: kandidaat-dominee (zie voorgaande noot). Over zijn karakter en religieuze ideeën, zie II p. 134 en verder.
195. *Matth.* 9:38. Bedoeld: zoonlief behoort met afstand tot de uitverkorenen onder de gelovigen.
196. Het bestuur van de gereformeerde gemeente.
197. Alweer: een amalgaam van aan de Bijbel ontleende uitdrukkingen.
198. Eerste vrouwen.
199. Waarschijnlijk een plaats als Utrecht. De conservatieve theologische faculteit aldaar hield een toezicht oog op de rechtzinnigheid van de calvinistische kerk in de Republiek.
200. Belangrijke politici.
201. Bij uitstek.
202. Uit de Bijbel.
203. De profeet Ezechiël, een van de meest duistere boeken uit de Bijbel en nauwelijks geschikt voor een verzameling boeren.
204. De zoon preekt dus niet als zijn geestelijke vader. Voor alle preekstijlen in deze tijd, en de wisselende opvattingen over vorm en inhoud van de preek, zie het uitstekende overzicht van Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 to 1800 [...]*. Nieuwkoop 1997.
205. 2 *Timotheüs* 2:22. De jonge predikant gebruikt dus een tekst die gericht is aan zijn eveneens jonge naamgenoot.
206. Waar de inhoud van de tekst toegepast wordt op de van die inhoud afgeleide moraal voor het dagelijks leven.

207. Dus 'fijne' vrome meisjes, scherp-slijsters die minder belangstelling hebben voor gewone gezonde moraal.
208. De geestverwant van de oudere dominee, iets eerder door vader genoemd.
209. De gehele achttiende eeuw door is er onenigheid over dit zingen. Men was sinds de zestiende eeuw gewend geraakt uiterst langgerekt elke lettergreep uit te balken en elke toon lang aan te houden (*schreeuwend* zingen). Men gebruikte daartoe de teksten van Datheen. De vernieuwers stuitten telkens op bezwaren van de oudere gelovigen, die meenden dat verandering in het soort zingen afbreuk zou doen aan het geloof der vaderen.
210. De echtgenoot van Elisabeth Wolff!
211. Alweer Timotheüs: 2 *Tim.* 2:22.
212. Brechtje: de vrouw van tuinbaas Hein (I, p. 115).
213. God. De vraag van de oude dominee is het begin van een religieus twistgesprek waarvan de inhoud op het oog niet erg duidelijk lijkt. Maar, naar aanleiding van het bijbelvers uit *Timotheüs* waarmee de proponent zijn preek begint, en waarin sprake is van het jagen naar het geloof (II, p. 132), blijkt de senior onraad bespeurd te hebben. Bij de strenge calvinisten is het geloof namelijk een gave van God. De mens kan daar niets in of toe doen. God kiest zijn mensen uit. Het doet er niet toe of de mens zijn best doet, zich moreel gedraagt. Dat wekt bij deze calvinisten slechts achterdocht: het is 'werkelijkheid'. Over deze kwestie is in het verleden in de kerk veel te doen geweest; en om die reden zijn de meer vrijzinnigen, oftewel arminianen (volgelingen van de hoogleeraar Arminius (1560-1609)) in 1618 de kerk uitgezet. Het curieuze is natuurlijk dat in het bijbelvers (!) uit *Timotheüs* juist gevraagd wordt aan Timotheüs het geloof na te sterven, te bejagen. Dat kan niet anders zeggen dat de mens hierin wel degelijk een verantwoordelijkheid heeft. De schrijfters laten op deze wijze zien: zelfs als de Bijbel iets anders lijkt te zeggen, is het sommige kerkelijke ambtsdragers blijkbaar meer om hun leer te doen dan om het woord Gods. Echte christenen zijn het dus misschien niet; en Mietje is gewaarschuwd.
214. Volkscalvinistisch jargon voor: arminiaans. Zie de voorgaande noot.
215. Dus: Timotheüs heeft zelf niets gedaan, zijn al aanwezige geloof blijft een gave Gods.
216. In de zin tussen haakjes hoort men de schrijfters. *Jij* is onbeschaafd taalgebruik; althans, bij of tussen gelijken gebruikt men 'u'. Senior gedraagt zich als autoriteit, als inquisiteur tegen een verdachte.
217. *Fil.* 3:12.
218. Figuur uit de brieven van Johannes en *Openbaring*, het laatste boek van de Bijbel. Dat laatste boek heeft Mietje nog niet gelezen. Zij houdt zich nog slechts bezig met de essentie van de heilsboodschap, in de evangeliën. De senior-dominee daarentegen zoekt echter passages met behulp waarvan verkettering mogelijk is. – De Antichrist legt het Onze Vader niet uit. Waarschijnlijk doelt dominee met zijn Antichrist op de paus: zie de volgende alinea in de tekst. De paus is in calvinistisch spraakgebruik haast spreekwoordelijk de Antichrist.
219. Het gebed van Jezus; zie bijvoorbeeld *Matth.* 6.
220. De volgelingen van de Poolse gebroeders Socinus. Deze leerden in de zestiende eeuw dat in de Bijbel slechts sprake was van één goddelijke persoon. In het algemeen lazen zij de Bijbel nogal onbevooroordeeld. Hun stellingen werden veroordeeld als ketters.
221. De paus.
222. Blijkbaar gewoon in het taalgebruik van deze gelovigen.
223. Reeksen van rijmende woorden, bedoeld als eindrijmen in, bij wijze van gezelschapsspel, ter plekke vervaardigde gedichten. Geliefd tijdverdrijf in de zeventiende en achttiende eeuw.
224. Een Nederlandse term voor dit door de Franse dichter Gilles Ménage (1613-1692) uitgevonden spel bestaat inderdaad niet.

225. In 2 *Sam.* 23:14-17 wordt David dorstig en zegt dat hij graag water uit een put te Bethlehem (aanwezig in het poortgebouw van die stad) zou willen drinken. Bethlehem is op dat moment bezet door de vijand, de Filistijnen. Drie van Davids militairen wagen het erop en komen met dat verlangde water terug. David, geschrokken, giet het water uit op de aarde, ter ere van God. Hij zegt op die manier dat hij als het ware niet het bloed van zijn mannen wil drinken.
226. De brieven van Paulus, Johannes en andere apostelen, opgenomen in het Nieuwe Testament.
227. *Joh.* 1:2.
228. Verwijst naar de bloemrijke vergelijkingen en beeldspraak van het Oosten.
229. Zie bijvoorbeeld de beschouwing hierover in 1 *Kor.* 15:35 en volgende.
230. 2 *Petr.* 3:16.
231. In de oorspronkelijke druk wordt deze discussie gevoerd in deel II p. 182.
232. De derde stand (na adel en geestelijkheid): de burgerij.
233. De Nederlanders.
234. In de tweede helft van de achttiende eeuw groeiden de morele bezwaren tegen de slavernij, bij de in deze Amerikaanse staat talrijke Quakers. Dat leidde daar, in 1780, tot de eerste wet die (geleidelijk aan) de slavernij moest doen verdwijnen. Over het verlicht-christelijke verzet tegen slavernij, bij aan Wolff/Deken verwante groeperingen, zie Simon Vuyk, “‘Wat is dit anders dan met onze eigen hand deze gruwelen te plegen?’ Remonstrantse en doopsgezinde protesten tegen slavenhandel en slavernij in het laatste decennium van de achttiende eeuw.’ In: *Doopsgezinde Bijdragen* 32 (2006), p. 171-206.
235. De bron van dit impliciete citaat is onbekend.
236. ‘Middeleeuws’, volgens een bouwwijze en bouwwordening niet gebaseerd op de klassieke voorschriften, en niet volgens de (neo)classicistische smaak. Het Gelderse kasteel is ontstaan in een tijd dat men met oorlog en beleg rekening moest houden. Bij dit kasteel behoren ook ‘middeleeuwse’ onverlichte en ietwat feodale maar tegelijk hartelijke landelijke zeden. Een spookverhaal hoort daarbij.
237. Dubbele openslaande deur.
238. Vermoedelijk een steek die gebruikt werd bij het vervaardigen van een merklap (de *lap gaas* hier). Op p. 256 wordt dit een kruissteek genoemd.
239. Zoals door de orthodoxe gereformeerden staande werd gehouden, als punt van geloof.
240. Vermoedelijk: de geloofsbelijdenis.
241. De Duitse Lutherse predikant Johann Haberman publiceerde in 1567 zijn *Geistreiches Gebätbuchlein für allerley Noth und Stande der Christenheit*. Dit gebedenboekje werd in het Nederlands vertaald en kreeg talloze drukken. Daarbij werd de naam van de schrijver aangepast. Zo verscheen bijvoorbeeld in 1742 *Johan Havermans christelyke gebeden en dankseggingen*.
242. Een merklap maakte, waarop het kasteel afgebeeld stond.
243. Adellijke titel (wat spottend bedoeld in dit geval) van de oude gravin.
244. De Bijbel. De schoolmeester en de gravin lezen hardop; en langzaam, want niet zeer belezen.
245. *Openbaring* 8:7-8.
246. In het treurspel van P.C. Hooft, *Geraerd van Velsen* (1613) laat Gerards vrouw Machteld haar borduurwerk (men denke aan de merklap!) in de steek wanneer graaf Floris op bezoek komt. In de bij die passage behorende reizang heet het dan:
 Vrouw Machteld staakte haar naaldwerk knap
 Als zij de tijding heeft vernomen,
 En daalde van de wenteltrap
 Om haar Landsheer te moet te komen.

247. Hier: *op* het land, niet *van* het land.
248. De *drank* chocolade.
249. Zonder educatie.
250. Paulus Potter (1633-1664), Nederlands schilder, vooral om zijn landschappen bekend gebleven.
251. Daarmee wordt de oude gravin meteen neergezet als dweepachtig aanhangster van een dommer soort calvinisme. In die kring zijn de mysterieuze voorspellingen over de *perioden* van de eindtijd, de Antichrist en de wederkomst van Christus, heel vaak voorwerp van belangstelling.
252. Personen of situaties verbonden met de Antichrist: *Openbaring* 20:8.
253. *Openbaring* 13:18.
254. Maarssen had een zeer hoog percentage Joodse inwoners: het was hen tot 1788 verboden te wonen in de zeer nabij gelegen grote stad Utrecht. Daar mochten zij slechts handelen.
255. Joden. Het *morsige* uiterlijk wordt veroorzaakt door het on-Nederlandse uiterlijk, door de beroepskleding en, meer algemeen, door de Oost-Europese atmosfeer die bij deze groep Joden (Asjkenazim) hoorde.
256. Een positieve benadering van de joodse religie en het jodendom kan men bijvoorbeeld vinden in het gedicht van Wolff en Deken 'Aan de Jooden', opgenomen in hun *Gedichten en liedjens voor het vaderland.*'s-Gravenhage 1798.
257. *Gen.* 18:1-5.
258. De joodse gemeenten hadden hun eigen armenzorg.
259. Waarschijnlijk is hier bedoeld de *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af* (1749-1759, in 17 delen; later nog patriottische vervolgdelen), door de republikeinsgezinde geschiedschrijver Jan Wagenaar (1709-1773).
260. In het gehele volgende hoofdstuk blijken deze zakenlieden en hun vrouwen wel op de hoogte van de laatste modes, maar niet in het bezit van innerlijke beschaving. Elke uitspraak en handeling wordt gekenmerkt door een soort nouveau riche-gedrag. Alles is oppervlakkig.
261. Onduidelijk. Het kan zijn dat deze slechts oppervlakkig beschaafde juffrouw van het schoteltje drinkt. De lagere standen gebruiken soms thee op die manier. Mietje zoekt eerst een andere verklaring.
262. In plaats van: uw.
263. Bijna iedereen spreekt Frans in Den Haag.
264. Dat heeft men mij verteld, mijnheer.
265. Onduidelijke locatie. Wel werd althans rond 1720 het koffiehuis Quincampoix in de Kalverstraat, vlak bij de Dam zo genoemd. Er werd handel gedreven in de aandelen van de Engelse Zuidzee-Compagnie.
266. De bron van deze anekdote is niet achterhaald. De Parijse dichteres Antoinette Deshoulières (1638-1694) was in haar tijd heel befaamd.
267. Deze uitdrukking, als ordinair, wordt later door moeder en Mietje besproken: deel II, p. 348-349.
268. In de almanak vindt men de maanstanden. De maan (en de planeten) worden geacht invloed te hebben op de lichaamsvochten (op de temperamenten), en dus ook op de gezondheid en op de ziekten die behoren bij een karakter. Mevrouw D. legt hier een verband tussen de maan en haar benauwdheid op de borst.
269. Toneelstuk (1640) van Pierre Corneille (zie deel I, p. 258). Het werd regelmatig in de Amsterdamse schouwburg opgevoerd.
270. De hieronder opgenomen teksten bevatten een selectie uit de handschriften van Wolff/Deken, bedoeld als vervolg op wat in GEBV 1802 reeds in druk verschenen was. Voor een volledige opgave van de hoofdstukken in die handschriften aanwezig, zie de verantwoording van de editie.

271. De tekst van deze brief van Ceetje volgt na dit hoofdstuk met het gesprek tussen moeder en Mietje.
272. *Matth.* 25:14-30. In deze parabel geeft een heer zijn dienaars geld (talenten) in bewaring. De meesten zorgen ervoor dat die 'investering' vruchten afwerpt. Zij worden beloond (zij mogen 'ingaan tot de vreugde van hun heer'). Eén dienaar doet niets met zijn bezit. Hij wordt veroordeeld.
273. In de beschaafde standen zijn de regels voor bezoeken tamelijk streng. Indien men bezocht is, *hoort* daar een tegenbezoek op te volgen.
274. Het afgesloten deel van de tempel te Jeruzalem, waar alleen de hogepriester een maal per jaar mag binnengaan, om Gods tegenwoordigheid te zoeken.
275. Ceetje lijkt in deze alinea met 'verstandige wereld' niet slechts wereldlijke maar ook religieuze mensen en autoriteiten aan te duiden: die mensen die menen de wijsheid en heiligheid in pacht te hebben en die geen gelijk erkennen dan het hunne. Het zijn mensen die de wereld opdelen in uitverkorenen en verworpenen. Een bekend verschijnsel ook in de Bijbel.
276. Verwijzing naar die gelovigen die zich beroepen op hun contact met God, in hun eigen gemoed.
277. Ironisch: uw ongereptheid, uw fraaie morele status die wegens uw opvoeding nooit aanvallen heeft hoeven doorstaan.
278. In veel delen van Zeeland kende men nog de 'derdedaagse koorts' (malaria).
279. Mogelijk hier gebruikt in een oude betekenis: lijdend, ziekelijk.
280. School na of naast het onderwijs voor de lagere standen (tussen 'lagere' school en Latijnse school) waar kinderen heengingen van ouders die in een 'beschaafd' milieu leefden. De voertaal was Frans. Men kon er behalve de gewone vakken als schrijven en rekenen ook wat vreemde talen onderwezen krijgen (vooral Frans natuurlijk), muziek en dergelijke. Er bestonden aparte Franse scholen voor jongedames.
281. Onbeschaafds.
282. Een rib- of lendenstuk (het beste van de koe).
283. Trots op mijzelf en op mijn positie.
284. Dat wordt vrouwenruzie.
285. De ambtspruik, van nogal groot formaat. In het dagelijks leven behelpen de mannen zich met een klein pruikje, bijvoorbeeld een staartpruikje.
286. Een befje (en ook een grote pruik) is onderdeel van de kleding van een dominee tijdens de godsdienstoefening.
287. Een oudvaderlandse gewoonte bij, of na afloop van, de maaltijd.
288. Herkomst onbekend. De schrijfsters vinden het een leuk liedje: zij laten deze regels ook zingen door Abraham Blankaart, op een soortgelijk samenzijn, in hun *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart* (1782) (Brief 155).
289. Zangstuk voor drie partijen; dus een beetje te moeilijk voor het gewone volk.
290. De Nederlandse Liederbank geeft als vroegste plaats voor dit lied: *Apollo's Nieuw-Jaers-Gift. Aen het Bekoorlyke Hollandsche Jufferschap* (1742), en als oorspronkelijke melodie: 'Belle brune que je adore'. Zie <http://www.liederenbank.nl/>
291. Misschien luidde de oorspronkelijke tekst: 'Beau jardin; dans ma belle solitude' (Mooie tuin; in mijn lieve eenzaamheid...). Herkomst onbekend.
292. Mogelijk heeft dit betrekking op Mietjes belijdenis en daaropvolgende doop.
293. Julie R. is hier aan Mietje nog niet bekend (Ceetje en Jansje wel). Zij komt uit een Franstalige familie; haar vader is predikant, vermoedelijk in de Waalse kerk. Zij is meer 'stads', en heeft in die zin een voorsprong op Mietje; mede omdat zij vertrouwd is met de Franse omgangsvormen.
294. Dat zal inderdaad het geval zijn. Een verslag van de oprichtingsbijeenkomst volgt nog. Daarentegen wordt later een verzoek van Ceetje om Mietje te betrekken bij nog een

ander gezelschap, door Mietjes ouders afgekeurd. Dat andere gezelschap is wat mondaner en helemaal niet gericht op opvoeding en nuttige zaken.

295. *Joh. 7:46.*
296. De 'mystieke', dus meer piëtistische nichten zijn al in het begin van dit werk kort aan de lezer voorgesteld. Hun manier van praten is vrijwel geheel aan de Bijbel ontleend, of bestaat uit het jargon van de bevindelijke, gevoelvolle christenen. Het heeft geen zin naar alle bijbelplaatsen die de nichten gebruiken te verwijzen, op enkele cruciale passages na.
297. Verwijzing naar de zussen Maria en Martha, en hun broer Lazarus, bij wie Jezus altijd hartelijk ontvangen werd. Bij die gelegenheden is Martha degene die het werk doet en het eten verzorgt. Zie *Luk. 10* en *Joh. 11*.
298. In deze eeuw wordt wijn nog beschouwd als versterkend middel bij zwakte en ziekte (hoewel wijn natuurlijk ook 'gewoon' gedronken wordt).
299. In *Genesis 25* doet de oudste zoon van Isaäk, Esau, wanneer hij hongerig is, zijn eerste-geboorterecht over aan zijn broer Jakob, in ruil voor een schotel rode moes.
300. *Rom. 14:17.*
301. *1 Kor. 8:13.*
302. Vermoedelijk wordt hier gerefereerd aan *Efez. 1:18*, waarin Paulus wenst dat God 'verlichte de ogen van uw verstand', opdat de gelovigen begrijpen wat de boodschap van het heil is.
303. Dit deel van het hoofdstuk is weggelaten. Juffrouw Warin vertelt hoe zij tijdens haar leven in Frankrijk kwam tot bekering en volwassenwording, in de *geest* van de Bijbel. Dat nu is iets dat de nichten geheel en al begrijpen; hun manie de Bijbel te pas en te onpas te citeren, hun 'letterlijkheid', heeft eigenlijk niets van doen met hun echt, *hartelijk* christendom.
304. In *Handelingen 9* geneest de christen Ananias de door God met blindheid geslagen Saulus door hem de schillen van de ogen te lichten. Pas later wordt hij de apostel Paulus.
305. Zie voor een uitvoeriger beschrijving van deze groepering de inleiding.
306. Om de lijst *beroemde mannen* tot enkelen uit de achttiende eeuw beperkt te houden: de filosoof en theoloog Paulus van Hemert (1756-1825) sprak vanaf 1784 herhaaldelijk in het college te Rotterdam. De bekende historicus Jan Wagenaar (1707-1773) was eveneens als spreker bekend. Hij publiceerde in 1752 voor deze kring zijn *Zeven lessen over het verhandelen der Heilige Schrift in de godsdienstige bijeenkomsten*. Hij had ook een functie bij het Collegianten-weeshuis De Oranjeappel. De hoogleraar medicijnen Matthias van Geuns (1735-1817) was eveneens een geestverwant.
307. Kerkelijk in dienst of liturgie voorgeschreven gebed, met altijd dezelfde bewoordingen.
308. Er waren twee keer per jaar grotere, landelijke, bijeenkomsten van de Collegianten te Rijnsburg, van zaterdag tot en met maandag: op Pinksteren en een zondag in augustus. Bij die gelegenheden werd het avondmaal gevierd en vond op zondag de 'dompel-doop' voor volwassenen plaats. Vooraf gaf men zijn belijdenis. Mietje heeft haar belijdenis dus nu al gereed. De bezoekers verbleven in die periode in het 'Grote Huis'. Men had daar gemeenschappelijke maaltijden, waarbij bediend werd door de kinderen uit het weeshuis De Oranjeappel (waartoe ook Aagje Deken behoort heeft). Bij dit huis hoorde ook een bos. Daarvan maakt Mietje later inderdaad gewag.
309. In andere woorden: men hield avondmaalsviering.
310. Uit deze noot zou men kunnen opmaken, dat de volgende tekst dateert van vóór de revolutionaire veranderingen in de Republiek, in 1795 en 1798, en dat de schrijfsters hopen dat hun controversiële standpunten (bijvoorbeeld over de rechten van de publieke kerk) op een later tijdstip dan op het moment van schrijven gedrukt kunnen worden. In ieder geval behandelt dit hoofdstuk de situatie van voor 1795.

311. 24 juni, feestdag van Johannes de Doper (tevens midzomer).
312. Johannes Calvijn (1509-1564), een van de bekendste kerkhervormers van de zestiende eeuw. Zijn volgelingen in de Noordelijke Nederlanden kregen, bij en na de Nederlandse Opstand, geleidelijk aan het overwicht op andere hervormingsgezinden zoals lutheranen en doopsgezinden. Hun kerk, de Nederduitsch Gereformeerde Kerk, werd de enige door de staat erkende: de 'publieke' kerk. In de tekst is van deze kerk soms sprake als de 'dominante' of 'heersende' kerk.
313. Wolff en Deken menen ook elders in hun werk dat de Nederlandse Opstand om de vrijheid van geweten voor allen ging. *Alle Nederlanders*, ook de katholieken, streden daarvoor. Het smeekschrift door de Verbonden Edelen, in 1566 aan het Spaans gezag aangeboden, is daarvan een bewijs. Het vroeg die vrijheid van geweten voor allen, en onder de aanbieders waren vele katholieken. Het ging er dus niet om de calvinistische leer te laten zegeviereren. Dat te denken of te leren is een vals beeld geven van de Nederlandse geschiedenis. – Elisabeth Wolff brengt haar standpunt over dit alles zeer duidelijk naar voren in *De onveranderlyke Santhorstsche geloofsbelydenis* (1772); zie de editie daarvan met commentaar door A. Hanou (2000).
314. De watergeuzen.
315. Spottende verwijzing naar de gereformeerde leer dat God door zijn genade slechts weinig uitverkoren heeft – vermoedelijk slechts calvinisten.
316. Beschaafde gezelschappen.
317. De gegoede en goed onderwezen burgers.
318. *Matth.* 10:34.
319. 1 *Kor.* 1:26.
320. De Oranje-familie.
321. De bron van deze anekdote heb ik niet kunnen achterhalen.
322. Overheidsbanen waren uitsluitend bestemd voor leden van de heersende calvinistische kerk.
323. Aangaande de proponent, en zijn aankomst.
324. Kerkelijk functionaris, vooral belast met de armenzorg.
325. Hier: orthodoxe scherpshijpers.
326. Het *Hooglied*, een van de boeken uit het Oude Testament, werd indertijd nog aan Salomon toegeschreven. Het is een verzameling nogal erotisch getinte liefdeszangen. In kerkelijk verband werd de tekst geestelijk geduid. De tekst was populair; de uitgave (1718-1720) door de zéér orthodoxe Abraham Hellenbroek (1658-1731) werd vele malen herdrukt. De schrijfsters laten natuurlijk niet toevallig de gereformeerde jon-geheren deze tekst uitkiezen: het fijne bloed kruipt waar het niet gaan mag.
327. De schrijfsters drijven hier de spot met die religieuze schrijvers die erin slagen op grond van slechts enkele gegevens (zie volgende alinea) complete bijbelse heldendichten te vervaardigen. Voor dergelijke teksten, zie W.A.P. Smit, *Kalliopé in de Nederlanden [...] tweede deel [...] (1700-1780)*. Groningen 1983.
328. *Luk.* 22:62.
329. De nieuwe functie van de zaal is niet toevallig: toneel is voor gereformeerden een zaak van de duivel. Op vergelijkbare wijze wordt straks het boudoir getransformeerd tot bidvertrek.
330. Voetianen zijn de volgelingen van de Utrechtse hoogleraar theologie Gisbertus Voetius (1589-1676). Zij beschouwen zich als de ware orthodox-gereformeerden. Bij hen werden de standpunten van de, minder puriteinse, hoogleraar theologie te Leiden, Johannes Coccejus (1603-1669), afgekeurd. De laatste vatte de tekst van de Bijbel vaak minder letterlijk op.
331. Dit 'vrienden' is in deze kring een gebruikelijke term voor de medegelovigen. Maar de familie van Mietje wil niet graag beschouwd worden als medestanders die het op

voorhand eens moeten zijn met de orthodoxe verdachtmakingen. In het normale spraakgebruik is het bovendien wat onbeschaafd om steeds maar iedereen 'vriend' te noemen. Het voortdurend bezigen van die term zal daarom voor enige spanning zorgen.

332. De naam van Paulus, vóór hij zich bekeerde.
333. In het spraakgebruik van de orthodoxen in deze tijd wordt iemand die afwijkt van hun leer, vrijwel automatisch deïst of zelfs atheïst genoemd.
334. Een Sociniaan is natuurlijk helemaal niet 'erger' dan een deïst, want de gebroeders Socinus wensten, in de zestiende eeuw, slechts niet te erkennen dat er *drie* goddelijke personen bestonden, in plaats van één. Het gaat deze heer slechts om het verketteren.
335. Allemaal nogal vulgaire, volkse woorden; tekenend voor het niveau van ontwikkeling en het *konkelen*.
336. *Joh.* 9:21. De context dáár geeft aan dat de farizeeën met alle geweld iets goeds (het genezen van een blinde door Jezus) verdacht willen maken. Vader geeft aan dat de proponent alleen goede dingen verricht, en dat zijn belagers allerminst handelen in de geest van Jezus.
337. *1 Kor.* 5:13.
338. *Luk.* 22:31.
339. Iemand in goede doen.
340. *2 Kor.* 36.
341. De regionale kerkelijke autoriteit.
342. Het kerkelijke gezagsorgaan binnen de provincie (een enkele keer: land).
343. *Hooglied* 1:9. De tekst in de Statenvertaling luidt, nog erger: 'Mijne vriendin, ik vergelijk u bij de paarden aan de wagens van Faraó.'
344. Officieel berispen, namens de kerk.
345. Verwijzing naar één van de twee geheime leerlingen van Jezus: Nicodemus, of Jozef van Arimathea. Zij zijn zelf vooraanstaande Joden. Nicodemus bezoekt Jezus slechts 's nachts. Zie bijvoorbeeld *Joh.* 3:1-2.
346. Zie noot 66..
347. Christina Leonora de Neufville (1714-1781), Amsterdams doopsgezind schrijfster en filosofe. Zij werd zeer door Elisabeth Wolff bewonderd blijkens Wolffs opmerkingen ook elders. Het belangrijkste werk van De Neufville is *Bespiegelingen voorgesteld in dichtkundige brieven* (1741, uitgebreid 1762). Zie verder het lemma door Lotte Jensen in *Dictionary of seventeenth and eighteenth-century Dutch philosophers* (2003).
348. Ceetje dus.
349. De Engelse onderzoeker Isaac Newton (1642-1727) stelde de eerste wetten op die de basis vormen van de mechanica (zoals de wet der traagheid). Het verhaal van de appel heeft in de loop der tijden nogal mythologische proporties aangenomen.
350. Serafijnen zijn de hoogste 'soort' engelen. De cherubijnen volgen daarop.
351. Abraham onthaalt in *Genesis* 18 een gezelschap van drie bezoekers: de Heer, in gezelschap van twee engelen.
352. *Gen.* 18:1.
353. De Romeinse officier Cornelius wordt in *Hand.* 10 door een engel bezocht, die hem beveelt de apostel Petrus bij zich te laten komen. Zo raakt Cornelius bekend met het christendom.
354. Benaming voor engelen in *Hebr.* 1:14.
355. Van de apostelen was Johannes de door Jezus meest geliefde. In de traditie zoals die levend was ten tijde van de schrijfsters, is die Johannes identiek met Johannes, de schrijver van het boek *Openbaring*. In dit boek vindt men vele visioenen over de komende laatste tijden, maar niets 'concreets' over de precieze menselijke staat in de hemel.

356. Misschien wordt hier verwezen naar 1 *Thess.* 4; of anders naar 2 *Kor.* 12:2 waar Paulus zegt iemand (hijzelf) gekend te hebben die in de derde hemel is opgenomen geweest maar dat hij daarover niets wil zeggen.
357. *Luk.* 21:36.
358. *Matth.* 5:15-16.
359. Legendarische Griekse schepper van de *Ilias* en de *Odyssee*.
360. Publius Vergilius Maro (70-19 v.C.), Romeins dichter.
361. 2 *Sam.* 2:5.
362. Vervorming van 'Wat ziet gij den splinter die het oogs uws broeders is, maar den balk die in uw oog is, merkt gij niet?' (*Matth.* 7:3).
363. Iets dergelijks deed Elisabeth Wolff eerder in haar *Beemster Winter-buitenleven* (1778).
364. Zoals uit eerdere discussies bleek, is deze oud-Hollandse en dus republikeinse familie niet stadhoudersgezind.
365. Alexander Pope (1688-1744), Engels schrijver; bewonderd om zijn leerdichten, zoals zijn *Essay on Man*, door Wolff in 1783 vertaald, en om zijn satires waarin hij maatschappelijke wantoestanden aan de kaak stelt.
366. Vgl. *Hebr.* 2:13.
367. Speelkaarten worden met de hand ingekleurd en soms gebeurt dat met haastige vegen.
368. De niet-spelers blijven staande converseren of zien toe.
369. Populair kaartspel voor drie personen (met veertig kaarten in totaal, zonder de 8, 9 en 10).
370. Spelen om geld, bij kansspelen.
371. Spottende verwijzing naar de Oranjes, die zich sinds 1747 het erfelijk stadhouderschap verworven hadden.
372. Almanakken bevatten in deze tijd een afdeling met korte verhalen en anekdotes.
373. *Prediker* 12:12. Het boek *Prediker* wordt aan Salomon toegeschreven hoewel dat toen al ongebruikelijk was.
374. Omdat bij het Griekse genootschap van de pythagoreeërs zwijgen en geheimhouding een grote deugd was. Volgens de stichter, Pythagoras (582-ca. 507) zouden geïnitieerden de eerste vijf jaar slechts hebben moeten luisteren en zwijgen.
375. Naar aanleiding van *Jesaja* 1:8: 'En de dochter van Sion is overgebleven als een hutje in den wijngaard, als een nachthutje in den komkommerhof, als een belegerde stad.'
376. Bedoeld is het optreden als censor, het kritisch analyseren. Voor een beschrijving van dergelijke genootschappen, zie Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800*. Nijmegen 2001.
377. Hete drank die een mengsel van allerlei kan zijn: melk, vruchtensap, wat thee of koffie, in ieder geval met veel toegevoegde kruiden en specerijen.
378. Algemene gedachte in het Nieuwe Testament.
379. Dit hoofdstuk behandelt de opstanding van Christus, en de op grond daarvan redelijke hoop op een nieuw leven na de dood, voor elke gelovige.
380. Vrouw met intellectuele belangstellingen.
381. 1 *Kor.* 11:3.
382. Frans schrijver (1694-1778), woordvoerder van de Franse antiklerikale Verlichting. Bij de schrijfsters is hij de exponent van alles wat tegen religie als zodanig is.
383. Bernard Smytegelt (1665-1739), Zeeuws gereformeerd predikant. Zijn pas na zijn dood gepubliceerde preken waren zeer geliefd bij de aanhangers van de Nadere Reformatie.
384. Zeer klein formaat. Dit formaat werd dikwijls gebruikt voor erotische of onchristelijke teksten die een beetje uit het zicht moesten blijven.
385. Britse evangelische opwekkingsbeweging uit de achttiende eeuw, gesticht door de gebroeders Wesley.

386. 'Esprits forts': deïsten of atheïsten die zich niet lieten gezeggen door de leer van de kerk.
387. Moeder en juffrouw Warin.
388. Vader. Mentor is een oude wijze leidsman in het werk van Homerus.
389. De predikant.
390. De titels verwijzen naar prozaromans uit de Middeleeuwen, vaak een combinatie van liefdesgeschiedenissen en avonturen die nog steeds gelezen werden door het laagste volk, in goedkope uitgaafjes. Blijkbaar leest deze intelligente jongeman die zelf ook nog.
391. *Ezech.* 4:15.
392. *Openb.* 10:9-10.
393. Zie de inleiding over enkele recensies waarop deze uitval van de schrijfsters (een vergelijkbare vindt men enkele pagina's verder) mogelijk betrekking heeft.
394. In het oude Rome: bewaarster van de goddelijke geheimen, profetes. Hier: wijze vrouw.
395. Verwijst naar het Franse ideaal van de zeventiende en vroege achttiende eeuw van de 'honnête homme': de mens als 'bel esprit'. Deze verricht geen handenarbeid en is ook geen geleerde. Hij is vrij, heeft verdiensten, weet van het leven te profiteren. Hij kan zowel op het land leven als zich aan het hof bevinden.
396. Deze achternaam, hoewel zeldzaam, komt in deze tijd inderdaad voor.
397. *Ezech.* 20:38. De stad Bern werd sinds 1680 geregeerd door een zeer beperkt aantal families van patriciërs en edelen. Verschillende democratische opstanden, in de achttiende eeuw, mislukten. De situatie veranderde pas in 1798.
398. Een chirurgijn verzorgt allerlei praktische zaken bij ziekte of ongeval. Dokters geven vooral een analyse van de ziekte.
399. *Job* 18:14.
400. *Openb.* 14:13.
401. *Luk.* 15:10.
402. *Joh.* 11:33-35.
403. Dit is nog tamelijk ongebruikelijk. Gewoonlijk begroef men in de kerk. Daartegen ontstonden 'verlichte' bezwaren (er ontstonden daardoor ziekten). Vader toont met zijn besluit een redelijk christen te zijn. Overigens werden ook de schrijfsters op zo'n nieuwmodisch kerkhof begraven.
404. *Num.* 23:10.
405. 1 *Kor.* 15:55.
406. *Joh.* 11:25.
407. Het is niet bekend of het vieren van het avondmaal thuis, na een overlijdensgeval, een gebruik was bij de Collegianten.
408. *Joh.* 11:11.
409. *Rom.* 8:28.
410. 1 *Tim.* 4:8.

